

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ОСТАПЕНКО Марина Анатоліївна

УДК 321.7

**ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ ЯК ЦІННІСНА ОСНОВА
ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора політичних наук

Науковий консультант:

доктор політичних наук, професор

ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович.

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
-------------------	----------

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В СОЦІАЛЬНО- ФІЛОСОФСЬКІЙ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ	18
---	-----------

1.1 Ідейне підґрунтя політичного плюралізму.....	18
1.2 Теорії плюралістичної демократії та концептуальне осмислення функціональних аспектів політичного плюралізму.....	34
1.3 Понятійно-категоріальна основа дослідження політичного плюралізму.....	66
Висновки до першого розділу.....	99

РОЗДІЛ 2

ЦІННІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ.....	102
---	------------

2.1. Взаємозалежність плюралізму і формування ціннісної основи демократичного суспільства.....	102
2.2. Базові аксіологічні складові становлення плюралістичної демократії.....	124
2.3. Політичний плюралізм як чинник розвитку політичної свідомості і демократичної культури.....	140
Висновки до другого розділу.....	178

РОЗДІЛ 3**КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР ПЛЮРАЛІСТИЧНОЇ
ДЕМОКРАТІЇ.....181**

3.1 Система комунікацій постіндустріального суспільства в умовах політичного плюралізму	181
3.2 Суб'єкти комунікації та їх роль у забезпеченні демократичних засад формування політичного плюралізму.....	206
3.3 Соціальний і політичний плюралізм: дилема узгодження приватних і публічних інтересів.....	233
Висновки до третього розділу.....	276

РОЗДІЛ 4**ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УМОВАХ ДИНАМІЧНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА.....279**

4.1 Ідеологічний плюралізм і забезпечення цілісності демократичного суспільства.....	279
4.2 Суперечності і наслідки політичного плюралізму в умовах нестабільності демократичних перетворень.....	304
4.3 Основні напрями і перспективи політичного плюралізму в сучасній Україні.....	322
Висновки до четвертого розділу.....	347

ВИСНОВКИ.....352**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....361**

ВСТУП

Актуальність дослідження. Зміни соціально-політичних умов, становлення демократичного суспільства передбачають втілення одного із принципів демократії – політичного плюралізму. З ним пов'язані зростання соціального і політичного багатоманіття, поява нових форм та змісту політичного життя. За цих умов актуальності набуває проблема єдності суспільства, що потребує постійної підтримки і контролю, послаблення яких призводить до соціальної, політичної і культурної дезінтеграції.

Дослідження політичного плюралізму актуалізується не лише за рахунок пошуку суспільної і політичної єдності в умовах демократії. Сучасні реалії характеризуються глобальними змінами в економічній, політичній, культурній сферах, що відображається на якості політичних відносин. Постійна зміна умов, суперечливість та зростаюче різноманіття зв'язків, виникнення нових феноменів і форм політичної діяльності, невизначеність – ось далеко не повний перелік характеристик, що супроводжують нинішнє політичне життя, яке чимало науковців визначають як хаотичне й таке, що зачіпає соціально-політичний порядок. Це посилює значимість пошуку шляхів оптимізації спільних дій, співжиття різних соціальних, політичних груп. Іншими словами, політичний плюралізм відображає проблему політичного порядку, суспільної інтеграції, політичної стабільності.

Актуальність дослідження політичного плюралізму посилюється й певною невизначеністю самого поняття. У його трактуванні домінують правові, організаційні аспекти. Проте останнім часом вагомої ролі набуває культурний, ціннісний вимір демократії. Домінуюче розуміння політичного плюралізму як принципу організації демократичного життя не розкриває в повній мірі потенціалу, закладеного в самій його ідеї. Трактування політичного плюралізму, плюралістичної демократії у науковій літературі частіше за все обходять його ціннісну природу, здатність до утвердження

поряд з ідеями цілісності і стабільності ідей відкритості та готовності до трансформацій. У цьому контексті дослідження політичного плюралізму може сприяти розумінню і науковому поясненню сучасних процесів, аналізу політичного простору і політичного життя, усвідомленню внутрішніх імпульсів розвитку сучасного демократичного суспільства.

Загальні реалії сучасності обумовлені відмовою від монізму в методології науки та в існуючій практиці. Водночас спостерігаємо вплив двох взаємопов'язаних процесів. З одного боку, процеси глобалізації, інтеграції, що викликають розмивання культурних відмінностей, уніфікації та стандартизації життя. З іншого боку, суспільство усе більше сегментується, фрагментується, розпорошується, що позначається на характері соціальних зв'язків, загостренні питань соціальної, політичної єдності, національної ідентичності.

За цих умов посилюється ціннісне значення політичного плюралізму, яке проявляється у здатності обмежити такі прояви цих процесів. Він розкриває такий характер відносин між людиною, групою та суспільством, які сприяють виявленню унікальності, активності, ініціативності, творчості кожної людини, обмежують виникнення індивідуального чи групового егоїзму, спрямовані на узгодження індивідуальних, групових та суспільних інтересів. Особливої значення й актуальності політичний плюралізм набуває в умовах загострення численних конфліктів, оскільки він може бути одним із способів їх регулювання та вирішення, а не лише причиною. У його основі закладено ідею взаємодії та партнерства. Основними домінантами політичного плюралізму є стратегія жити разом, повага до інтересів, поглядів і стандартів життя іншого, готовність відшукувати та використовувати компроміси.

Аспекти, пов'язані з проблемою політичного плюралізму, розроблялися у філософії, соціології, політології, правознавстві, культурології, психології та інших науках. Нині плюралізм інтерпретується у межах філософсько-методологічного дискурсу. Водночас актуалізується

увага науковців до культурного плюралізму. Плюралізм як принцип та форма політичного устрою демократичних суспільств, що засновується на поділі влади, різноманітні політичних поглядів, політичних інтересів та відображається у багатопартійності, розмаїтті форм політичного волевиявлення, досліджується у працях зарубіжних дослідників – А. Бентлі, М. Бірюкова, Р. Даля, Р. Дарендорфа, Л. Даймонда, О. Демідова, В. Іноземцева, Б. Капустіна, В. Кулінченка, Ч. Ліндблома, С. Леванського, С. Ліпсета, А. Мельвіля, О. Павроза, О. Панаріна, І. Пантіна, С. Перегудова, А. Роуза, А. Салміна, Дж. Сарторі, Л. Сморгунова, К. Сорокіна, Д. Трумена, Ю. Щербакової та багатьох інших. Ідеї плюралізму, пов'язані з вивченням особливостей сучасного суспільства, соціальних процесів, різноманітністю інститутів, гнучкістю та специфікою сучасного управління суспільством, відображено у працях таких західних вчених як Д. Белл, У. Бек, І. Берлін, І. Валлерстайн, М. Велькер, Ю. Габермас, Дж. Гелбрейт, Е. Геллнер, Д. Грей, Ш. Ейзенштадт, Ж.-Ф. Ліотар, М. Кастельс, Дж. Нейсбіт, П. Рікер, Р. Рорті, А. Турен, О. Тоффлер, Ф. Хайек, О. Хеффе, П. Штомпка, Й. Шумпетер та інших.

У сучасній вітчизняній політичній науці окремим аспектам політичного, ідеологічного плюралізму приділено увагу в працях В. Андрущенко, Т. Андрущенко, Б. Андрусишина, О. Антонюка, В. Беха, І. Бідзюри, В. Бабкіна, О. Бабкіної, І. Варзаря, К. Ващенко, В. Горбатенка, М. Головатого, М. Дмитренка, Г. Зеленько, О. Картунова, А. Колодій, В. Корнієнка, І. Кресіної, Н. Латигіної, М. Михальченка, Л. Нагорної, О. Новакової, Р. Павленка, А. Пахарєва, Т. Панченко, Г. Постриганя, С. Рябова, Ф. Рудича, В. Савельєва, В. Сичової, О. Совгирі, С. Телешуна, Т. Ткаченко, О. Фісуна, П. Шляхтуна, В. Якушика, Ю. Шведа, Ю. Шайгородського, Г. Щедрової, М. Шульги та багатьох інших дослідників.

У більшості робіт політичний плюралізм досліджується з позиції структурно-функціонального підходу – як принцип організації життя у

демократичному суспільстві. Нині визріла необхідність дослідити цей феномен з позиції культурологічного, ціннісного підходу. Малодослідженими є питання зв'язку політичного плюралізму з соціальним, культурним, ідеологічним, правовим; визначення соціокультурної основи політичного плюралізму, який формує особливості досягнення політико-культурного консенсусу; з'ясування аксіологічної природи політичного плюралізму, меж його можливостей та наслідків; особливостей в умовах інформатизації, технологізації, глобалізації сучасного життя. Запроваджуючи його в життя, варто усвідомити зміст, природу, функціональне призначення, прояви, перспективи і певні небезпеки цього феномену.

Окреслені проблеми, а також прагнення автора активізувати дискурс щодо комплексного дослідження політичного плюралізму в рамках соціально-гуманітарних наук зумовили вибір теми та визначили мету і завдання пропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 року). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 8 від 27 лютого 2007 року).

Метою дисертаційної роботи є комплексний аналіз змісту, взаємообумовленості соціально-політичних та ціннісно-культурних засад феномену політичного плюралізму. Мета дослідження визначила постановку і вирішення низки **завдань:**

– дослідити витоки формування та еволюцію ідеї політичного плюралізму в історії світової та вітчизняної соціально-філософської та

політичної думки й на основі аналізу теорії плюралістичної демократії окреслити його функціональні аспекти;

– виявити базові аксіологічні складові становлення плюралістичної демократії, визначити та обґрунтувати понятійно-категоріальну основу дослідження політичного плюралізму як однієї з визначальних цінностей сучасної демократії;

– з'ясувати вплив політичного плюралізму на розвиток демократичної політичної свідомості і культури; обґрунтувати взаємообумовленість базового політико-культурного консенсусу та політичного плюралізму;

– проаналізувати особливості системи політичної комунікації в умовах інформаційного суспільства та визначити комунікаційні засади політичного плюралізму;

– визначити взаємообумовленість соціального і політичного плюралізму, проаналізувати моделі узгодження приватних і публічних інтересів у реаліях демократичного суспільства;

– розкрити зв'язок ідеологічного, партійного і політичного плюралізму та дослідити їх роль у забезпеченні цілісності та соціально-політичної інтеграції демократичного суспільства;

– дослідити вплив політичного плюралізму як однієї з цінностей демократії на соціальний і політичний порядок сучасного суспільства та окреслити суперечності й наслідки феномену політичного плюралізму в стабільних демократіях та з'ясувати його особливості за умов нестабільності демократичних перетворень;

– визначити основні напрями і перспективи політичного плюралізму в сучасній Україні.

Об'єкт дослідження – демократичний розвиток в контексті сучасних культурно-політичних трансформацій.

Предмет дослідження – політичний плюралізм як ціннісна основа демократичного суспільства.

Методологічна основа дослідження. Дослідження засновувалось на використанні сукупності філософсько-світоглядних, загальнонаукових принципів і підходів та спеціально-наукових методів пізнання політичного плюралізму як однієї з цінностей демократії. Філософсько-світоглядною основою дослідження є положення діалектики, на базі яких визначено взаємообумовленість соціально-політичних та ціннісно-культурних засад феномену політичного плюралізму.

Дослідження будувалось на принципах науковості, історизму, об'єктивності, цілісності, єдності теорії і практики, безперервності розвитку та інших. Дисертаційне дослідження спирається на такі методологічні підходи як: історичний (вивчення виникнення і розвитку явища політичного плюралізму); логічний (аналіз об'єктивних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування політичного плюралізму, що відображає головні риси його історичної еволюції, які виражаються і відновлюються у структурі та функціях); герменевтичний (використання принципів і способів тлумачення, інтерпретації змісту, функцій політичного плюралізму, що склалися у філософській та політичній науках); аксіологічний (осмислення ціннісних засад демократичного суспільства, їх співвіднесення з цінностями, якими визначаються норми і цілі поведінки учасників політичного процесу; цей методологічний підхід спрямував автора на аналіз взаємозв'язку теоретичного та праксеологічного аспектів феномена політичного плюралізму, визначення його особливостей в сучасних реаліях); гуманістичний (аналіз політичних явищ на основі визнання людини, її природних прав, свобод та інтересів найвищою соціальною цінністю, розвиток якої є метою, а не засобом соціального розвитку); комплексний (дослідження політичного плюралізму як цілісного явища, його різноманітних складових і умов, що визначаються засобами інтеграції методів різних наук).

Використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що дозволило забезпечити обґрунтованість і достовірність

наукових результатів. Зокрема, використано такі методи, як діалектичний, метод структурно-функціонального аналізу, культурологічний, антропологічний, аксіологічний, компаративний методи, а також методи синергетики та системного аналізу. Використання діалектичного методу пізнання дозволило розкрити теоретико-методологічні основи категорій «демократія», «політичний плюралізм», «політичні цінності», «демократична політична культура», «політико-культурний консенсус», проаналізувати предмет дослідження у його соціально-політичних та інших взаємних зв'язках і залежностях. Метод системного аналізу забезпечив розуміння значення феномену політичного плюралізму в його цілісності, системних зв'язках і залежностях, зокрема, умов його виникнення як ідеї та явища, його структури, функцій та значення. Історичний та компаративний методи забезпечили можливість аналізу та порівняння особливостей проявів політичного плюралізму в умовах стабільних і нестабільних демократій. Застосування структурно-функціонального методу дозволило дослідити феномен політичного плюралізму як принципу та цінності, виокремити чинники, що обумовлюють його основу та впливають на перебіг його формування, а також визначити місце політичного плюралізму в системі цінностей демократичного суспільства, дослідити його взаємозв'язок з іншими явищами політичної реальності. Використання синергетичного методу надало можливість виявити доцільність поєднання знань різних суспільно-гуманітарних наук для проведення інтегрованого аналізу різноманіття чинників формування, проявів та результатів (наслідків) політичного плюралізму. Аксіологічний метод дозволив проаналізувати політичний плюралізм як цінність демократичного суспільства, відповідної політичної культури та визначити його місце серед інших демократичних цінностей та роль у формуванні демократичних засад сучасного життя.

Використано нормативно-правову базу (Конституція України, Єдиний реєстр громадських формувань та ін.). Емпіричну основу

дослідження складають дані соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України, результати Світового дослідження цінностей (World Values Survey), Європейського соціального дослідження (European Social Survey).

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному політологічному аналізі політичного плюралізму як ціннісної основи демократичного суспільства в контексті динаміки соціально-політичних трансформацій, що відбуваються в сучасному світі. Виходячи з цього, в дисертації сформульовано ряд принципових наукових положень, які визначають її сутність і спрямування.

Уперше:

– обґрунтовано авторське бачення політичного плюралізму як політико-культурного феномену, що обумовлюється ступенем розвитку демократичної політичної культури і пов'язується з такою її рисою як здатність до політико-культурного консенсусу. Останнє розкривається через визначення спільної основи взаємодії і включає політичні цінності, традиції, елементи суспільної пам'яті, політико-психологічні установки тощо; з'ясовано, що політико-культурний консенсус є особливим для кожного суспільства, обумовлюється як загальними чинниками, досягнутим рівнем культурно-цивілізаційного розвитку, так і унікальними історичними, соціально-політичними, національно-етнічними, культурними особливостями, низкою актуальних проблем, властивих для окремо взятого суспільства;

– запропоновано авторську методологію аналізу політичного плюралізму на основі поєднання антропологічного, структурно-функціонального, синергетичного, культурологічного та аксіологічного підходів, що дозволило виділити наступні аспекти аналізу феномену політичного плюралізму: політичний плюралізм як *ідея, теорія* (теорія плюралістичної демократії, теорія політичного плюралізму); політичний плюралізм як *принцип* демократичної організації суспільного життя; політичний плюралізм як *цінність* демократичної політичної культури;

– обґрунтовано, що політичний плюралізм має всі ознаки цінності (*як властивість; як орієнтир; як інструмент соціального регулювання*), що робить його значимим для окремого громадянина і групи, адже передбачає можливість формування і вираження різних ідей, інтересів, поглядів тощо. Політичний плюралізм є однією з головних політичних цінностей демократичного суспільства, другорядною в умовах авторитарної політичної системи; може протистояти політичному монізму в тоталітарній політичній системі. Політичний плюралізм, включений до ієрархії демократичних політичних цінностей (свобода і права людини, толерантність, безпека, порядок та інші), виступає основою формування політичних переконань, норм, які регулюють політичну поведінку суб'єкта політики і визначають «правила гри» для суспільних і політичних груп. Політичний плюралізм, обумовлюючись політичними традиціями, політичною культурою, а також історичними, політичними, соціальними, економічними та іншими чинниками, може змінюватися від стану «дикого», поляризованого до організованого, поміркованого, цивілізованого;

– визначено та проаналізовано категорії, які розкривають феномен політичного плюралізму: культурологічні (інтерес, альтернативність, цінність, ідеологія, толерантність); інституційно-системні (група, партія, політична, партійна, виборча системи, опозиція); процесуальні (конкуренція, діалог, партнерство, конфлікт, протистояння, боротьба); категорії результативності (інтеграція/дезінтеграція; стабільність/нестабільність). Обґрунтовано, що взаємовплив, взаємозалежність між явищами, які позначають ці категорії, може посилювати чи послабляти як позитивні, так і негативні аспекти кожного з них. Характер взаємовпливу визначають особливості конкретного суспільства: історичні, економічні умови його розвитку, політичні та правові традиції, рівень політико-правової культури як еліти, так і пересічних громадян тощо;

– проаналізовано особливості політичного плюралізму в Україні та визначено тенденцію до формування і розвитку політичного плюралізму – поліцентричність влади, багатопартійна система, свобода слова, вибору тощо. Водночас виявлено негативні наслідки політичного плюралізму – популістський характер єдності суспільства; орієнтація на певного лідера або на очікування «справжнього» лідера (у випадку розчарування, недовіри до влади; ситуації ціннісної невизначеності); випадки підміни «боротьби програм» «боротьбою іміджів лідерів» у публічному політичному просторі; формування штучної ідентифікації, коли люди обирають лідерів, а не ідеї, об'єднуються на тимчасових засадах (харизматичний лідер, популістська програма), часто не усвідомлюючи, наскільки це відповідає їх інтересам і суспільному благу; вироблення політико-культурного консенсусу і суспільної згоди ускладнюється відсутністю консенсусу еліт, консенсусу між владою та населенням, загальнонаціональної згоди, що в цілому дезорганізує суспільство та негативно позначається на утвердженні цінностей демократії в Україні.

Дістали подальшого розвитку:

– ідея про концептуальне вдосконалення теорії політичного плюралізму, що обумовлено викликами і потребами сучасного інформаційного суспільства і зокрема реалізацією головної природної цінності демократичної політичної культури – прав і свобод особистості;

– вивчення еволюції теорії політичного плюралізму, що дозволило виділити основні етапи її розвитку: 1950-1970-ті роки – формування теорії класичного («організованого») плюралізму; 1980-1990-ті роки – критика теорії класичного плюралізму та формування теорії «неоплюралізму»; від початку 2000-х років – формування «постнеоплюралістичної» теорії (основною цієї версії плюралістичної моделі демократії мають стати принципово нові можливості інформаційно-комп'ютерних технологій, які дозволяють громадянину отримати необхідну інформацію про суспільні

справи, брати безпосередню участь в обговоренні соціально значимих питань);

– положення про те, що в умовах ідеологічного і політичного плюралізму вагомого значення набувають інтегративна ідеологія як певний дискурс, взаємодоповнення і взаємообмеження існуючих у суспільстві політичних ідеологій; етика солідарності; об'єднуючі загальнолюдські, соціальні, політичні, правові цінності як результат постійного і реального діалогу, полілогу в суспільстві. У пошуку прагматичних засобів взаємодії різних політичних ідеологій одним із варіантів можна розглядати виділення ідеологічних детермінант стратегії розвитку суспільства як ідеологічної конструкції (системи ідеалів, цілей розвитку, політичних інтересів, цінностей, настанов тощо), що безпосередньо орієнтована на конкретний політичний процес, впливає на його формування та перебіг – конфігурацію суб'єктів, особливості їхньої взаємодії, прийняття та реалізацію політичних рішень, характер і спрямування процесу в певній країні.

Поглиблено:

– аргументацію щодо необхідності розширення чинників формування політичного плюралізму через доповнення об'єктивних чинників (тип політичного режиму, політичної системи, партійної системи, системи політичної комунікації тощо) суб'єктивними: пов'язаними з характером політичної діяльності, її відкритістю до змін та здатністю до необмеженого вдосконалення завдяки свободі і творчості людини; ступінь вияву ініціативи; сформованість цінностей і орієнтацій демократичної політичної культури. Обґрунтовано взаємообумовленість цих чинників та доведено, що ступінь їх взаємовпливу залежить від сформованих у суспільстві політичних установок, традицій політичної участі та поведінки;

– вивчення проблеми взаєморозуміння у демократичному суспільстві, досягнення політичної інтеграції та політичного порядку за умов політичного плюралізму. Визначено, що для інтеграції суспільства важливими є: наявність ідеології, побудованої на загальнолюдських

цінностях; рівень самоорганізації суспільства, обумовлений економічною, політичною та соціо-культурною мотивацією; досягнення збалансованих відносин між суспільством і державою. Ці складові доповнюють одна одну, сприяючи розширенню можливостей кожної з них. Політичний порядок розглянуто як організуючу систему відмінностей на основі конкуренції, досягненні консенсусу, гнучкості управління, відкритості комунікації суспільства з державою, що спрямовано на досягнення гармонізації відносин між владою та суспільством, а також всередині кожного з них;

– наукове обґрунтування напрямів послаблення негативних проявів плюралізму, а саме: пошук компромісу у взаєминах, баченні та визначенні стратегічних орієнтирів розвитку держави між владою та суспільством; визначення та дотримання суспільством, а головним чином владою, певних правил та норм політичної та управлінської діяльності, однакових для всіх учасників політичного процесу в Україні; подолання зверхнього ставлення влади до потреб і прагнень суспільства; активізація реальної участі суспільства у вирішенні актуальних проблем тощо.

Практичне значення одержаних результатів визначається його актуальністю, новизною і висновками як загальнотеоретичного, так і практичного характеру. Основні положення дисертації можуть бути використані як методологічна база для подальшої розробки проблематики аксіологічного виміру демократії, демократичної політичної культури, феномену політичного плюралізму. Сформульовані висновки дисертації можуть бути використані в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал при оцінці реалізації принципів демократії, ступеню формування цінностей демократичної політичної культури, а також забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики.

Теоретичні розробки, практичні висновки і пропозиції, що впливають зі змісту дослідження, використовуються в навчальному процесі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова у викладанні навчальних дисциплін: «Політична психологія», «Соціологія

політики», «Проблеми демократизації». Матеріали дослідження можуть бути застосовані при розробці спецкурсів для аспірантів, магістрів і студентів із проблем демократії, політичної культури, громадянського суспільства, політичної участі, а також при підготовці навчальних посібників і підручників.

Висновки та пропозиції дисертаційної роботи можуть бути використані суб'єктами політики у розв'язанні завдань формування демократичної політичної культури суспільства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Результати наукового дослідження було оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових заходах, зокрема: Міжнародній науково-теоретичній конференції «Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі (Київ, 2006), Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація партійно-політичних систем на постсоціалістичному просторі» (Ужгород, 2007), Міжнародних наукових конференціях «Треті, Четверті, П'яті, Шості, Сьомі, Дев'яті юридичні читання» (Київ, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Інститут вищої освіти та його вплив на регіональний розвиток України: соціокультурні, економічні та правові аспекти» (Ірпінь, 2008), V Курасівських читаннях «Політичний простір України: регіональні виміри (до 70-річчя І. Ф. Кураса)» (Київ, 2009), Міжнародній науковій конференції «Людина. Світ. Суспільство (до 175-річчя філософського факультету). Дні науки філософського факультету – 2009» (Київ, 2009), Всеукраїнській науковій конференції «Методологія політичної науки» (Львів, 2010), Міжнародній науково-теоретичній конференції (XXIV Харківські політологічні читання) «Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні» (Харків, 2011), Науково-практичній конференції «Молодь і політика реформ» (Київ, 2011), III Слобожанських

політологічних читаннях «20 років пострадянських трансформацій» (Харків, 2012), Другій всеукраїнській науковій конференції «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Дніпропетровськ, 2012), Сьомій міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2012), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку» (Київ, 2012), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні і світі» (Київ, 2013).

Публікації. Основні положення роботи, висновки та пропозиції опубліковані автором у 44 працях, у тому числі: 1 одноосібній монографії (21,87 ум. д. а.), 26 статтях у фахових наукових виданнях із політичних наук, 13 тезах наукових конференцій та інших виданнях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В СОЦІАЛЬНО- ФІЛОСОФСЬКІЙ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

1.1 Ідейне підґрунтя політичного плюралізму

Процеси трансформації, що відбуваються в українському суспільстві, суттєво розширюють тематику проблем, які потребують наукового осмислення і обґрунтування. Особливо актуалізується проблема плюралізму, політичного зокрема. Політичний плюралізм є одним із базових принципів демократичної організації суспільства, оскільки пов'язаний з можливістю реалізації політичної свободи людини. Цей феномен – не тільки ознака, принцип демократії, він має і свою самоцінність. Аналізу потребують не лише форми, в яких політичний плюралізм здійснюється тепер і буде реалізовуватись у майбутньому як спосіб забезпечення співіснування різних політичних сил та течій. Нагальною потребою є осмислення його глибинних основ. Саме це і визначає напрям наукового пошуку – дослідження витоків, основ та еволюції теорії політичного плюралізму.

Плюралізм як поняття і явище є надбанням західної цивілізації і західної культури. Його зміст сформувався внаслідок поступового утвердження таких конституційних прав і свобод людини та громадянина, як свобода думки і слова, свобода совісті, право на об'єднання, право на політичну участь тощо.

Етимологічно термін «плюралізм» має латинське походження – «pluralis», «plus», «pluris», що означає «множинний», «більше». Вперше це поняття було використано у філософській науці при дослідженні загальної проблеми – природи людського буття. Термін «плюралізм» німецький

філософ Х. Вольф (1679 – 1754) вжив для позначення філософських вчень, які обґрунтовують існування більше двох першооснов буття.

Першою формою філософського плюралізму науковці вважають дуалізм, згідно з яким однаково первинними і автономними щодо один одного початками або субстанціями є матерія і дух. Нині плюралізм є однією з характеристик різних наукових шкіл, дослідницьких методів, світоглядних концепцій. Досліджуючи сутність феномену плюралізму як певної множинності, варто звернутися до аналізу його природної основи – ідеї свободи.

Теоретичні підвалини плюралізму закорінені у теорії суверенітету французького ідеолога другої половини XVI ст. Ж. Бодена, який вперше використав поняття «суверенітет» для позначення політико-правового принципу і наукової концепції. Розвиток останньої відбувався шляхом створення якісно нових напрямів і предметів дослідження: народний суверенітет, суверенітет юридичний, національний суверенітет, індивідуальний суверенітет, суверенітет споживання тощо. Ж. Боден розглядав співвідношення між єдиним та множинним суверенітетом. Він вважав, що лише одна людина, лише індивідуальна особистість може бути суверенною і що до індивідуальних суверенів зводяться всі плюралістичні форми суверенів [58]. У цьому підході філософа можна виділити ідею плюралізму як таку, що пояснює множинність суверенів.

Ідея множинності закладена у працях П. Бейля, який, обстоює питання рівність віросповідань, вбачає це як узаконення «невірних» релігій поруч з «правильною», що свідчить про наближення до релігійного плюралізму [Див. 454].

Не можна обійти увагою одного з представників доби Просвітництва – Д. Дідро. Мислитель обґрунтовує думку, що розумне управління можливе лише в тих державах, де не формально, а реально існує свобода слова і свобода совісті, де кожний громадянин має право вільно мислити і

виражати свої думки. Негативними будуть наслідки як для країни, так і для народу у разі порушення цього права.

Д. Дідро засуджував форми одноособового правління, які діяли в Європі у XVIII ст., наголошуючи на цінності існування різних думок і поглядів: «Право заперечувати в людському суспільстві є правом природнім, невід'ємним і священним. Правителі повинні вміти вислуховувати і зважати на критичні судження про їх діяльність. Необхідно привчати громадян користуватися своїми священними правами. Треба рахуватися у справі управління з громадською думкою» [Цит. за: 454].

Ідея плюралізму і його основи – свободи – відображена у поглядах Ш. Монтеск'є. Розкриваючи сутність політичної свободи, філософ вказував, що вона є спокоєм духу, який формується на впевненості у своїй безпеці. А для того, щоб отримати таку свободу, владу необхідно побудувати так, щоб один громадянин не боявся іншого. Цієї свободи немає, якщо одна особа чи стан має і законодавчу, і виконавчу владу. Такої свободи немає, якщо судова влада поєднується з законодавчою і виконавчою. Необхідною умовою свободи Ш. Монтеск'є називав жорсткий розподіл влади [355].

Інший французький мислитель цієї епохи – Вольтер, плюралізм пов'язує зі свободою думки і слова, які є невід'ємними ознаками розумного і справедливого суспільства. Одними з невід'ємних прав, відчуження яких є ознакою деспотичного правління, Вольтер називає можливість самостійного міркування, осмислення будь-якої проблеми - від питань метафізики до питань повсякденного життя, а також право публічно висловлювати свої судження як в усній, так і в друкованій формі, вступати в дискусію з іншими громадянами. Свобода думок, слова і друку невід'ємна від свободи совісті. Обов'язком кожного громадянина є непримиренна боротьба з різними хибними уявленнями, проте її слід вести засобами діалогу, аргументації і переконання [Див. 454, с. 16].

Ідея плюралізму зустрічається і у творчості Ламетрі, зокрема в праці «Досвід про свободу висловлювання думок», у якій доводиться, що

добробут суспільства пов'язаний з істиною, яка досягається завдяки свободі висловлювань: «Це єдиний засіб, який дає змогу дійти істини» [Цит. за: 454, с. 18]. Автор вказував на право монарха обмежити свободу висловлювань деяких думок у випадку, якщо він вважає це необхідним для блага суспільства, проте за його підданими, народом зберігається право висловлювати власну думку з приводу істинності переконань монарха. Виступаючи проти всевладдя деспотичної влади, Ламетрі відстоював свободу усного і друкованого висловлювання думок, що є однією із вимог політичного плюралізму.

На розвиток ідеї політичного плюралізму вплинули погляди К. А. Гельвеція. Французький мислитель визначав суспільство як «зібрання окремих осіб», де кожний індивід керується власним інтересом, що визначається особистими потребами. Проте з ускладненням суспільства особистий інтерес перестає бути єдиним фактором. Постають суспільні інтереси, яким не має суперечити індивідуальний. Такі роздуми дають змогу простежити як плюралізм, що ґрунтується на інтересі окремих громадян, надалі стає основою формування груп, асоціацій, рухів, суспільства в цілому.

К. А. Гельвецій описує плюралістичне суспільство як таке, у якому можна буде вільно розмірковувати про будь-які речі так, щоб кожний мав можливість висловити все, про що він думає, висловлювати протилежну думку і, у свою чергу, мав можливість вислухати заперечення. Образливі висловлювання мають каратися відповідно до тяжкості образи [108]. Далі мислитель підкреслює, що в ситуації, коли верховна влада розподілена між усіма станами громадян, право володарювати є у всієї нації. Громадяни шанують і підкоряються законам, які вони самі для себе встановили; серед них вищими вони вважають лише справедливість і закон; народ живе мирно, бо в духовній сфері, як і в фізичній, панує спокій – продукт рівноваги сил [108].

Також К. А. Гельвецій визначив ще один прояв плюралізму – необхідність свободи друку, наголошуючи на тому, що вдосконалення фізичних наук забезпечило наявність протилежних думок і можливість їх вільно публікувати (свободу друку). Якщо забрати цю свободу, то багато хибних поглядів будуть сприйняті як аксіоми. Те, що стосується фізики, на думку мислителя, є прийнятним для моральності та політики. Якщо людина бажає переконатися в істинності своїх суджень у політичній сфері, то необхідною є можливість їх висловлювати. На думку мислителя, вони мають бути випробувані в суперечностях. Тому друк повинен бути вільним. Влада, яка обмежує свободу друку, протистоїть вдосконаленню моральності і політики; вона придушує ідеї, які породжує ця свобода. Мислитель наголошує, що вільний і мислячий народ завжди домінуватиме над народами, які не думають. Таким чином, державець повинен говорити народу істину тому, що вона є корисною. А свобода друку є засобом відкрити цю істину [108].

Слушною є думка К. А. Гельвеція про те, що для виховання великих людей необхідно підтримувати вільну думку, а свобода друку в політичній і юридичній літературі не може бути шкідливою для державної влади. Навпаки, вона може принести багато користі у справі ефективного управління країною.

Цікавими у сенсі дослідження феномену плюралізму є погляди П. А. Гольбаха щодо природи виникнення суспільства. Мета суспільства, на його думку, — це самозбереження, досягнення добробуту для кожного його члена. Обов'язком усіх і кожного є взаємна допомога один одному для забезпечення загального щастя, збереження і підтримки порядку в суспільстві. Суспільство, за П. А. Гольбахом, будується на інтересах і потребах індивіда. Життєвий досвід, звички і розум приводять людину до визнання, що суспільство необхідне для реалізації її власних цілей тому, що вона постійно потребує допомоги інших людей, дружна участь яких надає їй значно більше щастя, ніж життя поза суспільством.

П. А. Гольбах відзначав той факт, що люди дотримуються різних, іноді протилежних стосовно одних і тих самих речей, поглядів. І це не свідчить про недоліки інтелекту. Мислитель розвивав ідею про те, що суперечки між людьми зумовлені протистоянням їх інтересів [121].

Свобода мислителем визначається як можливість робити для свого щастя усе те, що дозволено людині в суспільстві. Об'єднуючись, громадяни підкоряють інтересам суспільства свої дії, вони зобов'язуються не зловживати безмежною незалежністю, оскільки вона може зруйнувати зв'язки, які їх об'єднували. Закони – це те, що обмежує безмежну свободу і одночасно визначає її розумні межі. Як до особливої категорії П. А. Гольбах зараховує основні закони, які поєднуються із суспільним договором і передбачають виконання сувереном переліку обов'язків, які на нього покладено. Основні закони мають точно визначати права і обов'язки підданих [121]. Там, де панує закон, існує і політична свобода, яку можна ототожнити, на наш погляд, з політичним плюралізмом.

Певним ступенем свободи за П. А. Гольбахом, є справедливість, яка відображає право кожного із членів суспільства робити усе заради власного щастя, крім того, що не шкодить інтересам інших громадян. Любов до свободи – найсильніша з усіх людських пристрастей тому, що вона викликана прагненням людини до самозбереження і безперешкодного використання особистих здібностей для того, щоб зробити своє життя щасливим [121].

Ідеї свободи і, відповідно, плюралізму були об'єктом досліджень не лише французької філософсько-політичної думки, а й мислителів інших країн. Зокрема, представник американського прагматизму У. Джемс у праці «Всесвіт з плюралістичної точки зору» обґрунтовував ідею світоглядного плюралізму у філософії, розкриваючи його внутрішній зміст. Він вказував, що у фізичному світі не існує «всього цілого», а лише «кожне одиничне», яке потребує пояснення. Характеризуючи головні ознаки прагматичної філософії, У. Джемс на друге місце поставив плюралізм, який поступається

динамізму. Досліджуючи діалектику відносин між монізмом і плюралізмом у розумінні світу, вчений віддав перевагу останньому і заперечив моністичну природу світу: «...Доки філософія абсолютного приймає те, що субстанція досягає своєї повної божественості лише у формі тотальності, ...плюралістичний погляд, якому я надаю перевагу, визнає, ...що субстанція дійсності ніколи не може бути зрозуміла як одна повна єдність... і що одна дистрибутивна форма дійсності – одинична форма – також є логічно припустимою і емпірично сприйнятою...» [164, с. 186]. Вчений відзначав, що «плюралістичний світ більш схожий на федеративну республіку, ніж на імперію чи королівство. Скільки б фактів ви не збирали, ..., дії, завжди залишаться такі, які зберігають свою автономію і не зводяться до єдності» [Цит. за: 421, с. 5].

Вчений звернув увагу на поступливість і примирення як невіддільні складові плюралістичної філософії, що у подальшому використовувалося у поясненні компромісу та консенсусу.

Американський вчений Д. Медісон стверджував, що перешкоджати різноманітності груп, думок, тобто плюралізму, означає обмежувати або знищувати свободу. Вчений обґрунтував ідею групового інтересу, яка пізніше стала основою плюралістичної теорії демократії. Розвиваючи думку Н. Макіавеллі, Т. Гобса, Ж.-Ж. Руссо про роль інтересів у політичному житті, Д. Медісон доводив природність існування груп інтересів як суб'єкта політичного процесу в умовах демократії. Він дійшов висновку, що причини факції (від лат – політичне угруповання, партія, дія) зумовлені самою природою людини і їх неможливо знищити, а «порятунок від них слід шукати у засобах, які утворюють їх вплив» – створювати такі політико-правові інститути, які сприятимуть ефективному стримуванню і контролю різних суспільних інтересів у соціально-політичній взаємодії демократичної системи правління (розподіл влади, федеративна модель державного устрою тощо) [Цит. за: 421, с. 17].

Ідеї про природність існування множинності конкуруючих груп інтересів і визнання необхідності їх ефективної інтеграції у політичний процес заклали фундамент теорії політичного плюралізму. Проте концептуально її оформили у ХХ столітті у своїх працях А. Бентлі, Д. Трумен, Р. Даль, Ч. Ліндблом та ін.

Так, А.-Ф. Бентлі у праці «Процес управління» розглядав політичний процес як реалізацію взаємодії і протидії багаточисельних груп відповідно до їх інтересів. Основа класифікації населення, за А. Бентлі, – це наявність «груп за загальними інтересами», відповідно суспільство є сукупністю груп, які його утворюють. За його визначенням, саме групи, а не суспільний клас, виступають визначальним пунктом для аналізу політичних процесів [640].

У Великій Британії поняття «плюралізм» з'явилося у політичній соціології завдяки працям Г.-Дж. Ласкі «Вчення про проблеми суверенітету», «Грамматика політики». Критикуючи вчення про державний суверенітет (Ж. Боден, Т. Гоббс), загальну волю народу (Ж.-Ж. Руссо) і право як вираз волі суверена (Дж. Остін) за надмірне звеличення держави, вчений відстоював думку, що основу процесу управління становлять різні соціальні групи, змагання між якими породжує розвиток суспільства. Держава є однією з таких організацій (поруч з корпораціями, союзами, церквами тощо) і перебуває в постійній боротьбі з іншими організаціями за людську лояльність і послух.

Г.-Дж. Ласкі сформулював таке поняття як «плюралістична теорія держави» і одним з перших використав поняття «політичний плюралізм». Г. Ласкі заперечив моністичну теорію держави. Згідно з його вченням, виникнення сучасного типу держави пов'язується з епохою Реформації, коли вся повнота влади була сконцентрована у світських правителів, отримавши перемогу над церквою. Утвердження капіталізму сприяло бюрократизації та перетворенню державної влади на систему управління, яка є централізованою, ієрархічною, яка захищає інтереси приватного капіталу. Така держава за Г. Ласкі є моністичною. Запровадження ідеї та

практики представницьких установ (парламенти, органи місцевого самоуправління) принципово не впливають на ситуацію, адже вони утворюють систему інститутів, що захищають лише власників. На думку науковця, у країнах з парламентською демократією виборчі права робітників є більше декларативними: «громадяни безсилі перед ефективно діючою централізованою владою». Звідси науковець робить висновок про несумісність капіталізму і свободи. Свобода реалізується, згідно з Г. Ласкі, у новому типі суспільного устрою – промисловій демократії.

Описуючи майбутню державу, Г. Ласкі зазначав, що приватна власність буде збережена, але функції управління виробництвом будуть передані колективам трудящих. На зміну централізованій організації влади прийде «плюралістична держава», в якій систему установ, побудованих за територіальним принципом, доповнять органи представництва професійних інтересів – виробничі асоціації, профспілки, об'єднання діячів культури та освіти, незалежні церкви. Так відбудеться дисперсія державного суверенітету: політична влада розпорошиться між багаточисельними об'єднаннями, які представляють різні соціальні інтереси. Збільшення кількості центрів влади буде відображати федеративну природу суспільства, його диференційовану соціальну структуру [738].

Ідеї політичного плюралізму містять праці французького соціолога-компаративіста Алексиса де Токвіля. Провідною серед них є пріоритет рівності, свободи, демократії. «...Існує закономірне прагнення особистості до рівності, яке викликає в людей бажання стати сильними і відчувати до себе повагу в суспільстві. ...Проте бажання мати свободу не є головною і постійною метою їх життя. Єдине, що вони безмежно шанують – це рівність... їм нічого не потрібно, крім рівності, і вони швидше погодились би загинути, ніж втратити її...» [552, с. 158].

Насолода, яку надає свобода, за А. Токвілем, полягає в «праві говорити, діяти, дихати, не сором'ячись, і підкорятися лише Богу і законам» [552, с. 158]. У політичній сфері це свобода від свавілля влади. Вчений

висловлював думку про єдність політичного плюралізму та демократії. Він вважав, що «для людини природною є свобода діяти самостійно. Іншим природним кроком людини є об'єднання своїх зусиль з зусиллями собі подібних для спільної дії. Право на асоціації є невід'ємним правом людського суспільства, таким як індивідуальна свобода. Тій законодавчій владі, яка б хотіла знищити це право, довелося б кинути виклик усьому суспільству» [552, с. 379].

За А. Токвілем демократичне правління можливе за умови свободи асоціацій, а «...об'єднання виникають тоді, коли декілька індивідумів публічно заявляють про свою підтримку тієї чи тієї доктрини, визнаючи її як основну і беруть на себе обов'язок обстоювати її. Право на об'єднання, таким чином, майже зливається зі свободою друкованого слова, проте об'єднання має більшу силу, ніж преса...» [552, с. 61].

Реалізуючи право на об'єднання, громадяни організують зібрання, поєднуючи їх здатності активно діяти, висловлюють і доводять свою думку. Перетворившись на політичну асоціацію, члени цього об'єднання, за необхідності, можуть стати групою виборців і обирати до центральної політичної організації своїх представників. Отже, спочатку громадян об'єднують спільні погляди, що впливає на спільний світогляд, між ними виникають духовні зв'язки.

«У наш час, – вказував А. Токвіль, – свобода створювати політичні об'єднання стала необхідною гарантією в боротьбі з тиранією і у протистоянні більшості ...політичні об'єднання здатні обмежити деспотизм партій або свавілля правителя...» [552, с. 64]. Демократія доводить поняття про політичні права до свідомості кожного громадянина. Проте в період зародження демократичного суспільства громадяни виявляють особливу схильність до розмежування, що може спричинити сповзання до деспотизму. Запобігти цьому може формування інститутів громадян у суспільстві. Такими інститутами є вільно створені за власною ініціативою

індивідів асоціації, які надалі стануть посередниками між владою і громадянином.

Одним із найефективніших засобів захисту плюралізму демократичного суспільства А. Токвіль вважав повагу до закону: «...Закони не в змозі оживити згасаючі вірування, проте саме вони можуть викликати інтерес громадян до долі своєї країни. Саме закони здатні пробудити і спрямувати ...підсвідомий інстинкт поваги до батьківщини, який ніколи не зникає з людського серця...» [552, с. 66].

Характеризуючи плюралізм демократичного режиму, А. Токвіль вказує на взаємообумовленість «суверенність» народу і «свободи друку»: «...Демократія і свобода друку народилися водночас, після тисячоліття абсолютної політичної влади. Не існує плюралізму без вільної інформації, не буває вільної інформації без плюралістичної демократії. Демократія робить ставку на те, що народ є достатньо освіченим для того, щоб обирати своїх керівників. Він може реалізувати своє право вибору в умовах плюралізму думок і поширення інформації...» [552, с. 150].

Відзначаючи важливість створення асоціацій і колективної дії, вчений відзначає, що «найдемократичнішою у світі є та з країн, де ...люди досягли найвищого вдосконалення в мистецтві разом досягати мети, яка відповідає їх спільним бажанням і частіше, ніж інші використовують цей метод колективної дії» [Цит. за: 421, с. 27]. У цих поглядах вбачається ідея про вміння діяти колективно, знаходити спільний інтерес і мету, тобто про єдність політичного плюралізму і суспільного консенсусу.

Варто зазначити, що у дослідженні демократії і плюралізму, як її принципу, чимало науковців акцентували увагу на проблемі досягнення суспільного консенсусу. Розвиваючи ідеї Ж. Бодена, французький соціолог Е. Дюргейм наголошував на важливості консенсусу між індивідами, за допомогою якого можна досягти цілісності та гармонії у суспільстві: «...Рівність у зовнішніх умовах боротьби необхідна не лише для того, щоб

прив'язати кожного індивіда до його функції, а ще й для того, щоб пов'язувати функції між собою» [184, с. 133].

Встановлення консенсусу, на його думку, можливе завдяки двом формам солідарності – механічній і органічній. Механічна солідарність наявна у суспільстві, де панує схожість, тобто індивіди мало чим відрізняються один від одного, все сприймають однаково, мають подібні цінності. Суспільство є згуртованим в силу того, що індивіди ще не диференційовані. У суспільствах з механічною солідарністю більша частина суспільного життя управляється за допомогою соціальних імперативів і заборон. У цьому суспільстві колективна свідомість поглинає найбільшу частину індивідуальних свідомостей. У диференційованому суспільстві у більшості випадків кожний може думати, бажати і діяти за своїми уподобаннями. Індивіди в такому суспільстві є різними. Тут виникає інша форма солідарності – органічна. Згуртованість між громадянами досягається на основі консенсусу.

У ХХ ст. як у зарубіжній філософській та соціологічній науковій літературі, так і у суспільно-політичному дискурсі термін «плюралізм» набув широкого вжитку. Плюралізмом стали позначати велике розмаїття конкуруючих між собою теорій, концепцій, ідейних течій; описувати наявність в суспільстві різних класів, шарів, груп і організацій, які мають власні інтереси.

В історії вітчизняної філософської, соціологічної та політичної думки проблема ідеї свободи вплетена у контекст релігійної, націєтворчої ідей. Так, науковцями відзначений факт, що за часів Київської Русі (до її хрещення) панувало розмаїття релігій – іслам, іудаїзм, християнство, язичництво. В Україні знаходили притулок представники різних єретичних рухів, вигнанці за віру, старообрядці, прихильники раціоналістичних і містичних сект. Тут започаткували свої общини деякі протестантські віросповідання. Український вчений і церковний діяч І. Огієнко, досліджуючи історію, культуру, релігію, складники менталітету

українського народу, стверджував, що «український нарід і українське духовенство завжди ставилось терпимо до всіх іновірців та чужинців і ніколи не виявляли до них збільшеної нетерпимості» [379].

Ідеї свободи віросповідання та віротерпимості пропитували і обстоювали українські філософи та мислителі. Зокрема, Г. Сковорода, який розглядав свободу загалом і свободу релігії як основу розвитку людських здібностей, як ідеал людини, яка вільно мислить, є внутрішньо незалежною та відповідальною. Поширенню ідей європейського лібералізму сприяли представники Кирило-Мефодіївського товариства, акцентуючи увагу на питаннях побудови децентралізованої держави і встановлення федеративних основ у відносинах між народами Росії, а також освіти і виховання, формування політичної культури, що в цілому мало вплинути на політичну самосвідомість українського населення.

Варто відзначити вагомий внесок у зародження та формування ліберального напрямку вітчизняної політичної думки М. Драгоманова, праці якого пронизані ідеями свободи, демократизму, свободи релігії, свободи совісті тощо. Цінною є ідея вченого про те, що суть держави визначається на формою політичної влади, а правами, якими наділені громадяни – свободою слова, забезпечення працею, свободою створення організацій, союзів і товариств та ін., загальним змістом правового статусу особи в державі, станом прав націй.

Не втратили актуальності його погляди щодо того, що при державній централізації не може бути справжньої свободи, бо все буде обмежувати бюрократичне чиновництво. Сучасними є погляди М. Драгоманова про те, що у багатонаціональних державах повинні враховуватись інтереси всіх націй, а не лише вибраних.

Значне місце у спадщині М. Драгоманова посідають його погляди на політичні права і свободи громадян, розглянуті ним у контексті федеративних ідей. Політичні свободи пов'язані у мислителя з самоуправлінням громад, місцевого самоуправління. Це знайшло

відображення у конституційному проекті М. Драгоманова «Вольный Союз – Вільна Спілка» (1884), основна мета якого – перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де з українців буде створена громада «Вільна спілка». Ця форма державного устрою, на думку вченого, сприятиме досягненню політичного, економічного і культурного звільнення українського народу. Стрижневим завданням «Вільної спілки» є реалізація низки політичних свобод українців, серед яких: права людини і громадянина; недоторканість особистості; свобода слова, друку, навчання; свобода зібрань, мітингів і процесій; свобода звернень до владних структур, свобода товариств і громад; право на захист своїх інтересів і звернення до суду; рівність усіх перед законом тощо [171].

Політична свобода має затвердитися еволюційно (через поступові реформи знизу, пробудження національної політичної свідомості, встановлення федерації), а не декретами центральної влади. Генезі ідеї свободи, політичній доктрині лібералізму присвячені праці «Стара хартія вольностей», «Лібералізм і земство в Росії» та ін. Лібералізм М. Драгоманов розумів переважно як особисту, громадянську свободу та свободу держави, та як певну сходинку до соціалізму [171].

В аналітичних працях «З історії відносин між церквою і державою в Західній Європі», «Боротьба за духовну владу і свободу совісті в XV–XVII ст.», «Про волю віри» та ін., розкриваючи ідею свободи совісті, вчений стверджував, що це означає не лише вільний вибір кожною людиною дотримуватись якої вона хоче віри і церкви, чи загалом не триматися жодної, а й те, що жоден уряд не може підтримувати якесь духовенство, або церкву, видаючи із скарбу, зібраного із спільних податків, жодної плати – а кожне духовенство і церква має утримуватися тільки на вільні дари своїх вірних. З цим мислитель пов'язував повне відокремлення церкви від держави.

Для нашого дослідження слушною є думка М. Драгоманова про те, що національні почуття і інтереси мають будуватися на загальнолюдських

принципах («Чудацькі думки про українську національну справу») [168; 171]. Для сучасності може бути корисною його думка про космополітизм у ідеях і цілях нації, а національність – в основі і формах культурної сфери.

Вагомий внесок у поширенні ідей свободи совісті, віросповідання здійснив І. Франко. Йому належить ідея повної політичної волі і рівності кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на цій основі – автономії національної, забезпечення демократичних прав. Підтримуючи головні риси лібералізму – свободу і демократичні права, І. Франко за оцінками сучасних науковців, критикував цю доктрину за формалізм у реалізації прав та не завжди схвалював консенсусне вирішення питань, що викликає неоднозначне сприйняття цієї постаті у сучасному науковому колі.

Варто звернутися і до ідей М. Грушевського. Ідея цінності людини закладена ним у вивченні історії передусім народу, а не держави, оскільки держава відіграє вторинну роль відносно економіки, культурних і національних факторів. Ідея свободи пронизує підхід вченого щодо національно-територіальної автономії, що полягає у широкій децентралізації держави і організації самоуправління в національних територіях. Також М. Грушевський наголошував на тому, що церква має бути відділена від держави: духовенство, таким чином, виходить з-під усяких формальних впливів її (держави) й перестає бути державним урядовцем тої чи іншої релігії [286].

Із зародженням ліберальної думки в Україні, ідеї свободи і плюралізму відображалися не лише в філософській та політичній думці. Відомою є і плюралістична теорія права Б. Кістяківського. Відкидаючи однобічний підхід, правом він вважав складне, багатоаспектне явище, яке не піддається однозначному визначенню. Право, на його думку, необхідно досліджувати з різних боків, включаючи його соціологічний, психологічний, державно-організаційний (право як порядок) і нормативний прояви [464, с. 173].

У радянський період ідея політичного плюралізму розглядалася у контексті критики соціально-політичних теорій Заходу (Г. Ашин, Л. Белюченко, В. Воротилін, В. Гранов, В. Гулієв, І. Гундобін, В. Ільїн, І. Касавін, А. Кожаров, Є. Кузьмін, А. Момджян та інші). Можна виділити роботи науковців, де розглядалися світоглядні та методологічні аспекти плюралізму, водночас акцентуючи на його ідеалізмі та еkleктичності (Ю. Васильєв, М. Поліщук, Г. Сергєєв та інші). Як принцип соціально-політичного устрою він отримав негативну оцінку, пов'язану з невизнанням партійної, класової, групової відмінності та розумінням його як чужого реальному соціалізму [132]. У часи перебудови з'явилися праці, де обґрунтовувалася ідея соціалістичного плюралізму (І. Нарський, Т. Ойзерман, Б. Чікін та інші).

За часів перебудови звернення до політичного плюралізму яскраво прослідковується у М. Горбачова, який намагався реформувати суспільний лад в СРСР [120]. Система запропонованих ним заходів (1985 -1991 рр.) була спрямована на відновлення соціалізму, привнесення йому «другого дихання». Демократизувавши суспільство, широко вводячи свободу друку та гласність, ідейний та політичний плюралізм, дозволив багатопартійність і наголосив про необхідність економічних реформ, перебудова не досягла своєї мети. Ініційовані нею процеси у 1991 р. трансформувалися в антитоталітарну, посткомуністичну, демократичну революцію. Запустивши в дію різні різномірні суспільно-політичні сили, вони спрямовувалися у різні боки, що розхитало суспільний лад та сформувало певний хаос та суспільну невизначеність.

Від часів перебудови проблема плюралізму почала викликати підвищену увагу як науковців, так і політиків. Це пояснюється тим, що розпочалася історична зміна векторів розвитку держави: від авторитаризму до свободи і демократичних засад, від командно-бюрократичної системи в напрямі створення правової держави. У результаті глибоких соціально-

економічних і політичних перетворень спочатку з'явився плюралізм думок, який поступово трансформувався у політичний плюралізм.

Проведений аналіз виникнення ідеї плюралізму, політичного зокрема, засвідчує, що вона постає паралельно з усвідомленням людиною потреб у свободі, політичній свободі, захисті власних інтересів, необхідності консенсусу. Окреслені ідеї стали предметом вивчення багатьох науковців. Універсальність феномену плюралізму зумовила його втілення у різних сферах життя, що дало змогу виокремити чималу кількість видів плюралізму: онтологічний, що визнає незалежність існування множинності видів буття; гносеологічний, який стверджує рівність багатьох істин відносно одного явища, відкидаючи існування об'єктивної істини; методологічний, що орієнтує на рівноправне використання різних методів пізнання; логічний, який утверджує свободу в обранні тієї чи тієї системи пізнання та ін. Одним із видів, що відображає різноманіття ідей у сфері суспільно-політичних відносин, є політичний плюралізм.

Ідеї свободи, рівності, демократії, які зародилися у працях зарубіжних та вітчизняних філософів та вчених, сформували теоретичні підвалини для теорії плюралістичної демократії (теорії політичного плюралізму), про що йтиметься у наступному параграфі.

1.2 Теорії плюралістичної демократії та концептуальне осмислення функціональних аспектів політичного плюралізму

Звернення науковців до феномену політичного плюралізму актуалізувалося після завершення Другої світової війни з метою критики комунізму. На перший план висували антитоталітарну сутність світогляду, яка була спрямована, з одного боку, проти сталінської моделі соціалізму, деформацій радянського суспільства, з іншого – проти фашизму. Враховуючи це, ідеологи ліберальної демократії наголошували на перевагах багатопартійної політичної системи, аргументували ідею ідейного і

світоглядного плюралізму, толерантного ставлення до прихильників інших політичних поглядів, права громадян на опозицію до влади.

Теорія політичного плюралізму пояснює те, якою має бути політична система, що здатна ефективно інтегрувати інтереси різних груп суспільства в соціально-політичний процес з метою максимізації блага всього суспільства. Теорія плюралізму спирається на принципи класичного лібералізму, які на думку П. Козловського розкриваються як відносини «ідеальних людей в ситуації вільного консенсусу, а не примусу ні з боку інших індивідів, ні з боку суспільства, що політично організоване в державу» [252, с. 343].

В основу теорії політичного плюралізму закладено уявлення про суспільство як сукупності автономних соціальних груп, що взаємодіють між собою. Існування цих груп обумовлено природною соціальною диференціацією, яка породжує різноманітні інтереси і тенденцію до об'єднання індивідів з подібними інтересами у групи. Визнання цих груп як базових елементів суспільства стало основою заперечення теоретиками плюралізму концепцій єдиної волі народу та однозначно визначеного суспільного блага (Ж.-Ж. Руссо, К. Шмітт) та утвердження принципово нового підходу до політичної організації життя суспільства, загальне благо якого є результатом взаємодії і збалансування групових інтересів.

Ця модель суспільно-політичної організації життя характеризується наступними ознаками:

- інтереси є головною рушійною силою соціальних дій; групи інтересів є реальними учасниками політичного процесу, відповідно є важливим створення умов для вільної конкуренції груп інтересів за політичний вплив;
- наявність політичного представництва, яке формується на основі соціального контракту і зводить волі громадян в єдину волю;
- суспільство є системою множинних структур, кожна з яких має власну еліту. У цьому плюралісти протистоять елітистам, вважаючи належність до громад, профспілок, добровільних утворень, церковних або

інших організацій важливішою, ніж відмінності між правлячим та підлеглим класами.

Розуміння плюралізму, пов'язаного з наявністю автономних соціальних груп, які взаємодіють між собою, зустрічається у Ф. Р. де Ламенне, редактора журналу «Авенір», що видавався у Франції на початку ХІХ ст. На його думку, людина – «всього лише тінь» і про її суспільне існування можна говорити лише в тому розумінні, наскільки вона є частиною однієї чи кількох груп [79, с. 5].

Наведену думку уточнює Х. Хеллер, вказуючи, що ця теорія заперечує «будь-яке політичне панування, представляючи політичне життя як «вільну від панування гру рівних сил», у якій державу як інститут панування замінює «вільна від панування асоціація громадян». У цій моделі, у процесах формування політичного курсу центральне місце посідає груповий конфлікт. Це пояснюється тим, що конфліктність соціальних відносин – є природною ознакою колективного життя та потенційним джерелом зміцнення соціально-політичної стабільності [Цит. за: 252, с. 244].

Витоки теорії політичного плюралізму можна окреслити у теорії групової політики (передусім, праці А. Бентлі, Д. Трумена, М. Олсона) та теорії соціального конфлікту (Р. Дарендорф). Ці теорії зосереджені на вивченні суспільства як сукупності груп інтересів, а політики як процесу і результату їх взаємодії у формуванні владно-управлінських рішень.

А. Бентлі на початку ХХ ст. започаткував дослідження політики як процесу і результату взаємодії різних груп інтересів, використавши біхевіористичний метод аналізу («Процес правління. Вивчення суспільних тисків», 1908 р.). Особливістю його теоретико-методологічного підходу є дослідження діяльності як інтегральної категорії аналізу політики з фокусуванням уваги не на індивідуальній, а на груповій політичній поведінці. Вчений пояснював це тим, що діяльність людей, які ведуть боротьбу за досягнення і втілення своїх інтересів, реалізується не особисто,

а завдяки об'єднанню на основі спільних інтересів груп. Індивідуальні політичні переконання та інтереси мають практичне значення настільки, наскільки вони зливаються з політичними переконаннями та інтересами групи.

Згідно з його концепцією, політичне життя суспільства – це динамічний і безперервний процес зіткнення і боротьби різних груп, які захищають власні інтереси. При цьому сильні групи домінують, примушуючи підкоритися слабші. «Офіційні» групи (політико-адміністративні інститути – законодавчі, виконавчі, адміністративні, судово-правові інститути, армія і поліція) є теж одними з груп інтересів та виразниками зразків групової поведінки. Стабільність «офіційних» груп зумовлюється здатністю знаходити прийнятні способи вирішення (консенсусу) міжгрупових конфліктів і ефективно діяти у якості арбітрів. «Офіційні» групи можуть змінюватися відповідно до змін у структурі балансу інтересів в суспільстві, що відображається у зміні повноважень між різними гілками влади, модифікації виборчої системи тощо [640]. Основна ж їх функція – визначення і вираження балансу інтересів завдяки врегулюванню конфліктів та досягненню рівноваги між групами, інтереси яких є суперечливими.

У середині ХХ ст. погляди А. Бентлі розвинув Д. Трумен («Управлінський процес. Політичні інститути й суспільна думка», 1951 р.). Основні принципи концепції Д. Трумена можна звести до такого: 1) суспільство – це безліч груп, що взаємодіють одна з одною; 2) політичний процес – це «процес групової конкуренції в боротьбі за владу над розподілом ресурсів» [812, с. 14]; 3) тиск груп інтересів на інститути держави в силу того, що через політико-адміністративні інститути здійснюється більша частина владного розподілу ресурсів; 4) виокремлення політичних груп інтересів, які вступають у відносини з інститутами держави з приводу прийняттого для них розподілу ресурсів; 5) взаємодія між групами інтересів має тенденцію до досягнення суспільної рівноваги;

б) одним із факторів досягнення міжгрупової рівноваги є наявність потенційних груп – це «конгломерат індивідів з певними спільними установками, проте не взаємодіючих між собою (фактично вони не є групами) доти, доки в діях інших груп не буде помічене зазіхання на їх спільний інтерес» [812, с. 19–21, 27].

Такий підхід до груп інтересів у західній політології називають моделлю Бентлі – Трумена. Цей напрям у суспільно-політичній думці представляли і розвивали Р. Даль, М. Конел. Ґрунтовніше групи інтересів описано у працях Д. Істона («Політична система. Вступ до політичної науки») та Г. Алмонда («Порівняльний аналіз груп інтересу і політичний процес»). Значний внесок у порівняльний аналіз груп інтересів зробили Г. Ерман («Групи інтересу на чотирьох континентах») та К. Томас (один з авторів та керівник колективної монографії «Групи інтересу першого світу»).

Теорія групової політики вплинула передусім на формування двох моделей соціально-політичної взаємодії суспільства і держави – плюралістичної та корпоративістської/неокорпоративістської.

На формуванні та становленні плюралістичної теорії у західній політичній науці позначилася і теорія конкурентної моделі демократії Й. Шумпетера. Прихильники плюралістичної моделі організації суспільства сприйняли ідею вченого про демократію як систему конкурентної боротьби за владні позиції, про наявність, насамперед, формальних процедурних правил гри як основного критерію існування демократичного суспільства. Вони сприйняли емпірично вірогідний висновок про те, що виборці є більш апатичними і менш поінформованими, а окремих громадян здійснює зовсім незначний вплив на політичний процес (якщо взагалі здійснює).

Представники плюралістичної теорії звернули увагу на певні неточності теорії демократії Й. Шумпетера. Зокрема, у теорії не приділялася увага структурам, які пов'язували громадян з тими представниками, яких вони обрали. Громадянин поставав як ізольована

поодинокі фігури у світі, в якому відбувається постійна боротьба різних еліт. Також не було приділено достатньої уваги «проміжним структурам», які відокремлювали особистість від держави, таким як громадські асоціації, профспілки, релігійні конфесії, об'єднання підприємців, з якими пов'язувалося все життя людей і які залучалися до складної системи інституціональних відносин [622, с. 355].

Школа емпіричних досліджень, де акцент робився на аспектах групової політичної динаміки у подальшому стала методологічною основою для плюралістичної теорії демократії. Було зроблено висновки, що демократична політика насправді має змагальний характер, а її результати більше задовільняють усіх учасників політичного процесу, ніж стверджувалося в теорії Й. Шумпетера.

У пошуках відповіді на центральне питання – яка політична система забезпечує рівну, вільну і чесну конкуренцію соціальних інтересів у політичному процесі – представники теорії політичного плюралізму запропонували різні варіанти. Проте, розвиваючи тезу, що не усяка демократична система влади здатна сприяти повному розкриттю політичного плюралізму в суспільстві, прихильники плюралістичних ідей сходяться на спільній основі виникнення – базовій моделі ліберальної демократії, ознаки якої описує Л. Даймонд:

- влада належить де-юре і де-факто обраним особам та чиновникам, а не безконтрольним з боку суспільства внутрішнім акторам, наприклад, військовим чи іншим державам;

- виконавча влада обмежена конституційно, її підзвітність забезпечують інші урядові інститути (незалежна судова влада, парламент, омбудсмен, генеральні аудитори);

- кожна група, яка дотримується конституційних принципів, може створювати свою партію і брати участь у виборчому процесі;

– культурним, етнічним, конфесійним та іншим меншинам не заборонено (законом і на практиці) виражати власні інтереси у політичному процесі та використовувати свою мову й культуру;

– крім партій і періодичних виборів, є й інші канали вираження і представництва інтересів громадян – автономні асоціації, рухи і групи, які громадяни можуть створювати;

– наявність альтернативних джерел інформації, у т. ч. незалежних ЗМІ, до яких громадяни мають необмежений доступ;

– індивіди мають основні свободи, включаючи свободу переконань, думок, обговорення, слова, публікації, зборів, демонстрації і подання петицій;

– усі громадяни є політично рівними, а перераховані вище особисті та групові свободи ефективно захищені незалежною позапартійною судовою владою, чий рішення визнають і проводять в життя інші центри влади;

– влада закону захищає громадян від свавільного арешту, вигнання, терору, тортур та невинуватого втручання в особисте життя з боку держави і організованих антидержавних сил [140, с. 13–14].

Концептуально теорії політичного плюралізму сформувалося у другій половині ХХ ст. (праці Р. Даля, Ч. Ліндблома, С. Ліпсета, Дж. Сарторі, А. Лейпгарта, Д. Рісмана та ін.). Спираючись та синтезуючи дослідження сучасних науковців проблеми плюралістичного суспільства і плюралістичної демократії, у формуванні теорії політичного плюралізму можна виділити такі етапи становлення і розвитку:

– 1950–1970 роки – формування теорії класичного («організованого») плюралізму;

– 1980–1990 роки – критика теорії класичного плюралізму та формування теорії «неоплюралізму»;

– початок 2000-х років і донині – формування «постнеоплюралістичної» теорії.

Спільною є думка науковців про те, що теорія плюралізму обґрунтовує важливі постулати демократії, а саме:

– визнання соціального багатоманіття як базового принципу організації життя суспільства (різноманітність сфер і способів життя, стилів, інтересів тощо);

– затвердження ідеологічного різномаїття (відсутність офіційної державної ідеології, наявність різних ідеологічних течій і напрямів, право кожної людини дотримуватися будь-яких поглядів і пропагувати їх, свобода слова, повага до іншої думки тощо);

– визнання за кожною соціально-політичною групою можливості ефективно впливати на політичний процес (свобода створення асоціацій, право вільної й рівноправної участі в політичному житті, багатопартійність, свободні, рівноправні та чесні вибори, вільне проведення зборів, мітингів, демонстрацій тощо);

– максимальне зосередження соціально-політичної влади і обмеження влади держави (розподіл влади між політичною та економічною елітами, конкуренція політичних еліт, горизонтальний та вертикальний розподіл державної влади, наявність інститутів суспільно-політичного контролю, делегування окремих повноважень від держави до суспільних організацій тощо) [420, с. 20].

Кожний із виокремлених вище етапів становлення теорії політичного плюралізму має особливості і виступає основою для формування наступного.

Етап класичного («організованого») плюралізму пов'язаний з напрацюваннями Р. Даля та Ч. Ліндблома й заснований на ідеях контролю, впливу влади, поняттях «лідер» і «не лідер». Теорія Р. Даля ґрунтується на широкому розумінні політики, згідно з яким громадянин стикається з політикою в управлінні не лише країною чи містом, а й також школою, церквою, профспілкою, клубом, громадянською асоціацією, бізнесовою фірмою [677, с. 11]. Навіть пізніше, переглянувши свої погляди щодо влади

і впливу, Р. Даль не відійшов від позиції такого широкого розуміння політики, називаючи політичною системою «будь-яку стійку модель людських відносин, що значною мірою включає контроль, вплив чи повноваження» [684, с. 4].

Статтю «Поняття влади» Р. Даля деякі вчені вважають «відправною точкою для плюралістів і початком сучасних досліджень влади у політичній науці США» [Див. 636, с. 424]

Оскільки ідеї контролю, впливу влади, поняття «лідер» і «не лідер», поліархії є ключовими у теорії плюралістичної демократії Р. Даля, на них слід зупинитися детальніше. У 1953 р. Р. Даль і Ч. Ліндблом назвали життєво важливим для демократії контроль, побудований не на командах чи маніпуляціях, а на взаємній основі [671; 672; 675; 676]. Пізніше Р. Даль назвав взаємний контроль у великих політичних системах, сприятливий для демократії, результатом діяльності численних «автономних» організацій, адже тенденції до політичної автономії та взаємного контролю (недооцінені «стандартним марксизмом» й «італійською теорією еліт») надають підвладним особам достатній рівень незалежності від правителів, яким стає не вигідно витратити багато ресурсів для збереження свого домінування [680, с. 32–33].

Вимірювати вплив (контролювати) конкретних осіб у певних сферах (чи з'ясувати структуру влади) Р. Даль пропонує шляхом дослідження «серії конкретних ухвал». Влада будь-якої особи обмежується законами природи, існуючою технологією та людським знанням. Відмінності щодо обсягу впливу, здійснюваного особами, зумовлені, на його погляд, трьома засадничими чинниками: 1) розподілом політичних ресурсів – засобів впливу однієї особи на поведінку інших; 2) вправністю чи дієвістю використання політичних ресурсів; 3) обсягом використання індивідами своїх ресурсів для політичних (а не інших) цілей. Причинами нерівномірного розподілу контролю над політичними ресурсами він називає

(посилаючись на Г. Ленскі) функціональну спеціалізацію (поділ праці), успадковані відмінності в обдаруваннях, різні спонукання і цілі [144; 161].

У контексті аналізу владних відносин Р. Даль виділяє лідерів як «людей з більшими повноваженнями, ...з більшими владою та впливом, ніж звичайні громадяни». До політичних лідерів Р. Даль зараховує осіб з найбільшим політичним впливом [677]. Порівнюючи відносний рівень впливу пересічних громадян і лідерів, на думку вченого, можна виокремити демократію та диктатуру.

Поняття «лідер» («політичний лідер») значною мірою розкривається через тлумачення таких категорій, як «політична верства» і «політична людина». До політичної верстви Р. Даль зараховував незначну групу осіб, набагато більше втягнутих у політичне обговорення і дії, ніж решта населення. У відкритій плюралістичній системі ця верства є незакритою групою, яка сприймає поширені цінності та цілі суспільства. Її представники здійснюють значну частину тривалого, прямого і активного впливу на урядову політику. Цим вони відрізняються від людей з аполітичної верстви, які рідко виходять за межі голосування і часто навіть не голосують [682].

Складовою політичної верстви, за Р. Далем, є політична людина (*homo politicus*), яка свідомо спрямовує свої ресурси на здійснення контролю над політичним курсом уряду. В умовах демократії політична людина опосередковує свій контроль над виборними урядовцями, а також впливає на «громадянську людину» (*homo civicus*), схильну використовувати неполітичні засоби досягнення цілей [682, с. 24–25].

Засобами реалізації намірів «політичних людей», які належать до політичної верстви, Р. Даль назвав політичні партії – «конкуруючі коаліції лідерів і сублідерів, зібраних з членів політичної верстви». Якщо лідерами Р. Даль вважає «громадян з відносно великим прямим впливом» на рішення, то до сублідерів він відносить помічників лідерів, які забезпечують «регулярне, надійне і кваліфіковане виконання» послуг для лідерів.

Вживання політичних асоціацій, на його думку, залежить не лише від взаємодії між лідерами і сублідерами, а і від ресурсів, наявних у нелідерів – громадян-виборців. Ця залежність в умовах плюралістичної системи відкриває також можливості для контролю з боку громадян-виборців (нелідерів) над лідерами і сублідерами [671; 673; 682].

Провідною у плюралістичній концепції демократії Р. Даля є ідея поліархії. Історично поліархія асоціюється з суспільством, яке має низку таких характеристик: відносно високий рівень доходів і багатства на душу населення; зростання рівня доходів і багатства на душу населення протягом тривалого часу; високий рівень урбанізації; відносно мала частка населення, зайнятого сільським господарством; різноманіття сфер професійної діяльності; поширення грамотності; порівняно велика кількість осіб, які відвідують вищі навчальні заклади; економічний лад, за якого виробництвом зайняті переважно автономні фірми, що орієнтуються у своїх рішеннях на національний і міжнародний ринки; порівняно високі значення традиційних індикаторів добробуту, таких як кількість лікарів і лікарняних ліжок на тисячу жителів, очікувана тривалість життя, частка сімей, котрі можуть собі дозволити придбати різні товари тривалого використання тощо [146, с. 358–359]. Суспільство такого типу Р. Даль назвав динамічним плюралістичним суспільством, а країну, яка має такі ознаки – сучасною динамічною плюралістичною країною.

Науковець впровадив у сучасну політичну науку термін «поліархія» (буквально – «багатовладдя») як своєрідний заміник поняття «демократія» (у розумінні «реально існуюча демократія»). Доцільно, на наш погляд, розглянути особливості тлумачення Р. Далем цих близьких понять. У праці «Політика, економіка й добробут», обґрунтовуючи необхідність суспільних реформ для західних суспільств, Р. Даль і Ч. Ліндблом розглядають поліархію (поряд з «ієрархією» та «політичними торгами») як один з центральних соціополітичних процесів, зумовлених різними видами контрольних відносин між лідерами й нелідерами. Якщо ієрархія

передбачає контроль керівників над некерівниками (приклад – бюрократія), а політичні торги – взаємний контроль між лідерами (американська система противаг), то поліархія – контроль некерівників над керівниками: «Поліархія (похідне від грецьких слів «багато» і «правління») – це процес, його іноді називають демократією, при якому нелідери контролюють лідерів» [673, с. 25]. Маючи чимало інтерпретацій, представляючи собою і емпіричну, і нормативну моделі суспільно-політичного устрою, поліархія виділялася найвищими показниками публічної конкуренції у боротьбі за владу та залученості громадян до політичного процесу.

Розглядаючи історію виникнення поняття «поліархія», Р. Даля вказував, що він і його колега Ч. Ліндблом застосували його у 1953 р. щодо «сучасної представницької демократії з універсальним виборчим правом» [671, с. 90]. Проте термін використовували й раніше: у 1913–1914 роках Е. Баркер використав термін «поліархія» у нарисі; в Оксфордському словнику англійської мови 1909 р. є тлумачення слова «поліархія» (вперше використаного ще у 1609 р.) як «урядування державою чи містом багатьма на противагу монархії» [681, с. 229].

Впровадження в обіг сучасної політичної науки терміну «поліархія» дослідники оцінювали по-різному. Так, на думку Дж. Кізера, це поняття до Р. Даля вживав лише Г. Гегель («Філософія історії»), маючи на увазі феодальну владу, поділену між лордами [662, с. 212]. Дж. Сарторі розкритикував Р. Даля і Ч. Ліндблома за заміну поняття «демократія» терміном «поліархія», вказавши на небажаність відокремлення описових цілей дослідження демократії від приписових, але сам запропонував вважати діючу демократію виборчою поліархією, де меншини-суперники керуються «правилом передбачуваних реакцій» з боку виборців [788, с. 4, 113, 124-125].

Близькість, але не тотожність понять «поліархія» та «демократія» у працях Р. Даля спонукає до їх теоретичного зіставлення. Вважаючи демократію однією з семи основних цілей суспільної дії західного

суспільства (поряд зі свободою, раціональністю, суб'єктивною рівністю, безпекою, прогресом і відповідним включенням населення), Р. Даль і Ч. Ліндблом називають поліархію основним соціополітичним процесом і засобом просування до демократичної мети. Ця мета, у свою чергу, охоплює дві складові – стан, якого потрібно досягти (політична рівність), і принцип, що спрямовує процес для досягнення цього стану (правління більшості). Обидві складові фактично пов'язані з контролем над носіями урядової влади з боку громадян. Адже політична рівність означає однакове врахування інтересів різних громадян при контролі над урядовими ухвалами, а правління більшості передбачає контроль більшістю громадян урядових ухвал через «останнє слово» [683, с. 28, 41]. Отже, поліархію і демократію Р. Даль співвідносить насамперед як засіб і мету (або як процес і результат). Однак це лише найбільш спрощене тлумачення названих категорій.

Демократія, навіть як утопія, відіграє, на думку Р. Даля і Ч. Ліндблома, корисну роль, вказуючи напрям пошуку альтернатив до дійсності [671, с. 88]. А поліархію, яка сприяє порівняно високому ступеню контролю над лідерами з боку нелідерів, Р. Даль і Ч. Ліндблом назвали справжнім вирішенням «першої проблеми політики» – «як громадяни можуть перешкодити своїм правителям стати тиранами» [671, с. 273–276]. Визнаючи поліархію в урядуванні передумовою наближення до демократичної мети, автори теорії поліархії водночас відзначають, що всі уряди, які у широкому розумінні називаються демократичними, насправді є сумішшю ієрархії (особливо в адміністрації), політичних торгів (особливо у законодавстві) і поліархії (особливо у відносинах між обраними лідерами та звичайними громадянами). Тому термін «поліархічні уряди» (поліархічні системи урядування) вони вважають умовним, маючи на увазі переважаючий соціополітичний процес [671, с. 276].

Р. Даль і Ч. Ліндблом виокремили критерії поліархічних країн (США, Британії, Франції тощо): 1) право більшості дорослих голосувати на

виборах без серйозних наслідків для своєї безпеки; 2) однакову вагу на виборах голосів всіх громадян; 3) перевагу обраних лідерів над необраними в остаточному визначенні політичного курсу; 4) підпорядкування обраних лідерів нелідерам завдяки можливості їх заміни альтернативними лідерами на виборах; 5) доступ дорослих до кількох альтернативних джерел інформації, включаючи невідконтрольні урядовцям; 6) пряме чи опосередковане (делегатами) право громадян запропонувати конкуруючих кандидатів чи альтернативний політичний курс без суворих покарань за ці дії [671, с. 277–278]. Ці шість критеріїв «високого ступеня контролю» громадян над лідерами Р. Даль згодом (у 1984 р.) назвав основою пізніших восьми умов чи семи критеріїв поліархії, яку він спочатку вважав процесом, а пізніше – сукупністю інституцій [681, с. 229-230].

Пізніше Р. Даль демократію тлумачив через поняття «плюралістична демократія» (чи «демократичний плюралізм»). Так, він роз'яснював, що термін «демократія» стосується або ідеалу, або певного типу фактично існуючого режиму, а термін «плюралістичний» («плюралізм») – автономних (незалежних) організацій (підсистем) в межах домену держави [680, с. 4–5]. У працях 1986 року Р. Даль назвав плюралістичну демократію поєднанням «демократії» (інституцій поліархії) з суспільним плюралізмом (автономними групами й організаціями) [683, с. 187–188].

Серед інших теорій цього періоду, що пояснюють плюральну природу демократичного суспільства, можна вказати плюралістичну теорію демократії Дж. Сарторі. Звертаючись до теорії Р. Даля, Дж. Сарторі зазначав, що «... головна стратегія Даля – приберегти слово «демократія» для «ідеальної системи» й вживати слово «поліархія» (polyarchy) як наявний у реальному світі стан, близький до демократії. Натомість я вживаю слово «демократія», коли йдеться про реальний світ, але поділяю його значення на дві половини: зобов'язальну (нормативну) та описову, чи то дескриптивну (денотативну)...» [509, с. 81].

Для характеристики дескриптивної моделі Дж. Сарторі використовує термін «виборча поліархія», сутність якого він пояснює, співставляючи з невиборчою поліархією: «...політична система може бути поліархічною і не спиратися на народне голосування. У цьому випадку вона може дуже відрізнятися від олігархії завдяки своїй дифузності: кожній владній одиниці надано невелику (за обсягом та силою) владу» [161, с. 513]. Проте, виборча поліархія передбачає відкритість, обумовлену періодичними виборами, що поєднана з поліархією (змагальністю, конкуренцією). Вона припускає взаємообмеження і взаємоконтроль серед лідерів, принаймні в тому розумінні, що її розпорошеність запобігає картелізації влади. Однак від цього ще дуже далеко до демократії. Демократії теж виграють від взаємоконтролю серед лідерів, але спершу утвердивши контроль лідерів і контроль над лідерами. Отже, суть питання така: щоб стримувати й контролювати лідерів та впливати на них, демос повинен мати повну й нічим не обмежену можливість обирати їх; регулярні вибори мають відбуватися регулярно. Крім того ...уявлення про вибори утверджує зв'язок із конкуренцією та конкурентністю...» [161, с. 514; 788].

Дескриптивно демократія у Дж. Сарторі – це виборча поліархія. Але якою вона має бути? По-перше, демократія має бути системою добору конкурентних обраних меншин – поліархією на основі добору, відбору, вибору. По-друге, демократія повинна бути поліархією заслуг: «...рівність заслуг, а не рівність негідних вчинків» [788, с. 218]. За словами Д. Роулза, соціально-економічні нерівності слід упорядкувати так, щоб можна було сподіватися, що вони: а) будуть кожному на користь; б) будуть пов'язані зі становищами і посадами, відкритими для всіх. За умови, якщо все буде так упорядковано, це повною мірою охарактеризує поліархію, засновану на заслугах [504, с. 218].

Варто відзначити певну еволюцію у дескриптивному визначенні демократії Дж. Сарторі від розуміння її «як побічного продукту конкурентного методу набирання лідерів до як процедури і/або механізму,

що: а) породжують відкриту поліархію, чия конкуренція на виборчому ринку б) призначає владу народові і зокрема в) посилює чуйність лідерів до потреб виборців» [161, с. 514].

У західній політичній теорії до етапу формування теорії класичного («організованого») плюралізму можна віднести і теорію демократії А. Лейпгарта, який досліджує демократію в багатоскладових суспільствах, називаючи цей її тип консенсусною демократією. Ця форма демократії дає змогу досягти стабільного правління в умовах поліетнічних, багатонаціональних суспільств. Її характерними ознаками є такі: влада здійснюється коаліцією політичних лідерів, через що досягається союз інтересів (ліберальні моделі побудовані на принципі конкуренції інтересів); використовується взаємне вето, що є гарантом інтересів меншості; пропорційність є головним принципом представництва; забезпечується автономність кожної групи коаліції у вирішенні внутрішніх справ [745, с. 91-105; 305].

Певної еволюції зазнали і погляди Р. Даля. Зокрема, у працях 1970–1980 років, він наголошував на подібності «урядів великих корпорацій» до урядів держав. В управлінні гігантськими корпораціями, зазначав Р. Даль, близькими є багато ознак урядів держав, бо така корпорація стала де-факто публічним (загальносуспільним) підприємством і політичною системою [680; 675; 679, с. 10–11]. Він припускав, що «уряд фірми» (великого економічного підприємства) є більш впливовим для життя більшості людей, ніж уряди багатьох міст, областей і держав, але цей уряд загальносуспільного значення має також бути під контролем громадян [680].

Етап «неоплюралізму». Теорія політичного плюралізму майже одразу зазнала критики з боку представників неомарксистського (Р. Мілібенд, Н. Пулантзас, К. Оффе та ін.) і елітистського (Р. Мілс, В. Домгофф, Т. Дай та ін.) підходів, аргументи яких можна звести до однієї тези: у реальному житті плюралістичні системи не можуть забезпечити адекватного

представництва всіх соціальних інтересів у політичній сфері, що негативно впливає на оптимальність рішень, які прийняті в результаті групової конкуренції, і які не відображають істинного балансу інтересів в суспільстві.

Дискусії між елітистами і плюралістами виявились плідними, оскільки сприяли розвитку політологічних концепцій і спробам їх синтезу. Так, М. Олсон запропонував синтезувати теорію соціополітичного плюралізму Р. Даля, Д. Трумена і В. Корнгаузера з теорією демократії участі П. Бахраха і К. Пейтман, створивши «партисипаторний плюралізм», що поєднував би пряму участь з непрямим впливом громадян на політичні ухвали через асоціації інтересів [769, с. 17–18, 181, 193].

Соціолог В. Домгофф спочатку намагався довести, що відкриття Р. Далем плюралізму на місцевому рівні (м. Нью-Хейвен) не заперечує ідей правлячого класу (П. Свізі) чи владної еліти (Ч. Міллс) на рівні США, оскільки Р. Даль не переносив висновки з Нью-Хейвена на інші міста країни [690, с. 134–135]. Проте згодом В. Домгофф, як і Т. Антон, Т. Джитлін, К. Прюїтт та А. Стоун, наголошував на спрямованості плюралістичного підходу Р. Даля проти теорій Ф. Гантера і Ч. Міллса [692].

Деякі дослідники вказували, що Р. Даль з 1950-х і до початку 1960-х років схилився до одного з різновидів плюралізму. Так, Г. Перрі стверджував, що Р. Даль належить до сучасних (поліархічних) плюралістів, які зосереджують увагу на міжелітному змаганні, ігноруючи участь громадян в діяльності різних груп [732, с. 67, 125, 143]. В. Келсо, навпаки, назвав Р. Даля представником плюралізму неутручання з наголосом на пошуку домовленостей між групами інтересів, а не на міжелітному суперництві [732, с. 3–6, 13–14].

Праці Р. Даля 1953 і 1956 рр., на думку Е. Етціоні-Галеві, були типовими для давніших плюралістичних теорій демократії, згідно з якими владу поділяли численні групи інтересів з однаковими можливостями вплинути на прийняття рішень урядовців. Однак уже в праці «Хто

управляє?» (1961) Р. Даль, на її погляд, став виразником плюралістичної теорії еліт з її наголосом на суперниках, які втримують владу [707, с. 76–77]. На відміну від неї, Д. Гелд (1996) вважав відомі праці Р. Даля 1956, 1961 і 1971 рр. вираженням «класичної версії» плюралістичних теорій, вказуючи на більший (порівняно з Д. Труменом) демократизм Р. Даля та його прагнення зменшити політичну нерівність [721, с. 204–205]. Схожого погляду дотримувалися П. Данлеві і Б. О'Леарі, розглядаючи Р. Даля як представника «традиційної плюралістичної думки 1950-х і початку 1960-х рр.» [697, с. 43, 271].

Російський вчений Г. Ашин, який більше двох десятиліть вивчав західні теорії еліт, ще в радянський період визнав певну обґрунтованість теорій елітного плюралізму (зокрема теорії поліархії Р. Даля), пов'язану з ускладненням соціальної структури. Проте він охарактеризував концепцію поліархічної демократії Р. Даля як паліативну, з замаскованим антидемократичним змістом [26, с. 33]. Г. Ашин, критикуючи концепції структури влади Р. Даля, вважав його найвидатнішим представником і класиком плюралізму – одного з трьох основних напрямів політології США, поряд з елітизмом (Т. Дай) і класовим підходом (В. Домгофф). Розглядаючи погляди Р. Даля в межах шести підходів (функціональних елітистів, критичних елітологів, прибічників класового підходу, прибічників поєднання елітизму з класовим підходом, плюралістичної концепції), Г. Ашин зрештою навів типологію концепцій політичної влади кінця ХХ ст., за якою Р. Даль є представником елітарного плюралізму, Т. Дай – неоелітизму, а В. Домгофф – концепції панівного класу [25, с. 90, 101]. Варто також зазначити, що, на думку В. Соґріна, концепції Р. Даля і В. Домгоффа належать до найзначущіших в американському суспільствознавстві, представляючи його протилежні спектри [523, с. 4].

Російська дослідниця І. Тарусіна визнала, що політична думка Росії виявилася осторонь теоретичної суперечки між елітистами і плюралістами, яка «багато у чому визначала характер і спрямованість світової суспільної

науки в ХХ ст.» Однак у своїй критиці плюралізму вона спиралася на праці Р. Даля 1958–1961 рр., не враховуючи його подальшої еволюції [542, с. 148–153].

Сучасних українських політологів, які принаймні дотично розглядали праці Р. Даля 1950-х – початку 1960-х років, можна умовно поділити на такі групи. Одна група вчених (Т. Грозіцька, О. Семків, Л. Ларченко, А. Колодій, Б. Решетняк та ін.) вважають Р. Даля насамперед теоретиком плюралістичної демократії. При цьому О. Семків вказав на еволюцію Р. Даля до учасницької демократії, а А. Колодій – на компроміс між теоріями учасницької та елітарної демократії [388, с. 405–406; 459, с. 165–166]. Працю Р. Даля «Хто управляє?» А. Колодій характеризує як класичне дослідження з теорії плюралістичної демократії, в якій виражено ліберально-демократичний підхід до оцінювання ролі групових інтересів у політичному житті [388, с. 430].

Т. Грозіцька характеризує доробок Р. Даля як партисипаторно-плюралістичну теорію в межах інституційно-процесуального напрямку теорії демократії, відкритого Й. Шумпетером. Особливий внесок Р. Даля у розвиток сучасної теорії демократії вона вбачає у детальному опрацюванні етапів і критеріїв процесу прийняття рішень та у створенні універсальної теорії демократичного процесу, спрямованої на розширення політичної участі та залучення до процесу прийняття рішень громадян на всіх рівнях [127, с. 9–10].

Частина науковців вважають Р. Даля представником плюралістичної (на противагу елітаристській) версії інтерпретації посткласичної демократичної парадигми – процесуальної (або конкурентної) теорії демократії, сформульованої вперше Й. Шумпетером. У моделі поліархії Р. Даля вбачається наголос на здатності політичних еліт реагувати на вимоги мас завдяки взаємній конкуренції [Див. 459-462].

Інша група вчених – авторів підручників з політичної науки (В. Бебик, С. Гелей, С. Рутар та ін.) – вважає Р. Даля прибічником теорії плюралізму

еліти (плюралістичної теорії еліти, концепції плюралізму еліт з акцентом на конкуренції еліт і розпорошенні влади між ними [44, с. 163–164; 107, с. 26–27, 32, 253]. Водночас С. Гелей і С. Рутар зазначають, що Р. Даль («Хто управляє?») заклав основи плюралістичної теорії політичної діяльності з позицій біхевіористської методології [107, с. 349].

Дещо схожими є погляди Л. Ходаківської, яка згадує Р. Даля серед авторів концепцій демократичного елітизму (поряд з Й. Шумпетером, Дж. Сарторі, Т. Даєм і Г. Зіглером). Від авторів інших концепцій демократичного елітизму Р. Даль відрізняється, на її погляд, акцентуванням на плюралізмі [589, с. 2, 12].

Дискусії між плюралістами та елітистами щодо пояснення політичного процесу продовжуються донині. Частина дослідників вважають, що сучасна теорія плюралізму набуває елітистських ознак, відбувається повернення до концепцій змагального елітизму, в багатьох інтерпретаціях теорія плюралізму набуває форми плюралізму еліт, розкриваючи політичний процес як конкуренцію багатьох еліт за владу та вплив, яка і підтримує реальний плюралізм у сучасних демократичних суспільствах.

Слід зазначити, що критичні аргументи, пов'язані з суперечностями теорії плюралізму, стали основою її трансформації не лише у бік елітизму. Після критичної оцінки серед прихильників теорії політичного плюралізму окреслилося дві тенденції – зближення з елітистськими концепціями (С. Ліпсет, С. Хантінгтон) та вироблення оновленої теорії політичного плюралізму – неоплюралізму (Р. Даль).

Певним орієнтиром для розуміння місця теорії плюралістичної демократії серед інших демократичних теорій є схема демократичних моделей, запропонована Д. Гелдом. За цією схемою класичний плюралізм походить від елітистської змагальної демократії, яка, у свою чергу, – від ліберальної демократії. Класичний плюралізм розвивається у двох напрямках: правому – теорія кінця ідеології – теорія перевантаженої держави – правова демократія (нові права); лівому (а) – неоплюралізм – демократія

участі (нові ліві), (б) – неоплюралізм – неомарксистські теорії держави [721, с. 236]. За схемою Д. Гелда неоплюралізм Р. Далья безпосередньо сприйняв вплив класичного плюралізму (похідного від ліберальної демократії), демократії розвитку і неомарксистських теорій держави (похідних від марксизму), вплинув водночас на демократію участі та неомарксистські теорії держави.

Неоплюралізм загалом характеризується такими ознаками: 1) зосередження на проблемах сучасності; 2) інтерес до діяльності великих корпорацій і сучасної держави з розширеними функціями; 3) чутливість до сучасних соціальних проблем і реалістичність щодо проведення реформ; 4) відкидання як спрощених і недоречних засобів традиційного соціалізму і спроб повернутися до простішого світу підприємницьких фірм та розуміння держави як нічного сторожа [645; 721, с. 272; 739]. Якщо плюралісти припускали, що капіталістична економіка не надто обмежує демократичну політику, яку вони вважали автономною, то неоплюралісти погодилися з новими правими щодо загрози встановлення авторитарної системи урядування внаслідок відмови від капіталістичної економіки, а також з критиками «зліва» щодо загрози для демократії з боку великих корпорацій [721, с. 278].

Науковці відзначають певний еkleктизм етапу неоплюралізму, схожого на плюралізм 1950 – 1960-х років, щодо сутнісних цінностей, відсутність зв'язку з певною позицією в ідеологічному спектрі лівих і правих. Адже деякі з неоплюралістів у США представляли технократичний напрям консерваторів, інші (Ч. Ліндблом, Дж. Гелбрейт, Р. Даль) – радикалізований лібералізм, а в Західній Європі – помірковану соціал-демократію. Водночас неоплюралістів об'єднало прагнення оживити ліберально-центристську інтелектуальну позицію, яка відповідала б сучасним суспільним умовам і політичним процесам. Їх сутнісна прив'язаність до плюралістичних цінностей проявилась у погляді, згідно з яким сучасні ліберальні демократії, незважаючи на відчутний вплив деяких владних центрів (зокрема великих

корпорацій), й надалі спрямовані на задоволення уподобань пересічних людей. Більшість неоплюралістів також визнавали, що розвиток індустріальної держави безпосередньо громадянами не контролюється. А спільний методологічний підхід неоплюралістів охопив такі ключові аспекти, як зосередження на явищах макрорівня, інтерес до особливостей індустріального суспільства, схильність до багатопричинного пояснення і зосередження на міждисциплінарній праці [697, с. 283–285].

Якщо порівняти особливості плюралістичного і неоплюралістичного підходів щодо розуміння демократії, то у них можна знайти спільне як у принципах організації суспільного життя (урядування меншин, яке призводить до політичної свободи; протидія занадто сильним групам і нереагуючій державі), так і в ключових ознаках (права громадянства, включаючи голосування і свободу вираження; система противаг між гілками влади і бюрократією; змагальний характер виборів). Наявні й відмінності: неоплюралісти наголошують на надмірній владі корпорацій, відмові держави від посередницької ролі на користь власним інтересам урядовців, фрагментарній політичній культурі, докорінно нерівних економічних ресурсах, бідній ресурсній базі багатьох груп як перешкодах для повної політичної участі, що сприяють обмеженому політичному вибору, нерівномірному залученню громадян до політики в умовах недостатньо відкритого урядування та загроз для міжнародного устрою з боку могутніх мультинаціональних економічних інтересів та панівних держав [697, с. 217–218].

Ми поділяємо думку українського науковця О. Фісуна про те, що неоплюралізм значною мірою еволюціонував в бік партисипаторної моделі демократії (учасницька демократія), в якій наголошується на необхідності поєднувати елементи представницької демократії на національному рівні з прямою участю громадян у політичному процесі на рівні міста і громади, забезпеченні більшої рівності політичного впливу, поверненні до розуміння демократії як мети суспільного устрою, а не лише формальної процедури чи

методу. Таке наближення дає змогу послабити одне з протиріч теорії політичного плюралізму – розрив між політичною елітою та демосом [568, с. 65–66].

Е. Гутман, описуючи ознаки учасницької демократії, вказує на недооцінювання сучасними громадянами участі у політичному житті. Прихильники учасницької демократії вважають, що безпосередня участь громадян у процесі прийняття рішень посилить їх інтерес до політичного життя та вплине на усвідомлення ними політичного вибору.

Етап «постнеоплюралізму». Якщо теорія організованого плюралізму наголошувала на тому, що основним актором політичного життя є групи (асоціації), неоплюралістична на тому, що політичний порядок зміщується у бік розширення різних форм кваліфікованої участі широких мас населення, то постнеплюралістичний етап розвитку теорії плюралізму пов'язується з сучасними процесами гуманізації політичного життя, намагається поєднати індивідуальну свободу і груповий інтерес у політичному житті, використовуючи сучасні засоби комунікації.

Однією з версій постнеоплюралізму, на наш погляд, є дорадча демократія, яка використовує народовладдя для вияву та підтримки автономії індивідів: «Супроводом до ідеалу автономних індивідів є ідеал політики, коли люди пов'язані між собою не просто тим, що утверджують свою волю або борються за свої наперед визначені інтереси, а взаємовплив у процесі ...суперечок, доведень, оцінювань і переконань, коли кожна тезу підтримують обгрунтовані аргументи. За дорадчої демократії люди колективно формуватимуть свою власну політику, вдаючись до переконливої аргументації» [Цит. за: 428, с. 91].

За сучасних умов основою цієї версії демократії мають стати принципово нові можливості інформаційно-комп'ютерних технологій, які дадуть змогу кожному громадянину отримати необхідну інформацію про суспільні справи, брати безпосередню участь в обговоренні всіх значущих питань. Також у цей контекст вписується модель політико-управлінських

мереж (policy networks), мережевий підхід (network approach), який її описує; концепція політико-управлінських «мереж» Д. Ноука, «спільнот» Дж. Річардсона, «потоків» Дж. Кінгдона, «підсистем» П. Сабат'єра та ін. М. Кастельс, обґрунтовуючи мережеву форму організації як домінуючу в умовах інформаційного суспільства і новітніх комунікативних технологій, висунув ідею про формування нового типу суспільства – суспільства мережевих структур (network society) [234, с. 494].

В цілому засадничими моментами для теорій політичних мереж є такі: реконструкція відносин між державним управлінням і суспільством відповідно до науково-технічних змін, розвитку та збільшення ролі інформації та знань; відновлюють зв'язки між управлінням і політикою на користь їх ефективності, яка розуміється не за принципом «цілі – засоби», а «цілі – процес»; включення морального виміру до управління і прийняття рішень; домінуюча (ключова) роль взаємозв'язків між суб'єктами системи політичних відносин.

Мережево-управлінська модель відносин між державою та суспільством вбирає переваги плюралістичного та некорпоративного варіантів та водночас позбавлена їх негативних аспектів. Зокрема, ця система будується на основі взаємовідносин множини окремих управлінських, бізнесових та громадських структур. Важливе значення надається формуванню спільного інтересу, добровільному співробітництву учасників мережі на основі довіри, їх взаємозалежності та рівноправної участі. Детальніше ця модель відносин розглянута у третьому розділі дисертації.

Розвиток системи інформаційних технологій, посилення вимогливості громадськості до діяльності урядових структур інтенсифікують частоту контактів між ними. Відповідно, сучасні мережеві структури створюють нову комбінацію формальних і неформальних агентів влади, яка забезпечує управління і у той же час маніпулювання людьми, створюючи нову конфігурацію політичних комунікацій. До таких агентів влади Р. Даль

зараховує віртуальні деліберативні спільноти («мініпопулюси») – неформальні громадянські асамблеї випадково обраних громадян, що займаються оцінюванням подій та виробленням рекомендацій на основі опрацювання думок експертів. Такі «мініпопулюси», за Р. Далем, не замінюючи вже існуючі законодавчі органи та механізми, могли б стати ще одним центром (точніше, децентрованим простором-ризомою) прийняття суспільних рішень [Див. 428, с. 91].

Постнеоплюралізм наближається до концепції деліберативної демократії Ю. Габермаса. Він виокремлює три основні джерела соціальної інтеграції: адміністративна влада, особисті інтереси і солідарність, орієнтація на спільне добро. Наголошує ця концепція на комунікативному дискурсі: «дискурс, спрямований на досягнення саморозуміння, дискурс, у якому учасники хочуть ясно зрозуміти себе як представників конкретної нації, як членів певної громади чи громадян певної держави, як жителів певного регіону й т. ін.; дискурс, у якому вони хочуть визначити, яких традицій слід дотримуватись і далі, й намагаються визначити, як добре вони ставляться один до одного і як вони трактуватимуть меншини і маргінальні групи; словом, дискурс, у якому вони прагнуть з'ясувати, в суспільстві якого типу вони хочуть жити...» [99, с. 367]. Демократична самоорганізація суспільства згідно з цією концепцією – це процедура дискурсивного формування поглядів і волі народу, у якій бере участь найбільша кількість громадян, де необхідний баланс конкурентних інтересів є результатом компромісу між сторонами. У врівноваженні політичних інтересів та цінностей важливу роль відіграє моральний дискурс.

Процеси модернізації наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. мають неоднозначні наслідки. З одного боку, відбувається перехід до гуманнішого суспільства, яке сприяє самостійності, різноманіттю інтересів, самовираженню особистості, з іншого – активізуються протестні форми поведінки – насильство, тероризм, етнічні конфлікти тощо, що загрожує стабільності суспільства. Наприкінці ХХ ст. сформувалася теорія

комунітаризму (А. Етціоні) як певна відповідь на потребу у новій соціальності, що, не обмежуючи особистісну та групову автономію, поєднала б її з соціальним обов'язком і поняттям соціального блага, збалансувала цінності індивідуалізму та колективізму. Провідна ідея комунітаризму – цінність спільноти, необхідність піклування про спільноту поруч зі свободою та рівністю.

Теоретичною основою концепції комунітаризму є ідея заперечення загальноприйнятої у соціальній психології біполярної моделі «індивідуалізм – колективізм», вважаючи її спрощенням соціальної реальності. Ця дихотомія замінюється поняттям «комунітаризм», яке розглядають як засіб зняття антиномії колективного та індивідуального. Представники комунітаризму вважають, що ця концепція долає крайнощі лібералізму (заохочення у суспільстві анархії, сприяння торжеству «закону джунглів» і колективізму (небезпека пригнічення особистості, нівелювання її прав). Комунітаризм має врівноважити індивідуальні права та соціальну відповідальність.

У західних країнах потреба у новій соціальності реалізується у процесах, які дослідники визначають як прагнення до єдності та цілісності суспільства через розширення і поглиблення неформалізованих контактів. У результаті центр тяжіння соціетальних процесів переміщується з рівня інституціональних, бюрократизованих структур (політичні партії, профспілки тощо) на рівень неструктурованих спільнот. Основною одиницею згідно з теорією комунітаризму є ком'юніті – неструктуровані соціальні утворення, які формуються за різними ознаками: як традиційними – локальними, релігійними, етнічними, так і новими – екологічними, феміністичними та ін., які формують нині модель нової соціальності.

Комунітаризм відрізняється від інших теорій центристською позицією, ідеологічною нейтральністю, неприйняттям будь-якого екстремізму. Комунітарна парадигма стабільного суспільства зводиться до процвітання

суспільних благ та прав особистості, ретельної підтримки рівноваги між порядком та індивідуальною автономією.

Гуманізація суспільного життя живить ідею про те, що ціннісна орієнтація суспільства відіграє ключову роль у виникненні та розвитку демократичних інститутів. У постіндустріальному суспільстві цінності виживання витісняються цінностями самовираження, що підвищує ступінь індивідуальної свободи та розширює спектр вибору для людини. Ця тенденція відображена в емансипаційній теорії демократії Р. Інглхарта та К. Вельцеля. Її провідне положення – зміцнення і збереження демократії пов'язане не просто з умінням правильно написати конституцію чи з наявністю еліт, які дотримуються демократичних норм. Цей процес відображає посилення зосередження на особистій незалежності людини в суспільстві [210].

Виокремивши в теорії політичного плюралізму *аспект узгодження інтересів* різних соціальних груп у процесі вироблення рішень, можна виділити ознаки плюралістичної моделі соціально-політичної взаємодії та визначити й співставити з нею альтернативні їй моделі та концепції – моністичну, неокорпоративістську, мережево-управлінську та модель соціально-правової держави.

Однією з альтернативних моделей та концепцій теорії політичного плюралізму можна назвати монізм. Моністична доктрина була спрямована на досягнення максимальної єдності інтересів у суспільстві, гарантом і представником якого мала бути соціалістична держава. Вивчення цієї концепції дає змогу зробити висновок про те, що ця модель відносин сприяє не узгодженню, а загостренню / чи нівелюванню групових суперечностей, які ще й можуть мати антагоністичний характер. У практичній площині – це модель закритого (обмеженого) плюралізму з домінуючим впливом інституціоналізованих, бюрократично орієнтованих груп інтересів (різні частини владно-управлінського апарату) на прийняття політичних рішень. Функцію посередника між суспільством та державою, арбітра виконували

партійно-державні органи влади. Наслідками впровадження такої моделі є створення тотальної системи змови і системи розподільчих коаліцій, зниження темпів соціально-економічного прогресу та посилення соціально-економічних і політичних суперечок.

Процес вироблення політико-адміністративних рішень у плюралістичній моделі детермінований балансом сил конкуруючих груп інтересів; у неокорпоративістській є результатом складної, інституалізованої, орієнтованої на консенсус взаємодії держави і обмеженої кількості великих, агрегованих груп інтересів.

Співставляючи плюралістичну і корпоративну модель відносин між державою і суспільством, Ф. Шміттер визначив плюралізм як «систему представництва інтересів, в якій формуючі її елементи організовані в невизначену множину складних, добровільних, конкуруючих, неієрархічних і таких, що самовизначаються, утворень, які спеціально не ліцензуються, не визнаються, не субсидуються і в ніякий спосіб не контролюються стосовно вибору лідерства чи вираження інтересів державою і які не прагнуть монополізувати репрезентаційну активність серед інших утворень» [Див. 420, с. 16]. Корпоративізм він охарактеризував як «систему представництва інтересів, формуючої частини якої організовані у декілька особливих, примусових, неконкурентних, ієрархічно впорядкованих, функціонально різних розрядів, офіційно визнаних чи дозволених (інколи і просто створених) державою, яка наділяє їх монополією на представництво інтересів своєї галузі в обмін на контроль за добром лідерів та артикуляцією вимог» [619, с. 15].

Неокорпоративізм як модель відносин держави і суспільства спрямований на узгодження корпоративних та державних інтересів. Її особливістю є покладання на кожну зі сторін зобов'язання по дотриманню досягнутих домовленостей. На відміну від корпоративізму, де залучення до взаємодії з державою має примусовий характер, в межах моделі

неокорпоративізму участь в організаціях, які здійснюють таку взаємодію, є добровільною і будується на виключно договірній основі.

Російський науковець К. Гаджієв виділяє ще одну ознаку неокорпоративізму – це договірний характер відносин між зацікавленими групами і державою для вирішення тих чи інших актуальних для них проблем. Він додає, що корпоративним організаціям надається монополія представництва у відповідних (галузевих, професійних, територіальних) сферах їх інтересів в обмін на дотримання певних обмежень, які висуває держава [102, с. 192–193].

Г. Алмонд і Дж. Пауелл співставили особливості організації інтересів і способи групової участі у політичному процесі за плюралістичної та корпоративної моделей. За плюралістичною моделлю: 1) різні групи можуть представляти єдиний соціетальний інтерес (тобто групи інтересів не лише представляють окремий сектор суспільства, а кожний з цих секторів може бути представлений різноманітними групами); 2) членство в групах добровільне і обмежене; 3) групи мають вільну чи децентралізовану організаційну структуру; 4) групи інтересів і уряд відокремлені один від одного; 5) групи конкурують між собою в боротьбі за членів і вплив, і водночас намагаються нав'язати свої вимоги особам, які визначають політичний курс, і бюрократії.

Неокорпоративна модель відносин характеризується:

1) кожний соціетальний інтерес зазвичай представлений єдиною головною асоціацією; 2) членство в асоціації часто є обов'язковим і майже всезагальним; 3) головні асоціації мають централізовану структуру і спрямовують дії своїх членів; 4) у багатьох випадках групи інтересів систематично беруть участь у виробленні та здійсненні політичного курсу [7, с. 137].

Обґрунтовуючи переваги неокорпоративістської моделі відносин, науковці часто наголошують на важливій ролі цих асоціацій (корпоративних структур) у процесі консолідації демократії. І навпаки,

ззначають, що плюралістична система асоціацій з великою кількістю вузькоспеціалізованих, заснованих на суперництві груп інтересів сприяє послабленню їх ролі як посередників між суспільством та державою, що загалом зменшує здатність до консолідації суспільства.

На наш погляд, вказана закономірність є дещо сумнівною. Ні плюралістична, ні неокорпоративістська моделі не створюють такої міцної основи для формування саме консолідованої демократії. Адже і перша, і друга моделі не задовольняють принцип рівності представництва інтересів різних, у т. ч. і слабо організованих груп, які мають незначні ресурси для захисту своїх інтересів. Обидві моделі є зручними переважно для впливових, великих, потужних груп.

Слід зазначити, що неокорпоративізм існує в ціннісних та інституційних межах поліархічної демократії, і для нього більше, ніж для плюралізму характерна схильність до нерівноваги політичного представництва. Саме неокорпоративізму притаманне максимальне делегування повноважень з прийняття рішень зі сфери партійно-політичного дискурсу до закритої сфери вузькопрофесійної взаємодії відповідальних за певну галузь політики державних структур (комітетів, відомств) і безпосередньо зацікавлених у тих чи тих рішеннях груп інтересів. Р. Харрісон з цього приводу вказував, що «групові асоціації з частковою монополією, посиленою офіційним визнанням, здатні разом з департаментними бюрократами присвоювати право формулювати альтернативні політичні рішення у межах їх функціонального сектору» [720, с. 23]. А Дж. Вільсон стверджував, що «співпраця між урядом і керівниками груп інтересів є настільки тісною і постійною, що досить важко розмежовувати їх дії ...при чому ця співпраця і координація часто здійснюється в обхід парламенту» [819, с. 30].

Поєднавши моделі взаємодії груп інтересів (плюралізм та неокорпоративізм) і свободу групової політичної участі, російський

науковець О. Павроз запропонував виокремити чотири типи політичних режимів:

- демократичний плюралізм – плюралістичний режим, який забезпечує повну свободу групової політичної участі;

- обмежений плюралізм – плюралістичний режим, який передбачає обмеження групової політичної участі; демократичний корпоративізм (*неокорпоративізм* – дописано автором – М. О.) ;

- неокорпоративістський режим з відсутністю обмежень групової участі;

- авторитарний корпоративізм (*корпоративізм* – дописано автором – М. О.) – корпоративістський режим, який обмежує (*через примус* – дописано автором – М. О.) політичну участь [420, с. 27].

Альтернативою, навіть інколи як таку, що заперечує пастулати теорії політичного плюралізму, науковці називають концепцію соціально-правової держави (неоліберальний, неоконсервативний (корпоративно-ліберальний), соціал-демократично-ліберальний типи за Н. Хомою) – держави, яка не залежить від впливу партикулярних груп інтересів; суверенної держави, яка захищає громадянський порядок від його внутрішніх і зовнішніх ворогів. Основи сучасного віаріанту концепції розроблені у працях Д. Роулза, М. Фрідмана, Ф. Хайєка, Р. Нозіка, Г. Цахера та ін. Ключова ідея цієї моделі соціально-політичної взаємодії полягає у обмеженні розподільчої активності груп інтересів шляхом зменшення директивної влади уряду і дотримання всіма учасниками універсальних законодавчих норм («суверенітет права» за Ф. Хайєком), затвердження принципу і цінності соціальної справедливості як засадничої передумови забезпечення гідності та свободи людини в правовій державі. Держава згідно цієї концепції:

- обмежується у своїй діяльності функціями затвердження засадничих правил життя людей, що мають універсальний характер;

- мінімізує розподільчо-адміністративні функції; виступає гарантом забезпечення безпеки та підтримки базових соціальних норм, підтримує незахищені верстви населення;

- прагне вплинути на розподіл економічних благ в дусі принципів справедливості, щоб забезпечити кожному гідне людині існування.

В економіці, політиці – сприяння ініціативності, запровадження широкої, цивілізованої конкуренції; культура і духовність визначаються в такій державі як базові цінності для освоєння нових технологій та збереження природи.

Соціально орієнтовану державу Д. Роулз визначає як таку, що повинна забезпечити реалізацію п'яти видів основних благ: базові свободи (свобода совісті, свобода думки тощо); свобода пересування і вибору заняття на тлі широкого вибору можливостей; влада, повноваження і відповідальність, що набуваються залежно від посади і місця роботи (ці категорії визначають ступінь самостійності та соціальні можливості людей); прибуток і багатство у широкому розумінні як універсальні засоби, які мають обмінювальну вартість і необхідні для того, щоб прямо чи опосередковано досягти широкого спектра цілей; соціальні основи самоповаги індивідів, що дають змогу громадянам відчувати власну значущість як особистостей, розвивати і реалізувати свої моральні якості та досягти власної мети з повагою до себе [504, с. 214].

Концепція соціально-правової держави, надаючи ефективні інструменти подолання негативних аспектів плюралістичної моделі, на думку науковців, не є найкращою її альтернативою. Вона, розмежовуючи громадянське суспільство і державу, затвердивши ринковий обмін ресурсами, начебто послаблює проблему дисбалансу інтересів, нерівного впливу груп інтересів на владу. З іншого боку, вона остаточно не вирішує питання впливу економічно домінуючих соціальних груп, а також характеризується складністю прийняття рішень, які виходять за межі встановлених правових норм.

Підсумовуючи, доцільно узагальнити і виділити умови плюралістичної демократії, до яких належать розподіл політичної влади між конкуруючими групами; відсутність привілейованих груп (особливо важлива умова); високий рівень внутрішньої відповідальності, за якого лідери груп підзвітні пересічним членам груп; нейтральний апарат уряду, який достатньо внутрішньо структурований для того, щоб надати політичним групам середовище для політичної діяльності. У плюралістичній концепції політику розглядають як конфлікт груп інтересів у межах їх політичної боротьби, де рішення приймають на основі компромісу задля задоволення максимального обсягу інтересів. За своєю суттю така демократія постає не як влада народу, а як влада зі згоди народу.

Аналіз теорії політичного плюралізму та альтернативних концепцій дає змогу зробити висновок і про те, що, маючи об'єктивні недоліки, вона зумовлює не стільки радикальний перегляд плюралістичних основ політики, скільки концептуальне вдосконалення, адекватне викликам та потребам сучасного демократичного суспільства, зокрема реалізації головної природної цінності демократії – прав і свободи людини.

1.3 Понятійно-категоріальна основа дослідження політичного плюралізму

Нині термін «плюралізм» набув широкого вжитку, він використовується у всіх суспільних сферах. Проблема політичного плюралізму є актуальною, навіть модною, але недостатньо розробленою.

Російський науковець О. Пую систематизував види плюралізму, які сформувалися у сучасній зарубіжній політичній філософії та соціології:

– онтологічний – визнає існування множинності незалежних один від одного першоначал і прагне «замаскувати» суперечки між матеріалізмом та ідеалізмом;

- гносеологічний – стверджує рівноправ'я багатьох істин стосовно одного і того самого явища та заперечує існування об'єктивної істини;
- методологічний – заперечує єдину, передусім діалектико-матеріалістичну, методологію, яка пропонує орієнтуватися на будь-які методи пізнання, які є рівноцінними;
- соціологічний – заперечує існування єдиного критерію домінуючої рушійної сили суспільного розвитку;
- аксіологічний (ціннісний) – відкидає наявність єдиного критерію оцінювання людських цінностей і визнає рівноправне існування різноманітних цінностей в суспільстві;
- логічний – стверджує визнання вибірковості в процесі вибору тієї або тієї системи логіки;
- етичний – передбачає визнання цінності вільної творчої діяльності [480, с. 15].

Домінуючим змістовним навантаженням будь-якого виду плюралізму є множинність тих чи тих явищ, заперечення моноцентризму, визнання прав носіїв різних поглядів, ідей, концепцій.

До визначених вище видів плюралізму науковці додають політичний плюралізм, трактуючи його, по-перше, як офіційне (конституційно-правове) визнання допустимості різних поглядів, підходів, позицій, концепцій у суспільно-політичній сфері; по-друге, як здійснення влади при взаємодії і врівноваженні одним одного кількох або багатьох суб'єктів політичних відносин [454].

Аналіз наукової літератури, у якій досліджується поняття «політичний плюралізм», дає змогу виокремити напрями дослідження цієї категорії. Так, політичний плюралізм описують як одну із ознак демократії, як конституційно-плюралістичний режим, як спосіб і принцип управління, як модель представництва групових інтересів (плюралістична, неокорпоративна, мережева).

Як ознака демократії політичний плюралізм розглядається у зв'язку з утворенням нових партій, із зростанням їх кількості. Проте політичний плюралізм передбачає більше, ніж багатопартійність. Він охоплює політичне відкрите суперництво, змагальність, конструктивне опонування різних політичних сил, визнання опозиції як самостійного політичного інституту та необхідної противаги політичним силам, що перебувають при владі.

Як один з видів політичних режимів плюралістичний режим засновується на визнанні існування множини вільно утворюваних політичних, економічних, релігійних, етнічних та інших груп інтересів, які конкурують між собою і ведуть боротьбу за суспільний і політичний вплив. При цьому плюралізм – це не проблема власності на владу, а проблема технологічної реалізації влади, технології політичної поведінки. Західні науковці називають такий тип політичного режиму як конституційно-плюралістичний, успішне функціонування якого можливе лише за наявності трьох факторів.

Перший – уявлення громадян про переваги режиму. У країнах, де громадяни вважають, що режим, заснований на виборах і традиціях парламентаризму, є неефективним, важко втілювати його ознаки в життя. Режим успішно може функціонувати за умови, що громадяни його сприймають і підтримують.

Другий – історичні традиції, на основі яких відбувається процес формування і функціонування складників політичного режиму.

Третій – відносини партій і церкви. При цьому слід зазначити, що, наприклад у Франції існує практично повна релігійна єдність і плюралістичність виражається через велику кількість партій, а в США тяжіння до різноманіття виражається через наявність великої кількості релігій і сект, а не партій [7, с. 502–513].

Також науковці вказують і низку проблем та питань, які притаманні конституційно-плюралістичному режиму:

1. Зближення ідеї демократії і парламентської практики. Чи правильна думка про те, що багатопартійний режим є беззаперечним вираженням ідеї народовладдя? Тобто хто має реальну владу за конституційно-плюралістичного режиму?

2. Чи може бути ефективним уряд, якщо в основі його діяльності постійні міжпартійні сутички?

3. Втрата єдності, яка є необхідною умовою для існування самої спільноти в ситуації безперервних групових конфліктів.

Дослідники також вказують, що за конституційно-плюралістичних режимів громадяни мають виконувати перелік зобов'язань, а саме: дотримуватися законів, насамперед конституції, яка водночас регламентує правила конфліктів в суспільстві і визначає основи єдності; виявляти ініціативу, активну життєву позицію, виступати з вимогами, залучатися до діяльності різних груп суспільства, але при цьому зберігати здатність до компромісів.

Аналізуючи політичний плюралізм як спосіб та один із принципів демократичної організації суспільного життя, науковці вказують його здатність забезпечувати гуманізацію суспільних відносин, реалізуючи творчий потенціал особистості, та сприяти консенсусу суспільних інтересів. Противагою йому як принципу є інший організаційний принцип – демократичний централізм, який є способом певної уніфікації інтересів, способом побудови «інтегративного суб'єкта» зі спільними інтересами і єдиною волею. Демократичний централізм є ефективним способом побудови і функціонування партії, проте не суспільства. Замінюючи тиск співпрацею, взаємодією, плюралізм забезпечує значні результати за сумою ініціатив, даючи змогу кожній людині і кожній групі, які діють в межах конституції, виявляти свої сутнісні сили. Політичний плюралізм і демократичний централізм різняться і за змістом, і за сферою діяльності. Плюралізм є альтернативою централізму, за якого політичні цілі формуються лише вищим керівництвом, а завдання місцевої влади

зводиться до добровільної підтримки ініціативи. Плюралізм є принципом, який неможливо примусово застосувати; він спирається на конкуренцію та вибір з альтернативних програм розвитку, обумовлюється соціально-економічним, політико-інституційним і культурним рівнем розвитку суспільства. При цьому слід відзначити важливість легітимацію політичної влади як його передумови, оскільки такі альтернативи можуть бути дієвими лише у разі забезпечення можливості автономної реалізації різних інтересів і думок. Політичний плюралізм – це такий спосіб управління, який базується на можливості консенсусу інтересів, їх координації.

Пісумовуючи ці підходи до аналізу політичного плюралізму, можна зазначити, що він стає реальним, а не декларативним, якщо забезпечуються нормальні стандарти життя, тобто соціальні, економічні, політичні та особистісні права і свободи громадян, основою яких є як рівень економічного та духовного розвитку суспільства, так і рівні права громадян користуватися матеріальними та духовними благами. Також суттєве значення мають загальна і політична культура, вся система конституційно-правових, організаційних та судових гарантій. В основу політичного плюралізму закладено ідею політичної свободи: всі позиції, інтереси визнаються правомірними за умови, що вони не спрямовані проти загально визнаних моральних, економічних, політичних основ, не апелюють до насильства.

Виникає питання – за яких умов відбувається зародження і розвиток політичного плюралізму в демократичному суспільстві? На думку багатьох науковців, основними передумовами політичного плюралізму є такі:

- 1) плюралізм думок, без якого політичний плюралізм загалом неможливий. Він стверджує і виражає передусім право кожної людини мати власні погляди та їх висловлювати;
- 2) повага до іншодумства, толерантне ставлення до опонента, урахування його інтересів;

3) плюралізм думок передбачає, що ніхто не може мати монополію на остаточну кінцеву, вищу істину, нав'язувати свої думки і погляди іншим;

4) плюралізм не сумісний з поняттями «силовий вплив», «жорстка маніпуляція», тобто він базується на переконанні, співпраці з опонентами [556, с. 85–86].

Досліджуючи змістове наповнення поняття «політичний плюралізм», варто виокремити категорії політичної науки, які найбільше розкривають його зміст. На нашу думку, це – інтерес, альтернатива, ідеологія, толерантність; група, партія, партійна система; конкуренція, діалог, полілог, партнерство, протистояння, боротьба; інтеграція/дезінтеграція; стабільність/нестабільність, політичний порядок. Зупинимося на деяких з них детальніше.

Інтереси поряд з потребами є найважливішими стимулами людської діяльності. Сучасні суспільні науки як інтерес трактують спрямованість соціальних суб'єктів на значущі для них об'єкти, які пов'язується із задоволенням їх потреб, котрі у сукупності з інтересом визначають мету їх діяльності. Діяльність зумовлюється також мотивами, ідеями та залежить від становища і ролі соціальних суб'єктів у суспільстві. Політичний інтерес – це те загальне, що виражає держава, що пов'язує членів суспільства, консолідує їх в єдину цілісність. Разом з тим, наявність цієї загальності не означає заперечення специфічності суб'єктів, які до неї належать. Своєрідність політичного інтересу полягає в тому, що він є проявом владних відносин, тобто узгодження загальносуспільного і приватних інтересів здійснюється за допомогою та участю держави.

Теорія політичного плюралізму розглядає суспільство як сукупність автономних груп, що взаємодіють між собою. Існування цих груп обумовлено природною соціальною диференціацією, яка сприяє виникненню різноманітних інтересів та тенденції до об'єднання індивідів зі спільними інтересами у групи.

Інтерес виступає як своєрідна властивість соціальних груп, яка по-перше, об'єднує цю групу в єдине ціле і відокремлює її від інших; по-друге, обумовлює мету групи, котра полягає у досягненні та здійсненні спільного інтересу. Визнаючи такі групи базовими елементами суспільства, теорія політичного плюралізму стверджує підхід, згідно з яким загальне благо встановлюється як результат взаємодії і збалансування групових інтересів.

Можна виокремити кілька варіантів співвідношень між інтересами носіїв влади та інтересами тих, на кого вона спрямовується.

Перший варіант виникає, коли в суспільстві починають домінувати інтереси певної соціальної групи. У цій ситуації держава, яка представляє передусім загальний інтерес суспільства, може перестати виконувати своє головне призначення – авторитетне регулювання суспільних відносин. Це негативно позначиться на соціальній цілісності суспільства, сприятиме суспільній дезорганізації.

Другий варіант спостерігається, коли спільний для усього суспільства інтерес поглинається чи підмінюється особливим, відмінним від державного, егоїстичним інтересом певної управлінської групи. Державна влада в цьому випадку є інструментом для обслуговування і реалізації інтересу цієї групи. Відбувається «підгонка» реального соціального, політичного процесу під приватний інтерес тих соціальних груп, що залучені до управлінської діяльності. Управління замінюється маніпулюванням, а це призводить до соціальної дезорганізації, знижує рівень раціональності в поведінці людей, викликає культурну і соціальну деградацію. Така влада є руйнівною не лише для її об'єкта, а й для соціальної цілісності. Ця ситуація може призвести до сприйняття існуючих форм керівництва як незмінних (пожиттєвих) структур, до формування політичної сліпоти, шаблонного мислення, спрощеного бачення соціальної реальності на суспільному, груповому та особистісному рівнях.

Існує певна ієрархія політичних інтересів. Найзагальнішими стосовно інтересів різних народів і класів, груп є суспільні, державні інтереси. У

свою чергу, інтереси суспільства (народу) є загальними щодо групових і класових. Варто підкреслити, що політичний інтерес виникає саме з узгодження індивідуального, групового і загального в житті соціального організму. У цьому контексті плюралістична теорія виходить з конфліктної моделі суспільства, визнаючи конфліктність соціальних відносин природною ознакою колективного життя, розглядає соціальний процес як «безперервне реагування індивідів, які діють на основі інтересів, котрі можуть як конфліктувати з інтересами інших співгромадян, так і збігатися з ними. Разом з тим, ця теорія інтерпретує соціальний конфлікт як потенційне джерело зміцнення соціально-політичної стабільності суспільства» [Див. 421, с. 9]. Наявність і представництво множини проблемно орієнтованих груп інтересів, що притаманні плюралістично організованій політичній системі, сприяє згладжуванню фронтальних соціальних розколів, мінімізує певні суперечки. З іншого боку, невміння чи небажання йти на компроміси і досягати консенсусу, навпаки, часто посилює розкол суспільства та загострює суперечки між групами.

Теоретично членство індивідів у великій кількості різноспрямованих груп і участь у вирішенні конфліктів сприяють однорідності суспільства, гармонізації суспільно-політичних відносин. Плюралізм у цій ситуації виступає як спосіб узгодження інтересів, забезпечення консенсусу інтересів різних соціальних шарів і груп суспільства, підтримуючи рівновагу між суспільними структурами. А вироблення політичного курсу в плюралістично організованих політичних системах, як вважає К. Левенштейн, є радше не результатом об'єктивно існуючої спільності інтересів людей, а станом рівноваги, компромісом, який є результатом їх взаємного тиску [744, с. 346]. Проте на практиці можна побачити дисбаланс, спричинений тим, що групи мають різні ресурси впливу, низький рівень залученості населення до суспільно-політичної сфери; велику кількість формально існуючих, а не дієвих груп тощо, особливо у країнах, що трансформуються.

На думку російського науковця О. Павроза, плюралістичні режими можуть мати авторитарний характер. Така ситуація виникає, коли в умовах конкурентного політичного процесу ті чи інші групи отримують привілеї, або, навпаки, є дискримінованими у представництві своїх інтересів. Такі політичні режими, побудовані на поєднанні визнання політичної конкурентності за обмеження групової участі поширені у країнах третього світу і набувають різних форм: змагальні олігархії, цензові демократії тощо [420, с. 22].

З політичним плюралізмом пов'язана категорія *політичної альтернативності*. Зв'язок цих категорій розкривається через їх зміст та природу. Політичний плюралізм забезпечує можливість створювати різні варіанти суспільного розвитку (завдяки різним позиціям, думкам, ідеям), а політична альтернатива – можливість обирати між кількома суспільно-політичними та соціокультурними варіантами цього розвитку.

Політична альтернативність є важливим показником здатності суспільства сприймати та гнучко реагувати на зміни, інновації, в цілому на виклики часу. Це поняття розкриває спроможність суспільства реагувати на зміни, водночас підтримувати політичну та соціальну стабільність.

Альтернативність як категорія має статичні та динамічні характеристики. У політиці альтернативність виступає як існуюча, однак соціально не реалізована на даний момент можливість. Їй властиві такі якості як абстрактність і конкретність, формальність та реальність, безпосередність і перспективність.

Поняття «альтернативність» переважно досліджують у контексті політичного прогнозування, політичного аналізу та політичної модернізації. Ця категорія пов'язана з політичним розвитком суспільства і виражає його (розвитку) поліваріативний характер. Один із засновників Римського клубу А. Печчеї вказував, що альтернативність є комбінацією у майбутньому подій і варіативних соціально-політичних рішень. При цьому реальне майбутнє перебуває у межах розглянутого комплексу можливих

альтернатив [Див. 231, с. 31]. Вітчизняний науковець О. Іванілов, досліджуючи принцип альтернативності у модернізації політичних систем, визначає альтернативність політичного розвитку як закономірний результат життєдіяльності політичної системи, досягнення політичними акторами своїх цілей і відповідей на виникаючі виклики і суперечності [215, с. 14]. Разом з тим, з поняттям «альтернативність» пов'язаний розвиток політичної сфери загалом та діяльність суб'єктів політики. Адже до політичних відносин залучаються соціально неоднорідні, іноді протилежні за ідеологічним спрямуванням, інтересами, політичними цілями і програмами суб'єкти політики.

Досліджуючи моделі співвідношення політичних інтересів між суб'єктами і об'єктами влади, можна виокремити чинники, які впливають на ефективність узгодження, взаємного обмеження і контролю цього процесу: правове поле, яке передбачає наявність чітких взаємних обов'язків і обмежень для держави, групи і громадянина стосовно один одного; традиції, етичні та релігійні норми; ідеологічні системи, що надають послідовності та цілеспрямованості владним або політичним діям відповідно до вироблених ідеалів і цінностей, які співвідносяться з реальними умовами їх втілення. До цих чинників можна додати *соціальний діалог та соціальне партнерство*, які забезпечують баланс інтересів різних суспільних груп, сприяють стабілізації суспільних відносин та формуються на основі досягнення консенсусу.

Хоча діалогічний підхід до розуміння суспільно-політичного життя започаткований ще в Античні часи, однією з перших праць, де висвітлюється ця проблема, науковці вважають працю Ж.-Ж. Руссо «Про суспільний договір або Принципи політичного права» (1762 р.), в якій розглянуто цивілізоване суспільство, засноване на законах, які всі визнають та перед якими всі рівні. Узгодження інтересів соціальних груп як важлива суспільна проблема розглянута у працях Ш. Фур'є, А. Сен-Сімона, Р. Оуена. Ідеї цих досліджень суттєво вплинули на погляди науковців

наступних поколінь. Так, для характеристики соціальних відносин Дж. Стюарт Міль одним із перших використав термін «партнерство». Аспектам соціального партнерства присвячені праці сучасних дослідників – В. Давиденка, А. Колосок, Т. Ляшенко, Г. Трунової; соціальної відповідальності – Г. Гуревич, В. Осецького, В. Марченка.

В умовах плюралістичного суспільства соціальний діалог є важливим інструментом вирішення суперечок, конфліктів, а також засобом удосконалення соціально-політичної структури суспільства. Його розглядають як особливий вид соціальної дії, зміст якої розкривається у спрямованості не лише забезпечити соціальні права громадян і надати соціальну допомогу, а й досягнути ішу мету – сприяти регулюванню відносин людини з групою, державними структурами.

Соціальний діалог вважають найдосконалішою формою дискусії, під час якої узгоджуються інтереси суспільства. Ознаками цієї дискусії є її партнерський характер, що забезпечує рівну участь різних сторін – учасників діалогу. Головне і важливе те, що жоден із них не може домінувати, не зважаючи на власний статус, не має переваг у правовій сфері; розбіжність поглядів гармонізується за рахунок взаємоприйнятних поступок.

У демократичному суспільстві соціальний діалог є інструментом, який дозволяє визначити базові засади ціннісних орієнтирів, політичних принципів формування відносин між основними учасниками суспільних відносин – соціальними групами, політичними і громадськими організаціями. Широкий контекст тлумачення соціального діалогу дозволяє визначити його як паритетну конструктивну співпрацю між державою (як виразником загальносуспільних інтересів) та громадянським суспільством (як сферою суспільних відносин, в якій реалізуються приватні інтереси громадян та їхніх груп). Вузьке трактування соціального діалогу зводиться до розуміння його як певної системи переговорів, консультацій та інших

форм соціальної комунікації між суб'єктами соціально-політичних відносин.

Зміст соціального діалогу передбачає формування партнерських відносин між учасниками на основі довіри та взаємної відповідальності, згоди діяти за визначеними «правилами гри». Зрозуміло, що досягнути взаєморозуміння, компромісу надзвичайно складно і важко, особливо у нестабільному суспільстві, де невизначеними є групові, суспільні інтереси, домінують неформальні, тіньові домовленості, низький рівень довіри до суспільних чи політичних інститутів тощо.

Вітчизняний вчений В. Давиденко, досліджуючи проблему формування соціального діалогу у площині відносин «держава – громадянське суспільство», відзначає, що динаміка самої системи відносин з громадянським суспільством має спрямовувати державу на пом'якшення суперечностей плюралізму громадянської сфери. Суттєве завдання держави при цьому – вираження власної позиції у публічному діалозі та підтримка загальносуспільного інтересу. Держава повинна так використати свою владу, щоб можна було розвивати публічну сферу, у якій тільки і можуть відбуватись прямі та зворотні зв'язки з громадянським суспільством, вироблення публічного, загальноприйнятого інтересу для обох сторін [139].

Успішність соціального діалогу обумовлюється потенціалом учасників, залежить від того, наскільки міцною, свідомою та дієвою є їх підтримка з боку оточення, середовища. До об'єктивних і суб'єктивних умов успішності соціального діалогу належать: наявність у людини, громадянина бажання, вміння і готовності до активної участі у політичному житті; раціональна організація ланок державного апарату, громадських організацій, що забезпечує залучення людей до участі у прийнятті рішень; достатній рівень політичної і правової культури населення.

Справедливим видається певне уточнення сутності діалогу В. Давиденком: «...Процес діалогу з боку людини найманої праці, з точки зору

її представника – об'єднань профспілок – вважатиметься успішним, якщо його результатом стане підвищення заробітної платні, поліпшення умов праці з точки зору безпеки і охорони праці, збереження робочих місць та інші економічні і соціальні гарантії. Але це буде лише частиною успіху. Адже для того, щоб у цьому випадку переговори були дійсно успішні, їх результатом повинно стати політичне рішення на державному рівні: системне запровадження нової соціальної практики, що означає посилення контролю з боку громадянського суспільства над бізнесменами-власниками, підприємцями, іншими роботодавцями, над їх економічною і соціальною політикою.

У країнах ЄС концепція і практика соціального діалогу політологами справедливо визначається феноменом ХХ ст. У цих країнах соціальний діалог став важливим інститутом політичної демократії, який постійно розвивається та удосконалюється. Він вбудований до інших інститутів, що сприяють реалізації таких цінностей, як участь та політична правосуб'єктність, захист інтересів працівників і роботодавців, всіх громадян» [139, с. 25].

Сучасний соціально-політичний процес в Україні характеризується нестабільністю, неузгодженими позиціями політичної і економічної еліти, відсутністю чітко окреслених та загальноприйнятих норм поведінки в економічному і політичному житті. Вирішення цих питань часто підміняється іншими з боку еліти, і сприймаються з недовірою з боку суспільства. Крім небажання їх вирішувати, обмежувати себе додатковими зобов'язаннями, відіграють значну роль і нерозуміння механізмів соціального діалогу та соціального партнерства. Відзначимо, що і самі робітники сприймають профспілку як організацію яка захищає не їх права, а власні корпоративні інтереси, зокрема збереження впливу, підвищення статусу власної значущості чи в системі галузі, чи в соціально-політичній структурі суспільства.

На думку багатьох вітчизняних науковців, позицію яких ми абсолютно поділяємо, громадянське суспільство в Україні – на жаль, поки що далеко не сформований суб'єкт політико-правових відносин. Значною мірою його становлення гальмують нерозвинутість соціальної структури, в якій досі не сформований потужний середній клас (за даними соціологічних досліджень приблизно 10%, коли у стабільних суспільствах 70%) і особливості влади (прагнення монополізувати, бюрократизувати процес, ускладнити його з боку нових учасників боротьби за неї). Частково це можна виправити через налагодження укладання партнерських відносин, формування соціального діалогу держави з громадянським суспільством, визнаючи, що громадянське суспільство – це той масив і та основа, що живить політичну систему.

Актуальним за сучасних умов є розуміння та впровадження соціального партнерства як певного типу і такої системи відносин між капіталом і працею, де у межах соціального миру узгоджуються їхні найважливіші соціально-трудова інтереси. У словосполученні «соціальне партнерство» «соціальне» означає суспільне, тобто те, що стосується життя людей і їх відносин у суспільстві; «партнер» (від французького слова партія) — учасник спільної діяльності. У праксеологічному вимірі соціальне партнерство науковці розглядають як альтернативу диктатурі класу або особи, а також цивілізований (мирний) метод розв'язання соціальних конфліктів. Методом розв'язання соціальних конфліктів у межах соціального партнерства виступає компроміс, узгодження інтересів працедавців і найманих працівників шляхом мирних переговорів і взаємних поступок [139, с. 27].

Політичний плюралізм як категорія політичної науки позначає свободу вибору можливостей у політичній та ідеологічній сферах. Нині залишається нерозробленою, особливо у вітчизняній науці, проблематика *ідеологічного плюралізму*, його основи, зв'язку з політичним та визначення, мабуть, домінуючої його функції у демократичному суспільстві – сприяння

розвитку різноманітних ідеологічних напрямів та їх вираження у діяльності політичних партій та збереження цілісності суспільства.

Поняття «політичний плюралізм» і «ідеологічний плюралізм» позначають відповідно два явища політичного життя. Попри те що ці явища є об'єктивно зумовленими, вони відрізняються умовами свого існування та змістом, маючи різні аспекти відображення. Головна відмінність стосується і державно-правової сфери їх забезпечення. Про це детальніше мова піде у четвертому розділі роботи.

З політичним плюралізмом тісно пов'язане поняття *політичної конкуренції*. Політична конкуренція є однією з форм політичної взаємодії, в якій суб'єкти політики, орієнтуючись на правові (або використовують не правові) правила, змагаються за домінування і вплив у розподілі сфери влади, матеріальних ресурсів, престижу. З іншого боку, політична конкуренція є набором механізмів, які забезпечують дію та ефективність основних форм народовладдя: безпосередньої, представницької, консультативної і плюралістичної демократії. Це референдуми, де населення має змогу винести (тобто ініціювати самостійно) вирішення питань суспільного життя на обговорення; це можливість створювати об'єднання і конкурувати з іншими у політичній сфері; це вибори, де виборці можуть віддати переваги кандидатам чи партіям, які пропонують альтернативні шляхи розвитку держави; це робота представницьких органів, де рішення приймаються з урахуванням різних думок. Аналіз політичної ситуації у нашій країні вказує на те, що механізми політичної конкуренції, які забезпечують народовладдя, функціонують слабо и не досягають політично конкурентного результату, є радше механізмами недобросовісної конкуренції. Причини цього закорінені у формальності існування політичних інститутів і самої влади, а також у хибному розумінні того, що політична організація суспільства, яка не має конкуренції, є легше керованою. Проте суспільство відрізняється різноманіттям думок і поглядів, які не можуть бути обмеженими у проявах і не мати можливості

конкурувати. У протилежному випадку, це буде викликати і посилювати напругу у суспільстві, а владу – примушувати винаходити методи примусу та тиску. Чим сильнішим буде тиск, тим швидше наростатиме протест у суспільстві.

Призначення політичної конкуренції, на наш погляд, полягає в стримуванні процесу перетворення політичного плюралізму в політичне маніпулювання, пов'язаного з політичними кар'єризмом політиків. Крім цього, цивілізований характер політичної конкуренції робить її однією із рушійних сил суспільного прогресу, сприяючи виробленню механізмів взаємного політичного контролю одних політичних сил над іншими, забезпечує розширення сфери громадського контролю над політичною владою, а також стимулює конкуренцію в інших сферах суспільного життя. Політична конкуренція пов'язана з економічною. Заслужують на увагу моделі співвідношення політичної та економічної конкуренції О. Лукьянкової. Так, російська дослідниця виділяє модель збалансованого співвідношення (коли стан економічної та політичної конкуренції більш-менш відповідають одна одній) та незбалансованого співвідношення.

Модель збалансованого співвідношення характеризують наступні варіанти:

- держава обмежує доступ до політичної конкуренції певним класам, які формують правила економічної конкуренції для меншості;

- з метою досягнення гармонізації суспільства держава розширює соціальну базу, розповсюджуючи на неї правила здорової, цивілізованої політичної конкуренції, що призводить до утворення владних структур, які формують правила цивілізованої економічної конкуренції для більшості; держава у цьому випадку може брати на себе певні патерналістські соціальні функції, що може вплинути на підвищення рівня життя населення та зниження загрози нестабільності сталих політичних інститутів;

- держава відкидає приватну власність, економічна конкуренція втрачає свою сутність і набуває риси виробничого змагання, результати

якого оцінює держава; політична конкуренція змінює плюралістичні риси, перетворюючись на народне представництво, яке регулюється державою;

– прикриваючись фіктивними демократичними конституційними принципами з метою самозбереження держава встановлює правила недобросовісної політичної конкуренції, які забезпечують владу вузькому колу осіб, заради вузько економічних інтересів яких, прикриваючись фіктивним антимонопольним законодавством діють фактичні правила недобросовісної економічної конкуренції (адміністративна олігархія).

Модель друга – незбалансоване співвідношення – характерна переважно для переходних етапів розвитку суспільства. Вона існує, коли має місце прірва між діючими умовами реалізації політичного плюралізму та економічними інтересами влади, які змінюються. Такий дисбаланс – явище тимчасове, влада намагається все-таки досягнути збалансований стан між політичною та економічною конкуренцією. Її варіанти:

– держава заважає бізнесу – в умовах здорової політичної конкуренції до влади можуть прийти до влади особи, які протистоять інтересам економічно пануючих прошарків суспільства. У цьому випадку бізнес шляхом підкупу і брудних технологій створює умови для лобіювання своїх інтересів, серед яких – створення необхідних умов для економічної конкуренції і отримання головних посад в державі (фінансова олігархія);

– бізнес заважає державі – фінансова олігархія викликає незадоволення у нової влади (адміністративної олігархії), шляхом репресій та «замовленого» кримінального переслідування адміністративна олігархія відтісняє від влади олігархію фінансову; власність фінансових олігархів перерозподіляється на користь нової влади, яка поступово встановлює нові правила політичної конкуренції за відсутності нормальної конкуренції в економіці [312].

Для формування конкурентного середовища в політиці, слід розуміти взаємопов'язаність політичної і економічної конкуренції, сутність якого розкривається у наступному: відкрита конкуренція в політиці можлива,

якщо вона відповідає економічним інтересам влади; характер співвідношення політичної та економічної конкуренції обумовлюється тим, наскільки форма держави відповідає економічній основі влади; потреба держави у здоровій економічній конкуренції викликає нормальну реалізацію політичного плюралізму і навпаки, економічна політика держави, заснована на недобросовісній конкуренції, викликає обмеження політичної конкуренції; у суспільстві, в якому політична конкуренція штучно обмежується, зростає соціальна, протестна напруга, яка може викликати насильницьку зміну влади і правил економічної конкуренції.

Плюралізм як явище має позитивні і негативні аспекти. Безумовною його перевагою є можливість виявлення та легалізації різноманітних політичних поглядів, думок, ідей, концепцій на основі демократичних дискусій, мета яких - пошуки істини, досягнення прийнятних компромісних рішень задля спільних цілей та забезпечення єдності дій різних політичних сил.

Одними з негативних проявів плюралізму можна назвати певний ідеалізм і певну наближеність його до анархізму. Це пов'язано частково і з тим, що в повному обсязі плюралізм ще в жодній країні себе не проявив. Плюралізм виявляється в балансі між індивідуальним і колективним, чого в практичній площині важко досягнути, тому і викликають сумніви щодо реальності його втілення.

Для політичного життя більшості стабільних країн консолідація, консенсус і плюралізм – це основні «кити», на основі яких формуються відносини як між державою і громадянським суспільством, так і в межах самих державних органів та у громадянському суспільстві. Як правило, завжди є основа для консолідації в одних питаннях, і для розвитку плюралізму в інших. Поле прояву консолідації і плюралізму не є чітко визначеним, воно рухоме. Але ці два політичних явища виступають завжди поруч. Одним з «секретів» такої взаємодії є природа плюралізму. Він

відповідає суспільству, в якому є потенції до анархізму, проте можливість їх активного вияву зводиться нанівець.

У будь-якій площині плюралістична концепція діє як ідейна основа протистояння тенденціям концентрації влади, прагненням будь-якої групи домінувати і впливати. Плюралізм спрямовується не проти влади в принципі (що характерна для анархістів), а проти вузького елітизму і харизматичного типу панування (за М. Вебером). Він передбачає консенсуси (узгодженості позицій), множинність груп, певні межі їх свободи. Водночас політичний плюралізм не заперечує індивідуалізації в демократії, а намагається подолати її вузькість. Тому він, з одного боку, зберігає підстави до виникнення анархізму, а з іншого – ніколи не дає змоги йому активізуватися, оскільки має певні межі свободи діяльності громадян, їх організацій, що зафіксовані в нормативних документах.

До того ж анархісти заперечують необхідність існування центру з прийняття політичних рішень, який вони ототожнюють з «державою тиску». Інша, теж крайня позиція – тоталітаризм – зводить усі соціальні факти до функціонування цього центру, який ототожнюється з державою. В цілому, у процесі аналізу соціально-політичних систем можна лише визначити їх як більш або менш плюралістичні. Це у свою чергу потребує окреслення критеріїв, які будуть утворювати градацію «плюралістична – неплюралістична система». Як варіант можна запропонувати вироблену нами систематизацію понять, що розкривають різні аспекти плюралізму. Це культурологічні індикатори плюралізму (інтерес, альтернативність, ідеологія, толерантність); інституційно-системні індикатори (група, партія, політична система, виборча система, партійна система, багатопартійність); процесуальні індикатори (конкуренція, діалог, партнерство, протистояння, боротьба); індикатори результативності (інтеграція / дезінтеграція; стабільність / нестабільність). Аналізуючи особливості їх прояву в окремій країні, можна визначити особливості політичного плюралізму. Проте, ця класифікація потребує подальших, і напевно математичних уточнень –

вироблення індексів, що відобразатимуть рівень плюралістичності політичної системи.

Основними шляхами мінімізації негативного впливу політичного плюралізму можна визначити: соціально-економічну, політичну, правову стабілізацію у суспільстві, виховання поваги до законів та прав людини і їх дотримання; політичну освіту та політичне виховання, формування почуття відповідальності (в т. ч. і політичної) як однієї з цінностей сучасної людини; формування громадянської культури, культивування громадянської ініціативності, активності, свідомої участі у суспільно-політичному житті; вдосконалення інститутів громадянського суспільства, доступність і розуміння пересічними громадянами механізмів легального вираження і захисту інтересів; доступ до відкритої інформації широких верств населення, здійснення контролю з боку населення за владою у конституційно-правовому порядку тощо.

Процес взаємодії між соціальними і політичними силами, інтересами і потребами вибудовується на основі діалогу, а діалог, у свою чергу, на компромісі, який неможливий без уміння і бажання сторін розуміти і поважати погляди один одного. Усе це пов'язано з таким поняттям як *толерантність*. Для будь-якої країни формування толерантності виступає запорукою збереження соціальної, політичної, міжетнічної, культурної стабільності її соціуму. Філософський аналіз толерантності здійснено у працях А. Бодриліна, Ж. Бодріяра, Р. Валітова, Л. Дробіжевої, В. Лекторського, Дж. Мілля, А. Нуруллаєва, А. Скрипника, М. Хом'якова, Ю. Хабермаса та ін. Дослідженню проблеми толерантності в умовах транзитних суспільств присвячено праці С. Гранта, Д. Гібсона, Р. Добсона, А. Міллера, А. Фініфтер, В. Хеслі, Д. Хоната та ін. Загалом, наприкінці 90-х років ХХ ст. проблема толерантності була визнана у наукових колах як одна з найактуальніших. В Україні толерантність почали активно вивчати в останні роки. Цій проблемі присвячені праці О. Гриви, І. Кресіної, В. Логвинчук, М. Соколова, В. Ханстантінова та інших науковців.

Дослідження ускладнюється тим, що існують різні підходи до розуміння цього феномена, різні його тлумачення, що дає підстави говорити про толерантність в різних вимірах і сферах прояву.

Грунтовне наукове осмислення толерантності, на думку В. Ханстантінова, актуалізується також у зв'язку з переходом до інформаційного суспільства, де найбільш важливим ресурсом, що забезпечує інноваційний розвиток і досягнення високих соціальних стандартів, є знання – основа людського капіталу. Становлення такого суспільства, як доводить досвід передових країн світу, є неможливим без орієнтації на цінності толерантності, що сприяють свободі творчості (соціальної, політичної, науково-технічної, художньої тощо) й прозорості у відносинах, зміцнюють довіру й солідарність, гуманізують та демократизують соціум, формуючи в ньому засади, чутливі до розгортання принципів справедливості, чесної конкуренції, виконання різнорівневими акторами «правил гри» і знаходження консенсусу [581, с. 1].

У Декларації принципів толерантності записано: «Толерантність – це гармонія, єдність у багатоманітності» [154]. Це дає змогу стверджувати, що толерантність є одним з показників сформованості і вияву плюралізму. За таких обставин толерантність забезпечує можливість існування і реалізації свободи вибору: без неї неможливі ані вільна боротьба партій на виборах, ані свобода виборців підтримувати ті суспільно-політичні рухи, які відповідають їх політичному вибору. Толерантність також здатна унормувувати відносини між різними соціально-політичними групами. Аналітики розглядають толерантність як основний елемент системи демократичних цінностей, вона є базовою цінністю відкритого суспільства.

Науковці визнають, що толерантність є складною і суперечливою категорією, яка зумовлюється різними культурами, історичними періодами і суспільними умовами. Російський дослідник В. Лекторський у статті «Про толерантність, плюралізм та критицизм» систематизує філософські погляди на ідею толерантності у чотири концепції: «толерантність як

індиферентність» (визнання основних моральних норм, основних правил політичного співжиття, які мають бути переконливими та прийнятними для усіх, при цьому державні установи, громадська думка можуть бути байдужими до різноманітних поглядів та практик, які є неважливими на тлі основних проблем для суспільства); «толерантність як неможливість досягнення взаєморозуміння» (толерантність обмежує прояв терпимості повагою до іншого, якого неможливо зрозуміти і з яким неможливо взаємодіяти через несумісність поглядів); «толерантність як поблажливість» (у свідомості людини домінує власна культура, тому всі інші культури оцінюються як більш слабкі, які можна терпіти і одночасно зневажати); «толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог» (повага до іншої позиції, можливість змінювати позицію в результаті критичного діалогу) [302]. На наш погляд, остання концепція є найбільш прийнятною для цивілізованого суспільства.

Згідно з В. Ханстантіновим в сучасному плюралістичному суспільстві, за умов конкуренції різних концепцій загального блага та способів їх втілення у життя, неоліберальний дискурс толерантності представлений двома основними напрямками. Перший – *autonomy-based liberalism* – виходить із припущення про можливість раціонального упорядкування життя на основі дискусій у термінах загально важливого. В результаті формується *public reason* – «суспільний розум» як вияв і водночас передумова толерантності. Другий – *modus vivendi liberalism* – пропонує замінити традиційну ліберальну толерантність на практику «правил гри», коли сторони відмовляються від пошуку спільного в своїх інтересах, а співіснування досягається завдяки принципу рівноваги сил. Науковець стверджує, що кожен з цих напрямів не в змозі успішним чином розв'язати протиріччя між імперативами моралі і вимогами права, коли толерантність апелює до групових прав різноманітних меншин, на основі чого здійснюється багато соціально-духовних практик мультикультуралізму [581, с. 12]

Актуальними темами неоліберального дискурсу толерантності науковець визначає: епістемологічний статус витоків незгоди; можливість суворої політичної нейтральності держави щодо різних концепцій блага; роль політичного чинника в посиленні настроїв ворожнечі, який діє як зсередини країни, так і з-за кордону; толерантність як цінність в ісламі; характер стосунку мусульманських громад, що мешкають в європейських країнах, до християнських духовних традицій; соціальний ланцюг перетворення культурних відмінностей спочатку на нетолерантність, далі – на ненависть і в врешті-решт – на злочин [581, с. 12-13].

Хоча толерантність у політиці швидше є віртуальним, бажаним станом, ніж реальним і попри те, що деякі форми реалізації толерантності не спрацьовують у сучасному світі, вчені переконують не відмовлятися від неї, а напрацьовувати нові різновиди політики співжиття представників різних культур, націй, релігій, рас на своїх теренах. Більшість дослідників толерантності одностайні у тому, що саме ця цінність може і повинна стати певним нормативним медіатором, обов'язково присутнім у сучасному суспільстві.

Природа політичного плюралізму є такою, що, з одного боку, він сприяє різноманіттю інтересів і поглядів, а з іншого – його метою є досягнення гармонії, узгодженості, рівноваги і врешті-решт суспільної і політичної стабільності. На перший погляд, політичний плюралізм і *політична стабільність* – поняття, які здаються несумісними. Проте в реаліях демократії ці явища взаємопов'язані.

Питання стабільності (нестабільності) розглядали західні науковці: Р. Дарендорф, Д. Істон, Л. Лейпгарт, Д. Сендерс, С. Хантінгтон. У політичній науці тлумачення стабільності позбавлене однозначності. Залежно від того, які загально-теоретичні засади поділяють автори, до яких методів вдаються, здійснюючи аналіз певної ситуації, і залежить їх тлумачення. Проблеми політичної стабільності та чинників її забезпечення проаналізовано в низці дисертацій і відповідних публікацій українських

дослідників Т. Грозницької, І. Кіянки, М. Ніколаєвої, Т. Перглер, Т. Сичової, Н. Тунтії, М. Шаповаленко та ін.

За А. Лейпгартом, характеристиками політичної стабільності є підтримка системи, громадянський порядок, легітимність та ефективність. У сукупності такі характеристики можна позначити поняттям «функціональність», тобто ефективне здійснення суб'єктами політики покладених на них функцій. Рівновага системи політичних сил (у ширшому значенні – суб'єктів політики) та її функціональність як найважливіші характеристики політичної стабільності тією чи тією мірою включаються до багатьох її визначень і найбільше відповідають демократичному суспільству[746].

Узагальнюючи різні визначення та підходи щодо тлумачення політичної стабільності, можна виділити її основні особливості: проявляється в чіткому дотриманні і виконанні законів та інших регулювальних нормативних актів, здійсненні політичної боротьби; характеризується відсутністю політичної напруги в суспільстві; виступає критерієм оцінювання стану політичного життя всередині держави, а також у системі міжнародних відносин; створює умови для нормального функціонування громадських інститутів та владних структур; стосується всіх сфер політичного та громадського життя; сприяє інтеграції суспільства для досягнення певної мети, вирішення тих чи тих суспільно-політичних проблем.

У науці визначаються типи і види політичної стабільності шляхом її класифікації за різними підставами. За сферами впливу політична стабільність поділяють на внутрішню і зовнішню. Основними суб'єктами внутрішньополітичної стабільності виступають держава та інші суб'єкти політики. Систему внутрішньополітичної стабільності відрізняють дві основні особливості. По-перше, тут є два (а не більше, як у міжнародно-політичній системах) базових політичних суб'єкти: держава та суспільство. По-друге, це якісна відмінність характеру зв'язків цих суб'єктів порівняно з

характером зв'язків суб'єктів міжнародної системи. Держава й суспільство не можуть не справляти одне на одного помітного впливу. Система міжнародно-політичної стабільності містить у собі, як правило, більше двох суб'єктів політичного процесу, що є значно більш автономними і виступають як цілісні утворення.

Досліджуючи особливості політичного плюралізму у контексті демократичного розвитку суспільства, доцільним видається акцентувати увагу на різновидах та засобах досягнення політичної стабільності. Розрізняють два типи внутрішньополітичної стабільності: автономну й мобілізаційну. Автономна, або відкрита, система внутрішньополітичної стабільності реалізовує покладені на неї функції, головним чином, спираючись на легітимність влади, тобто добровільного передавання деяких управлінських функцій вищим ланкам влади. Мобілізаційній системі притаманна або яскраво виявлена легітимність загального суспільного піднесення (відбиття агресії, економічний бум, соціальні реформи тощо) або заміна ефективного функціонування системи примусом, відкритим насиллям (терором, репресіями) щодо суспільства в цілому чи до окремих його елементів. Автономна політична стабільність визнає узгодження інтересів, тоді як у мобілізаційній системі головним може виступати інтерес держави, правлячої групи, яка бере на себе відповідальність виражати інтереси суспільства.

За способами досягнення політична стабільність може бути демократичною й авторитарною. Демократичний характер стабільності обумовлений відсутністю соціальних потрясінь у суспільстві (громадянської війни, збройних конфліктів, міжетнічних зіткнень, економічних криз тощо), формуванням сприятливого середовища для розвитку демократії і свободи. Авторитарність політичної стабільності пов'язана, переважно з пануванням у суспільстві військово-політичних сил і встановленням в країні диктаторського політичного режиму. Такій стабільності властиві нехтування суверенних прав народів, високий рівень

політичної цензури засобів масової інформації, обмеження і навіть інколи придушення прав і свобод особи.

За характером розрізняють динамічну й статичну політичну стабільність. Політично стабільною може вважатися лише система, досить гнучка, сприйнятлива до змін. Динамічний тип політичної стабільності ґрунтується на створенні і збереженні постійних соціальних і політичних структур, постійних політичних інститутів і відносин. Такий тип стабільності напрацьований відкритими суспільствами, які засвоїли механізм оновлення, соціальних і політичних змін і розвитку у межах сформованих суспільно-політичних систем, що перебувають у процесі історичного розвитку, який сприймається не як небезпека їхнього руйнування, а як стабілізаційний чинник. Такі системи стабілізуються завдяки їхній здатності сприймати й асимілювати внутрішні і зовнішні імпульси, що їх трансформують, органічно включати у демократичний процес механізми не тільки запобігання, а й використання конфліктів для удосконалення стабілізації системи [457, с. 282].

Статична, або стагнаційна, стабільність є стабільністю замкнутої системи, яка забезпечується репресивними заходами. Вона притаманна недемократичним суспільствам і політичним режимам.

За ступенем надійності політична стабільність характеризується високим, середнім і низьким рівнями. Високий рівень політичної стабільності обумовлений ступенем демократизації у політичній сфері життя суспільства. Середній рівень політичної стабільності передбачає домінування демократичних змін у політичній сфері суспільства та неузгодження їх з економічними та соціальними. У періоди різкого загострення соціальних суперечностей формується низький рівень політичної стабільності. За цих умов можливими наслідками можуть бути дестабілізація політичної обстановки в країні.

За масштабом (територіальним охопленням) розрізняють локальну, регіональну, загальнодержавну та глобальну стабільність. Якщо

учасниками є мінімальна кількість взаємодіючих національно-територіальних або адміністративно-територіальних одиниць, які мають загальні адміністративні кордони, то тоді характерною є локальна стабільність. За регіональної політичної стабільності зростає «зона безпеки» порівняно з локальною, тобто збільшується кількість її носіїв – взаємодіючих територіальних утворень. Загальнодержавна політична стабільність поширюється на увесь простір держави. Домінуючою особливістю глобальної політичної стабільності є відсутність світової війни.

Суб'єктами політики є індивіди, соціальні спільноти (класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні) та політичні організації (інститути): держава та її органи (глава держави, парламент, уряд, місцеві державні адміністрації, орган судового конституційного контролю) і складові (суб'єкти федерації, автономні утворення, адміністративно-територіальні одиниці) – в їхньому організаційному аспекті. Залежно від суб'єктів політики політична стабільність і, відповідно, політична нестабільність можуть виявлятися на різних рівнях і в різних масштабах – на рівні політичної системи суспільства в цілому, її інституціональних і територіальних складових, у відносинах між громадянським суспільством і державою, між державами та їх об'єднаннями тощо. Їхніми (стабільності і нестабільності) причинами можуть бути як об'єктивні, так і суб'єктивні, внутрішньополітичні і зовнішньополітичні чинники.

Найважливішими рисами політичної стабільності в демократичному суспільстві є її динамічний й автономний характер. Перший полягає у гнучкій взаємодії вищих державних органів, а саме їх здатності своєчасно й ефективно вирішувати назрілі проблеми соціально-політичного життя суспільства. Другий означає залучення до вирішення суспільних проблем мас, розвиток їх ініціативи й активності. Розглядаючи стабільність в якості демократичної функції, слід акцентувати увагу на тому, що вона охоплює окрім державних важелів стабілізації засоби громадянського суспільства.

Відповідно до цього постає слушність у залученні поняття, яке відображало б безпосередній стан комунікації між владою і суспільством. Цим поняттям є «довіра», що феноменально виражається у політичній підтримці певних сил чи орієнтацій. Російський політолог А. Макаричев виділяє наступні закономірності розгортання політичної підтримки: чим вищий ступінь політичної участі, тим сильнішою є підтримка суспільством політичних «правил гри» у ньому; основними соціальними силами, що підкріплюють наявні політичні норми та процедури, постають (за зростаючою динамікою): громадська думка в цілому, громадські активісти, кандидати на виборчі посади, члени законодавчого органу; існує прямий зв'язок між підтримкою політичних інститутів і збереженням соціально-економічного статус-кво [319, с. 151].

Демократичні засоби стабілізації відзначаються гнучкістю і певною «м'якістю» впливу, що забезпечує їй здатність до зовнішньої та внутрішньої трансформації, органічного включення в демократичні процеси відвернення конфліктів, вдосконалення соціально-політичної системи.

У західній політичній науці сформувалися два основні підходи в аналізі чинників стабільності демократії – культурологічний (культурно-функціональний) та інституціональний, жоден з яких не можна абсолютизувати. Абсолютизація культурологічного підходу, по суті, відмовляє в можливості переходу до демократії та її збереження тим суспільствам, де не сформувалася відповідна політична культура, піддає сумніву доцільність пошуків інституціональних засобів забезпечення стабільності демократії. Абсолютизація інституціонального підходу, навпаки, породжує ілюзії щодо можливостей забезпечення стабільної демократії за відсутності демократичної політичної культури. Очевидно, що становлення і збереження стабільної демократії передбачає водночас і формування демократичної політичної культури, і створення демократичних політичних інститутів. Оскільки формування демократичної політичної культури є довготривалим процесом з обмеженими

можливостями цілеспрямованого впливу на нього, то головну увагу в розбудові демократії та забезпеченні її стабільності потрібно приділяти саме творенню демократичних політичних інститутів – вибору форми державного правління, виборчої системи, різновиду поділу влади, системи стримувань і противаг, формуванню партійної системи тощо.

Н. Жабінець висуває положення про існування стабільності як наслідку інституціоналізації (волютаристсько-суб'єктивного чинника) та наслідку ситемно-кореляційних взаємодій, і обґрунтовує думку, що конвергентною останньому типу стабілізації є парадигма політичної рівноваги, балансу сил. Рівновага передбачає перманентну причетність до «іншого» і залежність від «іншого». Кожна частка, кожна складова не є самодостатньою, окремішньою і задля власного існування вимагає включеності до сукупності відношень [189, с. 223].

Проте дослідниця вказує і на існування притаманних небезпек (у феноменальному плані): «...У такій системі зв'язків жоден елемент не набуде самостійності. Існування будь-якої підструктури є доцільним лише з огляду на впливовість щодо інших. Таким чином, має місце певне сутнісне відчуження. Зокрема, тлумачення держави як функції призводить до розгляду особистості чи навіть певної групи, а то й верстви, як такої, що слугує в першу чергу інтересам загального. Тобто інтенція розвитку спрямовується на сторонні цілі. Деталізуючи, можна зазначити, – домінування структуралістських підходів створює значну ймовірність виправдання тоталітарного сценарію. Категорія рівноваги може бути застосована до процесів у економіці, ринкових стосунках. Найважче використовувати її якраз при аналізі соціально-політичних явищ, адже у політиці частіше, аніж у інших сферах життя утворюється домінуюча більшість, лідери якої закономірно прагнуть до зосередження у своїх руках максимальної потуги (ресурсів, важелів впливу тощо). І, більше того, оскільки силу у політиці надзвичайно важко виміряти, то бажана

стабільність встановлюється, звісно ж, перш за все при опорі на стійкі структури та інститути» [189, с. 223].

Політична стабільність не існує без певної передбачуваності у інших сферах суспільного життя. Проте сутнісною специфікою саме політичної стабільності є її організуючий, визначальний вплив щодо інших сегментів суспільства. Економічні чи соціальні негаразди можуть спричиняти порушення узвичаєних життєвих орієнтацій, а в крайніх своїх проявах і афективність масової поведінки. Втім сталість економічної ситуації ще не гарантує безконфліктності суспільно-політичного життя; реальна безпека може бути забезпечена лише політичними засобами. В умовах системної кризи політична стабілізація відіграє роль необхідного і актуалізуючого чинника, ланки, що дає змогу витягнути весь ланцюг. Але абсолютна стабільність, як і абсолютний ідеал, неможлива. І, більше того, така бажана стабільність у відриві від протилежної їй політичної мінливості, рухомості, може обернутися на деструкт, призвести до стагнації, а згодом і до консервації негативного потенціалу. Стабілізуючі заходи мають бути спрямовуваними в першу чергу на системоруйнівні, екстремістські прояви, не на консервацію усталених суспільних реалій. Таке «обережне» і «заощадливе» задіяння стабілізуючих важелів є необхідною умовою суспільно-політичного розвитку.

Поглибленню знань про політичну стабільність сприяє розкриття змісту поняття політичної нестабільності. На противагу політичній стабільності ознаками політичної нестабільності є порушення рівноваги між суб'єктами політики і, як наслідок, її функціональності, а також усієї системи відносин. Існують різні трактування політичної нестабільності. Як правило, її суть зводиться як до протилежності політичній стабільності і обумовлюється суспільно-політичними особливостями конкретного суспільства (розстановка політичних сил, особливості процесу прийняття рішень, наявність чи відсутність глибоких розколів, конфліктів у суспільстві, ступінь підтримки демократичного режиму населенням країни

тощо). Вже згаданий нами А. Макаричев підсумовує, що значна частина авторів визначають нестабільність як нездатність політичної системи управляти змінами або, точніше, справлятися з ними. Деякі зарубіжні автори трактують нестабільність як відхилення від традиційних і прийнятних для суспільства стандартів, тим самим підкреслюючи, що зміст самого цього терміну має нестійкий, відносний характер, що варіює від ситуації до ситуації і від країни до країни. Іншими словами, умови, що можуть дестабілізувати одну державу, не обов'язково матимуть такий ефект в іншій [319, с. 151–152].

До чинників політичної нестабільності науковці відносять: очевидне переважання в державній політиці корпоративних інтересів панівних елітарних груп; міжнародні і міжрегіональні суперечності, викликані історико-культурними і конфесійними причинами, нерівномірністю у розвитку окремих регіонів тощо; суперечність між модернізацією у технічній та індустріальній сферах і традиційним соціально-культурним середовищем; екосоціальний чинник; доктринерство в політиці партій, відрив від реальності; втрата офіційною владою значної частини контролю над ситуацією в країні в цілому або над економічною ситуацією тощо; невміння або небажання влади домогтися конструктивного діалогу з опозицією, забезпечити її участь в політичному процесі в межах правового поля; зовнішньополітичний авантюризм вищих ешелонів влади.

Однопорядковими з поняттям політичного плюралізму і політичної нестабільності є політичний конфлікт і політична криза. *Політичний конфлікт* є різновидом соціального конфлікту – зіткнення інтересів індивідів та соціальних спільнот. Особливістю політичного конфлікту є те, що його об'єктом є політична влада. Не усяке протистояння інтересів породжує конфлікт між їх носіями. Конфлікт виникає тоді, коли дії учасників спрямовані на досягнення несумісних цілей або таких, що взаємовиключають одна одну.

Прихильники конфліктної теорії вважають, що в основу політичної поведінки покладено три типи мотивації: кооперативна, при якій суб'єкт зацікавлений у добробуті партнера і розглядає його інтереси в якості складової частини власних прагнень; індивідуалістична, побудована на власній зацікавленості і ігнорує усі раціональні міркування; конкурентна, яка будується на протиставленні позицій і інтересів сторін і грі на перемогу, при якій нанесення шкоди протилежній стороні є одним з позитивних результатів діяльності.

Конфлікт є закономірним явищем у розвитку суспільних відносин, який відбувається також через виникнення та розв'язання конфліктів. Політична нестабільність і політичний конфлікт мають багато спільного, однак їх не можна ототожнювати. Співвідношення політичного конфлікту і політичної нестабільності доцільно розглядати як зв'язок причини і наслідку. Конфлікт виступає причиною нестабільності, як стану, за якого порушується нормальне функціонування політичних інститутів, і може розглядатися також як її складова.

Політична криза є найбільш гострою формою вияву політичної нестабільності. За визначенням із політологічного енциклопедичного словника, політична криза (від гр. *krisis* – рішення, перелом, поворотний пункт) – «тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості» [457, с. 298].

Політична криза може набувати різних форм, основними з яких є конституційна, парламентська та урядова кризи. Конституційна криза полягає у невідповідності положень конституції конкретної держави реальній ситуації і потребам суспільства, що робить неможливим подальше існування конституційної системи в незмінному вигляді. Конституційна криза є найгострішою формою вияву суперечностей, що закладені у самій конституційній системі і загрожують стабільності всієї політичної системи.

Виходом із конституційної кризи є докорінне перетворення конституційної системи держави.

Парламентська криза полягає у нездатності парламенту виконувати свої основні функції. Така криза можлива в країнах із парламентарними і змішаною республіканською формами правління, де глава держави наділений правом дострокового припинення повноважень (розпуску) парламенту. Причиною парламентської кризи найчастіше стає політична неструктурованість парламенту, відсутність у ньому постійно діючої більшості і консенсусу між парламентаріями щодо того чи того принципово важливого парламентського рішення – формування уряду, прийняття бюджету, обрання президента країни тощо. Наслідком парламентської кризи може бути дострокове припинення повноважень парламенту главою держави і призначення ним нових парламентських виборів або саморозпуск парламенту [458, с. 323].

Урядова криза полягає у неможливості подальшого здійснення урядом його конституційно визначених функцій і повноважень. Вона можлива у разі формування уряду парламентом – за парламентарних і змішаної парламентарно-президентської форм правління. Причиною урядової кризи найчастіше стає втрата урядом підтримки парламенту внаслідок розпаду коаліції депутатських фракцій, яка його сформувала. Наслідком урядової кризи стає відставка уряду, в деяких країнах – одночасно з достроковим припиненням повноважень самого парламенту, про що докладно йдеться у наступному розділі дисертації.

На перебіг політичної кризи впливають, прискорюючи і загострюючи, або, навпаки, гальмуючи її розвиток, не лише об'єктивні, а й суб'єктивні чинники: діяльність політичних партій, засобів масової інформації, настрої різних груп населення, втручання зовнішніх сил тощо.

Проведений аналіз окремих споріднених понять дає змогу зробити кілька узагальнень щодо змісту політичного плюралізму. Аналіз праць філософської, політологічної наукової літератури щодо трактування суті

плюралізму дає змогу стверджувати, що в його основу закладено принцип свободи і вибору, що призводить до суспільної диференціації, виникнення суспільних груп, політичних партій тощо. З іншого боку, не усяка множинність є плюралізмом. Отже, при розумінні її у подальшому запровадженні політичного плюралізму важливими є визнання конкуренції як основи співіснування її рівноправних елементів та створення відповідного правового поля.

Політичний плюралізм як об'єктивне явище корелює з іншими, збагачуючи свою суть і наповнюючи інші явища новим змістом. Найбільш споріднені з них можна згрупувати відповідно до того, яку грань політичного плюралізму вони розкривають. На нашу думку, групування таке: культурологічні аспекти плюралізму (інтерес, альтернативність, ідеологія, толерантність); інституційно-системні плюралізму (група, партія, політична система, виборча система, партійна система, багатопартійність); процесуальні аспекти плюралізму (конкуренція, діалог, партнерство, протистояння, боротьба); індикатори результативності впровадження політичного плюралізму (інтеграція / дезінтеграція; стабільність / нестабільність). Звичайно, ця класифікація потребує подальшого вивчення і уточнень.

Провідна функція політичного плюралізму – реалізація політичної свободи і збереження цілісності суспільства. Проте це не просто монолітна єдність, а така цілісність, яка не виключає розпорошеності, особливо ідеологічної, територіальної, соціальної, галузевої (в економіці, науці, культурі, освіті). Водночас це суверенітет в умовах тотальної свободи на основі загальних цілей і цінностей.

Висновки до першого розділу

Проведений аналіз питання виникнення ідеї плюралізму, політичного зокрема, засвідчує, що вона виникає водночас з розумінням свободи,

політичної свободи, інтересу, створенням об'єднань громадян, консенсусу. Окреслені ідеї стали предметом вивчення багатьох науковців. Універсальний характер феномену плюралізму відобразився у різних сферах життя, що дало змогу виокремитися чималій кількості видів плюралізму: онтологічний, що визнає незалежність існування множинності видів буття; гносеологічний, який утверджує рівність багатьох істин щодо одного і того ж явища, відкидаючи існування об'єктивної істини; методологічний, що орієнтує на рівноправне використання різних методів пізнання; логічний, який затверджує свободу в обранні тієї чи тієї системи логіки та ін. Одним із видів, який відображає екстраполяцію плюралістичних ідей у сферу суспільно-політичних відносин, є політичний плюралізм.

Основою теорії політичного плюралізму є теорія групової політики та теорія політичного конфлікту. Теорія політичного плюралізму ґрунтується на уявленні про суспільство як сукупності автономних соціальних груп, що взаємодіють між собою. Концептуальне оформлення теорії політичного плюралізму відбулося у другій половині ХХ ст. (праці Р. Даля, Дж. Сарторі, А. Лейпхарта, Д. Рісмана та інших науковців). Проаналізовано основні етапи розвитку теорії політичного плюралізму є: 1950–1970 рр. – формування теорії класичного («організованого») плюралізму; 1980–1990 рр. – критика теорії класичного плюралізму та формування теорії «неоплюралізму»; 1990 і донині – формування «постнеоплюралістичної» теорії. Аналіз становлення та розвитку теорії політичного плюралізму дає змогу зробити висновок і про те, що маючи об'єктивні недоліки, вона зумовлює не стільки радикальний перегляд плюралістичних основ політики, скільки концептуальне вдосконалення, адекватне викликам і потребам сучасного демократичного суспільства, і, зокрема, відповідності гуманістичним засадам демократії.

Політичний плюралізм у науковій літературі описують як одну з ознак демократії; поняття, що позначає різновид політичного режиму; один зі

способів і принципів управління (здатність забезпечувати гуманізацію суспільних відносин, реалізуючи творчий потенціал особистості та сприяти консенсусу суспільних інтересів (проти вагою є принцип демократичного централізму як способу уніфікації інтересів, побудови «інтегративного суб'єкта» зі спільними інтересами і єдиною волею); як одну з моделей представництва групових інтересів.

Досліджуючи проблему політичного плюралізму, однобічним та неповним, на наш погляд, є аналіз лише формальних, кількісних його аспектів – відображає чисельність політичних партій та суспільно-політичних угруповань. У цьому сенсі правильними є слова А. Кожарова «...лише та множинність є плюралістичною, елементи якої визнаються як незалежні, рівноправні і такі, які не перебувають у відносинах субординації між собою; між елементами такої множинності є передусім ...конкуренція...» [246, с. 29]. Політичний плюралізм має глибокий зміст. У цьому контексті набуває наукового значення дослідження політичного плюралізму як однієї з визначальних цінностей сучасного демократичного суспільства.

Політичний плюралізм як категорія політичної науки корелює з іншими, яка збагачуючи свою суть, так і наповнюючи інші новим змістом. Зміст категорії політичного плюралізму доцільно розкривати через взаємозв'язок з іншими категоріями політичної науки, які згруповано відповідно до того, яку грань політичного плюралізму вони розкривають: культурологічні; інституційно-системні; процесуальні; дихотомічні категорії, що позначають результат.

Варто зважати на те, що взаємовпливовість між явищами, які позначають ці категорії, може посилювати чи послаблювати як позитивні, так і негативні аспекти кожного з них. Характер взаємовпливу визначають особливості конкретного суспільства: історичні, економічні умови його розвитку, політичні та правові традиції, рівень політико-правової культури як еліти, так і пересічних громадян тощо.

РОЗДІЛ 2

ЦІННІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

2.1 Взаємозалежність плюралізму і формування ціннісної основи демократичного суспільства

Сучасний етап суспільного розвитку з притаманними йому процесами демократизації, трансформації, глобалізації все більше актуалізує проблему формування системи політичних цінностей, демократичної політичної культури. Демократія, утверджуючи принцип політичного плюралізму, дає змогу громадянам вільно реалізовувати своє право на захист власних інтересів, обстоювати свої політичні інтереси, створювати з цією метою різні організації. Це, у свою чергу, актуалізує питання стосовно того, яке місце серед демократичних цінностей посідає політичний плюралізм і чи змінюється ставлення до нього і до демократичних цінностей загалом під впливом сучасних суспільних змін?

Метою підрозділу є аналіз змістового наповнення поняття «цінність» і визначення сутності поняття «політичні цінності»; дослідження ціннісної природи політичного плюралізму та визначення його місця в системі цінностей демократичного суспільства.

Дослідження проблеми взаємозалежності плюралізму і формування ціннісної основи демократичного суспільства слід розпочати з ціннісного розуміння демократії. Прихильники ціннісного підходу приділяють головну увагу установкам, спрямованим на дотримання принципів демократії, і на процедури вимірювання за допомогою опитувань, зважаючи на суб'єктивний бік демократичних процесів – ціннісні орієнтації, спираючись на традиції концепції політичної культури Г. Алмонда і С. Верби. У межах ціннісного підходу демократію розглядають як політичну конструкцію, яка

має втілити у владі сукупність певних ідеалів і принципів, тобто тих вищих цінностей, які виражають її соціальний зміст і призначення.

Щоб розкрити проблему співвідношення плюралізму і ціннісної основи демократичного суспільства, варто звернутися до гуманістичного, культурологічного, аксіологічного та синергетичного підходів.

Політичний плюралізм, крім структурно-функціонального, системного відображає людський (суб'єктивний) вимір політики. Гуманізація політичного життя пов'язується з ідеєю захисту і реалізації прав людини, що визначає механізм політичної влади, наголошуючи на людському вимірі соціальних та політичних реалій, способів вирішення соціальних проблем і досягнення політичних цілей. Гуманістична ціннісна домінанта збагачує зміст політичних цінностей – демократії, плюралізму, стабільності тощо, акцентуючи на їх людському розумінні, а змістовне розуміння збагачується за рахунок психологічного, культурного, правового й екологічного аспектів.

Гуманістичний підхід спрямовує на вивчення політичного плюралізму через призму визнання як найвищої соціальної цінності людини, її прав та свобод, а також вільний розвиток та реалізацію її інтересів.

Відображаючись у політичній свідомості, політичний плюралізм впливає на формування регуляторів політичної поведінки, мотиваційної основи політичних відносин. На наш погляд, досліджуючи цей феномен, доцільно звернутись до аналізу глибинних соціально-психологічних характеристик, що визначають характер відносин між людиною, соціальними групами та владою у демократичному суспільстві. Окреслене коло питань вкладається у рамки політико-культурного підходу, який досліджує формальні і неформальні компоненти політичних систем, спираючись на доробки політичної психології, політичної ідеології, а також використовує міждисциплінарні зв'язки політичної науки з іншими науками – культурною антропологією, соціологією, соціальною психологією тощо.

Важливим для нашого дослідження є ціннісний (аксіологічний) підхід, який, ґрунтуючись на низці філософсько-соціологічних концепцій, дозволяє розкрити ціннісну природу і значимість політичного плюралізму у співвіднесенні з цінностями демократії, які визначають норми і цілі поведінки людини, діяльності групи в демократичному суспільстві.

Особливого значення у розкритті предмету нашого дослідження набуває використання синергетичного методу (грец. *sinergetikos* – спільний, узгоджено діючий), який передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів суспільно-політичного розвитку. На відміну від інших наукових підходів до розгляду світу, синергетичний метод має певні переваги, оскільки ґрунтується на більш глибокому уявленні про єдність і різноманітність світу, розумінні загальних механізмів зародження і еволюції нового, процесу самоорганізації, виявленні протилежних, але у той же час взаємопов'язаних тенденцій у розвитку самоорганізованого світу, які обумовлюють та переходять одна в одну, проявляючи свій динамічний характер.

Оцінюючи значення синергетичного методу, В. Горбатенко зазначає, що «синергетика передбачає фундаментальний перегляд ролі науки і зорієнтована на адекватне і глибоке розуміння складних соціальних явищ, що відбуваються на планеті, починаючи з другої половини ХХ ст., а також на забезпечення передумов виживання конкретного суспільства через пізнання можливостей його вдосконалення» [123, с. 27].

З огляду на те, що основною метою синергетики є вивчення колективних явищ, видається перспективним використання синергетичного методу для дослідження політичного плюралізму. Науковці зазначають, що для ефективного застосування синергетичного підходу необхідно: виділити та охарактеризувати (у поняттях формальної логіки) складну систему або процес, які потребують синергетичного впливу; дослідити стратегію її розвитку, описати можливі рівні її свободи, тобто рівноможливі напрями і шляхи її розвитку; здійснити факторний аналіз можливих шляхів її

самоорганізації; визначити мету або бажаний результат (у яких конкретно аспектах необхідно змінити стан обраної системи); розробити номенклатуру (перелік) слабких впливів, що сприятимуть самоорганізації хаотичної системи, а також тактику їх застосування; правильно визначити критичний момент біфуркації досліджуваної системи [Див. 474].

Відповідно до вказаного вище в нашому дослідженні видається можливим:

– у розумінні політичного плюралізму виокремити такі аспекти: політичний плюралізм як *ідея, вчення, теорія* (теорія плюралістичної демократії, теорія політичного плюралізму); політичний плюралізм як *принцип* демократичної організації суспільного життя; політичний плюралізм як *цінність* суспільного життя;

– дослідити реалізацію зазначених вище елементів політичного плюралізму в умовах стабільних і нестабільних демократій, описати можливі межі його реалізації («дикий», «організований, поміркований», «обмежений», «реальний» плюралізм);

– проаналізувати мету або бажаний результат політичного плюралізму (віднайти баланс динамічного узгодження тенденцій диференціації (урізноманітнення) та інтегративності (цілісності) при реалізації політичного плюралізму на засадах збереження їх обох);

– визначити основні чинники, що впливають на формування, становлення, реалізацію всіх елементів політичного плюралізму.

Наукове значення використання синергетичного підходу до аналізу політичного плюралізму розкривається у визначенні двох протилежних його підвалин – сприяння множинності і підтримці цілісності суспільства, – які є однаково необхідними для саморозвитку суспільства. Відповідно мета політики обумовлюється знанням про те, яку з його підвалин – першу чи другу – можливо й необхідно за конкретних обставин розвитку суспільства інтенсифікувати, як усунути чи обмежити негативні наслідки для збереження відносної стабільності суспільства та його структур.

У науці плюралізм, політичний зокрема, розглядають переважно як теорію і як принцип. Наприклад, філософія пропонує таке його визначення: плюралізм (лат. pluralis – множинний) – термін, що позначає:

1) філософські ідеї, вчення, теорії, в яких на різних концептуальних засадах осмислюється поняття «множинність» як *кількісний вимір реальності* (курсив автора. – М. О.), особливістю якого є момент суттєвої відмінності (включно із протиставленням) «множинності» («плюральності») від однини (єдиного як одного). Поняття «плюралізм» часто вживають як тотожне плюральності і в цьому сенсі широко застосовують у сучасній філософії постмодернізму; у різних галузях філософії, коли йдеться про плюралізм концепцій, теорій, методологій, культур, релігій та ін;

2) філософський принцип та спосіб світовідношення, що полягає у динамічному узгодженні тенденцій диференціації (урізноманітнення) та інтегративності на засадах збереження їх обох. У цьому сенсі *плюралізм ніколи не може бути остаточним станом* (курсив автора. – М. О.); це швидше постійно відновлювана пізнавальна, філософська, соціальна, політична, моральна проблема та практичне завдання щодо узгодження тенденцій єдності (інтегративності) та особності (окремоті, партикулярності) у співіснуванні різноманітних суб'єктів будь-якої спільності, у т. ч. загальнолюдської. У цьому сенсі можна звернутися до праці І. Канта «Прагматична антропологія» (1798 р.), де філософ визначає плюралізм як такий спосіб мислення, за якого, на противагу егоїзмові, «себе вважають не всеохопним і довершеним особливим світом», а лише одним із членів суспільства. Німецький філософ виокремив *найсуттєвішу ознаку плюралізму, яка відрізняє його від кількісної множинності (плюральності), а саме: інтенцію (налаштованість, прагнення) одиниць (елементів) множинності як до єдності (інтеграції), так і до збереження власної особності (окремоті)* (курсив автора. – М. О.). Для розуміння останньої ключовим є тлумачення І. Кантом способу мислення, що є виявом здатності

людини мислити і діяти як наділена свободою розумна істота. У суспільному житті людей обидва чинники – особистісний вияв свободи та його збалансування належністю до певної спільності – головні координати застосування плюралізму як філософського принципу. Суб'єктами партикулярного вияву свободи можуть бути: індивід, нація, соціальна група, регіон, культурна або цивілізаційна спільнота та ін.

Особливістю спільності або інтегративності з позицій філософського плюралізму є те, що вона формується у процесі і як наслідок добровільного та відповідального самообмеження свободи, а також спроможності людини до діалогічно-дискурсивного розв'язання спірних проблем. Плюралізм як філософський принцип несумісний як з догматизмом – жорстким монізмом, що поглинає різноманітність, так і з релятивізмом, який ґрунтується на самодостатності кожного елемента множинності [570, с. 487–488].

У політичній сфері плюралізм розглядається переважно в контексті теорії плюралістичної демократії і принципу організації демократичного життя. На наш погляд, це дещо обмежує глибинний зміст феномену і спонукає детальніше проаналізувати його ціннісну природу і визначити його місце в системі демократичних цінностей. До плюралізму як ліберальної цінності зверталися Ф. фон Кучера та Дж. Кекес. Ф. фон Кучера у праці «Засади етики» вказує два можливі трактування плюралізму:

– визнання законності існування різних ціннісних і принципових етичних позицій у суспільстві (плюралізм як принцип);

– орієнтація на множинність цінностей або принципів (сприйняття /несприйняття людиною самої ідеї множинності і наскільки ця ідея стає внутрішнім переконанням людини) [497, с. 96–97].

Якщо перенести вказану ідею в політичну сферу, політичний плюралізм можна розглядати як принцип і як політичну цінність.

Плюралізм як одну із засадничих цінностей лібералізму розглядає американський вчений Дж. Кекес. Він зазначає, що «у відповідності з нею (*цінністю* – курсив автора – М. О.), існує нескорочувана множинність

виправданих цінностей та виправданих концепцій доброго життя. У ліберальному суспільстві індивіди повинні бути вільними у прийнятті того чи іншого поєднання цих цінностей і бути так само вільними у виробленні на цій основі своїх власних концепцій доброго життя та у слідуванні цим концепціям у своєму житті» [239]. Плюралізм у поглядах Дж. Кекеса – це ліберальна цінність, яка визначає правову політичну настанову щодо добра. Науковець також вказує, що плюралізм тісно пов'язаний з такою ліберальною цінністю як свобода: «Якщо плюралізм є визнанням того, що існує багато різних цінностей і концепцій доброго життя, то свобода є тим політичним простором, у межах якого індивіди можуть вибирати ці цінності та концепції» [239].

Звернемося до визначень понять «принцип» і «цінність» як загальнонаукових категорій. Принцип (лат. *principium* – начало, основа) – 1) першопочаток, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки; 2) внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні й теоретичні засади, якими вона керується в житті, в різноманітних сферах діяльності [570, с. 519]. Інший енциклопедичний словник надає таке визначення цієї категорії: «Принцип – 1) в суб'єктивному розумінні основне положення, передумова (принцип мислення); в об'єктивному розумінні вихідний пункт, першооснова, найперше (реальний принцип, принцип буття); 2) засадниче теоретичне знання, яке не є таким, яке можна довести, ані таким, що вимагає доказів (аксіома, постулат); 3) засаднича етична норма, яка згідно з І. Кантом, є або суб'єктивною максимою і спрямовує волю, оскільки вона виступає як керівний елемент відносно окремих індивідів, чи об'єктивною – законом – і у такому випадку визнається значущою для волі кожної розумної істоти» [567, с. 363]. Тобто головний момент у розумінні принципу – це визнання його як засадничої передумови, основи будь-яких дій, діяльності, загалом буття.

Щодо цінності, то вона є як сутністю, так і водночас умовою повноцінного буття об'єкта. Важливим є те, що цінність має соціальний зміст, який приписують їй людина і суспільство.

Поняття «цінність» було запроваджене до наукового обігу в середині XIX ст. (Р. Лотце, Г. Коген та ін.). Згодом на основі всебічного детального опрацювання цього поняття сформувалася галузь філософського знання – теорія цінностей, або аксіологія (грец. *axios* – цінність). Як зазначає Ю. Шайгородський: «Теорія цінностей – узагальнена назва «мережі» проблем, загальних для так званих оцінюючих наук – етики, естетики, психології, політології, антропології, соціології, етнології. Спеціалізація усе більше й більше розділяє ці науки, ізолюючи одну від іншої, а аксіологія (грец. *axios* – цінність і *logos* – вчення) діє у зворотному напрямі, окреслюючи проблеми, загальні для них» [606, с. 42].

Вітчизняний дослідник В. Малахов у поясненні природи цінностей вказує два підходи, що формувалися в сучасній науці: аксіологічний (ціннісний) і пізнавальний (когнітивний). Перший пояснює те, яке значення речі можуть мати для людини, для суспільства з погляду потреб та інтересів (у результаті ми і встановлюємо цінність цих речей); другий пояснює сутність речей самих по собі, як вони є [324, с. 112–114].

У межі пізнавального (когнітивного) підходу вкладається інтерпретація поняття цінностей, яка широко представлена у філософській, психологічній, соціологічній, антропологічній літературі. Соціологи здійснили глибокий та всебічний аналіз прояву цінностей у суспільній реальності. Сучасна соціологічна наука розглядає систему цінностей як універсальну, пролонговану, консистентну структуру пріоритетів, що визначає бажаний життєвий проект і систему орієнтацій індивіда. Цінності операціоналізуються, утворюючи систему настанов [190, с. 130].

Психологія визначає цінності як певні смисложиттєві орієнтири, які є результатом осягнення людиною соціальної реальності і спрямовують її існування в цій реальності (індивідуально-психічні переживання людини).

Сучасна психологія досить широко розробляє питання «цінності». Доречно згадати в цьому контексті відомого психолога В. Франкла, який стверджував, що пошук людиною сенсу життя – це вроджена мотиваційна тенденція, яка спонукає до пошуку відповідних цінностей. Аналіз системи цінностей, притаманних окремим особам та групам, здійснив американський політичний психолог К. Волтер. Соціальну теорію цінностей вивчали У. Томас, Ф. Знанецький, К. Клакхон та інші.

Ще й досі актуальною залишається характеристика стану дослідження поняття «цінність», надана М. Лосським. Вчений обґрунтовує, що одні виводять ціннісний аспект світу з індивідуально-психічних переживань, інші – з неспіхічних факторів; одні вважають цінності суб'єктивними, інші – об'єктивними; одні стверджують відносність усіх цінностей, інші наполягають на існуванні також абсолютних цінностей; одні говорять, що цінність є ставленням, інші – що цінність є якістю; одні вважають цінності ідеальними, інші реальними, треті – не ідеальними, але й не реальними [594].

Класичним визначенням цінностей вважають запропоноване розробником концептуального апарату соціологічної теорії цінностей К. Клакхоном розуміння їх як афективних або когнітивних символів, що формалізують поняття і уявлення про бажане і в свою чергу, впливають на форми, засоби та цілі дій. Він визначав соціальні цінності як «стійкі в часі, узагальнені абстрактні стандарти, які визначають, що є правильним і що повинно бути властиво людям того чи того суспільства» [782, с. 192].

Згідно з його поглядами, функціональна роль цінностей пов'язана з самим фактом життя людини в суспільстві. На питання «Чому існують цінності?» він відповідає, що без них життя суспільства було б неможливим; функціонування соціальної системи не могло б зберігати спрямованість на досягнення групових цілей; індивіди не могли б отримати від інших те, що їм потрібно в плані особистих і емоційних відносин; вони

б також не відчували в собі необхідну міру порядку і спільності цілей [Див. 689].

Нині, крім ціннісного і когнітивного (соціологічного), формується і набуває розповсюдження новий підхід щодо пояснення природи цінностей – культурологічний. Згідно з ним, існує велика кількість культур, кожна з яких має свою ціннісну систему, зумовлену історично.

Досліджуючи цінності, на думку російського науковця В. Ядова, варто зосередитися на таких аспектах: 1) цінності організовані в систему за певними ознаками; 2) вибір шляху дослідження цінностей залежить від їх інтерпретації; 3) слід розрізняти цінності, які фіксують взаємини між людьми, та цінності, котрі визначають ставлення до особистих якостей людини; 4) необхідно вивчати актуальні цінності [Див. 293].

Існує велика кількість визначень поняття «цінності», які відрізняються одне від одного, однак кожне з них фіксує загальні ознаки його змісту. У сутності цінностей зазвичай виокремлюють два аспекти: 1) зв'язок з індивідом як суб'єктом оцінювання; 2) санкціонування цінності суспільством або групою (при виконанні цієї умови цінності перетворюються на ідеали та нормативну базу).

Під цінністю розуміють прихильність індивідів до певних цілей, спрямованих на задоволення інтересів, які стосуються мотивацій та мають важливість (значення) у повсякденному житті; міцну віру в те, що певний спосіб поведінки і/або мета існування в соціальному і особистому плані є більш вагомими, ніж інші (М. Рокіч); колективні переваги, які виникають у певному інституціональному контексті і беруть участь у його регулюванні; те, що люди оцінюють, цінують, бажають мати, рекомендують і навіть пропонують як ідеал; те, що має для них моральну, естетичну та пізнавальну значущість [Див. 561, с. 12]. Отже, суттєвою ознакою цінності є важливість, значущість для соціального суб'єкта речі, предмета, явища чи їх окремих властивостей, сторін, якостей, які стають об'єктом поваги, бажань, переваг. Серед інших ознак цінності можна назвати такі:

– цінності формуються в межах соціальної спільноти і є єдиними для її членів, постаючи як процес і результат соціалізації суб'єкта;

– цінності, які існують у різних суспільствах, можуть передаватися і в цьому розумінні збігатися; водночас вони можуть розходитися і вступати у конфлікти; одна й та сама цінність може бути головною для одних і другорядною для інших суспільств;

– певний набір чи ієрархія цінностей є основою переконань, принципів і норм, які регулюють поведінку соціального суб'єкта;

– цінності пов'язані з традиціями, культурою, історією, що загалом формує їх консервативний характер, водночас цінності можуть змінюватися з плином часу і зміною соціального (соціетального) контексту; ця трансформація може відбуватися протягом тривалого історичного періоду.

У сучасній науці цінності поділяють на дві великі групи: матеріальні (ті, що задовольняють біологічні потреби) і вищі, або духовні, цінності. Цьому поділу відповідає поділ на інструментальні, або зовнішні, цінності (ті, що є засобом для утвердження інших цінностей) і самодостатні, або внутрішні, цінності. Духовні цінності – переважно внутрішні, самодостатні. Інструментальні (зовнішні) цінності є засобами для утвердження інших цінностей. Самодостатні цінності володіють більшою мірою ознаками об'єктивних цінностей: їхнє буття як цінностей не залежить від того, цінують їх чи ні. Однак у разі відмови від них суспільство деградує. За змістом духовні цінності поділяють на релігійні, моральні, естетичні, політичні, правові та ін. Відповідно говорять про моральний, політичний та правовий нігілізм [140, с. 708]. За цією класифікацією політичний плюралізм можна зарахувати як до інструментальних цінностей (він є засобом для утвердження передусім такої цінності як свобода), так і до групи самодостатніх цінностей (він є певною мірою об'єктивною цінністю демократичного суспільства, у тоталітарному, наприклад, він відсутній).

Існує також поділ цінностей на індивідуальні, колективні (партикулярні) та універсальні. Універсальні, або вселюдські, цінності – це

ті, що прийняті (чи мають перспективу бути прийнятими) різними народами, культурами, націями, цивілізаціями (наприклад, права людини). Цінності партикулярні – це цінності певного суспільства, самотньої культури, нації, цивілізації. Зрозуміло, що універсальні цінності існують як включені в контекст кожної із культур, націй чи цивілізацій [140, с. 708]. Відповідно до цього поділу цінностей у політичному плюралізмі можна спостерігати ознаки всіх зазначених груп: певні ознаки як універсальної цінності в даному тлумаченні можна простежити у сприйнятті політичного плюралізму демократичними країнами; ознаки як партикулярної цінності прослідковуються у тому, що окрема країна з усталеною демократією або та країна, яка переживає процес її становлення, визнає політичний плюралізм як одну із засадничих цінностей демократичного суспільства.

Виокремлюють також головні (основні, центральні) і другорядні (периферійні, маргінальні), глобальні і локальні, соціетальні (загально соціальні) і цінності, пов'язані з певною сферою суспільного життя (релігійні, політичні, економічні, правові тощо), взаємопов'язані (демократія і свобода) та цінності, що заперечують одна одну (західництво і євразійство). Велику увагу приділяють класифікації цінностей на цінності-цілі (кінцеві, термінальні) і цінності-засоби (інструментальні цінності). За цими класифікаціями політичний плюралізм поряд із демократією і свободою виявляється цінністю головною, політичною, взаємопов'язаною та інструментальною. Інструментальні цінності активізуються як модуси поведінки і дії соціального суб'єкта, на відміну від термінальних, що активізуються при оцінюванні і виборі як цілей діяльності, так і припустимих способів їх досягнення. Термінальні цінності відображають базові чи вищі переваги людей.

За об'єктами виділяють такі групи цінностей: соціально-політичні, економічні, моральні тощо. За суб'єктом – цінності суспільства, соціальної групи, колективу, індивіда. За В. Тугаріновим, цінності поділяють на матеріальні, соціально-політичні та духовні.

Ще однією основою типологізації цінностей може слугувати їх співвіднесеність з відповідними потребами індивіда: вітальними (потребами, значущими для збереження і підтримання повсякденного життя), інтеракціоністськими (потребами більш складного порядку, що виражаються в необхідності спілкування, взаємодії з людьми), соціалізаційними (потребами, що виявляються в засвоєнні цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для даного соціуму), смисложиттєвими (найвищими за складністю і функціями потребами, котрі відображають цінності людського життя, що визначають мету буття людини).

Політичні цінності є елементом ціннісної системи будь-якого суспільства. Щоб стати орієнтирами і цілями суспільства, політичні цінності потребують обґрунтування, доказів своєї істинності та універсальної прийнятності.

Розуміння та інтерпретація сучасних політичних цінностей залежить, на думку вітчизняної дослідниці Н. Жабінець, від: особливостей ідеологічної системи (теоретично оформлених поглядів та цінностей: консервативних, ліберальних, комуністичних, соціалістичних, демократичних тощо); стану трансформації політичної системи та суспільства загалом; національних та цивілізаційних ознак суспільства, пов'язаних з його національною культурою; моделі та особливостей економічного розвитку суспільства; характеру історичної епохи та масштабів визначеного нею впливу на розвиток конкретної країни [189, с. 222–225]. Щодо останнього, то глобалізаційні процеси, які є реаліями сьогодення, вносять свої корективи в систему ціннісних координат сучасного суспільства. «Глобалізація спричиняє формування соціуму нового типу – суспільства «мозаїки», в якому виникають й активно розвиваються національно-культурні анклавів, що можуть протистояти усьому суспільству... глобалізація провокує кардинальні зміни соціально-психологічних настроїв, національно-релігійних та політичних настанов і

стереотипів поведінки представників окремих соціальних та етнічних груп», – зазначає вітчизняний науковець І. Воронов [95, с. 118]

У цьому контексті варто звернути увагу на поширення явища соціальної мімікрії – невідповідності «титульних» ціннісних структур соціальних груп та їх реального становища. Це приховування соціальними акторами своїх справжніх, або первинних, цінностей із використанням більш «актуальних» ситуативних моделей. «Суб'єктом-носієм соціальної мімікрії, на думку А. Лобанової, може бути не тільки окремих індивід, але й група або будь-яка інша соціальна спільність, зокрема, трудовий колектив, політична партія, релігійна організація, сім'я, група підприємців, фірма, фракція, група вчених, злочинне угруповання тощо» [310, с. 145]. При цьому стабільність мімікрування групи зумовлює не тільки трансформаційна природа суспільства як зовнішній чинник (переважно він впливав на початку перетворень), а й внутрішньогрупові механізми об'єднання.

Доцільно звернути увагу на те, що політичні цінності формуються і функціонують у політичних відносинах. Тому визначальним для формування відповідних політичних цінностей є їх тип (авторитарний, демократичний тощо). Водночас розвиток системи політичних цінностей визначають їх ідеологічна і культурна наповненість, національні традиції політичних відносин, прогресивність суб'єктів політичних цінностей – політичних сил, лідерів, еліт. Ідеологічний складник політичних цінностей посилює свій вплив у перехідні (революційні) періоди і знижує у спокійні (еволюційні) періоди політичного розвитку.

На формування політичних цінностей значний вплив також мають: культурний рівень та рівень розвитку особистості, спосіб соціалізації, соціальне і матеріальне становище особи, статево-вікові особливості, релігія як елемент національної культури, що містить традиційні цінності. Проголошенню пріоритетності загальнолюдських цінностей (свободи, рівності, справедливості) передувало утвердження у свідомості людини

християнських цінностей, визнання рівності всіх перед Богом, духовної свободи особистості. Цінностями стають лише провідні орієнтації політичної культури. Політичні цінності можуть мати загальнолюдський характер, що об'єднує уявлення про бажане та небажане всього людства, та ідеологічний характер, що ґрунтується на політичних інтересах окремої суспільної групи людей.

Визначають такі базові політичні цінності: справедливість, суверенітет, свобода, демократія, рівність, гуманізм, безпека тощо, – які можуть відігравати різні ролі (провідні та другорядні), по-різному трактуватися. В окремого політичного суб'єкта стає провідною одна з ціннісних орієнтацій, що пов'язана з ціннісними установками (індивідуалістською чи конформістською). Вітчизняні науковці визначають індивідуалістську традицію як таку, що «визнає найвищою цінністю унікальність людського життя й самоцінність, свободу, автономію особистості, право й реальну можливість визначати свої інтереси, відповідати за власну долю» [291, с. 98]; конформістська ціннісна установка пов'язує життя людини із середовищем, у якому вона перебуває, підпорядковуючи йому свої бажання, переконання та емоції.

Сучасні дослідження виявили, що посттоталітарні суспільства надають перевагу цінностям розвитку (змін) і рівності, недооцінюючи важливість свободи та порядку. У промислово розвинутих суспільствах західної демократії дослідники вказують такі цінності, як свобода (сукупність індивідуальних прав) і рівність (рівність можливостей). З цими цінностями безпосередньо пов'язані й інші ціннісні орієнтації, а саме: індивідуалізм, особистий розвиток, дозвілля, незалежність, громадська ангажованість, співучасть, ефективність, раціональність, матеріальний достаток, праця, сім'я, вільний час тощо [190, с. 131].

Необхідною умовою стабільності політичного режиму, відносної стабільності влади є створення системи загальноприйнятих, позитивних, домінуючих у суспільстві цінностей.

Н. Жабінець пропонує систему позитивних політичних цінностей, характерних для сучасного українського суспільства. На її думку, основу системи мають становити дві групи взаємопов'язаних цінностей: 1) домінуючі ідеї – цінності, до яких належать свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство; 2) розвивальні цінності, якими вважаються законність; політична лояльність, толерантність, схильність до компромісів, відповідальність, свідоме, неупереджене ставлення до змін, ефективна участь у політичному житті, безпека, рівність, політичний суверенітет, патріотизм, політичний плюралізм, легітимність, постматеріалізм [191].

На наш погляд, існують первинні (базові) цінності, на основі яких формуються вторинні. Так, політичний плюралізм формується передусім на такій базовій цінності як свобода. На підтвердження цього можна використати підхід М. Лосського, за яким він розмежовує відносні та абсолютні цінності. Абсолютні цінності є первинними. Вони породжують цінності похідні, відносні, другорядні. Це означає, що їх не можна вивести з якихось інших атрибутів чи імперативів – вони первісні та апріорні. Свобода – первинна цінність, політичний плюралізм – вторинна.

Важливим і принциповим аспектом дослідження політичних цінностей є їх взаємозв'язок з політичною культурою суспільства, групи, окремої особистості. Він розкривається, на думку Ю. Шайгородського, через розуміння цінності як своєрідного культурного «коду». Кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. Цей своєрідний «код» забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, народу, нації, розвитку національної свідомості [606, с. 45].

Дослідження системи політичних цінностей пов'язане з базовими критеріями самої політичної культури, а також з рівнем її взаємозв'язку з загальнонаціональною системою цінностей. Так, для тоталітарно-авторитарного типу політичної культури політичні цінності вибудовуються за такою схемою: держава – суспільство – колектив – особа; для

демократичного типу: особа – колектив – суспільство – держава. У націях-державих, на думку А. Боднара, найвищою цінністю, що об'єднує її членів, є збереження цілісності та незалежності держави [Див. 79].

Модель демократичної політичної культури має такі фундаментальні складники: толерантність громадян і держави щодо опозиційних сил і опонентів; визнання опозиції як легітимної політичної сили, невід'ємного елемента політичної системи; орієнтації на плюралізм думок і позицій, визнання багатопартійної системи і різноманітних ідеологій – за винятком тих, що суперечать принципам гуманізму і законам; відносно слабка диференційованість класової свідомості та масове тяжіння громадян до політичного й ідеологічного центру; зорієнтованість вирішувати конфліктні питання цивілізованим шляхом, не використовуючи насильницькі методи; усвідомлення громадянами принципу «держава для громадянина»; дотримання закону всіма громадянами, незалежно від посади, статусу тощо.

Методологічною основою дослідження політичних цінностей у сучасних умовах слугує теорія постіндустріального суспільства, основною ідеєю якої є оцінка сучасного суспільства як спільноти з принципово відмінним характером людської діяльності, розвитку матеріальних ресурсів і формування духовних підвалин співжиття. Процес модернізації викликав до життя ціннісну парадигму постматеріального суспільства, основу якої становлять цінності інформаційного суспільства, екологічні, гуманістичні, християнські, загальнолюдські цінності. Американський соціолог Д. Белл, поряд з іншими характеристиками зміни стилю людського життя і характеру виробництва в останні десятиліття ХХ ст., звертає особливу увагу на вплив культури на зміну ціннісної основи людського буття. Він зазначає: «Ідеї і культурні стилі не міняють поступу історії, принаймні миттєво. Однак вони є необхідною прелюдією до змін, оскільки зрушення у свідомості – в системі цінностей і моральному обґрунтуванні – штовхають людей до зміни їх соціальних відносин та інститутів» [47, с. 650].

Дослідження політичних цінностей українського суспільства нерозривно пов'язане з проблемою переходу країни від авторитаризму до демократії, розриву з попередніми політичною практикою, методами управління, ідеологією. Масштабні модернізаційні перетворення було започатковано на основі цінностей неолібералізму. Доцільність впровадження цінностей, апробованих західною цивілізацією, не викликає сумніву, однак їх впроваджували у надзвичайно спотвореному варіанті, що значною мірою нівелювало їх роль у суспільній свідомості. У цьому контексті С. Бульбенюк цілком слушно зазначає, що «однією з центральних проблем пострадянських суспільств є те, що цінності різних ідеологічних систем при здійсненні реформ протиставляються одна одній при тимчасовій абсолютизації окремої суспільно-політичної та економічної теорії» [66, с. 1]. Спотворене впровадження неоліберальних цінностей тягне за собою небезпеку вестернізації, на що звертає увагу значна частина дослідників.

Формування системи політичних ціннісних орієнтацій, на нашу думку, здатне визначально вплинути не лише на якість процесу демократизації і здійснення політичної діяльності, а й на формування політичного ідеалу для подальшого розвитку України. У цьому контексті В. Корнієнко зазначає: «Ідеали – це цінності, побачені в їхній досконалості, сублімовані в уяві досконалості, до яких можна лише наближатися; спроба ж буквально втілити їх у земному бутті може призвести тільки до краху цих ідеалів. Ідеалом як цінністю для людини стає те, що вабить, збагачує, спрямовує особистість і створює її буття у всіх його вимірах, проявах і устремліннях» [261, с. 22].

Слід звернути увагу на те, що найважливішою проблемою плюралістичного, диференційованого, інформатизованого, комп'ютеризованого суспільства є питання, чи існує така система цінностей, яка може забезпечувати його цілісність. Це певним чином актуалізує проблему універсальності цінностей.

В аксіології однозначної відповіді на питання про існування універсальних цінностей, категорії «універсальні цінності» не існує. Р. Інглехарт зауважує, що кількість цінностей нескінченна, 70% із них достатньо близькі і еволюціонують в одному напрямі – зближуються [Див. 727]. Ш. Шварц визначає 10 базових цінностей, які визнаються усіма культурами і можуть бути названі універсальними тому, що відповідають трьом основним видам потреб (біологічним, потребам соціальної взаємодії, потребам ефективного функціонування і виживання соціальних спільнот). Цінність універсалізму включена до цієї десятки і пов'язана з потребою виживання індивіда і групи. М. Рокіч вважає, що загальна кількість цінностей відносно невелика, а будь який індивід володіє одними і тими самими цінностями на різних рівнях; цінності організовані в систему та ієрархізовані; вони зумовлені особливостями культури суспільства та його інститутів; ціннісні орієнтації виявляються фактично в усіх феноменах, які вивчають соціальні науки. Вчений називає 36 соціальних цінностей, які поділяє на дві групи: термінальні та інструментальні. Соціетальний універсалізм (рівність, братство, рівність шансів), мир у світі (світ без війн і конфліктів), світ прекрасного (краса природи та мистецтва)) він відносить до термінальних цінностей [Див. 782].

Щодо універсальності цінностей у науці сформувалися дві протилежні течії – універсалізм та культурний релятивізм. Їх послідовники дискутують між собою. Універсалісти трактують ліберально-демократичні цінності як основу нового світопорядку незалежно від соціального контексту і особливостей країни та культури. На їх думку, лише ліберальна демократія зі своїми цілями, принципами і цінностями може забезпечити мир у світі та має бути втілена повсюдно. Прихильники культурного релятивізму спираються на розуміння культурних відмінностей як таких, що майже не піддаються взаємному впливу і зближенню. На противагу універсалістам, вони підкреслюють активізацію культурного розмаїття світу і пов'язаного з ним феномену «ідентитарної лихоманки», який виявляється у прагненні

різних спільнот усіма засобами обстоювати свою унікальність [561, с. 21]. На їх думку, існуюча модель світопорядку, заснована на суверенітеті держав, заважає самовираженню унікальних традицій і норм.

Проте в реальному житті відбувається інтернаціоналізація цінностей свободи, демократії і прав людини, людської, державної, міжнародної безпеки. Більше того, сфера спільних для різних країн інтересів розширюється. Це питання розвитку, забезпечення безпеки людини і людства, проблема вичерпності природних ресурсів, збереження навколишнього середовища тощо. Економічна та політична взаємозалежність сприяють співпраці як усередині окремих країн, так і між державами. Проте поширення спільних орієнтирів, принципів і норм серед різних народів залежить від того, чи сприймають їх як «свої», чи як нав'язані ззовні. Невідповідність культурного середовища певним стандартам ще не свідчить про недемократичність, а більше вказує на особливість тієї чи тієї країни. Незбігання цінностей різних країн – це нормальне явище, як і незбігання інтересів, що не перешкоджає співпраці, а є предметом переговорів з метою знаходження компромісів і зближення позицій.

Проблема часто полягає в тому, що цінності можуть інструменталізуватися, тобто їх використовують як знаряддя політичної боротьби, мета якої – реалізація вузькогрупових інтересів, а до демократії ставляться як до ідеології. Певні переваги дають змогу країнам Заходу досягати успіхів у поширенні розуміння загальнозначущих цінностей і представляти їх як універсальні. Проте неповага до традицій викликає протидію з боку культур іншого типу. Ця протидія не нівелює факту все ширшого впровадження демократії, прав людини та індивідуальних свобод як загальнозначущих цінностей, які підтримує більшість – загально значимі, серед яких: демократія, свобода, безпека, порядок, стабільність, гуманізм тощо.

Загальну думку висловив Ів Лопес: «універсальні цінності мають суть, проте не мають існування». Тобто, універсальні цінності:

- є не так реальністю, як ідеалом гармонійного співіснування людей на основі взаємної солідарності, співчуття, поваги, довіри тощо; досягнення цього ідеалу – процес, який має певні етапи узгодженості щодо значущості, необхідності та бажаності універсальї;

- як ідеал і процес передбачають визнання культурного різноманіття, тобто одночасного існування у світі множини норм, традицій, переваг, ідеалів, що не збігаються одне з одним, і пов'язаних із ними прав соціальних суб'єктів – рівноправна участь у прийнятті рішень, вільний вибір шляху розвитку тощо;

- формування універсальних цінностей невіддільне від зіставлення локальних цінностей, що не збігаються, і пов'язане з їх конкуренцією, суперництвом і навіть конфліктами;

- є предметом постійного діалогу і результатом компромісів та спільної творчості – вони формуються і зміцнюються у процесі усвідомлення взаємозалежності та необхідності досягнення сталого і мирного розвитку у спільній боротьбі проти загальних викликів та загроз (геноцид, пригнічення народів, голод, природні катастрофи тощо);

- унеможливають переконання в моральній перевазі тієї чи тієї культури і відповідних цінностей щодо інших культур і цінностей [Цит. за: 561, с. 16].

У цьому контексті слухними є думки Л. Нагорної про те, що світ цінностей не є світом реально існуючих сутностей; це світ уявлень про Добро і Зло. Аксиосферу створюють соціуми, а цивілізованими вважаються ті з них, у яких системи цінностей, навіть різноспрямованих, не стикаються у непримиренному протиборстві. Коли ж у системах оцінювання домінують настрої реваншу, смакові вподобання, ранжування на «своїх» і «чужих», суспільства приречені на розтрату соціального й культурного капіталу в беззмістовних дискусіях навколо того, хто є більшим, а хто меншим

патріотом. Індивідові такі сутички загрожують цілковитою втратою ціннісних орієнтирів; у людей або щезає інтерес до політики як такої, або вони активно включаються в “перетягування каната”, розширюючи простір безвідповідальності й соціального цинізму [367].

На думку Ю. Шайгородського, як критерій класифікації цінностей може слугувати тріада «загальнолюдські цінності – суспільні цінності – особистісні цінності», яка є результатом історичного розвитку і свідчить про тенденцію до виокремлення та вияву сутнісних цінностей людини. Пріоритет загальнолюдських цінностей над іншими – індивідуальними та колективними (суспільними, національними) – не просто декларація. Це радше аксіологічний імператив, який підтримують нині різні напрями наукової думки. Це також вимога часу, без задоволення котрої людство може припинити своє існування [606, с. 43].

Загальнолюдськими цінностями є мир і злагода в суспільстві; чесна праця і добробут; соціальна справедливість, людська і національна гідність; права і свободи громадянина, соціальна і правова захищеність людини; громадянська відповідальність і законність; демократична державність і національний патріотизм, тобто світоглядні ідеали і моральні норми, котрі відображають досвід усього людства та є спільними для всіх людей незалежно від будь-яких відмінностей [457, с. 385].

Вчений відзначає, що взаємозв’язок загальнолюдських, суспільних та особистісних цінностей не є однозначним. Чимало дискусій виникає з приводу понять «справжня цінність», «псевдо цінність», «уявна цінність», а також щодо природи власне загальнолюдських цінностей.

Незважаючи на проблематичність зазначеного підходу, тріада «загальнолюдські – суспільні – особистісні цінності», на думку Ю. Шайгородського, заслуговує на особливу увагу. Завдяки їй стає можливим вивчення культурологічних коренів цінностей. Це, у свою чергу, дає змогу зробити істотний крок до цілісного бачення аксіосфери, на відміну від об’єктивно-суб’єктивного підходу [606, с. 46].

Зміст політичних цінностей науковці розкривають через їх роль у житті суспільства: забезпечують злагоду в суспільстві чи в окремих соціальних групах щодо основних цілей і проблем; формують віру в бажаний і кращий (або найкращий) тип політичної системи, у політичну мету і засоби досягнення такої мети та уявлення про них [457, с. 385].

Ще у 50-ті роки ХХ ст., зазначає І. Побочий, було зроблено висновок, що демократія може існувати лише тоді, коли громадяни стануть прихильниками її фундаментальних цінностей, таких як свобода і рівність, а також досягатимуть консенсусу щодо процедур, за допомогою яких приймаються рішення [447, с. 105]. Погоджуємося, що громадяни мають саме прийняти, усвідомити ці цінності, а не відчувати, що їх нав'язують. Необхідним є сприйняття та усвідомлення цінностей демократичних свобод і верховенства закону як загальнозначущих, як таких, що сприяють розвитку та модернізації всього суспільства, а не руйнують культуру та національну ідентичність.

2.2 Базові аксіологічні складові становлення плюралістичної демократії

У попередньому параграфі було визначено суттєві ознаки цінностей. Політичному плюралізмові притаманні майже всі з них. Зокрема, він важливий для окремого громадянина і групи, адже передбачає можливість формування і вираження різних ідей, інтересів, поглядів тощо. Також слід відзначити, що політичний плюралізм формується в межах демократичної соціальної спільноти, постає як процес і результат політичної соціалізації суб'єкта; він може бути однією з головних політичних цінностей демократичного суспільства і другорядною в умовах авторитарної політичної системи; може конфліктувати з політичним монізмом у тоталітарній політичній системі. Політичний плюралізм може бути долученим до ієрархії демократичних політичних цінностей і стати

основою політичних переконань, норм, які регулюють політичну поведінку окремого суб'єкта політики і «правила гри» для суспільних і політичних груп. Політичний плюралізм зумовлюється політичними традиціями, культурою, історією, може змінюватися з плином часу і зміною соціального (соціетального) контексту від стану «дикого», поляризованого до організованого, поміркованого, цивілізованого.

Ціннісна природа політичного плюралізму також розкривається у зв'язку з іншими цінностями плюралістичної теорії демократії – передусім свободою і правами людини, толерантністю, безпекою, порядком та ін.

Свобода – природна і ціннісна основа політичного плюралізму. За умов демократизації культури, зокрема і політичної, зростає можливість виявляти потенційно властиву індивідам різноманітність. При цьому напрям реалізації своїх здібностей людина обирає самостійно. Тут важливо відзначити те, що свобода вибору не обмежується лише вибором однієї з існуючих альтернатив. Вона зумовлюється, на думку російського науковця В. Костюка, «зростанням кількості самих альтернатив і доступності для кожного всієї інформації, що існує для ухвалення рішення людиною» [265, с. 86].

У політичній сфері свобода може виявлятися як свобода волі, що означає можливість вільного самовизначення людини, виконуючи ті чи інші цілі і завдання. Певну абсолютизацію, домінування свободи волі над іншими проявами духовного життя людини, у тому числі і розумом, розкриває поняття волюнтаризму. Він проявляється, як правило, у соціально-політичній діяльності: ігноруючи об'єктивні закони суспільного розвитку, свавільно вирішуються проблеми його життя. Волюнтаристській підхід при вирішенні питань – це значить не враховувати об'єктивні умови буття, закони природи, суспільства і видавати свою сваволю за вищу мудрість. Іншим проявом свободи волі є фаталізм – поняття, що розкриває обумовленість ходу життя людини, її вчинків, подій життя долею людини (у міфології та язицтві), або волею Бога (у релігії), або ж визначеністю

замкнутої системи, де кожна наступна подія жорстко зв'язана з попередньою. Цей стан виключає свободу вибору.

Політична свобода передбачає високий рівень розвитку особистості, саморегуляції, надає людині права голосу та вибору, визначає стан людини в державі, гарантує захист її основних прав та свобод, задоволення життєвих потреб. І. Чудінова політичну свободу розглядає як необхідний засіб для реалізації інших цінностей [603, с. 13]. Свобода для людини є «цінністю з цінностей, тією глибинною цінністю, яка визначає можливість будь-якої іншої». Свобода визначає «глибинний сенс існування людини, без якого вона втрачає врешті-решт свою суб'єктність». А втративши можливість до самовизначення, «людина перестає бути людиною» – підкреслює А. Абішева [1, с. 144].

Отже, свобода надає людині вибір (вибір можливостей, вибір життєвого шляху тощо) і, безумовно, пов'язується з такими поняттями як «необхідність» та «відповідальність». Б. Спіноза досить влучно виразив зв'язок між необхідністю і свободою: «Свобода – це пізнана необхідність». Тобто, набуваючи знання і досвід, людина стає більш вільною. У цьому контексті можна процитувати І. Канта, який важав, що для людини не так свобода є передумовою усвідомлення обов'язку, як навпаки – усвідомлення обов'язку є передумовою свободи: відчуваючи необхідність виконати свій обов'язок, людина створює собі можливості для цього [Цит. за: 324, с. 191]. А чим більшою є свобода людини, тим глибше усвідомлення нею власної відповідальності, що виявляється в повазі до свободи інших людей. Справжня свобода волі людини можлива за умови існування свободи інших людей і взаємної здатності визнавати це. В іншому разі свобода є відносною, обмеженою, потребує для своєї реалізації примусові дії.

У нашій країні, на жаль, ні політична еліта, ні широкі маси повною мірою не усвідомлюють цього. Проте, як зазначають сучасні науковці, «одним з найбільш глибоких переконань пересічного європейця або американця є впевненість у тому, що основою діяльності будь-якого

громадянина має бути *особиста відповідальність* за розвиток й удосконалення як усього суспільства, так і кожного окремого його члена, завдяки чому, власне, особа і має змогу отримати переважну кількість матеріальних та культурних благ сучасної цивілізації незалежно від свого соціального статусу й економічного стану» [Див. 4, с. 119]. Тобто можна припустити, що для країн з усталеними демократичними традиціями свобода і відповідальність є взаємопов'язаними поняттями.

Політична відповідальність наукою розглядається як відповідальність за належне (в розумінні суспільства або його більшості) здійснення державної влади. На думку В. Мельниченка, суб'єктом політичної відповідальності при цьому постають ті носії влади, які реально визначають зміст державно-управлінської діяльності. У тих чи тих проявах політична відповідальність є атрибутом усіх державно організованих суспільств. Навіть у східних деспотіях існувала політична відповідальність як відповідальність перед династією, панівними верствами, правлячим угрупованням, прийдешніми поколіннями тощо [336].

Спробуємо систематизувати основні змістові компоненти політичної відповідальності:

- залежність від спроможності суспільства надавати об'єктивну оцінку діяльності владних структур, співвідношення політичної і правової культури населення політичному режиму, розвинутості політичних інститутів тощо;

- змагальність інтересів і забезпечення державою найвпливовіших із них забезпечення - основа формування відповідальності за їх реалізацію;

- пов'язаність із політичною компетентністю, упевненістю в обраному політичному курсі, громадянським обов'язком і патріотизмом, відчуттям причетності суб'єкта політики до суспільно значущих рішень;

- колективний і солідарний характер (відповідальність партій, інших суспільних суб'єктів); зв'язок політичної відповідальності конкретних посадових осіб з приналежністю їх до тих чи тих угруповань;

– централізованість і транспарентність, які безпосередньо пов'язані з колективним характером політичної відповідальності (не лише номінальна визначеність, а й усвідомлення суспільством конкретних відповідальних суб'єктів за стан державного управління; розуміння того, які політичні сили, представлені у сфері управління певними особами, визначають зміст, форму і способи використання державної влади і з якими суспільство має пов'язувати всі (позитивні та негативні) наслідки подібного використання;

– вимірюваність ступенем довіри до державних органів і посадовців, ступенем легітимності політичної влади; у політичній практиці існують феномени популізму, пустої риторики, демагогії тощо, які різною мірою відображають безвідповідальність політиків, що підриває довіру до них і загалом легітимність політичної влади.

Політична відповідальність має кілька рівнів:

1) морально-психологічний рівень, пов'язаний з розумінням змісту та наслідків політичної діяльності (це політичні інтереси і потреби, політична свідомість, здатність до мобілізації політичної волі й визначення політичних цілей);

2) свідомий рівень - усвідомлене дотримання норм і правил політичного життя, синтез зовнішніх (підзвітність, стандарти, рекомендації та ін.) і внутрішніх (обов'язок, моральні чинники тощо) форм контролю політичної діяльності.

Результатом поєднання соціально-політичних цінностей і правил політичної поведінки, насамперед моральних принципів і правових норм, є відповідальність особистості. Колективна відповідальність, крім особистої, залежить також від особливостей розвитку групи, ступеня її згуртованості, спільності ціннісних орієнтацій, емоційної ідентифікації. Не менш важливим є питання відповідальності змісту і форми діяльності опозиції. Її дії завжди спрямовані на реконструкцію, на зміну чинної владної конфігурації. Якщо посилення активності опозиції без чітко окресленої позитивної мети, спрямоване на деконструкція влади, викликає деструкцію

країни, руйнацію суспільного простору, то це може привести суспільної кризи. Варто пам'ятати, що опозиція заради опозиційності також є небезпечною, як і влада заради володарювання.

Політична відповідальність як цінність виявляється через усвідомлення необхідності дотримання зобов'язань, відкритість для контролю з боку тих, перед ким ці зобов'язання прийняті (порядність виконання наданих обіцянок і зобов'язань). Отже, виокремлюються два аспекти відповідальності – за що відповідає суб'єкт політики і перед ким. «За що» – це ідеї, проекти, обіцянки, адекватні політичні дії та рішення політичних суб'єктів і відповідність їх реальній діяльності: за державу, за суспільний розвиток, за реалізацію прав громадян тощо. «Перед ким» – це найперше, перед самим собою, перед групою, народом, зокрема електоратом.

Варто підкреслити, що політично відповідальними мають бути не лише політики та політична еліта. Важливим і актуальним для України є питання відповідальності громадян, виборців, усієї сукупності електорату передусім за свою країну, за збереження і майбутнє суспільства. Активна реакція електорату на дії політиків коригує їх (за рахунок виборчого процесу та інших ресурсів), а в разі необхідності шляхом масових громадянських виступів припиняє їх. Крім того, суб'єктами політичної відповідальності є політичні партії, громадські організації і рухи, окремі громадяни, наслідки діяльності яких можуть впливати на цілісність, інтеграційність і подальший прогрес розвитку суспільства.

Як ціннісні складові частини плюралістичної демократії, що пов'язані з політичним плюралізмом, виокремлюються *індивідуалізм* і *колективізм*. Сучасне розуміння індивідуалізму як цінності та феномену суспільного буття відрізняється від тлумачення його за умов класичного індустріалізму. Як зазначає російський дослідник В. Соколов, з одного боку, нині індивідуалізація всіх сфер суспільного буття зростає за умов посилення вимог щодо необхідності підвищення загальної якості життя, що розглядається не лише як суто матеріальне забезпечення, а й як розширення

сфери вибору особистих переконань, цінностей та світоглядних орієнтирів. З іншого боку, одночасно відбувається формування нових цивілізаційних спільнот, які вимагають від своїх членів особливих форм поведінки. Як критерій належності людини до тієї чи тієї спільноти розглядають її готовність дотримуватись норм, визнаних цією спільнотою як загальнообов'язкові, що є умовою участі людини у створенні та підтриманні найсприятливішого для неї соціального середовища [524, с. 7, 13].

На відміну від індивідуалізму, колективізм формує відносини людей на основі домінування інтересів колективу (групи), а не окремої особистості. На першому місці громада й суспільство, групова мета домінує над особистою. Аналізуючи колективізм як цінність, варто уникати його абсолютизації, що було притаманно радянським часам і сформувало досить негативне ставлення до цієї цінності. Колективізм є природною для людини цінністю. З одного боку, внутрішній світ особистості характеризується автономністю, з іншого – обумовлюється соціальним середовищем (моральні взаємини, дух колективізму). Особливістю колективізму є те, що як цінність, він відображає рівень соціального й духовно-морального розвитку людини і проявляється в особистій відповідальності за колектив, діях на його користь. Гуманістичний підхід до розв'язання проблеми «колектив–особистість» заперечує категоричність домінування колективу, однак і не надає безумовного пріоритету особистості над колективом. Лише у взаємозв'язку ці ідеї, ці цінності є продуктивними. На превеликий жаль, на сучасному етапі роль соціуму в моральному вихованні людини применшується, спостерігається нігілістичне ставлення до ідеї та цінності колективізму, поширюється агресивність та насильство в суспільстві, де культивують індивідуалізм, який перероджується в егоїзм. Слід зазначити, що за своєю суттю колективізм не відкидає ідеї саморозвитку і самовизначення людини, сприяє формуванню її індивідуальності, захищає інтереси, прагнення. Спотворюють розуміння колективізму його крайнощі -

явища кругової поруки, конформізму. Цікаво, що як індивідуалізм, так і колективізм пов'язуються з цінністю відповідальності. У першому випадку – це відповідальність за свої вчинки і діяльність, у другому – за себе і колектив.

Для плюралістичної демократії цінність колективізму набуває особливого значення, адже основний актор – це групи, де важливим є сформований дух колективізму, який сприяє більшій згуртованості членів групи та ефективності захисту інтересів. Проте теорія плюралізму наближається в цьому аспекті до теорії комунітаризму і визнає ідею соціальної зумовленості індивідуальної свободи та ком'юніті (групи) середовищем, яке забезпечує цю свободу. Теорія політичного плюралізму, як і теорія комунітаризму, сповідує ідею рівноваги між індивідуальними правами і соціальною (політичною) відповідальністю.

Політичний порядок як категорія політичної науки акцентує на нормативно-регулятивних засадах політики. Остання як вид людської життєдіяльності та форма організації політичного життя, будується на ієрархічних зв'язках між суб'єктами політики, що в цілому формують відносини субординації та координації, спираючись на універсальні регулятивні норми та спільний простір політичних цінностей, у якому ці норми діють. Як цінність демократії політичний порядок гармонізує відносини між громадянином і соціальною, політичною групою, усередині групи, між групами, між групами та інститутами держави. Особливо актуальна ця цінність для країн, що зазнають змін. Наприклад, для України характерне загальне ослаблення нормативності, зменшення регулятивної дієздатності структур державної влади, що супроводжується слабкістю неформованого громадянського суспільства. Від майже тотального контролю держава наблизилася до іншої крайності – загального хаосу, втративши чіткість і несуперечливість регулятивних функцій, унаслідок чого стало проблематично підтримувати елементарні форми порядку взагалі. Заміщення жорсткої нормативно-правової регуляції поведінки, що

здійснювалася раніше владними інститутами під егідою авторитету держави, новими, більш гнучкими та опосередкованими формами контролю і самоконтролю, заснованими не на приписах, а на усвідомленні й узгодженні своїх і чужих інтересів, обернулося не зростанням соціальної активності в поєднанні з відповідальністю, тобто розвитком громадянського суспільства, а легітимацією і нормалізацією раніше морально неприйнятних, у т. ч. й відверто кримінальних практик. Це підтверджують дані численних соціологічних досліджень. У соціально-психологічній сфері фіксуються розчарування, деморалізація, соціальний песимізм, втрата віри у майбутнє. Декларування демократичного шляху розвитку та свободи і викликана цим ейфорія нині актуалізують потребу населення в наведенні порядку. Як свідчать дані Інституту соціології НАН України, з 2002 р. по 2012 р. залишається стабільно високою частка респондентів, які вважають, що порядку у країні бракує: 2002 р. – 75,4%; 2005 р. – 68,7%; 2006 р. – 74,3%; 2008 р. – 73,9%; 2010 р. – 72,2%; 2012 р. – 73,5%. Задоволені впорядкованістю суспільного життя: 2002 р. – 4,1%; 2005 р. – 6,3%; 2006 р. – 5,4%; 2008 р. – 8,9%; 2010 р. – 7,9%; 2012 р. – 6,2%. Частка задоволених коливається і за останні два роки має тенденцію до зменшення [560, с. 122].

Такий аномічний соціально-психологічний фон у суспільстві, на думку Н. Паніної, закладає міцне підґрунтя для формування традиційно-архаїчної (вимога повернути стару систему цінностей) і авторитаристської (вимога привести до влади сильну особистість) ціннісно-нормативних підсистем. Таке середовище сприятливе для соціального цинізму та екстремізму [423, с. 30–32].

З іншого боку, аномія, послабивши дію стандартизованих моральних приписів і знявши табу з вільного прояву інакомислення, створює умови для реального плюралізму думок і стимулює свідоме моральне самовизначення замість тотального поклоніння.

Відповідно до засобів впливу і глибини включення до політичного життя, цінності поділяють на дві групи: цінності-цілі та цінності-засоби.

Одними з найбільш значимих цінностей - цілей є справедливість (соціальна і моральна); рівність (у можливостях, у правах, політична, соціальна).

За значимістю і цінністю *рівність* прирівнюється до свободи: реальної свободи не може існувати без рівності, а без свободи не існує рівності. Абсолютизація рівності є такою ж утопічною як абсолютизація свободи. Зміст рівності розкривається як «у чому», так і «перед чим». Наприклад, рівність перед законами, рівність у політичних, економічних правах тощо.

Ціннісним значенням наділяється також *справедливість*, яка відображає оцінку суспільством людини та її діяльності тощо. Д. Роулз у праці «Теорія справедливості» визначає справедливість першою з чеснот суспільних інститутів, а справедливе суспільство розглядає як таке, де повинні бути встановлені свободи громадян, а права, які гарантуються справедливістю, не повинні бути предметом політичного торгу. Щоб досягти такого суспільства, на думку Д. Роулза мають бути забезпечені рівність прав і свобод громадян, а соціальна та економічна нерівність повинні бути лише такими, щоб: а) від них можна було б очікувати поліпшення для всіх; б) забезпечувалася відкритість будь-яких посад для всіх членів суспільства [504].

Варто підкреслити, що змістове навантаження цінностей-цілей обумовлено особливістю ідейно-політичної системи. Так, інтерпретація «свободи» чи «рівності» лівою частиною ідеологічного спектру відрізняється від їх тлумачення неоліберальною чи неоконсервативною традиціями. Вважається неподоланою суперечливістю між цінностями свободи і рівності. Науковці підкреслюють, що лібералізм захищає свободу на шкоду рівності, а соціалізм – відстоює рівність за рахунок свободи. Проте, в умовах зближення ідеологій, сучасний соціалізм і неолібералізм відшуковують можливості розв'язання цієї суперечки. Неолібералізм вирішення цієї проблеми вбачає у новій теорії соціальної справедливості (Д. Роулз), яка намагається поєднати право і мораль. Прихильники соціалізму вирішення проблеми поєднання свободи і рівності вбачають у

реалізації принципу громадської власності, тобто реальної рівності людей в їх праві на власність. Зміст цих ідейних та політико-практичних пошуків все більше зближує за принциповими позиціями неолібералів і сучасну соціал-демократію.

Для теорії плюралістичної демократії важливе значення має такий феномен як *толерантність*, *політична толерантність* зокрема. Якщо феномену толерантності присвячено багато досліджень, то політична толерантність є маловивченим явищем у політичній науці. Однією з головних причин теоретичної дискусії щодо різноманітних аспектів сучасної концепції толерантності є положення про те, що на зміну однополярному світу приходить нова різноманітна і надзвичайно конфліктна картина з великою множиною політичних гравців, які нерідко мають діаметрально протилежні інтереси. Важливим додатковим фактором, який загострює дискусію, є дуже суперечлива динаміка становлення і розвитку посткомуністичних режимів. Центральне місце у науковій літературі, присвяченій політичній толерантності, посідає думка, що ніколи не можна вважати, ніби толерантності вже достатньо для забезпечення виживання і процвітання демократії, особливо у посткомуністичних країнах. Така думка викликана особливостями процесів трансформації у цих країнах, які супроводжуються нетолерантним ставленням до їх опонентів.

У сучасній політичній літературі поняття «політична толерантність» позначає ситуацію, за якої індивіди «у повному обсязі визнають права громадянства для груп, до яких вони самі не відчують приязні» [561, с. 40]. Концепція політичної толерантності є похідною від філософської теорії толерантності, закоріненої у традиції пізнього Відродження (Ж. Боден), раннього Просвітництва (Ш. Монтеск'є, Вольтер) і остаточно сформованої у XIX ст. в епоху розквіту західноєвропейського лібералізму. У суспільному контексті це поняття використовується переважно для характеристики здатності особи чи групи співіснувати з людьми, які мають

інші переконання і вірування. Третє видання «Нового міжнародного словника Вебстера» толерантність визначає як «демонстрацію розуміння і м'якості щодо поведінки чи ідей, що вступають у конфлікт між собою» [Цит. за: 561, с. 40].

Частина науковців пов'язують розвиток теорії толерантності, політичної зокрема, з концепцією громадянського суспільства, вважаючи, що висхідним моментом західної моделі толерантності є трансформація уявлень про відносини «людина – держава», у процесі якої сформувалися два принципові для ліберальної демократії положення: уряд має обмежену владу, джерелом якої є народ як корпорація громадян; народ як найвищий суверен сам визначає свою долю. Виходячи з них, А. Мейклджен в есе «Вільна мова та її роль у самоврядуванні» так сформулював ідею толерантності: вільна мова відіграє практичну роль у суспільстві, здатному до самоврядування, створюючи основу для вільного обговорення громадянами всіх питань, що їх хвилюють. Свобода висловлювань є необхідною тому, що вся спільнота зацікавлена в результатах прийнятих рішень. Отже, свобода слова заснована на колективному інтересі. Він не лише в тому, щоб кожний індивід мав свободу самовираження, а й у тому, що все те, що заслуговує уваги, має бути висловленим [760, с. 24–26].

В основу класичної ліберальної моделі толерантності, яка передбачає існування рівноваги між громадянським суспільством і державою покладено принцип самоврядування. Іншою поширеною моделлю толерантності науковці називають «модель фортеці» (А. Боллінджер), суть якої полягає в тому, що ніде й ніколи не існує повної ідентифікації між громадянським колективом і урядом. Антагонізм між ними може виникнути як унаслідок віддалення уряду від демократичних витоків, так і виникнення ситуації, коли і уряд, і народ становлять загрозу для принципів свободи та терпимості [646, с. 76]. Сутність цієї моделі в тому, щоб створити таку систему законодавства, яка здатна гарантувати свободу в разі виникнення будь-якої із окреслених загроз.

Нині є відчутною потреба у створенні більш ґрунтовного і несуперечливого базису концепції толерантності. У сучасних умовах конфлікти часто виникають на основі релігійної, ідеологічної нетерпимості, тобто мають ціннісну, духовно-культурну природу. Логічним постає питання щодо меж толерантності. У цьому контексті варто звернутися до принципів істинної толерантності І. Валлерстайна:

– істинно толерантна людина визнає за кожною іншою людиною право захищати за допомогою раціональних аргументів власне розуміння того, що є для індивідів благом, незалежно від того, буде це розуміння істинним або хибним, а також прагне переконати інших у своїй правоті;

– жодна толерантна людина не буде терпіти дій, які руйнують внутрішнє право її вибору чи інших людей;

– кінцевий принцип толерантності у тому, що зло має бути терпиме виключно у тих випадках, коли його придушення створить рівні чи більші перешкоди для благ того самого порядку або ж перешкоди для усіх благ вищого порядку [77, с. 367].

До об'єктивних причин нетолерантності В. Ханстантінов відносить соціально-політичні розмежування, що склалися історично у зв'язку з відносинами статусної нерівності з супутнім їм ідеологічним розколом, суперечливістю групових ідентичностей, неминучим зіткненням цілей та інтересів. Через політичні партії розмежування транслюються в політичну систему, а еліти у боротьбі з опонентами маніпулюють ними для розпалювання настроїв суспільного невдоволення [581, с. 18].

Серед найбільш небезпечних для цінностей толерантності розмежувань науковець виділяє: глибокі соціально-майнові при загальному високому рівні бідності; зростаючий розрив у якості і темпах ринкових перетворень, матеріальному благополуччі та соціальному забезпеченні між містом і селом; протистояння інтересів центру і регіонів та асиметричність у міжрегіональних, насамперед, економічних відносинах; мовно-етнічне та релігійно-церковне розмежування; культурно-цивілізаційне – на Схід і

Захід, в основі якого особливості історичної пам'яті, ментальності, мовної приналежності, усталених світоглядних уявлень і побутової поведінки [581, с. 18].

Останній принцип і виражає межу толерантності. Хоча він описаний стосовно окремого індивіда, можна його екстраполювати й на групу, адже членство у групі, група є похідними від індивідуального вибору, інтересів, ідей, поглядів.

Основа консолідації суспільства – ціннісно-нормативна система як сукупність основних цінностей і норм поведінки. Соціальна інтеграція в стабільному суспільстві здійснюється, як правило, двома шляхами: як соціалізація (входження в існуючу систему норм і цінностей) та як соціальна адаптація (у випадку соціального переміщення – зміни соціального статусу, місця роботи або проживання, кола соціальних контактів тощо). В умовах глобалізації науковці та практики актуалізують увагу на таких цінностях як сім'я, солідарність, обов'язок, патріотизм, демократія у якості основи консолідації суспільства. Можна відзначити тенденцію поєднання цінностей ліберальної, консервативної та соціал-демократичної доктрин у вигляді неолібального, неоконсервативного підходів та оновленої соціал-демократичної доктрини у визначенні стратегії подальшого розвитку суспільств.

Важливою у цьому аспекті є цінність *консенсусу*, який забезпечує згоду переважної більшості людей щодо найбільш важливих аспектів соціального, політичного порядку. У демократичному суспільстві важливим є досягнення консенсусу з приводу: спільних цінностей як кінцевих цілей розвитку суспільства (свобода, справедливість, рівність), що формують систему ціннісних орієнтацій населення; з приводу спільних «правил гри» (процедурний консенсус); з приводу оцінки практичної політики влади і опозиції.

Ціннісне значення консенсусу полягає передусім у можливості вирішувати суперечки і конфлікти у плюралістичному суспільстві

цивілізованими, ненасильницькими методами. Консенсус здатен знижувати напругу у суспільстві. Ефективність консенсусу обумовлена ступенем демократичного розвитку політичної культури, вмінням і бажанням влади та суспільства йти на діалог, впроваджувати практику компромісів, брати участь у переговорах та низкою об'єктивних економічних, соціальних обставин. Кризу консенсусу можуть спричинити криза традиційної для країни політики, появою нетрадиційних груп у політиці, зміна і перерозподіл ролей та статусів, прірва між елітою та масами тощо.

За умов стабільного суспільства індивід знає, що у випадку порушення норм до нього будуть вжиті відповідні санкції (від осуду в суспільній думці до переслідування за законом). Нестабільне суспільство характеризується тим, що руйнуються ціннісно-нормативні основи системи соціальної інтеграції. Такий стан найчастіше називають аномією (відсутністю норм). Вона часто притаманна перехідному суспільству. В умовах аномії руйнується або істотно дезорганізується звичний механізм адаптації як пристосування до соціальних норм.

У сучасній політичній науці наука приділяється увага негативним політичним універсалам (анти-цінностям), які в сучасних реліях отримали досить широке розповсюдження у політичній сфері. До таких відносять політичний нігілізм; політичний абсентеїзм (виявляється у пасивності, аполітизмі); популізм; політична істерія і фанатизм (як крайнощі політичного ідеалізму); політичний регіоналізм (як противага глобальній політичній інтеграції); політичний екстремізм (як радикальна позиція); політичне (нелегітимне) насильство.

У демократичній державі існує, як правило, кілька систем ціннісних орієнтацій, які динамічно або повільно трансформуються. Взаємодія цих систем може бути конфліктогенною (навіть антагоністичною) або толерантно-солідарною, що тягне за собою відповідно політичну нестабільність або стабільність, загострює політичні відносини в суспільстві або підвищує рівень політичної злагоди.

Ціннісні конфлікти, що виникають у суспільстві, доцільно вирішувати шляхом використання методів вирішення конфліктів, в основу яких покладено принцип «не ти проти мене, а ми разом проти проблеми». Ефективність цих методів підтвердила практика її використання у багатьох країнах світу під час подолання сучасної кризи. Співпраця, переговори – є найефективнішою стратегією поведінки у конфлікті, яка лише формально використовується політичними силами України.

Протягом двадцяти років своєї незалежності Україна остаточно не визначилася з цінностями у сфері внутрішньої та пріоритетами у сфері зовнішньої політики. Отримуючи владу, нова політична еліта щоразу починає переглядати питання пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики, що негативно впливає на політичну стабільність в середині країні, і на її зовнішньополітичний імідж. Суспільство і влада мають вирішити проблеми досягнення суспільної згоди в сфері загальнонаціональних і загальнодержавних інтересів. Це не обмежується лише питаннями свободи і права людини, а й стосується таких політичних цінностей, як цілісність держави, конституційний порядок, національна безпека, економічний добробут, могутність держави як запорука безпеки громадян. Для демократичного суспільства природною нормою є конкурентність політичних цінностей на рівні партійних політичних ідеологій. Проте вона не має переростати в боротьбу всіх проти всіх, зокрема у сфері питань прав і свобод людини, громадянського обов'язку, справедливості, захисту Батьківщини тощо.

Сучасні реалії засвідчують розходження між офіційно проголошеними демократичними політичними цінностями і реальною дійсністю: наявність соціальних і політичних сил, які зацікавлені у розколі країни, поширення сепаратистських ідей, підтримка інтересів інших країн всупереч інтересам України тощо. Протистояння елітних груп за різними ознаками – регіональними, національними, ідеологічними – шкодить формуванню демократичних орієнтацій населення. Це створює ситуацію суперечливої

політичної соціалізації особистості, що впливає на формування патріотичних почуттів, політичної і правової культури населення. Низький рівень сформованості яких дає змогу легко їм маніпулювати. За цих умов посилюється роль політичної науки, політичної просвіти населення, особливо серед молоді. Одним із важливих завдань розбудови демократичного суспільства в Україні є формування відносно цілісної, відкритої до нововведень системи політичних цінностей, основу якої має складати пріоритет природного права і свободи людини, а також орієнтація на елементи національного характеру та демократичні зразки поведінки, моральну гуманізацію суспільства. Політико-моральний аспект надає політичним цінностям динамічного, мобілізаційного характеру, що допомагає вирішувати політичні проблеми разом з вирішенням проблем в інших сферах суспільного розвитку.

Варто розуміти, якщо політичні цінності як головні регулятори політичної мотивації відсутні, то політика трансформується у реалізацію егоїстичних політичних інтересів, що в цілому дезорієнтує суспільство, а політичну систему може зруйнувати. Система визначених, визнаних і діючих політичних цінностей сприяє окресленню та ієрархізації політичних пріоритетів, визначає характер політичної аргументації, формує інструментарій та технології (антитехнології) політичної діяльності; утворює і насичує змістом програми політичного життя.

2.3 Політичний плюралізм як чинник розвитку політичної свідомості і демократичної культури

Наприкінці ХХ ст. парадигма багатоманітності систем і структур розвивалася через людський вимір політики, що передбачає цивілізаційно-культурний аналіз основ політичного буття, дослідження особистості у якості первинного суб'єкта політичних відносин, вивчення відображення й вираження у ній реальної сукупності суспільних відносин. Це дослідження

суспільно-політичних відносин крізь призму діалектичного поєднання соціального й індивідуального. Таке співвідношення зумовлене, з одного боку, рівнем групової – соціальної, етнічної, субкультурної, корпоративної тощо – свідомості, її впливом на індивідуальну свідомість, з іншого – вивільненням особистості, яке відбувається за умов послаблення зв'язків людини з деякими політичними структурами, що не завжди впливає на свідомість і активність.

Невід'ємними елементами політичного життя є політична свідомість, політична культура суспільства, соціальних груп, індивіда. Питання політичної свідомості, політичної культури, політичних цінностей висвітлюють у своїх працях В. Андрущенко, Т. Андрущенко, В. Авер'янов, В. Бабкін, О. Бабкіна, І. Воронов, В. Воронкова, В. Горбатенко, В. Гошовська, М. Головатий, Г. Дашутін, В. Корнієнко, І. Кресіна, Ф. Кирилюк, В. Кремень, М. Кармазіна, О. Картунов, Г. Касьянов, Н. Латигіна, А. Лузан, М. Михальченко, О. Майборода, Л. Нагорна, Т. Панченко, М. Панчук, М. Попович, А. Пойченко, М. Розумний, Я. Радевич-Винницький, В. Ребкало, Ф. Рудич, В. Храмов, Ю. Шайгородський та ін.

Феномен політичної свідомості вивчають різні науки – філософія, політична психологія. Політична свідомість є опосередкованим відображенням політичного життя суспільства, серед проблем якого – формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів. Демократична політична свідомість, відображаючи багатовимірний характер політики, політичного життя, торкається дилеми єдності суспільства у різноманітті інтересів, поглядів, ідей, ідеологій, орієнтацій, установок тощо.

Загалом питання діалектичного поєднання «єдине – множинність» втілюється у декількох фундаментальних моделях пояснення світоустрою – монізмі, дуалізмі, плюралізмі, додатковості, інтервальності й ризомоморфізмі. Історичний розвиток різних епох вказує на зміну типів

світогляду – моністичного, дуалістичного, плюралістичного тощо. Західні науковці зазначають, що ХІХ ст. – це епоха моністичного світогляду, ХХ ст. – епоха плюралістичного світогляду у філософії, методології науки, мистецтві, політиці, ідеології, моралі (як виключення – це запровадження тоталітарного політичного режиму з культивуванням моністичного світогляду). Можна продовжити цей перелік і визнати, що початок ХХІ ст. – це епоха постмодерністського плюралізму.

Проаналізуємо особливості мислення, що відповідає цим моделям. Моністична свідомість характеризується поясненням реального світу, спираючись на положення про єдину першооснову (*arche*). Розмаїття світу має єдину основу – вибудовується з *arche* і постійно перебуває з ним у зв'язку, залежить від нього. Різноманіття є вторинним, несамостійним, у світі домінує єдність, єдине.

Дуалістична свідомість формується на визнанні двох різних, які не зводяться один до одного чи до їх єдності, начал, принципів буття, станів тощо. Наприклад, дуалізм душі й тіла, світ тілесний (матеріальне) і світ ідей (ідеальне) (Платон), суб'єкта і об'єкта. Дуалізм є у філософській, релігійній, науковій, міфологічній свідомості.

Дуалізм компенсує недоліки монізму – «узаконює» існування у свідомості подвійності всіх важливих категорій людського мислення – сутності і явища, причини і наслідку, єдиного і загального тощо; визнає передумову принципової симетричності полярних категорій; визнає, що всі полярності, які утворюють пари, є самодостатніми сутностями, що не зводяться одна до одної. Останнє вказує на відображення глибинної властивості дійсності та пронизує протягом століть людську свідомість у її спробах змінити структуру світу.

Відмінність дуалістичного мислення полягає у поясненні різноманітності світу на основі не одного, а двох, часто взаємосуперечливих, начал, наприклад, таких, як життя і смерть, чоловіче і жіноче. Одним із недоліків дуалізму є те, що розглядаючи полярність і

незалежність таких парних категорій, він не пояснює зв'язку між ними, що послаблює його як відображення цілісності світу.

Дуалізм відновлює симетрію «єдине – множинність», проте при цьому виникає потреба осмислити діалектичність цих відносин: чи не є “єдине” лише одиницею у низці інших одиниць, які конституюють множину.

Плюралістична свідомість відображає дійсність як таку, що складається з багатьох самостійних начал, сутностей, які не утворюють абсолютної єдності. Недоліком такого (класичного плюралістичного) світосприйняття є уникнення моменту єдності, наявності всепроникних інваріантів і зв'язків, що суперечать реальності. Крім того, претендуючи на створення єдиної для усіх стратегії пізнання, плюралізм визнає, що не можна обмежуватися лише якоюсь однією установкою. Ще одну суперечливість плюралістичної форми мислення відзначають Ж. Делез і Ф. Гваттарі: на першому плані демонстративно акцентується множинність предметного світу, на другому – затверджується «тоталізуюча єдність». Якщо за відправну точку світорозуміння ми приймаємо множинність, то виникає питання – який характер цієї множинності? «Множин повинно бути декілька, як мінімум дві, два типи. Не тому, що дуалізм кращий, ніж єдність, просто множинність – це якраз те, що відбувається між двома» [156, с. 194].

У цьому контексті Ж. Делез і Ф. Гваттарі запропонували постмодерністський варіант плюралізму – ризомоморфізм, який вибудовується на основі «метафори ризоми». Його розробники вважають, що треба відокремити єдність від плюральності, у результаті виникає не завершений (тотальний), а множинний, відкритий текст. Така стратегія мислення містить центральне поняття – «метафора ризома», яка подібна до поняття «ризوما» у ботаніці. Це стебловий орган, який набуває форм повзучого кореня, причому відгалуження, які перебувають на поверхні, можуть врости, утворюючи нові корінчики у ґрунті. Ризом схожий на сітку чи павутиння, мережу.

Ж. Делез і Ф. Гваттарі вважають, що образ ризоми можна перенести на мислення, адже сама реальність, політична зокрема, побудована «ризоматично». На їхню думку, варто відійти від таких категорій опису як «тотожність» і «відмінність», «ідентичність» і «відкидання», до більш гнучких – «диференціація» і «повторення». Сучасний світ є світом деяких подібностей, а не універсалій, які, починаючи від своїх вихідних моментів (теж певних подібностей), відрізняються від них і водночас спираються на них. Ризоматичне мислення дає змогу враховувати у пізнанні як відмінності, так і переходи від одного стану до іншого. Методологія цього мислення вибудовується на таких основах:

- у межах «мережі» кожна точка може поєднуватися з кожною іншою;
- незалежно від зв'язків відмінності залишаються самостійними;
- відмінне як таке продовжує існувати всередині взаємодії;
- повздовжні лінії розвитку співіснують з поперечними, що пов'язують розподілені лінії;
- єдність відмінного виникає за рахунок зв'язку ліній, що їх пов'язують.

Спосіб мислення на основі цих положень В. Вельш пов'язує з формулою «одночасне поєднання і гетерогенність». У моделі ризоматичного мислення момент поєднання «множинності» та «єдності» розкривається у формулі Делеза – Гваттарі «плюралізм – монізм». Це не просте ототожнення. Це певні ознаки того, що відмінності, як і єдність, є можливими за умови, коли кожне з них включає свій протилежний полюс, не знімаючи його [82, с. 106–107].

Ризоматичне мислення послаблює суперечності плюралізму модерну (об'єктивна плюралізація і суб'єктивна уніфікація) і зводить воєдино гетерогенність та перехід, які, здається, не можна уявити разом, але які, тим не менше, мають бути пізнані у єдності [82, с. 106–107].

Раціональність концепції ризоматичного плюралізму В. Вельш вбачає у переходах. Такі переходи відбуваються, не стираючи відмінностей [82, с. 110].

Ризоматичне мислення не схильне використовувати поняття «універсалії», згідно з ним реальність – це світ різномаїття, серій, схожого й переходів. Сучасна свідомість використовує і такий спосіб мислення як додатковість, відповідно до якого один і той самий об'єкт може виявляти протилежні властивості залежно від умов його буття так, що одна його властивість доповнює іншу (протилежну). Цей спосіб мислення поєднує монізм і дуалізм; відрізняється від гегелівської діалектики (суперечка між парою, у якій сторони одна одну виключають, вирішується у результаті їх найвищого синтезу) тим, що ця суперечка вирішується за допомогою діалектики актуального й потенційного, що породжує феномен «додатковості».

Практика засвідчує, що накопичується дедалі більше явищ, які потребують вивчення засобами багатовимірного концептуального простору, який здатен виявити не лише два, а більше аспектів досліджуваного цілого.

У контексті нашого дослідження актуальною є й інтервальна модель світоустрою, згідно з якою світ, будучи єдиним за своєю суттю, водночас розпадається на множину субсвітів, утворюючи багатоярусну й багатовимірну конфігурацію. Інтервальна модель розширює ідею додатковості: у світі постійними є випадки, коли правильно говорити не просто про два аспекти одного й того самого об'єкта, які доповнюють один одного, а про множину таких аспектів. Ця модель синтезує моністичне і плюралістичне світосприйняття: об'єкт один, проте інтервалів його актуального буття може бути багато. Отже, світ і окремий об'єкт світу є багатовимірними. Плюралізм не виключає того, що між різними інтервалами можуть існувати інваріанти, які їх пов'язують.

Ця модель світоустрою, пом'якшуючи недоліки абсолютного монізму і нові форми абсолютного плюралізму, дає змогу знаходити оптимальні

схеми сприйняття й дослідження складних і надскладних об'єктів, які виникають у сучасному науковому пізнанні, відповідає потребам парадигми сучасного розвитку.

Монізму як парадигмі одного з типів раціонального мислення властиві такі ознаки: однозначність, лінійність, строгість визначення, визнання єдиного. Порівняно з монізмом, ознаками плюралізму є: нелінійність, багатозначність, варіативність гіпотез, нестрогість визначення, визнання багатоманітного. Отже, можна підсумувати, що моністичне мислення – це підпорядкування руху думки чомусь одному, а плюралістичне – визнання варіативності, багатогранності проявів думки.

Якщо політична свідомість пов'язана з формуванням системи політичних ідей, поглядів, концепцій, теорій, то політична культура, умовно кажучи, демонструє рівень їх засвоєння людиною, групами, суспільством загалом. Крім цього, політична культура відображає ступінь затребуваності надбань політичної думки минулого і сьогодення; компетентність і зрілість в оцінках політичних явищ; форму політичної етики, поведінки, вчинків та дій.

Монізм у соціокультурному вимірі пов'язаний з культурною одноманітністю, з певною ідеологією, тобто нав'язуванням/ домінуванням єдиного типу культури, а плюралізм – з культурною різноманітністю і наявністю вибору для людини – який тип культури сприймати. У політичному контексті монізм визнає авторитарність політичних інститутів, а плюралізм – їх демократичність.

Одним зі змістових виражень політичної культури є психологічний вимір політичної поведінки – переконання, почуття, ціннісні орієнтації. У цьому аспекті політична культура є ціннісно зумовленим стилем політичної поведінки, який виражає ступінь засвоєння і творчого розвитку суб'єктом суспільно визнаних зразків мислення і дій, традицій володарювання, притаманних певній країні.

Політична культура складається з численних субкультур, основою яких є класові, етнічні, регіональні та інші відмінності.

Характерною ознакою демократичної культури є визнання плюралізму ідей, а отже, і вимога толерантності до поширення інших політичних поглядів у суспільстві. Демократична політична культура пов'язана з високим рівнем толерантності, толерантність – із демократичною політичною системою. Толерантність як тип індивідуального і суспільного ставлення до соціальних та культурних відмінностей, як терпимість до чужих думок, вірувань і форм поведінки можна вважати однією з фундаментальних ознак цивілізованості та рівня політичної культури.

Реалією сучасного життя є наявність полікультурності, що посилюється процесами глобалізації, стрімким розвитком інформаційних та комунікаційних технологій, що відкривають кордони, культури, пов'язують континенти тощо. Це формує новий етап у вивченні культури – дослідження її плюралістичності, що пов'язано з існуванням у світі великої кількості незалежних, самостійних духовних сутностей та інтенцій. Плюралізм надає можливість досліджувати гетерогенність культури, а також сприяє зміні характеру взаємодії культур, акцентуючи на визначенні спільної основи – цінностей суспільства.

Зважаючи на це, видається актуальним проаналізувати проблеми діалектичного співвідношення між різноманітністю культур і соціальною згуртованістю. Хоча проблеми полікультурності згадуються у філософії Сократа, Платона, Арістотеля та інших філософів, активізація їх вивчення припадає на ХХ ст. У цей час посилюється інтерес науковців до дослідження до вивчення відмінностей, які існували в різних культурах, багатоманітності оформлення людського існування. Аналіз стійких елементів давав змогу визначити культуру загалом, а аналіз відмінностей – унікальність кожної культури зокрема.

Поняття «культура» включає і міжкультурну взаємодію. Виокремлення цього аспекту у дослідженні культури актуалізувалося з визначенням у 40-х

роках ХХ ст. міжнародними організаціями в якості основи своєї політики полікультурності сучасного світу. У другій половині ХХ ст. на Заході виник такий науковий напрям як «культурний плюралізм», який інтегрував положення соціології Франкфуртської школи, окремі постулати марксизму, дослідження культурної антропології тощо. Провідне місце в цій філософії, на думку Г. Сиротинко, посідає ідея «пошуку єдиної для всіх ціннісної системи, якої мають дотримуватися усі члени суспільства, і яка має стати першоджерелом нового світу...» [Цит. за: 46, с. 95].

Ідея полікультурності набула розвитку в європейському контексті після того, як міжнародні структури (Рада Європи, Європейське Співтовариство) усвідомили вплив демографічного приросту (народжуваність та нові покоління) іноземних спільнот на поліетнічний та полікультурний характер суспільств. Існує багато поглядів на його сутність. Більшість науковців вважають, що сутність полікультурного суспільства не повинна зводитися до простої сукупності груп і спільнот з різними культурами, мовами, етнічним походженням і релігіями. Це звужує його розуміння. Полікультурне суспільство охоплює не лише наявність різних груп, а й особливості взаємодії між ними. При чому не лише як відносини за схемою «більшість – меншість», а як відносини між групами, з'ясовуючи за допомогою історії значення культури кожної з них в суспільстві та зіставляючи її з принципами раціоналізму та свободою совісті, незалежно від того, становить ця група більшість чи меншість суспільства. Також необхідно враховувати те, що, по-перше, подібні відносини будуються у форматі переговорів, адже групи взаємодіють у контексті нерівності балансу сил. По-друге, політика більшості й поведінка щодо ідентифікації меншин пов'язані; меншість часто ідентифікує себе у відповідь на умови, нав'язані політичним і соціальним оточенням, тобто політична спрямованість більшості впливає на рішення груп-меншин щодо вибору позиції щодо суспільства, елементами якого вони є.

Полікультурне суспільство А. Перотті ототжнює з палітрою, де змішуються кола різних кольорів. Перше коло краєм торкається другого майже непомітно, але з третім колом змішується набагато більше, утворюючи новий колір. Скільки культур співіснують в культурно неоднорідному суспільстві, стільки кольорних кіл змішуються між собою в різних пропорціях. Важливою деталлю є те, що кожне коло має більшу чи меншу незмінну частину [Див. 441].

Полікультурне суспільство розуміють як таке, що складається з багатьох спільнот, які не є однорідними і чітко структурованими. Індивіди, які утворюють ці спільноти, також зазнають впливу полікультурності, що позначається на суспільному організмі загалом. Також належність до однієї спільноти не виключає і належність до іншої спільноти, яка містить першу: обидві можуть взаємно доповнюватися, конкурувати або протистояти.

Рада культурного співробітництва Ради Європи розглядає полікультурне суспільство як суспільство політичне, яке будується на засадах прийняття загальних правил комунікації, що зумовлює одну або кілька офіційних мов, єдину правову систему, демократичне правило соціального консенсусу, повагу до прав людини, свободу індивіда від тиску з боку громади. Концепт полікультурного суспільства мусить враховувати мовну і правову єдність, яка згладжує, а за потреби й обмежує культурні відмінності. Проте вони вказують на те, що існує певний поріг, який не можна переступати, у праві груп чи спільнот-меншин підтримувати свої культури. Його перевищення призводить або до відмови розуміти офіційну мову чи мови відповідних країн, або до вимоги встановити юридичні норми, незалежні від тих, що діють у відповідних країнах (наприклад, особистий або сімейний статус), чи права, що суперечили б принципам, на які спирається західна демократія (наприклад, автономність державної сфери і царини релігії) [441, с. 66].

Полікультурне суспільство визначається як суспільство, де групова відмінність не повинна «випинатися» в культурах залежно від соціального

класу, віку чи покоління, статі, території тощо. У полікультурному суспільстві відбуваються процеси асиміляції та інтеграції. Асиміляція в широкому розумінні – це процес, під час якого відбувається пристосування представників різних спільнот (меншин, іммігрантів) до моделей поведінки країни-господаря. Стосовно культурної асиміляції, то цінності домінуючої культури можуть співіснувати із власною збереженою культурною ідентичністю. У контексті культури меншин і панівної культури інтеграція розкривається через здатність зіставляти і обмінюватися – з позицій рівності й співучасті – цінностями, стандартами, моделями поведінки як з боку іммігранта, так і з боку суспільства, що його приймає. Інтеграція – це поступовий процес, під час якого нові мешканці стають активними учасниками економічного, соціального, громадянського, культурного й духовного життя країни, що їх прийняла. Воно передбачає інтеграцію комунікативну, тобто, з одного боку, інтеграцію між інструментами й мережею комунікації суспільства, що приймає, а іншого – між інструментами й мережею комунікацій спільнот іммігрантів. Інтеграцію як соціокультурний процес не слід ототожнювати з расовою інтеграцією, яка полягає у створенні системи громадянської рівності між спільнотами різних рас у межах однієї держави, що є різновидом інтеграції політичної – основи інтеграції соціокультурної. Отже, взаємозалежність, конфронтація, обмін і позиція рівноправності характеризують соціокультурну модель інтеграції, яку французький науковець К. Клане називає «плюралістична інтеграція» [Цит. за: 441, с. 74].

С. Дрожжина систематизувала основні ознаки полікультурного (європейського) суспільства: множинність внесків інших культур та цивілізацій до національної культури і спадщини (мова, економіка, історія, науки, повсякденне життя тощо); подрібнення та глобалізація культури, яка відзначається, зокрема, новими технологіями інформаційних та комунікаційних мас-медіа; мовний та етнокультурний плюралізм як наслідок історичного формування багатьох держав-націй у Європі;

поширена присутність у багатьох країнах Європи циган та кочових народів, представники яких відзначаються своєю культурою; регіональний плюралізм (регіони як історичні, культурні, географічні або економічні цілісності); культурний плюралізм, що є наслідком змішування народностей у результаті остаточного осідання за останні часи мігрантів з економічних та політичних причин; культурні залишки, які період колонізації та деколонізації сформував у суспільній свідомості, і, відповідно, бачення іншого (стереотипи, упередження, колоніальні суперечності); культурне розмаїття європейських суспільств – історична пам'ять про яке живе у зв'язках, якими населення Європи поєднане з діаспорою [173, с. 239].

Соціокультурний простір вирізняється тим, що він не стільки кількісний, однорідний та ізотропний, скільки якісний, неоднорідний, фрагментований. Підсумовуючи наведені вище тези, можна визначити полікультурне суспільство як суспільство складне, як систему, сформовану з численних більш дрібних спільнот, що постійно розвиваються. Зокрема, А. Перотті визначає полікультурне суспільство як своєрідну «золоту середину» між крайньою одноманітністю і варіаціями «на всі випадки», основними характеристиками якого є різноманітність культур, соціальна згуртованість і толерантність як спосіб їх співіснування. Російський дослідник М. Матіс дає таке визначення полікультурного суспільства: «це найважливіша й основна категорія соціальної філософії й теоретичної соціології, що означає історично конкретний тип соціальної системи, яка припускає об'єднання людей різних національностей з усією сукупністю форм взаємодії і взаємозалежностей, де економіка виконує функцію адаптації, політика – досягнення мети, а культурні символи – підтримки зразка взаємодій у системі» [Цит. за: 280, с. 18].

Одиниця полікультурного суспільства – певна соціально-культурна група (за різними ознаками), яка характеризується традиціями, спільними нормами поведінки і особливістю сприйняття політичних відносин.

Розвиваючи ідеї М. Матіса, вітчизняна дослідниця М. Рудь виокремлює три моделі полікультурного суспільства: різноманіття у єдності (у результаті суспільство – це перспективна цілісність, що використовує стратегію демократичного об'єднання народів та їхніх культур для прогресивного розвитку; таке суспільство може асоціюватися з багатобарвною гармонією фарб у єдиній картині); одноманітне єдине (така модель суспільства заснована на доктрині «стирання граней», «стирання істотних розбіжностей», «створення монолітного суспільства» тощо; цілісність такого суспільства спирається на жорстке придушення унікальної розмаїтості етнічних, регіональних, місцевих та інших особливостей; основним принципом керівництва й життєдіяльності такої цілісності є тоталітаризм); різноманітно-розчленоване суспільство (основним керівним принципом є «розділяй і володарюй»; цю модель характеризує роз'єднаність і хаос, усі етнічні утворення та їхні культури відособлені й не контактують між собою) [Див. 280, с. 37].

Ця класифікація дещо перекликається з трьома основними процесами, які виникають у взаємодії культур: асиміляції (культурного поглинання), акомодациї (вимушеного опанування мови іншої культури) і культурного відбору (вибіркового добровільного опанування цінностей іншої культури).

Новий імпульс феномен полікультурності отримав з розвитком систем комунікації, виникненням нових комунікативних систем, популяризацією інтеркультурної взаємодії міжнародними організаціями (ООН, ЮНЕСКО, Рада Європи). Разом з тим, варто усвідомити, що полікультурний простір неможливий без утвердження в суспільній свідомості установок на взаємозалежність і взаємодію між індивідами й різними групами. Полікультурність середовища не передбачає розчинення в ній особистості, а також його уніфікації та деперсоналізації. Для побудови власної долі людина має обрати у цьому середовищі те, що для неї найбільш сприятливе.

Досліджуючи плюралізм у політико-культурній сфері, слід вказати таке. Плюралізм – це ціннісна основа демократичної політичної культури.

Ідеться про плюралізм як відображення різноманіття суспільно-політичного буття, усвідомлений вибір ефективних шляхів побудови та вдосконалення суспільства і як модальність, вимога до суб'єктів підтримувати і стимулювати це різноманіття.

Сприймаючи той факт, що сучасне розвинуте суспільство органічно включає до свого складу різноманітні групи, науковці вказують на те, що вони не інтегруються, а «вкрапляються» в його структуру, зберігаючи відносну замкнутість і свій особливий характер відтворення. Досліджуючи малі і великі, традиційні та сучасні суспільства, соціологи, культурологи, антропологи визначають низку елементів, які є обов'язковими для культури. Наприклад, серед таких універсальних компонентів М. Мід та К. Клакхон називають: мову як символіку та зміст дій (знаки та значення); ціннісну систему як сукупність життєвих цілей і засобів, ідеалів, світоглядів, міфів, ідеологій; символи, поняття і змісти, яких надають діям; типові зв'язки і взаємодії (ціннісні, функціональні, родинні тощо); зразки та еталони поведінки [Див. 91, с. 23].

Культура як невід'ємний атрибут суспільства має також стратифікаційні відмінності. На цій підставі можна виокремити такі види культури:

- цивілізаційні, які належать до метасуспільств, що забезпечили в певні періоди свого розвитку своєрідні культурні парадигми для розвитку багатьох етнічних і національних культур;
- регіональні, які належать до метасоціумів, різних суспільств, що об'єднані природною і територіальною близькістю умов проживання;
- національні, які характерні для поліетнічних країн на індустріальному і пізніших етапах розвитку;
- групові, які відповідають певним соціальним стратам, групам.

Усі культури мають не лише класифікаційний відтінок, а й характер реального існування, складної ієрархічної і горизонтальної взаємодії. Це приводить до взаємопроникнення, співіснування або до різних драм

відторгнення на всіх рівнях. Наприклад, Х. Ортега-і-Гассет визначає такі варіанти взаємодії культур у суспільстві: нейтральна взаємодія, яка характеризується тим, що культури співіснують, не заважають одна одній і не змішуються; альтернативна, коли культури активно витісняють одна одну, оскільки кожна з них намагається домінувати і нав'язати свої цінності та стандарти; конкурентна, змагальна взаємодія, коли в процесі саморозвитку і боротьби культури можуть зміщуватися у сферу альтернативності та конфліктних відносин [Див. 91, с. 87].

До цікавих висновків дійшла М. Мід, яка досліджувала проблему культурного відбору при зіткненні культур, переважно примітивних і сучасних. Аналізуючи процеси асиміляції (культурного поглинання), акомодациї (вимушеного опанування мови іншої культури) і культурного відбору (вибіркового добровільного опанування цінностей іншої культури), вона вказує на те, що сприйняття нової культури відбувається лише в тому випадку, якщо в обох існував спільний прототип. В іншому разі не відбувається асиміляції або культурного обміну.

Крім того, що кожна група є носієм загальної культури, вона також може відрізнятись й особливостями політичної культури (загальна виражається в політичній). Теоретик політичної культури Л. Пай зауважив, що «уявлення про політичну культуру припускає, що настанови, почуття і знання, які визначають політичну поведінку в будь-якому суспільстві й керують нею, – це не просто випадкова сукупність, а внутрішньо послідовна єдність взаємоприпасованих елементів, що посилюють один одного» [Цит. за: 161, с. 885]. Проте це твердження не означає, що всі соціальні групи мають однакову політичну культуру або що настанови й цінності рівномірно розподілені серед населення. Еліти здебільшого дотримуються власних цінностей і норм (і завжди мають докладнішу інформацію про систему), тому часто ініціюють широкомасштабну зміну цінностей. Етнічні та регіональні групи в межах країни можуть мати різні системи цінностей і світогляду, які відображаються в політичній культурі і

поведінці. Крім того, в різних інституційних середовищах (військовому, бюрократії, університетах тощо) можуть домінувати свої погляди та норми. Можна навіть зазначити, що відмінності основних культурних домінант часто більше кидаються у вічі в межах окремих народів, ніж між різними народами.

Подвійність суспільної ролі культури визначається тим, що вона водночас виступає і як продукт життєдіяльності, і як результат ціннісного освоєння цього продукту. «Культура постає як смислотворча система. У ній долається розрив між буттям і значенням, фактом і смыслом». А отже, саме рівнем культури і ефективністю механізмів трансляції її здобутків – як у просторі сучасності, так і у ставленні до минулого – найдоцільніше вимірювати ступінь цивілізованості соціумів і ефективності політики ідентичності. Так само цей рівень є мірою компетентності індивіда, його здатності до усвідомленого самовизначення і готовності до взаємодії на основі взаємоприйнятних у певному суспільстві норм і правил.

Плюралізм як основа існування і розвитку демократичної політичної культури втілюється в політичних субкультурах, які акумулюють інтереси різних соціальних сегментів суспільства при дотриманні консенсусу з головних і принципових для всього суспільства питань. Ідеться про наявність цілої низки субкультур – професійних, молодіжних, етнічних, територіальних, релігійних та інших – з власними ознаками, орієнтаціями, формами активності, способами дій, стилями культурного споживання тощо. Не всі вони орієнтовані на підтримку соціокультурної єдності соціуму, частина з них опиняється на маргінесі або в опозиційному просторі. За умов кризи довіри, що стала домінантою вітчизняного суспільного життя, субкультурна варіативність стає додатковим чинником поляризації. За визначенням «Політологічного енциклопедичного словника», політична субкультура (лат. *sub* – під і *cultura* – обробка, вирощування, розвиток) – це автономне цілісне утворення в політичній метакультурі суспільства, яке визначає стиль політичного життя і мислення

його конкретних носіїв..., більш чи менш автономні структуровані утворення, ...підсистеми політичних орієнтацій і моделей політичної поведінки, характерних для певних груп, які відрізняються у своїй системній цілісності від орієнтацій та моделей, притаманних як окремим групам, так і суспільству в цілому» [457, с. 343].

Отже, політична субкультура – це частина загальної політичної культури, носіями якої є соціальні групи і спільноти, які мають власну систему політичних орієнтацій та моделей поведінки і на цій підставі відрізняються від інших соціальних суб'єктів і суспільства загалом. Будь-яка політична субкультура включає і те загальне, що характеризує домінуючу в суспільстві політичну культуру, і те специфічне, що відрізняє цю субкультуру, особливості, які притаманні лише цій групі.

До наукового обігу поняття «політична субкультура» запровадив Г. Алмонд для фіксації неоднорідності політичної культури в межах не тільки великого регіону, а й у державно організованій національній спільноті. Це поняття Г. Алмонд виводив з тих міркувань, що за ставленням до питань державної політики або легітимності урядових і політичних порядків політичні культури можуть бути консенсусними або конфліктними. У консенсусних політичних культурах існує згода між громадянами з приводу механізмів прийняття політичних рішень, а також важливих проблем, які стоять перед суспільством, і шляхів їх розв'язання. У конфліктних політичних культурах уявлення громадян полярно розходяться з приводу легітимності політичного режиму, шляхів вирішення важливих проблем. Якщо в країні існують глибокі розбіжності в політичних установах і вони зберігаються тривалий час, то в ній можуть розвиватися особливі субкультури. У межах таких субкультур громадяни можуть дотримуватися протилежних поглядів з приводу питань, наприклад, національних кордонів, режиму, ідеології. Науковець вказує на те, що зазвичай носії різних субкультур вступають до різних політичних партій,

утворюють різні групи інтересів, читають різні газети і навіть мають окремі громадські клуби та спортивні об'єднання [7, с. 104].

Консенсусні політичні культури не виключають наявності різних субкультур, які є наслідком соціально-економічної, соціально-етнічної, соціально-територіальної, вікової та інших типів соціальної стратифікації суспільства. Можливо, в контексті конфліктної політичної культури доцільніше розглядати поняття «контркультура», яке позначає конфліктну політичну культуру, спрямовану проти домінуючих цінностей і відносин в суспільстві, які, в свою чергу, сприймаються і схвалюються більшістю суспільних груп.

Г. Алмонд і С. Верба запропонували виокремити такі типи політичних субкультур: патріархальний, підданський і активістський. На рівні індивіда і регіону вони утворюють проміжні політичні субкультури: патріархально-підданську, піддансько-активістську і патріархально-активістську. Оптимальний варіант формує змішана з трьох базових субкультура, яку вони назвали «культура громадянина» [Див. 6].

Російські науковці Ф. Бурлацький та О. Галкін відповідно до типу відносин між громадянським суспільством і політичною системою виділяють архаїчну, елітарну, представницьку і субкультуру високого громадянства [457, с. 343].

Американський дослідник Д. Елазар визначив, що в американській політичній культурі, наприклад, синтезуються три політичні субкультури: індивідуалістська, моралістська і традиційна, – кожна з яких в особливий спосіб адаптує базові концепції американської політичної культури «ринкова площа» і «співдружність», які взаємодіють між собою, проте є локалізованими в межах певних регіонів Сполучених Штатів. Для індивідуалістської субкультури характерним є проведення паралелі між демократичними нормами і ринковими відносинами. Уряду надаються три основні функції – підтримка порядку, необхідного для нормального функціонування ринку, заохочення приватної ініціативи і створення умов,

які забезпечують доступ до ринків. Політику розуміють як вид бізнесу, заснованого на системі взаємних обов'язків учасників політичного життя, а партії – як засіб координації зусиль індивідів. Ставлення до бюрократії в індивідуалістській субкультурі має подвійний характер. З одного боку, воно визначається загальною оцінкою політики як брудної справи, з іншого – бюрократична організація визнається необхідною для ефективного регулювання ринкових відносин. На думку Д. Елазара, усі американці тією чи тією мірою поділяють важливі установки індивідуалістської субкультури, проте у значній частини населення країни її норми поєднуються з нормами інших субкультур, які від неї відрізняються.

Основою моралістичної субкультури стала єдність, співпраця всіх членів суспільства як підґрунтя демократії. Якщо за нормами індивідуалістської субкультури політика розглядається як діяльність професіоналів, то моралістична субкультура вимагає від кожного громадянина участі в політичному житті. Метою політики є добробут усього суспільства, заради досягнення якого припустиме втручання уряду в сферу приватної діяльності. До політиків висувують високі вимоги, від них очікують суворого дотримання норм моралі. У моралістичній субкультурі припускається тип політично нейтральної адміністрації, ставлення до бюрократії відзначається стриманістю.

Традиціоналістська субкультура орієнтується на збереження ієрархічної структури суспільства, влади еліти, представники якої «успадковують» свої привілеї, патерналістські відносини між елітою та соціальними групами, які є відстороненими від політики. Особливе значення в політичному процесі традиціоналістська субкультура надає сімейним зв'язкам і відносинам у межах місцевих громад, партіям відводиться другорядна роль. Ставлення до бюрократії є різко негативним.

Формування трьох субкультур у США Д. Елазар пов'язує з особливостями міграційних процесів та історичним розвитком різних регіонів країни. З північних районів на захід і частково в південно-

західному напрямку рухалися нащадки пуритан Нової Англії. У середині XIX ст. сюди ж переселилося багато вихідців зі Скандинавії, північноєвропейських країн, які мали подібні культурні та релігійні традиції. У штатах, де вони оселилися, домінує моралістична субкультура. У штатах Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсильванія, Делавер, Меріленд склад населення відзначається неоднорідністю, більшість становлять іммігранти з Англії, які належали до різних конфесій протестантизму, багато було і переселенців із внутрішніх германських держав. Розселення звідси йшло переважно до центральних районів країни. У цьому регіоні сформувалася індивідуалістська субкультура. На півдні, де тривалий час існувало рабство, сформувалася і стала панівною традиціоналістська субкультура [807, с. 37–41].

На думку Р. Даля, «субкультури звичайно формуються навколо етнічних, релігійних, расових, мовних відмінностей, спільного історичного досвіду або успадкованих міфів». У перших дослідженнях поліархії вчений до субкультур не включає партійно-ідеологічні, зазначаючи: «Менш характерні випадки, коли сталі субкультури, що мали відмітні риси, формувалися, в першу чергу, навколо ядра політичної партії та ідеології». Проте пізніше він визнав свою помилку, пояснюючи, що «демократія не прижилася у країнах, де партійно-ідеологічні субкультури відігравали важливу роль, як у Чилі 1973 року» [161, с. 537].

Намагаючись виділити наявні політичні субкультури в політичній культурі певного суспільства, варто погодитись з Р. Далем у тому, що не кожна група породжує свою політичну субкультуру, а лише та, члени якої поєднані спільним і специфічним досвідом відтворення політичного життя, мають і зберігають свою «субкультурну спадщину» (Р. Даль).

У сучасних плюралістичних суспільствах на виникнення політичних субкультур можуть впливати такі чинники.

1. *Регіональний чинник.* Регіональні субкультури, які формуються під впливом таких факторів як клімат, природна ресурсність тощо, мають

економічні відмінності, які обумовлюють спосіб життя людей, визначають загальний рівень культури і, відповідно, їх політико-культурний рівень. На політичну культуру регіону істотно впливають його економічна спеціалізація, місце в загальній системі розподілу праці. Науковці відзначають, що аграрні регіони в політичній сфері є більш консервативними, рівень їх політичної активності зводиться до участі у виборах, проте ступінь цієї участі значно вищий порівняно з іншими регіонами. У промислових регіонах населення виявляє більшу активність, надаючи перевагу таким формам участі, як демонстрації, страйки, мітинги. На рівні «центр – периферія» центральні регіони виявляють вищий рівень політичної свідомості та активності. Регіони, які мають можливість забезпечити наявності в них ресурсів певний рівень економічного і соціального добробуту, як правило, характеризуються лояльним ставленням до існуючого політичного режиму, політичної системи, політичних лідерів. На підставі регіонального чинника можна також виокремити місцеву і сільську субкультури.

2. *Соціоекономічний чинник* обумовлює існування соціоекономічних субкультур, пов'язаних з наявністю у суспільстві різних соціальних груп, які відрізняються за економічним статусом, способом життя, інтересами, що в цілому формують їх ставлення до політичної сфери. Так, можна виділити субкультуру підприємців і представників найманої праці. Для першої групи політичними цінностями є свобода, передусім економічна, стабільність, вплив на прийняття рішень, тобто ті цінності, які формують політичні умови активності підприємця. Серед форм і методів впливу на владу вони надають перевагу активним методам, зокрема, широкому використанню ЗМІ, лобюванню урядових структур, створенню політичних партій, які претендують на участь у владі. Друга група теж відзначається високою активністю, проте частіше обмежується підтримкою політичних партій на виборах, схильна до протестних форм політичної участі. Представники нижчого класу (за сучасною

стратифікацією суспільства на вищий, середній, нижчий), наприклад, у Великій Британії, переважно підтримують лейбористів, тоді як представники середнього класу – консерваторів.

3. *Етнолінгвістичний чинник.* Мовні, етнічні особливості впливають на формування етнолінгвістичних груп і відповідно субкультур. На політичну культуру цих груп визначальний вплив мають етнічна свідомість і національний характер. Подібні субкультури притаманні для держав, які мають неоднорідний національний склад. Найпоширенішими є політичні субкультури національних меншин. Етнолінгвістичні субкультури особливо активні в тих випадках, коли дискримінується будь-яка етнічна меншість.

4. *Релігійний чинник.* Коли релігія є основним, усепроникним елементом загальної культури певної групи людей, то це сприяє формуванню релігійних субкультур. Відзначаються тісним переплетенням релігійної та політичної сфер суспільного життя, а також значним впливом релігійних установок на політичні орієнтації й політичну поведінку суб'єктів політики. Більше того, багато з ідей, цінностей, які пов'язуються з релігією, становлять частину політичної культури тієї чи тієї нації, країни, народу. Наприклад, ісламський фундаменталізм являє собою політичну ідеологію, а не релігійну позицію. Соціально-політична орієнтація Руської Православної Церкви формує політичні погляди десятків мільйонів вірян. Московський патріархат впливає на вірян України, Білорусі, Молдови, Прибалтики. У деяких випадках негласна, але активна підтримка Московським патріархатом тих чи тих політиків сприяла їх перемозі на виборах. А Римо-католицька Церква, забороняючи священнослужителям бути депутатами парламентів, лідерами партій, посідати міністерські посади, не пов'язуючи себе з жодною політичною і соціальною системою, фактично здійснює потужний вплив на соціальні процеси, надаючи духовно-моральну оцінку актуальним соціальним проблемам, і підтримує

деякі партії та профспілки, союзи підприємців, культурно-просвітницькі та інші організації.

5. *Віковий чинник.* Субкультури, сформовані за віковим чинником, відображають різні системи політичних цінностей у представників різних поколінь. Більше вивченою є молодіжна субкультура, якій притаманні емоційне сприйняття політичного життя суспільства; суперечливе розмаїття політичних інтересів і поведінки. За відсутності достатнього життєвого досвіду носіям цієї субкультури також притаманні: політична нерозбірливість, піддатливість до маніпулювання, еkleктичність, тобто механічне поєднання різних політичних поглядів, теорій, ідейних напрямів. Для молодіжної субкультури характерне домінування нонконформізму, радикалізму, культу сили, а також перевага таких цінностей як спілкування і якість життя. Проте саме серед молоді часто виникає багато майбутніх політичних нововведень, які пізніше можуть схвалюватися і сприйматися суспільством. Саме молодіжна субкультура може виступати в якості принципової опозиції до будь-якої влади, саме молодь потенційно є однією з найбільш ініціативних і активних суспільно-політичних сил. Первинна політична соціалізація практично усіх професійних політиків і громадських діячів відбувається саме в рамках молодіжної політичної субкультури. Субкультури найпомітніші в суспільствах, що трансформуються. Старші покоління, політична культура яких виникла в умовах старої політичної реальності, є носіями політичних поглядів, які можуть суттєво відрізнятися від установок молоді. Так, для старших поколінь вагомими цінностями стають стабільність, традиції, досвід, матеріальний добробут і забезпечення. Проте вікові відмінності є менш вираженими і здійснюють менший вплив на формування політичної культури у стабільних системах.

6. *Ціннісний чинник.* Особливу групу формують політична субкультура Заходу і політична субкультура Сходу. Перша орієнтується на ліберально-демократичні цінності та норми, відрізняється широким спектром політичного вибору і політичних орієнтацій; політичне життя

регулюється детальною правовою регламентацією, відрізняється різноманіттям; статус громадянина як суб'єкта політики є достатньо високим. Друга орієнтується на історико-релігійні традиції, функціонує в умовах обмеженого політичного вибору, є харизматичною, в її межах певні частини суспільства, зокрема частина жінок і молоді, ізолюються від політичного життя; характеризується чіткою політичною субординацією, домінуванням адміністративної влади над законодавчою і судовою; поширена елітарність влади та її передання у спадок.

Поділ на Східну (азійська) і Західну політичну культуру є досить умовним. Твердження, що азійці скептично ставляться до демократії, заперечують, наприклад, наукові розвідки Амаратьяна Сена. Вчений зазначає, що класичні традиції Індії, Близького Сходу, Ірану та інших частин Азії мали за основу обстоювання толерантності та плюралізму і захист державою меншин ще у записах індійського імператора Ашоки (III ст. до н. е.). Азія – це величезна територія, де проживає 60% населення земної кулі. Обговорюючи концепт «азійські цінності», вчені передусім концентрують увагу на Східній Азії (Корея, Японія, Китай, В'єтнам). Існує і Південно-Східна Азія, що є сумішшю китайської та індійської культур. Навіть у межах Східної Азії можна знайти низку відмінностей між Японією, Кореєю, Китаєм та іншими країнами регіону, а також у межах кожної з цих країн. Розмаїття – риса, яка властива більшості світових культур. Західна і Східна цивілізація тут не виняток. Підхід, що передбачає розгляд цінностей і традицій обох цивілізацій як монолітних, є, на наш погляд, спрощеним і дещо обмеженим.

Отже, особливості політичної субкультури зумовлені відмінностями розташування суспільних груп в економічній і соціальній структурах суспільства, а також ціннісною, освітньою, гендерною і віковою ознаками. Проте, на наш погляд, саме ціннісний чинник є найскладнішим і становить основу для виокремлення субкультур.

У силу соціальної неоднорідності суспільства різні політичні субкультури, які існують в ньому, можуть діяти як джерело дестабілізації суспільно-політичного життя. Різні політичні субкультури можуть і співіснувати одна з одною, взаємодіючи в межах єдиної для всього суспільства політичної культури. Подібна єдність – це джерело суспільної стабільності.

Досліджуючи проблему політичних субкультур, необхідно зазначити, що в соціально неоднорідному суспільстві може існувати і контркультура, яка спрямовується проти панівних відносин і тим самим порушує спокій та порядок у суспільстві. Тобто основну небезпеку в плюралістичному суспільстві, яке містить кілька політичних субкультур, несе лише та субкультурна група, суб'єкти якої прагнуть кардинальних змін у сфері суспільно-політичних відносин. За таких умов лише культура (і вибудована в її руслі система продукування та трансляції цінностей) здатна виконувати роль «приборкувача пристрастей» і регулятора соціальних відносин. Нові інформаційні технології розширюють діапазон культурних впливів, підводячи людство до своєрідного аксіологічного імперативу – пріоритету загальнолюдських цінностей над усіма іншими. Однак не можна не зважати і на протилежний процес – розширення простору антикультури, що не тільки поглиблює демаркаційні лінії, а й продукує антицінності, які доволі часто стають знаряддям у руках маніпуляторів. Примарна легкість здобуття інформації через систему соціальних мереж значно полегшує завдання впливу на суспільну свідомість.

При зіткненні суперечливих інтересів представників різних субкультур виникає загроза розпаду єдиної (у значенні спільної) та утворення фрагментарної політичної культури. Вона характеризується втратою загальних ідеалів і цінностей, пріоритетом групового егоїзму. Фрагментарність політичної культури особливо виявляється в переломні періоди суспільного розвитку, коли руйнуються звичні установки і уявлення, переривається процес передання норм політичної культури,

створюється певний розрив між політичною культурою старших поколінь і політичною культурою нових, яка лише формується. Історія багатьох суспільств свідчить про те, що фрагментарність політичної культури руйнує стабільність політичної системи.

Якщо в суспільстві існують різні субкультури, то яким чином можуть узгоджуватися цінності їх суб'єктів? Як вони можуть утворювати або впливати на його цілісність та сприяти забезпеченню стабільності всієї суспільної системи?

Можна вказати декілька шляхів вирішення цієї проблеми. Проте доцільно підкреслити провідну роль у цих процесах забезпечення дії ефективних механізмів групової та індивідуальної ідентифікації на основі самоорганізації, толерантності, діалогу, полілогу культур. Соціокультурній ідентичності належить особлива роль як чиннику побудови консолідуючих ціннісних систем, об'єднуючих типів орієнтацій, соціалізації на ґрунті взаємодії. Соціальні групи лише тоді є стабільними, коли їхні члени добровільно об'єднуються навколо цінностей культури. Саме культура є тим генетичним кодом, що забезпечує розвиток людства в руслі створених ним упродовж тривалої еволюції традицій і цінностей.

«Ідентичність» є найбільш вдалим операційним поняттям, яке пояснює культурні відмінності – регіональні, етнічні, конфесійні та ін. Вітчизняна дослідниця Л. Нагорна, вказуючи на зростання її питомої ваги в арсеналі гуманітаристики, зазначає, що «на фоні деструктування організацій, делегітимації інститутів, ефемерності культурних проявів ідентичність стає головним, а іноді і єдиним, джерелом смислів. Через ідентифікаційну призму найбільш рельєфно бачаться і витoki політико-мовних проблем, і відмінності регіональних та етнічних субкультур, і джерела ціннісних конфліктів, що можуть виникати на ґрунті розбалансування «старих» ідентичностей і ціннісних систем» [367, с. 19]. Також Л. Нагорна відзначає і наявність поняття «політика ідентичності», що виходить з необхідності прийняття певних політичних рішень з обов'язковим урахуванням

належності тих чи тих індивідів до конкретної національної, етнічної, расової чи якоїсь іншої групи або відповідного самопозиціонування національно-громадянських ідентичностей, особливо у тих країнах, де ці ідентичності з різних причин лишаються «недосформованими» [367, с. 20].

Нині у науковому колі висловлюється занепокоєння тим, що сучасні процеси глобалізації викликають суперечності, конфлікти ідентичностей – соціально-політичної, культурної – між новим і традиційним етнічним світобаченням, з ідентифікаційними установками, базованими на державному суверенітеті. Процеси глобалізації спрямовані на уніфікацію і тим самим суперечать різноманітності націй і народів, різноманітності ідентичностей. З іншого боку, відмінності є головним структуротворчим фактором соціального життя, адже у всіх соціальних дискурсах присутня ідея відмінностей – способів життя, смислів, парадигм. Соціологи відзначають, що культурно, етнічно, мовно, расово, релігійно гетерогенне суспільство є дуже вимогливим, не визнає догматизму. У таких умовах виникає дефіцит механізмів об'єднання індивідів у єдине ціле. Монополія індивідуалізму послаблює соціальну структуру, соціальну єдність [Див. 91, с. 93].

Політична наука і практика нині пропонує кілька варіантів вирішення проблеми співіснування субкультур, і політичних зокрема:

1. Поліархія як спосіб організації життя (Р. Даль). Науковець стверджує, що культурна однорідність є не обов'язковою умовою для встановлення поліархії. За певних умов поліархія може вижити і навіть непогано функціонувати, не зважаючи на розвинений субкультурний плюралізм [161, с. 539]. Проте поліархія не вирішує проблему співіснування субкультур. У розумінні Р. Даля, субкультурний плюралізм – це існування і взаємодія між різними субкультурами; кількість ліній, за якими культура (і відповідно суспільство) розділяється на субкультури. Вчений називає Швейцарію, Бельгію, Австрію, Голландію країнами з найсильнішим субкультурним плюралізмом (розділеність мовою, релігією). Проте

суспільство з яскраво вираженими і протиставленими одна одній субкультурами (етнічного, релігійного, лінгвістичного характеру) не може стати суспільством розвинутої поліархії. Чим виразнішою є субкультура, тим сильнішим є ототожнення з нею у суб'єктів, і тим більше вони взаємодіють між собою і менше – із суб'єктами інших субкультур. Трапляються екстримальні ситуації, відзначає науковець, коли більшість суб'єктів однієї субкультури проживає все своє життя практично у повній ізоляції від суб'єктів інших субкультур. Вони є ніби окремою нацією всередині країни. Багато питань і проблем розв'язуються майже виключно в межах цієї субкультури. У ситуації, коли представники однієї з субкультур відчують, що їй загрожують дії або наміри суб'єктів з боку іншої субкультури (або інших субкультур), виникає конфлікт, який може мати вибухову силу. Оскільки міжсубкультурні конфлікти загрожують самосвідомості особистості та групи, їх сталому укладу життя, а також викликають глибокі та сильні емоції, втрата самосвідомості й порушення способу життя не можуть бути виправдані й урегульовані шляхом переговорів, то все це призводить до перетворення розбіжностей між різними субкультурами у жорстокі конфлікти, що не піддаються розв'язанню за допомогою переговорів. У країні, де постійно виникають такі конфлікти, існування поліархії навряд чи є можливим [161, с. 538].

2. Співгромадська (консоціативна) демократія (А. Лейпгарт). Її суть – створення умов для співіснування в суспільстві різних субкультур, що може вирішити деякі найбільш гострі суперечки між його сегментами. Такий тип демократії А. Лейпхарт називає «консоціативна демократія», основними елементами якої є: правління великої коаліції політичних лідерів, що є представниками усіх значних сегментів суспільства зі змішаними культурами; обопільне вето – рішення, які впливають на життєві інтереси окремої субкультури, не можуть прийматися без згоди її лідерів; основні субкультури представлені в кабінетах та інших органах, які приймають рішення, приблизно пропорційно їх кількості; пропорційність також може

використовуватися і щодо призначених на державну службу; кожна субкультура має високий ступінь автономності в розв'язанні питань стосовно її внутрішньої діяльності. Якщо питання зачіпає загальні інтереси, то рішення повинні прийматися всіма сегментами з приблизно пропорційним ступенем їх впливу. Проте з решти питань прийняття рішень та їх виконання можуть бути доручені окремим сегментам [745].

Є країни, які підтверджують успіх об'єднаних систем у зменшенні потенційно дестабілізаційного ефекту субкультурних конфліктів. Це – Австрія, Бельгія, Голландія та Швейцарія. Хоча цей шлях і не надає стовідсоткових гарантій встановлення стабільної демократії, проте пропонує певний шанс для цього.

3. Модель громадянської інтеграції і мультикультуралізму. Результатом наукового пошуку стало виокремлення цих двох моделей вирішення проблеми співіснування представників різних культур, хоча цей поділ є достатньо умовний.

Модель громадянської інтеграції будується на ідеї доповнення різноманітності культур єдиною громадянською і заохоченням такої додаткової культурної однорідності другорядними методами, переважно соціально-економічними. Наприклад, такою є американська політика «плавильного котла», яка не заперечувала національні культури у побуті і водночас заохочувала засвоєння іммігрантами єдиних громадянських норм на основі оволодіння англійською мовою, а також сукупних норм культури т. зв. «білої протестантської більшості». Попри низку недоліків, недосконалостей, ця модель, маючи різні модифікації, була поширеною у США, а також Європі до 60-х років ХХ ст.

Модель мультикультуралізму виникла у 70-ті роки ХХ ст. і була спрямована на заохочення групового культурного різноманіття та співіснування громад у межах єдиної держави. Ця модель існує нині в багатьох країнах Європейського Союзу і теж має певні недоліки.

Мультикультуралізм – порівняно новий термін суспільних наук, що виник як позначення державно-правової політики відносин у полікультурному (як іммігрантському, так і неіммігрантському) суспільстві. Науковці, політики, ЗМІ вживають його і як синонім полікультурності, певної політики в полікультурному суспільстві, ідеології полікультурного суспільства. Також мультикультуралізм розглядають як один із виявів чи форм толерантності, оскільки він полягає у необхідності паралельного існування культур з метою їхнього взаємного проникнення, збагачення і розвитку [735, с. 217].

Ми поділяємо думку тих науковців, які вказують на різницю між поняттями «полі культурність» і «мультикультуралізм». Полікультурність – це реальний стан, неоднорідність суспільства, зумовлена такими чинниками: наявність регіонів (регіони як історичні, культурні, географічні, економічні одиниці); внесок інших культур у культуру держави (мова, економіка, історія, філософія, література, музика, повсякденне життя та ін.); глобалізація культури під впливом застосування нових технологій у ЗМІ й телекомунікаціях; лінгвістичний та етнокультурний плюралізм; «культурні коди» – стереотипи, забобони тощо. Мультикультуралізм – це політика в полікультурному суспільстві, спрямована на розвиток та збереження в окремо взятій країні й у всьому світі культурних відмінностей. Водночас це й теорія, що обґрунтовує таку політику. У західному світі мультикультуралізм припускає, насамперед, залучення в його культурне поле елементів культур іммігрантів із країн «третього світу». Згідно з політикою мультикультуралізму, на думку В. Кимлічки, мігранти мають право зберігати свою культуру та самобутність, перетворюючи сучасні західні нації на культурну мозаїку [735].

Аспекти проблеми мультикультуралізму досліджували О. Антонюк, С. Бенхабіб, С. Бондарук, І. Воронов, Ю. Габермас, О. Гриценко, О. Гукаленко, О. Дугін, В. Кимлічка, Ч. Кукатас, В. Логвинчук, В. Малахов, А. Перотті, М. Рагозін, Р. де Кодак, Й. Сележан, Ч. Тейлор, М. Уолцер,

С. Хантінгтон та ін. Мультикультуралізм як концептуальна модель, як соціально-філософська концепція розглядається у працях С. Дрожжиної.

Учені розрізняють два основні різновиди культурного розмаїття: розмаїття як результат інтеграції внаслідок розширення кордонів, культур, раніше автономних (глобальна інтеграція країн, культур, цивілізацій) і розмаїття як результат імміграції. Відповідно до цього, мультикультуралізм можна розглядати як концепцію, практику і політику не тільки іммігрантських країн, а й усіх сучасних полікультурних країн, що глобалізуються.

Поняття «мультикультуралізм» з'явилося у 1957 р. як характеристика політики Швейцарії. Остаточно до науково-політичного обігу цей термін увійшов у 1971 р., коли принцип мультикультуралізму було включено в Конституцію Канади. Цей принцип передбачав розроблення програм створення служб, спрямованих на підтримку етнокультурних асоціацій та допомогу меншинам у подоланні соціальних бар'єрів, які заважають їх повноцінному членству в житті суспільства. Згодом, у 1982 р., мультикультуралізм став конституційною нормою після прийняття «Канадської хартії прав та свобод», а після неї спеціалізованих законів, покликаних «сприяти визнанню і взаємній повазі різноманітних культур, що існують в країні, а також сприяти їх висловленню та відкритій демонстрації в суспільстві» [Цит. за: 800, с. 15].

Вітчизняна дослідниця С. Дрожжина зауважує, що на відміну від США, в Канаді ніколи не була популярною ідея єдиної нації. Канада завжди була країною плюралістичною в етнічному та лінгвістичному розумінні. В основу мультикультуралізму тут закладено насамперед демографічні фактори [174, с. 101].

Однією з «першовідкривачів» мультикультуралізму стала Індія, оскільки вже в 1950 р. в її Конституції було здійснено спробу одночасно врахувати культурне багатоманіття і запровадити норми західної демократії. Індія визнає релігійне, мовне різноманіття населення (хінді є

офіційною мовою федеральної держави поряд з англійською та півтора десятками інших мов, що мають офіційний статус у штатах, де ними послуговується більшість населення). Федеральна держава намагається навіть дотримуватися юридичного плюралізму, визнаючи роль і норми юридичних інститутів різних громад. Нарешті, вона забезпечує представництво внесених до реєстру племен і каст, резервуючи для них місця в парламенті.

Пізніше принципи мультикультуралізму було нормативно закріплено в Австралії, коли у 1973 р. лейбористський уряд опублікував документ під назвою «Мультикультурне суспільство – суспільство майбутнього» [Див. 657]. У 1978 р. федеральний уряд Австралії присвятив спеціальну доповідь облаштуванню іммігрантів і діяльності державних служб, відповідальних за роботу з іноземцями, порушивши питання про необхідність мультикультурної політики соціальної допомоги. У 1989 р. Австралія офіційно стала мультикультурною державою. Вона визнала за всіма представленими в країні етнічними групами право на збереження їх унікальної культури і зобов'язується надавати їм допомогу для реалізації цього завдання. Відтепер іммігранти, що прибувають до Австралії, повинні інтегруватися в громадянське суспільство і поважати встановлені в ньому правила, але не зобов'язані більше відповідати нормам етнічної більшості.

Мультикультуралізм у Швеції, який офіційно був прийнятий в 1975 р., заснований на трьох базових принципах: вільний вибір між етнічною ідентичністю і шведською культурною ідентичністю; однаковий рівень життя для груп меншин та решти населення країни; партнерство, що в цьому випадку означає забезпечення таких взаємин у професійній сфері, що дали б змогу кожному користуватися перевагами, які надає спільна робота.

З початку 1980-х років ці принципи увійшли у політичну практику більшості країн Заходу і стали нормою для міжнародних організацій. Досить тривалий час політику мультикультуралізму розглядали як панацею від усіх соціально-політичних негараздів. Це надмірне захоплення

мультикультуралізмом, як справедливо зазначає С. Дрожжина, призвело до того, що нині західні країни в той чи той спосіб відходять від цього принципу, відшукуючи такі, що допоможуть зберегти статус-кво. Наприклад, у Канаді мультикультурна політика відступила від принципу рівних можливостей. Крім того, більше привілеїв надається іммігрантам з Пакистану, Індії, Китаю з метою «відновлення історичної справедливості». У результаті навіть іммігранти, які не зазнали жодних утисків, мають більші привілеї, ніж вихідці з Європи [174, с. 101].

Як реакція на ці процеси у європейських країнах, які вважаються традиційно демократичними, порушуються демократичні принципи задля збереження себе англійськими, французькими, німецькими тощо [325, с. 25].

Терористичні акти в Європі, починаючи з вибухів у Мадриді та Лондоні, «карикатурна війна», погроми у Франції і відповідь на ці акції представників національних меншин європейських держав свідчать про те, що політика мультикультуралізму в Європі виявилася м'яко кажучи малоефективною.

Мультикультуралізм залишається не лише «невизначеним» терміном, а й у край суперечливим явищем, що породжує певні колізії. Так, двозначно можна оцінити політичні заяви кінця 2010 – початку 2011 р. лідерів трьох країн – Німеччини (А. Меркель, листопад, 2010), Великої Британії (Д. Кемерон, лютий 2011) і Франції (Н. Саркозі, лютий 2011) про «провал» політики мультикультуралізму. З одного боку, можна визнати його політичну неспроможність (помилка як політичної стратегії), з іншого – культурологічну (неможливість формування громадянської ідентичності через «розмивання» цінностей титульної нації). На наш погляд, виступи політиків були спрямовані на підкреслення мультикультурної дезінтеграції суспільств, на те, що мультикультуралізм – неправильно обрана стратегія для гармонійного співіснування різних етнічних груп.

Це не означає, що мультикультуралізм як вияв толерантності не виправдав себе в Європі. Адже до безперечних переваг мультикультуралізму зараховують: збереження та підтримку культурного різноманіття; визнання і захист меншин усіх форм та видів; відмову від шовінізму, расових та інших забобонів і стереотипів, ксенофобії; виховання толерантності і поваги до інших; усупереч поширеному твердженню про «загрозу національній єдності» мультикультуралізм характеризується спрямованістю на інтеграцію і залучення, а не відокремлення та маргіналізацію; наявний у системі освіти мультикультуралізм робить навчання меншин більш продуктивним.

Недоліки мультикультуралізму, що виявляються зворотним боком переваг, полягають у можливій етнізації соціальних відносин, інституціоналізації культурних відмінностей, невизнанні ліберального принципу пріоритету прав індивіда. Що у черговий раз підкреслює суперечливість мультикультуралізму.

Опоненти мультикультуралізму серед його вад називають насамперед: створення загрози національній гармонії і єдності, ускладнення процесу асиміляції, можливість посилення міжгрупової та міжрасової недовіри, зокрема через запровадження «квотування» під час вступу до ВНЗ, прийняття на роботу тощо. Представники титульних націй Європи звинувачують неєвропейські та нехристиянські національні меншини у тому, що вони намагаються повністю зруйнувати систему цінностей сучасної ліберальної демократії.

Саме тому опоненти мультикультуралізму та цільових програм формування толерантності вважають таку політику з боку держави швидше перешкодою на шляху до полікультурного суспільства, ніж засобом його формування. Мультикультуралізм як державна політика в умовах існування стійких етнічних утворень – титульних націй – оцінюється як така, що блокує демократичний плюралізм, підмінюючи громадянське суспільство

сукупністю автономних і конкуруючих одна з одною «культурних спільнот».

Російський науковець Е. Паін зазначає, що є два напрями критики мультикультуралізму:

– консервативна критика, яка ґрунтується на необхідності замінити мультикультуралізм монокультуралізмом і наголошує на законодавчому закріпленні привілеїв для домінуючих культурних груп (неонацисти в Німеччині; активісти «Англійської ліги оборони»; активісти партії Марин Ле Пен у Франції);

– ліберальна критика, що ґрунтується на добровільному, а не примусовому збереженні культурного різноманіття як права усіх громадян. Наводяться такі аргументи: ця політика забезпечує державну підтримку не культурам, а переважно громадам і групам, які безпідставно беруть на себе місію представництва інтересів усього етносу чи релігії; стимулює розвиток комунітарної (громадської) ідентичності, утискаючи індивідуальну, що закріплює владу групи над індивідом; штучно консервує традиційно-громадські відносини, перешкоджаючи індивідуальній інтеграції представників різних культур у громадянське суспільство; провокує сегрегацію, породжуючи штучні кордони між громадами, виникнення замкнених поселень, своєрідних кварталів і гето [422]. Основна вада, за що критикують мультикультуралізм, – це відродження і посилення роздрібненості суспільства на духовно-культурній основі. Проте суперечності між іммігрантами та корінним населенням не завжди обмежуються етнічними або культурними причинами. Це суперечності соціального характеру, пов'язані з боротьбою за робочі місця, соціальний статус, якісну освіту. Культурний складник, тобто те, що зумовлено походженням іммігрантів, не відіграє тут вирішальної ролі. Однак часто соціальні суперечності сприймають і видають за культурні. У свою чергу така культуралізація соціального призводить до етнізації політичних чинників.

Підсумовуючи, зазначимо, що попри різні його тлумачення (як ідеології, політики, соціального дискурсу) мультикультуралізм визнає правомірність і цінність культурного плюралізму, значущість розмаїття культурних форм, утверджує повагу до розбіжностей.

Для розуміння переваг і вад мультикультуралізму потрібно звернутися до феномену культури як системи цінностей, норм та правил поведінки в певному соціумі. Тому узгодження між собою кількох культур передбачає узгодження насамперед їх цінностей. Отже, головним принципом мультикультуралізму є принцип узгодження культур. Оскільки цінності для носія культури мають позасвідомий, імперативний характер, то єдиний шлях такого взаємного узгодження – визнання важливості кожної цінності, що входить до складу кожної з усієї множини культур. Мультикультуралізм утверджує повагу до розбіжностей, при чому не заперечує пошуку єдності («єдність у багатоманітності»). Такою єдністю, цементуючим фактором, як зазначає С. Дрожжина, у полікультурному, фрагментованому суспільстві можуть стати тільки загальнолюдські цінності, дотримання прав людини в усіх сферах життя (у т. ч. й захист прав національних, мовних, політичних, релігійних меншин), а отже, процес неухильної демократизації суспільства [174, с. 104].

Підтримуємо думку науковців, що мультикультуралізм не є універсальною формулою для вирішення суперечок, конфліктів у сучасних суспільствах, має суперечливий характер. Можливо, він є певним історичним епізодом, проявом короткочасної «зворотної хвилі», що завершує цикл індустріальної модернізації [174; 422]. Більшою мірою мультикультуралізм – це один із принципів політики культури в полікультурному суспільстві, який має правове закріплення. Небезпечно його культивувати як ідеологію сучасного суспільства, на основі якої створюються політичні сили, діяльність яких може значно актуалізувати одну зі сторін мультикультуралізму – підтримку розмаїття культур, що у кінцевому рахунку призведе (і як показує досвід Великої Британії, Франції,

Німеччини призводить) до значної фрагментації, поляризації, конфліктності суспільства.

Нині Європа шукає нову формулу співжиття представників безлічі культур та націй, яка б урахувала культурні відмінності в широкому їх спектрі, що наявні у сьогоденних суспільствах, і виклики глобалізаційних та інформаційних процесів. Це актуальна наукова і практична проблема, яка має об'єднати зусилля філософів, політологів, соціальних і етнопсихологів, соціологів, культурологів, правознавців. У цьому напрямі робляться певні кроки.

У 2009 р. Рада Європи у «Білій книзі з міжкультурного діалогу» піддала критиці концепції «культурної асиміляції» і сучасного мультикультуралізму [Див. 155]. Натомість міжнародні організації і демократичні країни перейшли до нової стратегії, яка вибудовується на таких принципах: заохочення інтеграції іммігрантських груп до спільноти, яка приймає, з використанням системи пільг і санкцій; розподіл сфер культури: у публічній сфері заохочується культурна однорідність, заснована на прийнятті єдиних формальних норм, які контролює громадянське суспільство; у приватній сфері, як і в духовній, гарантується можливість культурного різноманіття.

Передбачається, що така модель як компроміс між існуючими допоможе забезпечити дотримання прав людини незалежно від її культурних уподобань за збереження полікультурного суспільства. Проте цей варіант ще недосконалий. У реальному житті важко визначити межу між приватним та публічним.

До нових стратегій культурної політики належить модель «індивідуальної свободи і культурного вибору», засади якої розробив А. Сен [Див. 422]. Провідна ідея – поступове послаблення групових форм ідентифікації і перехід до індивідуального вибору. Культурну свободу вчений пояснює як надання індивідам права жити відповідно до власного вибору, забезпечуючи їм можливість оцінити інші варіанти. Інакше кажучи,

основна ідея цієї концепції – розвиток індивідуального мультикультуралізму і послаблення групових культурних традицій, засвоєних від народження.

Особливої актуальності набуває проблема міжкультурної комунікації як процесу взаємного обміну інформацією між окремими особистостями та групами людей – представниками інших культур, що відрізняються у сприйнятті та поведінці. Успішність міжкультурної комунікації визначають розуміння учасниками цих відмінностей та усвідомлення єдності і доцільності в досягненні поставленої мети – культурне, духовне взаємозбагачення.

Домінуючим в освіті є культурологічний підхід, який орієнтує педагогіку на діалог людини з культурою як її творця та суб'єкта, здатного до культурного саморозвитку. Тож педагогіка спрямована сформулювати навички участі у такому конструктивному діалозі.

Стрімкий розвиток сучасної інформаційної сфери, з одного боку, надає людині, а також соціально-культурній спільноті змогу розширити свої знання, можливості, використовуючи культурні досягнення інших народів, з іншого — може призвести до втрати народностями своєї культурної ідентичності. Побудова відкритого суспільства актуалізує питання міжкультурної компетенції, яка зумовлює відкритість людей до нових культурних цінностей, нових ідей. У свою чергу, це потребує впровадження полікультурної освіти на основі гуманістичних ідей, яка сприяє формуванню мирних, гармонійних відносини між етнічними, культурними, релігійними та іншими групами. Така освіта актуальна і необхідна для більшості держав, а особливо тих, де суспільство складається з представників різних народностей і національностей.

У глобалізованому світі спостерігається тенденція зростання напруженості між різними системами цінностей, спричиненої прагненням кожної з них домінувати над іншими і боротьбою за сфери впливу. Проте необхідність вирішення глобальних проблем вимагає погодженості між

окремими культурами і вироблення критеріїв (універсальної ціннісної системи) цієї згоди. Це можливо на основі рівності культур, реалізації своєї ціннісної системи й загального відчуття відповідальності й обов'язку, поваги до іншої сторони, а також на основі взаємодоповнюваності «етнічних» ціннісних систем.

Нагальною в сучасному суспільстві є проблема співвідношення універсальної та етнічних ціннісних систем, яку в західній філософії намагаються вирішити в суперечці лібералів, що надають пріоритет праву над благом, і комунітаристів, що надають пріоритет ціннісній системі визначеної спільноти.

Висновки до другого розділу

В умовах актуалізації проблеми формування системи політичних цінностей, демократичної політичної культури важливим є питання стосовно того, яке місце серед демократичних цінностей посідає політичний плюралізм і наскільки його сприйняття залежить від сучасних суспільних змін. Сутність цього питання закорінена в основах ціннісних теорій демократії, пріоритетом яких є суб'єктивний аспект демократичних процесів – ціннісні орієнтації, сукупність певних ідеалів і принципів, тобто тих вищих цінностей, які й виражають її соціальний зміст і призначення.

Поєднання гуманістичного, культурологічного, ціннісного та синергетичного підходів у розумінні політичного плюралізму дало змогу виділити такі аспекти: політичний плюралізм як ідея, вчення, теорія (теорія плюралістичної демократії, теорія політичного плюралізму); політичний плюралізм як принцип демократичної організації суспільного життя; політичний плюралізм як цінність суспільного життя. Також комплекс окреслених підходів і методів дозволив розкрити дві протилежні підвалини політичного плюралізму — сприяння множинності, з одного боку, і підтримання цілісності суспільства — з іншого, які однаково необхідні для

саморозвитку суспільства. Відповідно мета політики визначається на підставі знання про те, яку з його підвалин — першу чи другу — можливо й необхідно за конкретних умов розвитку суспільства інтенсифікувати, як усунути або обмежити їх наслідки для збереження відносної стабільності суспільства та його структур.

У сучасній науці сформовано ціннісний і когнітивний (соціологічний) підходи щодо пояснення природи цінностей. Крім означених, утверджується новий – культурологічний, згідно з яким існує велика кількість культур, кожна з яких має власну ціннісну систему, що зумовлена історично.

Цінності розглянуто як інструмент соціального регулювання, як орієнтири, як властивість предмета. Політичному плюралізмові притаманні майже всі ознаки цінностей, він є значущим для окремого громадянина і групи, адже передбачає можливість формування і вираження різних ідей, інтересів, поглядів тощо; формується в сферах демократичної соціальної спільноти; постає як процес і результат політичної соціалізації суб'єкта. Політичний плюралізм може належати до головних політичних цінностей демократичного суспільства і до другорядних в умовах авторитарної політичної системи; може конфліктувати з політичним монізмом у тоталітарній політичній системі. Він може бути включеним до ієрархії демократичних політичних цінностей і виступати основою політичних переконань, норм, які регулюють політичну поведінку окремого суб'єкта політики і «правила гри» для суспільних та політичних груп. Політичний плюралізм зумовлюється політичними традиціями, культурою, історією, може змінюватися з плином часу і зміною соціального (соціетального) контексту від стану «дикого», поляризованого до організованого, поміркованого, цивілізованого.

Ціннісна природа політичного плюралізму також розкривається у зв'язку з іншими цінностями плюралістичної теорії демократії – передусім

свободою і правами людини, толерантністю, безпекою, порядком, консенсусом та ін.

Політична свідомість є опосередкованим відображенням політичного життя суспільства, серед проблем якого – формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів. Демократична політична свідомість, відображаючи багатовимірний характер політики, політичного життя, торкається питання єдності суспільства у різноманітні інтересів, поглядів, ідей, ідеологій, орієнтацій, установок тощо. Проблема діалектичного поєднання «єдине – множинне» знайшло вираження у декількох фундаментальних моделях пояснення світоустрою – монізмі, дуалізмі, плюралізмі, додатковості, інтервальності й ризоморфізмі.

Плюралізм пов'язується з гетерогенністю культури, а також сприяє взаємодії культур, акцентуючи увагу на визначенні спільної основи цієї взаємодії – визнанні загальнолюдських цінностей. Полікультурне суспільство є складним утворенням, що складається з багатьох спільнот, які не є однорідними і чітко структурованими. У процесі консолідації полікультурного суспільства важливими є питання щодо забезпечення ефективних механізмів групової та індивідуальної ідентифікації, що у свою чергу актуалізує проблему самоорганізації, толерантності, діалогу, полілогу культур. У цьому контексті саме соціокультурній ідентичності належить особлива роль як чинника консолідуючих ціннісних систем, об'єднуючих типів орієнтацій, соціалізації на ґрунті взаємодії. Іншим є питання підтримки цілісності суспільства та вироблення форм співіснування субкультур, у тому числі і політичних. У цьому контексті проаналізовано концепції поліархії як способу організації життя Р. Даля; співгромадської (консоціативної) демократії А. Лейпхарта; моделі громадянської інтеграції і мультикультуралізму.

РОЗДІЛ 3

КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР ПЛЮРАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

3.1 Система комунікацій постіндустріального суспільства в умовах політичного плюралізму

Плюралізм пов'язаний зі свободою вибору можливостей у різних сферах, зокрема й у спілкуванні. До того ж передумовами його виникнення є плюралізм думок, повага до іншодумства, врахування інтересів і поглядів опонента; відсутність монополії на остаточну, вищу істину, нав'язування своїх думок і поглядів іншим, що також належить до сфери комунікації.

Для втілення політичного плюралізму необхідний інформаційний, комунікативний простір, який сприяє передачі інформації, побудові діалогу між різними суб'єктами політики. Передумовою політичного плюралізму є наявність політичної комунікації, яка в епоху розвитку інформаційного суспільства постає джерелом формування нових його проявів.

Різноманітність думок сприяє формуванню інформаційно-комунікаційного простору, характеру політичних відносин та з'ясуванню особливостей їх впливу на ставлення людини до політики, участь у ній в умовах політичного плюралізму.

Для характеристики сучасних відносин між людьми, соціальними, політичними групами доцільно, на наш погляд, використати схему «домодерне», «модерне», «постмодерне» суспільство, запропоновану у 50-ті роки ХХ ст. С. Круком та С. Лешем [Див. 226, с. 35]. Постмодернізм, який, на думку багатьох дослідників, характеризує сучасне суспільство, має такі ознаки: люди не мають безпосереднього доступу до реальності, тому адекватних засобів для усвідомлення істини не існує; реальність недоступна, оскільки люди є «полоненими мови, яка надає форму нашим думкам швидше, ніж ми можемо мислити, і тому ми не можемо висловити

те, про що думаємо» (за Г. Ландом); реальність люди конструюють через мову, і тому її природу визначають ті, хто володіє можливістю формувати мову [Див. 14, с. 426].

Американський критик І. Хассан, визначаючи властивості постмодернізму, виокремив такі його ознаки: невизначеність, культ незрозумілостей, помилок і пробілів; фрагментарність і принцип монтажу; «деканонізація», боротьба з традиційними ціннісними центрами; відсутність психологічних і символічних глибин («все відбувається на поверхні»); мовчання, відмова від мімезису та зображального начала («ми залишаємося з грою мови, без Его»); позитивна іронія, що утверджує плюралістичний всесвіт; синтез жанрів, високого і низького, стильовий синкретизм; театральність сучасної культури, робота на публіку, обов'язковий облік аудиторії; зростання свідомості з розвитком засобів комунікації, здатність пристосовуватися до їх оновлення і рефлексувати над ними [Див. 43].

Нову сучасність У. Бек називає рефлексивною. Люди стають дедалі вільнішими від структурних обмежень і, як наслідок, більше здатні займатися рефлексивною творчістю не лише для себе, а й для суспільства, у якому вони живуть, та доносити свої «досягнення» до цього суспільства за допомогою комунікації. Дедалі менше люди залежать від класу, до якого належать, і діють самостійно. Спираючись на власні ресурси, вони стають усе більше рефлексуючими. Це відбувається під впливом комунікації та змінює когнітивні й поведінкові структури як окремої людини, так і соціальних груп. Виникають нові соціальні відносини й нові соціальні зв'язки на основі індивідуального вибору. Солідарність у новому суспільстві слугує для порятунку від численних небезпек. Ці процеси М. Кастельс назвав «глобальним перехідним періодом» та визначив його основні ознаки: вирішальний вплив розвитку інформаційних технологій на глобальні культурні трансформації та переміщення суспільної влади від національних еліт до неперсоніфікованих сил, електронних імпульсів;

виникнення культури «реальної віртуальності», коли всі культурні надбання перебувають у єдиному цифровому просторі; створення ЗМІ нових культурних кодів для впливу на суспільство та перетворення індивідами вражень, отриманих у процесі комунікації, на досвід [232; 659].

Характерною особливістю сучасного етапу суспільного розвитку є всебічна стрімка інформатизація всіх сфер життєдіяльності, що в поєднанні зі швидким розвитком інформаційних технологій віртуалізує суспільні відносини, соціально-економічні і політичні процеси. Інформаційний чинник – один із визначальних у формуванні цінностей, світосприйняття, виборі орієнтацій. Згідно зі звітом Всесвітнього економічного форуму, нині найрозвинутішою у сфері цифрових технологій є Фінляндія, до десятки лідерів увійшли Сінгапур, Швеція, Нідерланди, Норвегія, Швейцарія, Велика Британія, Данія, США і Тайвань. Україна посіла 73 місце [244].

Однією з найбільш розроблених і відомих серед теорій «нового етапу» розвитку суспільства, що виникли в межах згаданого вище підходу, є теорія «інформаційного суспільства», ключові положення якої стали основою для вивчення впливу комунікації на процес створення політичної картини світу в умовах політичного плюралізму.

Термін «інформаційне суспільство», запроваджений Т. Умесао в 1963 р., був пов'язаний з розвитком комунікаційних технологій, а також утвердженням «технократичної думки». На думку теоретиків «інформаційного суспільства», воно формується на основі таких технологічних досягнень у галузі комунікації: комунікаційний супутник – кабельне телебачення – персональний комп'ютер. До теоретиків інформаційного суспільства належать Д. Бел, М. Кастельс, М. Маклюен, Й. Масуда, Е. Тоффлер та ін. У науці можна знайти десятки понять, запропонованих для позначення окремих ознак цього суспільства: посткапіталістичне (Р. Дарендорф), постсучасне та активне (А. Етціоні), постбуржуазне (Г. Ліхтгейм), нове індустріальне (Дж. Гелбрейт), індустріальне у фазі зрілості (Р. Арон), мережеве (М. Кастельс),

постпідприємницьке (П. Дракер), постринкове (Т. Бернс), посттрадиційне (Ш. Ейзенштадт), постісторичне (А. Гелен), технологічне (Ж. Еллюль), пострайбалістське (Е. Гобсбаум), постліберальне (Д. Вінерс), постекономічне (В. Іноземцев) та багато інших [4; 8; 226].

У. Мартін під інформаційним суспільством розуміє «розвинуте індустріальне суспільство», що утверджується в Японії, США та Західній Європі і відповідає п'ятьом критеріям: технологічному (ключовий фактор – інформаційна технологія, широко застосовувана на виробництві, в установах, системі виробництва й побуті), соціальному (інформація стимулює зміну якості життя, формується й утверджується «інформаційна свідомість» за широкого доступу до інформації), економічному (інформація становить ключовий фактор економіки як ресурс, послуга, товар, джерело доданої вартості й зайнятості), політичному (свобода інформації, що формує політичний процес, який на основі консенсусу між різними класами й соціальними верствами населення), культурному (визнання культурної цінності інформації, сприяння утвердженню інформаційних цінностей в інтересах розвитку окремого індивіда й суспільства загалом) [535].

Цікавою у контексті нашого дослідження є думка вітчизняного дослідника І. Воронова: «...Якщо індустріальне суспільство – це взаємодія людини і машини, то постіндустріальне суспільство засноване на «трі між людьми», в якій на тлі машинних технологій зростає технологія інтелекту, заснована на інформації. Постіндустріальне суспільство є також комунікативним суспільством, де соціальною одиницею виступає радше окрема спільнота, аніж індивід, і метою стає досягнення «соціального рішення», що відрізняється від простої суми індивідуальних рішень...» [95, с. 147]. Можна розширити думку науковця тим, що в сучасних умовах комп'ютерно опосередкованої політичної комунікації з'являються нові актори – віртуальні спільноти, які об'єднуються навколо загальних інтересів або цінностей і, на думку О. Дубаса, «...є найновітнішими різновидами соціальних груп, адже механізми управління ними схожі з

подібними механізмами, які застосовуються для управління традиційними соціальними групами» [176, с. 297].

Найвідоміший із дослідників інформаційного суспільства М. Маклюен стверджував, що всі революційні зрушення в розвитку людства, культури, свідомості й психології людей детерміновані технічними засобами комунікації. Він запропонував тріступінчасту модель всесвітньої історії, що зумовлюється генезисом засобів комунікації [Див. 226, с. 144].

Перша епоха: людина, що слухає, – епоха племінного індивіда з перевагою усного мовлення як засобу комунікації в акустичному (доалфавітному) світі (міфологічна свідомість). Первісна, дописьмова, культура заснована на принципах природності та колективності способу життя, сприйняття та розуміння довколишнього світу завдяки усним формам зв'язку й передачі інформації.

Друга епоха: людина, що дивиться, – епоха типографського (друкований верстат Й. Гутенберга) чи індустріального індивіда з перевагою друкованого слова над усним мовленням у комунікації. Рядок, що сприймається оком, зумовив нову організацію життя людей, тому що вони стали думати логічно і послідовно (раціоналістична свідомість). Культура письмово-друкована замінила усно-емоційні форми спілкування книжними і встановила замість природності та колективізму дидактизм, індивідуалізм та націоналізм.

Третя епоха: людина, що слухає і дивиться, – епоха інформаційного індивіда в умовах перемоги електронної (аудіовізуальної) комунікації, що підвищує інтелектуальні здібності і творчий характер особистості (синтез міфораціоналістичної свідомості); зрушення у бік відродження природного, слуховізуального, багатовимірного сприйняття світу й колективності, але на новій електронно-індустріальній основі й за допомогою заміщення книгодрукарських умов спілкування радіотелевізійними засобами масових комунікацій [Див. 226, с. 144].

М. Маклюен вважав, що електронна революція перекроє життя. На початковій стадії електронна технологія (космічний зв'язок, портативний відеозапис тощо) виконувала роль соціальної терапії – вона створила новий етап соціального спілкування, у якому вирівнюються перекручування і диспропорції, зумовлені географічним розташуванням та економікою, сприяючи зростанню взаєморозуміння між різними прошарками суспільства й народами. Наступний етап комунікаційної революції пов'язаний із трьома великими інноваціями: супутниковий зв'язок, створення оптиковолоконних кабелів і кабельних мереж, цифрових електронних пристроїв із застосуванням мікропроцесорів та інтегральних схем для швидкісного прийому і передачі інформації. Це відкриває доступ будь-якій людині у будь-якій точці Землі до баз даних і знань, якщо вона має термінальний пристрій (чи комп'ютер) для введення і виводу інформації, включений у єдину інтегровану систему зв'язку. Подібні інтелектуально-технологічні системи ведуть до принципово нового стану цивілізації і культури – глобального гіперінтелекту (індустрії даних і знань) [Див. 753].

У сучасних умовах виник позаприродно-технічний світ, штучна реальність людей, що стала їхнім середовищем існування. Виходячи з факту взаємозумовленості організму й біоценозу, В. Засурський стверджує, що, з одного боку, людина сама створює штучне середовище і залишається єдиним представником природи в ньому, а з іншого – це середовище трансформує людину у відповідний собі стан і в тілесному і, що особливо важливо, в духовному плані. Вершиною цього процесу можна вважати комп'ютерну реальність, субстанцією якої є не речі, а відносини. Людина в цьому світі ідеальна, а процеси здатні імітуватися. Тому відбувається певне знецінювання через комп'ютерну реальність «прототипів» відносин, що існують у природному світі. У цьому ж контексті наявні специфічні «прототипи» цінностей, що існують у соціумі. Такі цінності, а точніше, їх тлумачення стає предметом дискурсу в межах цієї нової реальності. Отже, в

інформаційному суспільстві стверджується нова шкала цінностей. Змінюються закони суспільної самоорганізації, формуються нові особливості економіки [200, с. 31–44].

Влада в інформаційному суспільстві, на думку М. Кастельса, належить тому, хто здатний створювати нові культурні коди, за допомогою яких індивіди визначають реальність (у т. ч. політичну), картину світу, і приймати рішення щодо існуючої ситуації. Використання цих кодів відкриває можливості маніпулювання свідомістю індивідів та соціальних груп і нав'язування політичної волі однієї групи іншим [659, с. 542–544].

Науку як відкриття і дослідження світу витісняють проектування і винахідництво, методологія і технологія. Дослідники говорять про подібність зв'язку давнього міфу і магії, сучасної науки і технології. Перші елементи кожної пари виконують функції пояснення світу, а другі – маніпулювання ним.

В умовах інформаційного суспільства, на думку У. Мартіна, «якість життя, так само як перспективи соціальних змін та економічного розвитку, залежить від інформації та її використання. У такому суспільстві стандарти життя, форми праці й відпочинку, ринок перебувають під значним впливом досягнень у сфері інформації та знання» [Див. 741, с. 42]. Однак, відзначаючи позитивний вплив нових інформаційних технологій, дослідник звертає увагу на те, що вони містять і чималі можливості для порушення принципів демократичного устрою суспільства, прав і волі людини. Це може виявитися не лише, наприклад, у створенні «електронної картотеки» на кожного жителя країни, а й у відсутності можливості вільного доступу до інформації простих громадян, які нерідко змушені задовольнятися відомостями, що мають уривчастий характер або ж тенденційно підібрані відповідними службами, тим більше що в багатьох державах поки не прийняті закони про свободу інформації. Цю думку розвинув і вітчизняний дослідник І. Воронов, зазначаючи, що інформаційні технології самі по собі не поліпшують життя суспільства, а зростання його якості залежить від

«політичної мудрості тих, хто регулює його (суспільства) розвиток» [94, с. 156].

У науковій літературі поширені поняття «інформаційний простір», «комунікаційний простір», «інформаційно-комунікаційний простір». Інформаційний і комунікаційний простір переважно досліджують як окремі і самостійні явища, процеси, феномени. Сутність інформаційного простору пояснюють геополітичний, ноосферний, семантичний, соціокультурний, інформаційно-комунікаційний, соціально-інформаціологічний підходи. Комунікативний простір та його аспекти стали предметом дослідження зарубіжних і вітчизняних науковців: Д. Бела, М. Кастельса, М. Маклюєна, Й. Масуди, Е. Тоффлера; І. Додіна, О. Захарової, В. Іноземцева, А. Майноло, О. Ненашева, О. Соловйова, С. Тихонової, Ю. Бондаря, С. Денисюк, О. Дубаса, О. Єропудової, О. Картунова, В. Коляденка, Ю. Шайгородського та ін.

О. Дубас обґрунтовує функціонування інформаційно-комунікаційного простору як форми існування інформаційних систем, що забезпечує і стимулює оперативні взаємодії виробників інформації та її споживачів, трансляцію знань, накопичених в інформаційних ресурсах, і їх збереження у сформованій інформаційній інфраструктурі, сукупність комунікаторів, реципієнтів, значеннєвих повідомлень, комунікаційних каналів і засобів комунікації [175]. Це поняття відображає технічний, технологічний і соціокультурний аспекти інформаційного та комунікаційного просторів. Розвиток інформаційно-комунікаційного простору супроводжується не лише вдосконаленням засобів передачі інформації, засобів комунікації, а й зміною політичних і культурних цінностей людини – утворюється нова система цінностей, утверджуються нові пізнавальні і практичні пріоритети, що впливають на політичну поведінку і політичну культуру. У сучасному суспільстві джерелом і засобом формування знань є інформація, поширювана, переважно, через ЗМК (преса, радіо, телебачення, книги, Інтернет тощо), а не безпосередні контакти з навколишнім світом і

особистий досвід. Подія стає подією для суспільства тоді, коли одержує інформаційне забезпечення.

Основними ознаками інформаційного (і політичного) простору науковці визначають: швидкість, щільність і відкритість інформаційних обмінів у політичному просторі; зворотний зв'язок, недостатність якого суттєво позначається на розвитку демократії; сегментацію і стратифікацію інформаційного простору; інформаційну нерівність.

Особливості інформаційно-комунікаційного простору, швидкі темпи розвитку інформаційних, цифрових технологій зумовили заміщення чи паралельне співіснуванням політичної реальності і реальності віртуальної. Це виражається в тому, що в сучасному суспільстві людина віддаляється від соціальних, політичних інститутів, які виконують роль об'єктивної відносно неї реальності. Її інтереси переміщуються у сферу віртуального світу, який передбачає її спілкування переважно з образами, симулякрами, а не з реальними об'єктами.

Серед науковців є різні погляди щодо змісту віртуальності. Так, російська дослідниця Р. Шагієва стверджує, що «інформаційне суспільство характеризується співіснуванням двох світів – звичного нам фізичного світу... і вітуального світу, який створений людиною й існує у штучному комп'ютерному середовищі» [605, с. 266]. Віртуальна реальність, на її думку, є частковим відображенням фізичного світу в пам'яті програмних засобів і комп'ютерів. Ці два світи не просто співіснують, а взаємодіють і впливають один на одного. Відповідно до цього, віртуальна реальність – це категорія, що позначає сукупне відображення об'єктів, явищ, процесів та зв'язків фізичного світу в пам'яті комп'ютерів інформаційно-комунікаційних систем.

Такий підхід дещо спрощений і потребує серйозних уточнень. Справді, існують світи реальний і віртуальний, які взаємодіють і впливають на поведінку і стиль життя людини. Проте помилковим є твердження про те, що цей світ існує у пам'яті програмних засобів і комп'ютерів. Цей світ

створює людина, він формується у її свідомості і залишається у її пам'яті. Комп'ютер є лише засобом, за допомогою якого моделюється віртуальна реальність, віртуальний світ людини. Поняття «віртуальність», «віртуальний світ» мають психологічну, а не лише технологічну суть, і позначають своєрідне символічне середовище людського світосприйняття.

Цікавих висновків щодо виникнення віртуальності дійшов вітчизняний дослідник Ю. Шайгородський. Він наголошує, що як символічне середовище новою її «можна назвати з певними застереженнями. Свого часу Т. Парсонс посередниками соціальних комунікацій називав гроші, владу, вплив, ціннісні орієнтації... Всім цим посередникам завжди була властива віртуальність у значенні «ідеальності» (знаковості, символу, еквівалента). Переосмислюючи у зв'язку з цим вплив традиційних засобів масової інформації (радіо, телебачення, газет, журналів), Ю. Шайгородський висловив думку про «всебічний розвиток віртуальності як місця зосередження універсальних дискурсивних практик. З появою новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій цей процес набув нових ознак: віртуальне середовище виокремилося в структурі політичних комунікацій. Віртуальність творчо комбінує різні явища, які в реальному житті не представлені разом. Вона дозволяє поєднувати речі, які, на перший погляд, не мають нічого спільного... Таким чином формується принципово новий тип символічного існування людини, культури, соціуму» [608, с. 60].

Універсальними властивостями віртуальної реальності науковці називають: нематеріальність впливу (зображуване створює ефекти, характерні для предметного поля), умовність параметрів (об'єкти штучні й змінювані), ефемерність (свобода входу/виходу забезпечує можливість переривання й поновлення існування) [Див. дет. 186].

Аналізуючи сутність віртуального, доцільно звернути увагу на те середовище, де створюються (з технологічного боку) віртуальні світи. Це середовище науковці називають кіберпростором. Російський дослідник І. Рассолов стверджує, що кіберпростір – це сфера соціальної діяльності,

пов'язана з обігом інформації в інформаційній всесвітній мережі, а також в інших інформаційно-комунікаційних мережах (регіональних, відомчих, корпоративних). Він виокремлює такі особливості кібернетичного простору: це глобальне об'єднання комп'ютерних мереж та інформаційних ресурсів, що не мають чітко визначеного власника і службовців для інтерактивного з'єднання (комунікації) фізичних та юридичних осіб; новий простір людського самовираження і спілкування; міжнародний простір, що долає будь-які географічні межі; децентралізований простір, яким жоден оператор, жодна держава повністю не володіють і не управляють; різномірний (гетерогенний) простір, де кожен може відносно вільно діяти, висловлюватися і працювати [487, с. 6–7].

Науковці доходять думки, що кіберпростір – категорія, що позначає простір взаємодії, утворений глобальною мережею комп'ютерів, з яких складається інтернет. Це продукт новітніх технологій, нова форма суспільних відносин, в якій існують особливі соціальні групи – комп'ютерні групи. Кіберпростір інтернету створює умови, що сприяють залученню людини до нових форм соціальної взаємодії і певною мірою формують особистість [593].

Віртуалізація – це процес заміщення у свідомості людини реальності її образом, де обов'язково використовується логіка віртуальної реальності – логіка нематеріального, умовного і вільного маніпулювання образами. Віртуалізується не лише суспільство, а й особистість. Ступінь доступу до інформаційних кодів нині є основою будь-якої стратифікації. Усе це свідчить про появу нової соціо-нормативної моделі громадянина, якому властиві психологічний, когнітивний та комунікативний плюралізм, невизначеність, пошук Я-концепції і стратегій самопрезентації, можливість управління враженням про себе. Проте створення віртуальної особистості несе загрозу втрати реальної особистості, розмивання її ідентичності.

Нинішня політика компенсує дефіцит реальних дій і ресурсів розмаїттям образів. Боротьба за політичну владу технологізується.

Віртуалізація провокує перетворення глобальної комп'ютерної мережі Інтернет на засіб і середовище політичної боротьби. Майже всі політичні кампанії та акції супроводжуються створенням спеціалізованих серверів і веб-сторінок, завдяки чому формується імідж політика, організації, проводиться агітація, комунікація з прихильниками тощо.

Боротьба партійних організацій і конкуренція програм, ідеологій, дій часто підміняється змаганням віртуальних образів – політичних іміджів, які створюють рейтинги та іміджмейкери, прес-секретарі, PR-технологи і електронні ЗМІ, рекрутовані на час політичних кампаній. Багатопартійність і парламентаризм поступово втрачають свою суть і лише імітуються експертами-консультантами, іміджмейкерами як зручне і звичне середовище змагання політичних образів. Партії, що виникали як представники класових, етнічних, регіональних та інших інтересів, перетворюються на «бренди» – емблеми і рекламні слогани, які привертають увагу електорату. Проявом віртуалізації політики є й зміна громадської думки під впливом рейтингів. Створюючи їх, організатори фактично працюють з образами, які стають реальними факторами прийняття і реалізації політичних рішень. Образи заміщують реальні вчинки політиків і волевиявлення громадян. Це дає підстави стверджувати, що чинниками віртуалізації є не лише розвинута мережа Інтернет, інформаційно-комунікаційний простір, а й саме суспільство споживання образів, масовий ринок, зміни культурних цінностей, норм соціального і політичного життя.

Серед основних особливостей інтернет-спільноти – її глобальний, наднаціональний характер. Водночас локальні спільноти мають національну специфіку, зумовлену культурою, політичною структурою країни, рівнем доступу громадян до інформації, що розміщується в мережі Інтернет, та соціально-психологічними особливостями поведінки громадян.

В Україні нині, за даними реєстру каталогу «Мета – Україна», Інтернет налічує 353 сайти політичної спрямованості. Серед них: інформаційно-

політичних – 98, сайтів політичних партій – 110, особистих сайтів політиків – 71, сайтів партійної преси – 15, порталів соціологічних досліджень політичної сфери – 37 [493].

Послідовники філософа М. Маклюена запропонували поділяти людей на дві категорії: on-line та off-line. Та частина, яка активно долучена до життя в мережі – це on-line. Пасивна, позамережева – off-line, тобто люди, які не включені до світового комунікаційного процесу. Наприклад, за даними Bigmir, у січні 2011 року було визначено, що кожний другий українець є користувачем Інтернету. Більше всього користувачів налічувалося в київському регіоні – 55,68% від загальної аудиторії українського Інтернету. Далі йдуть Донецьк, Одеса, Львів, Дніпропетровськ, Крим, Луганськ, сумарна частина яких становить 32,9%. Найменша активність використання Інтернету виявлена у Рівненському (0,25%), Житомирському (0,24 %) та Івано-Франківському (0,16%) регіонах [38].

Комп'ютерні мережі надають нові можливості для самоорганізації як суспільства загалом, так і окремих соціальних груп у процесі захисту своїх інтересів. Завдяки їм виникає новий простір спілкування людей. Мережі побудовані достатньо ефективно і демократично. Тут є можливість для індивідуального спілкування і для колективного – Інтернет-конференції, форуми тощо.

Найбільш реальним та перспективним для України може бути використання інтернет-технологій для подальшого розширення можливостей існуючої системи представницької демократії і розвитку «електронної демократії». Її суть полягає у використанні інтернету для розширення доступу громадян та ЗМІ до законотворчої діяльності; збільшенні ефективності зворотних зв'язків між громадянами та владою; зменшенні витрат при формуванні асоціацій та об'єднань громадян. Розуміючи це, деякі політики вже роблять певні кроки у формуванні політичного кіберпростору – створюють віртуальні партії. Так, у 2001 р.

було засновано Віртуальну партію України. Її мета – збільшення кількості відвідувачів мережі, створення електронного уряду в Україні; соціальна база – онлайн-пролетаріат та їх авангард – «золоті комірці»; голова партії – О. Чубатенко; місцем проведення установчих зборів був сайт www.vpu.org.ua, на якому протягом п'яти днів розміщувалися доповіді, виступи, обговорення і голосування [506].

Напередодні парламентських виборів 2007 р. Партія політики Верки Сердючки провела установчий з'їзд на сайті zaverku.org.ua. У його результаті було прийнято резолюцію, зміст котрої зводився до обрання верховного координатора партії, якому надавалися повноваження проводити переговори з іншими політичними силами. Мета проекту – створити виборчий блок Верки Сердючки [86].

Мін'юст України у серпні 2011 року офіційно зареєстрував політичну партію «Інтернетпартія України», головою якої є Д. Голубов [75].

Політика не існує поза комунікативними процесами. Політична комунікація стає своєрідним соціально-інформаційним полем політики. За висновком М. Грачова та І. Ірхіна, політична система розглядається як така, що занурена в інформаційний простір. Комунікативна підсистема здійснює зв'язок елементів усередині політичної системи, а також забезпечує зв'язок політичної системи з іншими соціальними підсистемами [125]. Її роль у політичному житті суспільства прирівнюється, за образним висловом французького політолога Ж.-М. Коттре, до ролі кровообігу для організму людини [Див. 510, с. 9, 112]. Політична комунікація, таким чином, становить сукупність процесів інформаційного обміну, передачі політичної інформації, що структурують політичну діяльність і надають їй нового значення.

Інформаційне суспільство немислиме без комунікативних процесів. Досліджуючи проблеми політичної комунікації, американський науковець Л. Пай називає її «павутиною людського соціуму», що є основою для організованого формування в суспільстві владних відносин [777, с. 230].

Науковий інтерес до комунікації зумовлений тими зрушеннями, які відбувалися завдяки загальній зміні ролі комунікації та комунікативних технологій у різних суспільних сферах, інтенсивним розвитком засобів масової комунікації («комунікаційним вибухом»). Комунікація є предметом дослідження філософів, соціологів, політологів. Серед них Д. Белл, П. Брегер, Н. Вінер, Ч. Кулі, Г. Лассвел, К. Леві-Строс, Т. Лукман, Дж.-Г. Мід, Ю. Хабермас, Дж.-Б. Вотсон та ін. Феномен політичної комунікації досліджували Е. Бенрайз, Д. Берло, Р. Катц, Ж.-М. Котре, Б. Кретон, П. Лазарфельд, В. Ліпман, Л. Пай, Л. Перлінг, Л.-Р. Посікера, М. Розенберг, К. Санне, Ж.-Р. Шварценберг та ін. Проблеми політичної комунікації стали предметом дослідження вітчизняних учених С. Барматової, В. Бебика, Ю. Ганжурова, О. Гриценка, С. Денисюк, О. Дубаса, О. Картунова, С. Кащавцевої, В. Недбая, Г. Почепцова, В. Різуна, І. Слюсаренка, М. Соколова, Є. Тихомирової, О. Шахтемірової та ін.

Дослідження мовних та знакових структур розширили поле розуміння комунікації та підходи до її вивчення [338; 483]. Наприклад, Л. Вітгенштайн почав розглядати комунікацію як комплекс мовних ігор, що мають свої семантико-прагматичні правила та принципові обмеження. Якщо раніше мову розуміли просто як засіб комунікації, то тепер сама комунікація поринає в структури мови, стає простором, у якому розгортаються ті чи ті мовні форми [87, с. 85–103].

Нині існує багато трактувань поняття «комунікація». Її розглядають як: соціальне поєднання індивідів за допомогою мови та знаків, установлення загальнозначущих наборів правил для різної цілеспрямованої діяльності (К. Черрі); механізм, за допомогою якого забезпечуються існування та розвиток людських відносин, який охоплює всі розумові символи, засоби їх передачі у просторі та збереження у часі (Ч. Кулі); акт передавання інформації від мозку однієї людини до мозку іншої людини (П. Сміт, К. Беррі, А. Пулфорд); процес встановлення усвідомлених контактів між комунікаторами та реципієнтами (О. Соловйов); специфічний обмін

інформацією, процес передачі емоційного та інтелектуального змісту (А. Звєгінцев, А. Панфілов).

Були спроби підрахувати кількість визначень поняття «комунікація». Так, у 70-ті роки ХХ ст. Ф. Денс зафіксував 95 дефініцій і згрупував їх у 15 категорій. Польська дослідниця Н. Валінська в 1975 р. зафіксувала понад 200 дефініцій в американській літературі і виокремила в них 18 семантичних (значеннєвих) категорій [Див. 263, с. 21]

Польський науковець Т. Гобан-Клас наводить сім типових визначень комунікації, які розкривають різні аспекти цього процесу, а також його функції: комунікація як трансмісія (трансляція, передача) інформації, ідей, емоцій, умінь; комунікація як розуміння інших; комунікація як вплив і взаємовплив; комунікація як об'єднання (створення спільноти); комунікація як взаємодія; комунікація як обмін; комунікація як складник суспільного процесу, який виражає групові норми, здійснює громадський контроль, розподіляє ролі, досягає координації зусиль тощо [Див. 263, с. 42–43].

Така кількість визначень комунікації свідчить про багатоаспектність цього явища. Як поняття і явище, вона вкорінюється в низку дисциплін, адже торкається різних сфер – економіки, політики, права, психології, культури, моралі тощо. Це відобразилося у трьох основних теоретичних підходах: структурному (поєднує соціологічні, політичні, правові та економічні аспекти; увага зосереджується на впливі медійних систем та структур на суспільні, політичні, економічні, правові інститути), біхевіористичному (поєднує психологію, соціальну психологію, соціологію і зосереджується на поясненні людської поведінки у виборі, опрацюванні комунікативних послань і реакції на них) і культурологічному (синтезує гуманітарні науки, антропологію та лінгвістику; акцентує на проблемі значення та мові, культурному середовищі). Також у науковій літературі виокремлюються кібернетичний, семіотичний, феноменологічний, когнітивний, аксіологічний та інші підходи до вивчення комунікації. Деякі з них споріднені, у чомусь перегукуються, інші протилежні, а визначення

комунікації відповідають цій спорідненості чи контрастності. Існування таких підходів збагачує уявлення про комунікацію, розкриває природу цього процесу.

Чимало дефініцій обмежуються виокремленням технологічного аспекту комунікаційної дії та її чинників, наголошуючи, що це процес виробництва, опрацювання та наслідки функціонування символічно-знакових систем. Ми підтримуємо думку тих науковців, які вважають, що обмін повідомленнями – це не суто технічний процес, який ігнорує особливості реципієнтів як реальних учасників комунікації. Не кожна подана інформація може створювати комунікацію, адже комунікація передбачає наявність спільного комунікаційного простору; активність учасників як суб'єктів взаємного інформування (відбувається не формальний «рух інформації», а активний обмін нею); формування спільної діяльності; наявність зворотного зв'язку, а також не просто прийняття інформації, а й осмислення, тобто спільне осягнення предмета комунікації; можливість взаємного впливу учасників комунікації за допомогою системи знаків тощо.

Комунікація відбувається на різних рівнях: особистісному, міжособистісному, внутрігруповому, міжгруповому, інституційному, суспільному, глобальному. Кожний з цих рівнів має по декілька комунікаційних мереж (засоби, канали доставки, обміну та активного руху повідомлень), передбачає залученість всієї чи більшої частини групи [321, с. 21].

Під політичною комунікацією розуміють процес передачі, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність та надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів [457, с. 162]. У ширшому контексті її визначає Р.-Ж. Шварценберг – як процес передавання політичної інформації, що циркулює від однієї частини політичної системи до іншої, між політичною та суспільною системами, а також між

політичними структурами, суспільними групами та індивідами [797, с. 42]. Проте слід зважати й на те, що «інформаційні потоки між системами можуть бути як гальмом соціальних дій, так і каталізатором, що їх прискорює...» [510, с. 32]. Тобто процес комунікації може викликати як конструктивні, так і деструктивні дії його учасників.

Політична комунікація пронизує всі окреслені рівні, але її традиційно ототожнюють із великими масами, і, відповідно, пов'язують з масовою комунікацією – систематичним розповсюдженням повідомлень, які спеціально підготовлені із застосуванням технічних засобів тиражування інформації (радіо, телебачення, преса, відео-, звукозаписи тощо), відрізняються соціальним значенням. Ці повідомлення використовують з метою впливу на установки, думки, оцінки й поведінку людей. Масова комунікація поширює знання про дійсність, транслює культурні цінності, задовольняє потребу в отриманні відповідної інформації, має освітньо-виховний характер, здійснює соціальне регулювання, може сприяти як об'єднанню, так і розмежуванню суспільства на окремі групи тощо. Серед основних її ознак є публічність, швидкість передавання, скороминущий характер інформації. Масова комунікація може мати організований (цілеспрямований), так і стихійний характер.

Для пояснення феномену політичної комунікації застосовують переважно структурно-функціональний (системний) підхід, започаткований працями Д. Істона, Г. Алмонда, Р. Даля, К. Дойча, які в основу концепції поклали запозичені із соціології, кібернетики та економіки ідеї структурно-функціонального аналізу. Політичну комунікацію при цьому розглядають як одну із функцій системи.

Політична система становить конкретно-історичну форму взаємодії суб'єктів політики та організації відносин між ними, що владно впорядковує, оформлює і замикає в певні межі політичну діяльність у суспільстві. Політична комунікація в цьому аспекті є процесом передачі політичної інформації, її переміщення як усередині політичної системи між

її елементами й підсистемами, так і між політичною системою та суспільством. У широкому розумінні, на думку американського політолога Л. Пая, «політична комунікація передбачає не односторонню спрямованість сигналів від еліт до маси, а весь діапазон неформальних комунікаційних процесів у суспільстві, які чинять найрізноманітніший вплив на політику» [777, с. 442]. Відповідно до цього основними способами і каналами передачі політичної інформації є: через суспільно-політичні організації (інститути); через засоби масової інформації; через особливі (символічні) комунікативні ситуації або дії; через неформальні контакти.

Значення політичної комунікації важко переоцінити, адже вона має підтримувати цілісність суспільства, зокрема забезпечувати постійний зв'язок між владними структурами, політичними партіями, громадськими організаціями, об'єднаннями, лобістськими угрупованнями, засобами масової інформації і громадянами з приводу актуальних проблем громадсько-політичного і соціально-економічного життя.

О. Соловйов відзначає, що концепт політичної комунікації відображає унікальність комунікативного процесу, якому притаманні власні джерела інформаційних контактів, особливий тип організації соціальних відносин, специфічні функціональні навантаження в межах суспільства, власна морфологія, багаторазово опосередкований стиль спілкування макросоціальних груп [525, с. 6].

Окремі аспекти політичної комунікації вивчали чимало дослідників у різні часи. Однак у формуванні теорії політичної комунікації можна виокремити такі етапи:

– 20–30-ті роки ХХ ст. – дослідження пропаганди, а також нових засобів впливу на суспільство – преси і кіно, що сформували поняття «комунікація»; розуміння понять «пропаганда» і «комунікація» як синонімів; розроблення механізму комунікації Г. Лассвела: комунікатор як відправник повідомлення (суб'єкт комунікації); повідомлення як інформаційно-комунікативна одиниця; канал передачі повідомлення –

певний засіб комунікації; реципієнт як отримувач повідомлення (об'єкт комунікації); ефективність прийому повідомлення (результат комунікації) [126, с. 116];

– 40-ві роки ХХ ст. – дослідження П. Лазарсфельда, Б. Берельсона, Г. Годе (Колумбійський університет, США), що запропонували поняття «двокрокова комунікація» – отримання реципієнтом політичного повідомлення, що пройшло апробування з боку невеликої групи осіб, які мають вплив на реципієнта – «лідерів громадської думки»;

– 60-ті роки ХХ ст. – відкриття зворотного зв'язку комунікативного процесу – дослідження Н. Вінера, К. Дойча;

– 70-ті роки ХХ ст. і донині – уточнення, доповнення попередніх ідей, зокрема вивчення еволюції історичних типів комунікації, змісту політико-комунікативних текстів, поведінки суб'єктів і об'єктів процесу, ефективності комунікативної дії та інших аспектів.

В еволюції історичних типів комунікації виокремлюють епохи: усну, писемну, друковану, електронну, цифрову. Кожна з них продовжує і включає елементи попередньої. Поглиблюють аналіз історичних типів висновки С. Московичи, Г. Тарда про те, що кожному типу зв'язку відповідає певний тип соціальної спільноти: традиційній комунікації з уст в уста – натовп; сучасній комунікації, яка бере свій початок з газети, – публіка [359, с. 229]. Кожному типу комунікації відповідає особливий тип лідера – вождь, політик, публіцист, актор [510, с. 37]. У літературі трапляються й інші назви соціальної спільноти (зокрема у масовій комунікації) як реципієнта за класичною схемою Г. Лассвела: «аудиторія» як збірний термін на позначення «реципієнтів» та «громадськість» (велика і дуже розпорошена спільнота); «медіа суспільство» (Г. Почепцов).

Зміст концепту «політична комунікація» можуть збагатити історичні моделі зв'язків із громадськістю (С. Кутліп, А. Сентер, Дж. Брум):

1) із середини ХІХ ст. – модель реклами: однобічний, маніпуляторський підхід до передавання інформації;

2) з початку ХХ ст. – модель суспільної інформації: розповсюдження інформації в суспільстві, що стосується мети тієї чи тієї організації; приділення значної уваги об'єктивності повідомлення, однак при цьому – однобічний характер комунікації;

3) з 1920 р. – двобічна асиметрична модель, яка ґрунтується на вивченні установок реципієнта з метою їх зміни; має пропагандистський, маніпуляторський характер;

4) з середини ХХ ст. – двостороння симетрична модель, яка ґрунтується на принципах взаєморозуміння і партнерства з об'єктом впливу, характеризується максимальним урахуванням інтересів і мотивації об'єкта, посиленням етичного аспекту у взаємодії [Див. 510, с. 19].

Двостороння модель, як і відкриття зворотного зв'язку, спрямували увагу науковців на те, що в сучасному суспільстві змінюється рушійна сила соціальних трансформацій – поряд з економічною важливого значення набуває інформаційна сфера. Особливо це виявляється в умовах інформаційного суспільства, коли влада у відносинах із населенням, з іншими державами замінює прямий тиск і насильство маніпулятивного впливу на людину, (наприклад, НЛП-технології, які непрямо впливають на зміну мотивації і установок людини). Ці процеси мобілізують нове покоління лідерів (лідерів-інтелектуалів), нову якість влади, використання нових засобів (каналів передавання інформації) і, відповідно, питання захисту населення від маніпулятивних впливів.

Сучасній політичній комунікації властивий медійний характер, активне використання різних медіа-засобів, створення медійного середовища тощо. Серед здобутків дослідників цих явищ і процесів – створення чотирьох теоретичних моделей комунікації.

1. Модель передавання (автори – Вестлі, Мак-Лін). Вона ґрунтується на вдосконаленні ролі «комунікатора»: масові комунікатори зазвичай не продукують «повідомлення» або комунікацію, а пропонують власну добірку новин, інформації або надають доступ до поглядів і голосів декого з

тих, хто хоче поспілкуватися з широким загалом. Загалом комунікація має таку структуру: події та голоси в суспільстві – роль каналу / комунікатора – повідомлення – сприймач. Ця модель применшує механічність простого, лінійного передавання інформації.

2. Експресивна модель (автор – Дж. Кері). Спрямована на формування спільного розуміння та емоцій, на «презентацію спільних переконань». Будується на використанні символів та асоціацій, які існують у культурі, зокрема використанні ритуальних символів – культурних цінностей, переконливих цінностей, традицій.

3. Публічна модель (комунікація як видовище). Заснована на ідеї привернути увагу до події, лідера, тобто залучити візуальну та слухову увагу аудиторії.

4. Рецепційна модель (автор – С. Гол). Ґрунтується на уточненні «реципієнта», аудиторії. Побудована на принципах структуралізму та семіології – повідомлення складається зі знаків, що мають денотативне і конотативне значення. Комунікатори закодовують інформацію, а реципієнти розкодовують її. Повідомлення кодується за допомогою символізації (у політичному просторі це відбувається за допомогою міфу, релігії, ідеології, політичної реклами). Спосіб кодування та розкодування повідомлення аудиторією (сприйняття інформації саме так, як її хотів донести суб'єкт) залежить від типів символізації, які існують у суспільстві. Ефект політичної комунікації залежить від збігу способів символізації в кодуванні та розкодуванні повідомлення. Тобто для правильного розуміння інформації система символів комунікатора має відповідати системі символів реципієнта. Ефективність політичної комунікації багато в чому залежить і від правильності обраного методу кодування, зокрема від точності форм усталених жанрів, що мають значеннєву цінність для аудиторії [Див. 321, с. 59–65].

Політична комунікація містить усі складники моделі, яку розробив Г. Лассвел: комунікатор, повідомлення, канал передачі повідомлення,

реципієнт як отримувач повідомлення (об'єкт комунікації), ефективність прийому повідомлення (результат комунікації). Проте вказані вище уточнення дають змогу виокремити її особливості:

1. Широкий спектр суб'єктів. Суб'єктами політичної комунікації є громадяни, групи, політичні інститути і політичні актори (зовнішні і внутрішні), виборці, формальні і неформальні групи, об'єднання громадян, громадські організації, об'єднання і рухи, політичні партії, лобістські структури, органи державної влади і місцевого самоврядування, регіональні, міждержавні і міжнародні організації.

2. Зміна місця комунікатора і реципієнта. Особливістю політичної комунікації є те, що напрям комунікаційної дії може змінюватися залежно від ситуації, а суб'єкт і об'єкт можуть мінятися місцями. Наприклад, комунікація в системі владних відносин може відбуватися в напрямку від органів державної влади (суб'єкт) до політичних партій (об'єкт), тоді як ініціатором комунікації на парламентських виборах є політична партія і її об'єктом стає виборець.

3. Рівні політичної комунікації. Розрізняють горизонтальний і вертикальний рівні політичної комунікації. Горизонтальна політична комунікація – взаємодія між приблизно рівними інституційними компонентами чи соціальними акторами (наприклад, між групами еліт). Вертикальна політична комунікація передбачає відносини між різними ієрархічними рівнями макрополітичної структури (наприклад, між елітою і масами, між урядом, парламентом чи партіями, з одного боку, і пересічними громадянами, виборцями з іншого) [510, с. 65]. При цьому зворотний зв'язок, необхідний при вертикальній комунікації, – це форми голосування на виборах, референдумах, опитування громадської думки тощо.

Крім лінійної структури Г. Лассвела, для аналізу політичної комунікації можна використати структуру інформаційно-комунікаційних процесів, автором якої є Дж. Томсон. Він виокремив такі рівні:

семантичний (використання знаково-мовних форм, за допомогою яких може відбутися чи не відбутися процес комунікації при взаємному обміні інформацією), технічний (використання технічних засобів) та інфлуентальний (ступінь впливу інформації на свідомість людини). Ефективність політичної комунікації можна проаналізувати на кожному з цих рівнів.

Семантичний рівень пов'язаний з формуванням політичних текстів, промов, звернень до громадян. Якщо таке повідомлення занадто теоретизоване, містить багато незрозумілих для пересічних громадян термінів, іншомовних слів, то це може дати не комунікативний ефект, а навпаки – комунікаційний вакуум у взаємодії між владою та населенням. Інформація, яку подають владні структури, має згладжувати суперечності між спеціалізованими і неспеціалізованими її споживачами – містити такі мовні форми, які полегшували б сприйняття змісту населенням. Ця інформація має бути лінгвістично різноманітною і водночас семантично цілісною.

Технічний рівень інформаційно-комунікативного процесу розкриває наявність інструментів і засобів зберігання та передачі політичної інформації (ЗМІ, ЗМК, сучасні ІТ-технології).

Ефективність політичної комунікації багато в чому залежить від інфлуентального рівня. Важливими чинниками на цьому рівні є адресність інформації (врахування особливостей аудиторії, умов соціального середовища, традицій і звичаїв, стереотипів і звичок); забезпечення єдності змістового і часового параметрів інформаційного повідомлення без підміни реальності надуманими політичними образами. Дотримання зазначених умов допомагатиме встановленню ефективного сприйняття і зворотного зв'язку між владою та населенням.

В. Горбатенко пропонує принципово нову систему здійснення політичної комунікації, яка мала б впливати на функціональні ознаки самого суспільства. Основні параметри такої комунікації:

- циркуляція інформації між різними політичними системами та безперервність процесу обміну;
- надання ЗМІ можливості зворотного зв'язку для розширення участі населення в політичних процесах;
- розвиток політичної комунікації перебуває у безпосередній залежності від ступеня демократичності політичного режиму та політичної культури;
- ефективність політичної комунікації пов'язана з компетентністю та толерантністю суб'єктів передачі інформації;
- ціннісний вимір політичної комунікації [122, с. 192–193].

У демократичному суспільстві комунікація є ефективною, якщо вона не просто технічно сучасна, інтерактивна, двостороння, а й відповідає іншим демократичним вимогам – таким, як забезпечення справжнього плюралізму думок, правовий і моральний контроль суспільства над діяльністю ЗМІ, прямий контакт між відправниками й одержувачами інформації, повага до свободи слова, децентралізація інформаційних каналів, конфіденційність приватного життя. Така ефективність безпосередньо залежить від низки умов: політичних (партійна система, виборча система, політична культура, зміст і характер політичних подій і проблем), історичних (тенденції часу, суспільна й історична пам'ять), суспільних (насиченість подій суспільного життя – спорт, культура, свята, канікули тощо), організаційних (фінанси, структура партії/організації, партійне членство), характеру і технічних можливостей комунікаційного простору (організаційна структура ЗМІ, журналістика, вплив і участь спілок, профспілок, церкви). Щодо технічних можливостей, то в умовах інформаційного суспільства політична комунікація теж унікальна – відбувається між образами, які транслюються за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Вона набуває властивостей симуляції, віртуальності, медіатизації, міфологізації, а політичне життя – імітаційності, театральності, ілюзорності. Водночас імітація політики не свідчить про відсутність реального політичного життя,

йдеться винятково про його медійне відображення. До суб'єктів політичної комунікації в інформаційному суспільстві додаються нові – політичні інтернет-комунікатори, посилюється значення зворотного зв'язку – відбувається інтерактивний обмін інформацією. Ланки комунікаційного процесу загалом зберігаються – комунікаційні канали й технічні способи виробництва, інформування, обміну та здійснення зворотного зв'язку, але відзначаються удосконаленням технічного рівня і витонченістю інфлуентального (управління мотивацією людини). При цьому політичні сили, не які ігнорують чи представлені в засобах масової комунікації, можуть бути виключеними з політичної комунікації і загалом політичного життя.

3.2 Суб'єкти комунікації та їх роль у забезпеченні демократичних засад формування політичного плюралізму

Основними суб'єктами політичної комунікації в умовах інформаційного, постмодерного суспільства залишаються людина, група, суспільство, держава. Проте відбуваються певні зміни у характері комунікації між ними, а також додається ще один вагомий суб'єкт комунікації – медіа, що перетворився з посередника політичної комунікації на діючого актора цього процесу.

Не заперечуючи індивідуальний прояв політичного плюралізму, в центрі його ідеї домінують організовані групи, які і є основним суб'єктом політичних відносин у плюралістичному суспільстві. З огляду на це доцільно охарактеризувати їх суть і природу виникнення, особливості існування та комунікації.

Людське суспільство не може існувати, не створюючи колективів – спільнот. Це зумовлено біологічною взаємозалежністю людей, перевагами співробітництва і розподілу праці, а також винятковою здатністю встановлювати взаємини через символічні комунікації. Спільна діяльність

людей породжує складну систему соціальних зв'язків, яка згуртовує індивідів у єдине соціальне ціле – соціальну спільноту і через неї у соціальну систему. Соціологія трактує соціальну групу як сукупність індивідів, яка існує реально, фіксується емпірично, характеризується відносною цілісністю, є самостійним суб'єктом історичної та соціальної дії, поведінки [91, с. 89]. Основними критеріями соціальної групи є спільність інтересів, потреб, установок, мотивів, узгоджена активність. За подібними ознаками можна спостерігати ті групи, що організаційно реально діють. Проте в сучасному суспільстві можуть існувати і потенційні групи, діяльність яких не завжди помітна, або має складний, який не піддається реєстрації, характер. Тобто, крім реально існуючих, бувають і гіпотетичні (віртуальні, потенційні) групи, що мають модульну (мережеву) структуру, функціонують як «збірні» команди для розв'язання певного завдання. Їхня операціональність заснована на дифузійному розподілі влади, ротації членів і довірі як типу взаємодії. Також увагу привертають й інші потенційні групи. «Візуальна цивілізація» прив'язує до певних каналів комунікацій мільйони людей, примушуючи їх збиратися в певний час біля телеекранів, радіоприймачів. Вони не пов'язані одним місцем проживання, національністю, віком, соціальним статусом, професією, проте виявляють єдність у поведінці, символах солідарності і спільності цінностей. І також потребують наукового вивчення.

До загальних, необхідних і достатніх засад створення людської спільноти (групи) вчені відносять:

1) спільність умов життєдіяльності людей (потенційна передумова виникнення асоціації);

2) спільність потреб людей, суб'єктивне усвідомлення ними спільності своїх інтересів (реальна передумова виникнення солідарності);

3) наявність взаємодії, спільної діяльності, взаємопов'язаного обміну діяльності;

4) формування своєї культури: системи внутрішніх норм відносин, уявлень про цілі спільноти, моральності тощо;

5) зміцнення організації спільноти, створення системи управління і самоуправління;

б) ідентифікація членів спільноти як достатня умова і головна характеристика зрілості асоціації [Див. 91, с. 103; 119].

Саме зріла спільнота стає соціальним, політичним суб'єктом – активною динамізуючою силою суспільства. Тобто зрілість асоціації визначається не лише суб'єктивним критерієм ідентифікації її членів, а й об'єктивним показником організованої цілеспрямованої поведінки (соціальної, політичної активності спільноти).

Відповідь на питання, чому виникають спільноти, пов'язують із проблемою потреб і активності. Спільнота може зародитися там і тоді, коли відбувається усвідомлення різними людьми єдності їхніх інтересів. Основою інтересу є потреба. Потреби людей – це єдине внутрішнє джерело їх збуджувальної активності, вони є основою найбільш усвідомлених мотивів – людських інтересів і цінностей.

Оскільки соціальний, політичний розвиток стимулює нові потреби, то виникає можливість потенційного виходу окремих осіб із певних спільнот у зв'язку з тим, що існуюча система відносин не задовольняє їхні важливі інтереси. Цей проміжний стан, коли людина структурно належить до якоїсь спільноти, проте не може якісно реалізувати в ній свої інтереси, науковці називають маргінальністю. Маргінали перебувають у такому об'єктивному стані, який може породжувати різні поведінкові реакції: «внутрішню опозицію», коли людина не залишає попередньої спільноти; паралельне включення в декілька асоціацій; вихід із попередньої і приєднання до іншої, де їхні потреби і цілі можуть бути більш досяжними. Подібне розуміння маргінальності пояснює те, звідки береться «людський матеріал» для побудови нових асоціацій у стабільних системах. У нестабільних системах вихід зі структурних спільнот відбувається переважно вимушено, під

впливом зовнішніх обставин, і менше пов'язаний просто з вільним пошуком кращих можливостей.

Потреби й інтереси є активною рушійною силою створення суспільних об'єднань. А. де Токвіль називає ще одне джерело їх створення – людський егоїзм, який визначає людські дії. Питання лише в тому, як люди інтерпретуватимуть свій егоїзм. Громадські об'єднання завдяки своїм різноманітним функціям та операціям допомагають громадянам перейти від грубого егоїзму до «правильно витлумаченого егоїзму», зокрема навчаючи їх, що жертвування часткою егоїзму необхідне для його збереження. Правильно витлумачений егоїзм не створює безпосередньо чесноти, зате виховує дисципліну, яка формує у громадян звички «регулярності, поміркованості, стриманості, самовладання». Він зменшує імовірність великої нелюдяності. Стримуючи необмежений в інших аспектах індивідуалізм, громадські об'єднання слугуватимуть реалізації свободи [161, с. 866].

Можна передбачити, що правильно витлумачений егоїзм А. де Токвіля визначає інтереси людини і групи загалом. Природа демократичного суспільства розкривається через велике розмаїття груп, кожна з яких виражає «свій егоїзм» та інтерес. Постає питання: як формується загальний для всього суспільства інтерес або загальна воля і яку роль вони відіграють у демократичному мисленні? Так, у демократичному суспільстві загальний інтерес і загальна воля досягаються шляхом компромісів і консенсусів серед різних конкурентних інтересів та груп у його межах. Проте слід пам'ятати, що суспільство поділяється не просто на більшість і меншість, а на конгломерат меншостей, жодна з яких не може мати демократичних претензій на панування, а отже, кожна частина повинна навчитися жити разом з іншими. Тобто для реалізації інтересу всієї спільноти (суспільства) люди повинні думати і діяти не просто як егоїстичні індивіди або члени якоїсь конкретної зацікавленої групи, а як громадяни, як члени спільноти загалом.

У чому полягає значення групи? Для задоволення своїх потреб людині необхідні специфічні ресурси (матеріальні, фінансові, організаційні), а для отримання цих ресурсів від інших людей чи від суспільства необхідною є сила (або «вага»). Об'єднання з іншими людьми вирішує проблему демонстрації чи імітації такої соціальної сили. Спільноти зазвичай намагаються отримати постійну можливість впливати, контролювати і перерозподіляти, тобто прагнуть влади. Далі можна простежити ланцюжок і прослідкувати формування елітарного прошарку групи і суспільства. Загалом значення соціальної спільноти полягає в тому, що вона є джерелом суспільного саморозвитку і соціальних змін.

Щодо мети створення груп і появи феномену колективної поведінки існує низка теоретичних пояснень. Наприклад, автор концепції соціального обміну Д. Хоманс вважав, що люди, взаємодіючи одне з одним, намагаються досягнути блага, і чим значніше благо, тим більше зусиль докладає людина. Д. Мід дійшов висновку, що соціальні об'єднання більше залежать від загальних уявлень людей, які він називає «індивідуальні перспективи». До взаємодії, спілкування, взаємодопомоги спонукають емоційно-раціональні рушії, які ґрунтуються на однаковому розумінні добра і зла, соціальних цінностей тощо. Тобто люди, які утворюють спільноту, реагують не на загрози чи блага, а на змісти, значення, трактування символів, намагаючись попередити дії одне одного. Розвиваючи ідею попередніх установок, Г. Оллпорт теоретично обґрунтував, що в основі формування колективної поведінки лежать і спільність емоцій, і раціональні переваги людей.

Н. Смелзер вважав, що нова спільнота будується на раціональних засадах, а не емоційних. Він визначив такі логічні стадії цього процесу: формування максимально узагальнених уявлень щодо ідеалів, цілей, завдань майбутньої асоціації; підсилення на основі «загального бачення» проблеми певної напруги, наприклад, за рахунок виявлення спільного «загального ворога»; визначення попереднього бачення принципу дій

спільноти та майбутньої моделі активності (легальної, нелегальної, насильницької, мирної тощо); звернення до історії з метою пошуку зразків для запозичення; мобілізація для дій: розширення кількості прихильників і підготовка їх; запровадження внутрішнього соціального контролю, тобто прав і обов'язків, які дозволяють вимагати, заохочувати, карати тощо; входження нової масової організації в існуючі суспільні структури. Цей етап символізує включення нової спільноти в систему суспільних зв'язків, які вже склалися, тобто процес її інституціоналізації [Див. 91, с. 115–116].

Оцінюючи роль групи, Е. Дюркгейм зазначав, що саме вона здатна створити «систему взірців» і утримувати суспільство від аномії. «Ні політичне суспільство загалом, ні держава не в змозі впоратися з цією функцією (створення зразків для підтримки суспільної моралі), оскільки економічне життя дуже спеціалізоване...», тому єдина група, яка здатна на це, на думку Е. Дюркгейма, «це група, що була б утворена всіма працівниками однієї й тієї ж галузі промисловості – професійна група» [184, с. 76]. Основну функцію групи він вбачав у її «моральній силі, здатній стримати натиск різних форм індивідуального егоїзму, підтримувати в серцях трудящих живе почуття їхньої загальної солідарності, перешкодити праву сильного» [184, с. 59].

Важливою є також проблема взаємозв'язку групи і суспільства, тобто не лише у який спосіб виникають нові суспільні групи, а як зберігається цілісність суспільства за наявності великої кількості груп і як відбувається представництво інтересів цих груп. Сучасна наука пропонує такі гіпотези взаємозв'язку групи і суспільства:

– еволюційне переростання, згідно з яким ускладнення групи (громади) в процесі її розвитку приводить до створення суспільства, тобто примітивна соціальна організація стає більш досконалою, а гоменна її побудова змінюється на ієрархічну, що супроводжується збільшенням кількості спеціалізованих у своїй діяльності суспільних груп;

– інтеграційне об'єднання, яке вказує на те, що в сучасному світі групи співіснують не завжди на безконфліктній основі, і це змушує їх пристосовуватися, виробляти механізми управління ними;

– паралельне існування, що виявляється в регіоналізації на етнічному або релігійному ґрунті, спричиняє сепаратизм і відродження первинних людських солідарностей.

У ракурсі проблеми взаємозв'язку групи і суспільства, групи і держави, актуальною є думка А. де Токвіля, що в демократичних країнах наука об'єднань є матір'ю всіх наук. Щоб люди були або стали цивілізованими, мистецтво об'єднання має розвинутися і вдосконалитися серед них прямо пропорційно зростанню рівності умов. Також А. де Токвіль розмежовує політичні і громадські об'єднання. Він називає три типи (або фази) політичних об'єднань: сукупність спільних поглядів, сформованих на основі свободи публічного слова, переважно завдяки таким органам масової комунікації, як газети; свобода зборів; формальні організації, створені навколо політичних партій і важливих державних питань. Повна свобода політичних об'єднань становить загрозу у двох випадках: коли більшість не допущено до участі в політичному житті і бунтівна фракція може претендувати на презентацію всього народу супроти державних інституцій, і тоді, коли відмінності між політичними фракціями і партіями величезні й принципові. А. де Токвіль зауважує, що «коли буде повний розквіт політичних об'єднань, дисиденти зможуть згуртуватися і сформувавши щось на кшталт окремої нації в межах нації і уряду в межах уряду» [Цит. за: 161, с. 862]. У разі загострення політичних пристрастей може виникнути низка активних дій. За таких обставин «щільні мережі громадянської активності», створені різноманітними об'єднаннями, забезпечать сприятливий ґрунт для груп, які налаштовані знищити своїх опонентів. На думку Р. Патнема, подібної ситуації можна уникнути, якщо існують численні, горизонтально структуровані групи, які здатні перекрити помітні соціальні розлами в

суспільстві. Якщо громадяни належать до різноманітних організацій, це надає суспільству більшої керованості.

Щодо громадських об'єднань А. де Токвіль вказує на те, що вони є не менш розмаїтими, ніж саме повсякденне життя. Наприклад, американці створюють подібні об'єднання задля будь-якої практичної мети – чи релігійної, чи світської, щоб прищепити певну істину або породити певне почуття, заохотивши прикладом, сприяти поміркованості в суспільстві. Також до функцій добровільних об'єднань В.-А. Гелстон додає те, що вони можуть бути осередками опору тиранії та утискам; зміцнюючи соціальні зв'язки, зменшувати небезпеку аномії; сприяти формуванню демократичних чеснот, прищеплювати звичаї громадянської активності; допомагати формувати громадську думку, яка впливає на хід міркувань у демократичних державних інститутах; бути засобом для неінструментального вияву моральних переконань як норм, запропонованих для широкого суспільства; реалізувати можливість групам громадян виконувати важливу суспільну роботу в процесі колективних дій за межами урядового контролю [Див. 161, с. 862].

Проте бувають ситуації, коли виконання ролі «морального свідка» громадським об'єднанням може перерости в політичну програму і масовий політичний рух, а зрештою і в законодавчі та конституційні зміни. Громадські об'єднання не завжди відокремлені від офіційної політики, крім того, вони можуть стимулювати формування громадської думки і державної політики.

Питання щодо взаємовпливу, взаємозв'язків між політичними і громадськими об'єднаннями складне. Слушною є думка А. де Токвіля про те, що ці обидва типи об'єднань підтримують одне одного. З одного боку, громадські об'єднання «прокладають» шлях до політичних об'єднань: що більше люди звикають і усвідомлюють ідею об'єднання задля економічних, соціальних і моральних цілей, то більшою стає їхня спроможність до «великих спільних зусиль». З іншого боку, політичні об'єднання

промощують шлях до громадських об'єднань: вільна політична система забезпечує стимули створювати широкі політичні об'єднання. Люди, що за інших обставин жили б ізольованим життям, наповнюються бажанням об'єднати зусилля і з плином часу навчаються об'єднувати їх ефективно, а використання принципу об'єднання у важливих справах переконує їх практично, що в їхніх інтересах допомагати одне одному і в менш важливих справах. Отже, політичні об'єднання, на думку А. де Токвіля, можна зрозуміти як «великі вільні школи, де всі члени спільноти навчаються загальної теорії об'єднань» [Див. 161, с. 865]. «Якщо буде придушено вільний вияв політичних поглядів, активність громадян напевно зменшиться і у сфері добровільних об'єднань, бо індивіди стануть ізольовані, приватизовані і деморалізовані» [Цит. за: 161, с. 865].

У демократичних суспільствах добровільні об'єднання здатні подолати відносну слабкість окремих громадян, які не можуть ані захистити себе, ані примусити діяти інших. На основі загальних інтересів громадяни об'єднуються у групи з метою прийняття найбільш сприятливих і вигідних для себе рішень, обстоюють свої інтереси у відносинах із державою, а також з іншими політичними інститутами.

Відповідно до плюралістичної теорії політичну систему розглядають як систему зв'язків різноманітних груп, що перетинаються і взаємодіють між собою, а зіткнення конкурентних волей і прагнень забезпечує динамізм і рівновагу системи. Р. Даль і Ч. Ліндблом вважали, що суперництво груп за вплив на політичний курс у певній мірі є аналогічним конкуренції в економіці, яка дає змогу встановити рівновагу між попитом і пропозицією. Тільки в політиці конкуренція між групами за вплив на процес прийняття політичних рішень дають змогу встановити рівновагу між вимогами, які висувають різні страти суспільства, і підтримкою, яку отримує політична система, якщо вимоги, що їх висувають громадяни, задовольняються внаслідок прийнятих рішень [Див. 205, с. 68].

У цій ситуації врахування реального балансу сил при прийнятті політичних рішень уможлиблює досягнення підтримки різними групами. Якщо ж політичний вплив окремих груп зростає несумірно з їх реальною суспільною значущістю, а політика, яку провадить уряд під тиском цих груп, не відповідає волі більшості, завдяки механізму конкуренції, закладеному в участі груп інтересів, автоматично зростає численність опозиційно налаштованих груп, які ставлять уряд перед вибором – або зміна чи коригування офіційного курсу, або втрата суспільної підтримки і відсторонення від влади. Як підсумовує О. Золотарьова, демократична, мирна діяльність груп інтересів без усілякого силового втручання запобігає небезпеці встановлення диктаторських режимів з політикою, що не збігається з волею та інтересами більшості суспільства, і загрозі сповзання суспільства до стану анархії [205, с. 68].

Прихильники плюралістичної теорії, теорії груп інтересів державу розглядали або як орган, що акумулює імпульси, які надходять від груп та організацій, і обмежується визначенням їх «рівнозначної» ролі, або ж вбачали в ній достатньо самостійного політичного менеджера, який має власні пріоритети і домагається їх якомога повнішої реалізації [Див. 436].

У політичній науці сформувалися дві основні наукові школи, об'єктом вивчення яких були групи інтересів, дві плюралістичні парадигми: європейська (континентальна) та американська.

Певні аспекти груп інтересу досліджуються у працях вітчизняних учених О. Лісничука, І. Сікори, Я. Боренько, Т. Батенка, О. Полохала, М. Сазонова, О. Семенчук, О. Турчинова та ін. Ширше ця тема представлена у російській політології – працях Л. Бакуна, О. Гаман-Голутвіної, А. Павроза, І. Семененка, В. Радаєва, С. Перегудова, О. Шкаратана та ін. Аналізом радянського і пострадянського середовища, у якому існували групи інтересів, займалися і представники західної компаративістики, зокрема Г. Скіллінг («Групи інтересу в радянській політиці»), а також Т. Кокс, Х. Лінц, Р. Роуз.

Обстоювання інтересів групи у відносинах з владою надає їй функції тиску на владу. Акцентуючи увагу на цій функції, науковці часто використовують термін «група тиску» – група, яка не прагне заволодіти владою, проте здійснює на неї вплив з метою реалізації певних групових інтересів; це організація, яка намагається підтримати або перешкоджає прийняттю конкретних рішень державними органами. Поняття «група інтересів» є ширшим, ніж поняття «група тиску». Значна частина інтересів більшості суспільних груп реалізуються в межах громадянського суспільства, без залучення владних структур. Лише у разі, коли реалізація колективного інтересу групи потребує прийняття владних рішень, вона перетворюється на групу тиску. Для одних груп (у сфері релігії, культури, спорту, відпочинку) ця трансформація може мати епізодичний характер, для інших (організовані групи в політичній, соціальній, економічній сферах) – постійний. Групою тиску називають і відносно вузьку групу осіб, яка в інтересах більш широкої зацікавленої групи здійснює безпосередній вплив на органи законодавчої і виконавчої влади при прийнятті тих чи тих рішень. У політичній практиці така діяльність отримала назву «лобізм» і стала предметом правового регулювання. Якщо групи інтересів є добровільними організаціями, створеними для вираження і представлення інтересів людей, які входять до них, у відносинах з іншими групами і політичними інститутами, то термін «лобізм» означає лише безпосередній вплив на процес прийняття законів у парламенті. Тому поняття «групи тиску» і «лобі» є більш вузькими порівняно з категорією «групи інтересів», відображають лише її певні аспекти.

Групи інтересів представляють інтереси соціальних, національних, конфесійних, регіональних та інших людських спільнот, є формою їх колективної дії. Водночас, для окремого індивіда участь у групах інтересів – це і спосіб самореалізації та самовираження в громадській і політичній практиці, форма громадянської активності, крок від соціальної до політичної активності. Проте у разі, коли індивіди, які утворюють певну

групу, не отожднюють себе зі спільними для групи інтересами, вона є радше потенційною групою інтересів і потенційним суб'єктом політики. Реальною ж групою інтересів вона стане лише тоді, коли люди, що входять до неї, усвідомлять свій спільний інтерес і почнуть діяти (більш або менш організовано) в ім'я досягнення сформульованої на його основі мети. У такому разі на базі цієї групи може виникнути одна чи декілька організацій, які певним чином інтерпретуватимуть інтереси цілої групи або її окремих частин та намагатимуться їх захистити.

Для політичної системи наявність різноманітних груп інтересів – це, з одного боку, зміцнення прямих і зворотних зв'язків із громадянським суспільством, ефективна система представництва соціальних інтересів. Що ширше представництво соціальних потреб групами інтересів, то різнобічнішим буде зв'язок між суспільством і державою. Що оптимальнішим буде здійснення їх функцій, то гнучкіше реагуватимуть владні інститути на соціальні потреби населення. З іншого боку, функціонування різних груп інтересів сприяє ускладненню політичної системи, зокрема, за рахунок збільшення передумов виникнення партій (особливо дрібних) і збільшення фракційності у політичних інститутах; стимулювання формування багатопартійних систем тощо. Проте звуження поля дії груп інтересів, створення перешкод для громадян у формуванні цих асоціацій суперечать демократичним засадам розвитку суспільства.

За мотиваційною основою діяльності у політичній сфері розрізняють такі групи інтересів:

1. Групи бізнесу та профспілки, що мають економічні мотиви. Ще А. Бентлі та Д. Трумен вказували на економічні мотиви (або такі, що якимось пов'язані з економічною сферою) як основу участі груп інтересів у політичному процесі. Найтипівіший приклад – профспілки та підприємницькі організації, адже і ті, й ті створюють переважно для розв'язання завдань, пов'язаних із захистом економічних інтересів своїх членів [Див. 134, с. 20–21].

2. Етнонаціональні спільноти і групи керуються етнічними мотивами. Це захист інтересів етнічних груп у межах однієї держави чи національних спільнот на міждержавному рівні. Не виключено, що мотивами такої діяльності бувають і економічні.

3. Соціальні мотиви і соціальні групи як елементи наявної соціальної структури суспільства, що мають соціальні мотиви. Російський соціолог Н. Лапін вважає, що групу інтересів слід розуміти «як соціокультурну клітину громадянського суспільства, що відроджується..., вияв діяльнісного аспекту нової соціальної диференціації» [293, с. 14]. Згідно з таким підходом, політизація суспільних груп відбувається як явище зовнішнє стосовно основного критерію їх формування – соціальної стратифікації, культурного чи субкультурного тла, професійної належності та ін. Соціокультурні групи інтересів ніби змушені включатися в політичний процес з метою реалізації своїх життєво важливих потреб. Їх перебування у політиці відносно швидкоплинне, тому вони не є власне політичними інституціями [293, с. 17].

4. Елітотвірні групи, які можуть ідентифікуватися як політичні групи інтересів, що мають виразну ціннісну специфіку і мотивацію. На думку В. Лапкіна, ціннісне розмежування є первинним чинником диференціації між елітою та масовими групами [294, с. 33].

Важливим аспектом є значення груп інтересів у світлі їх впливу на політику та зв'язку з політичними інститутами. Вони виконують такі основні функції:

– артикуляція інтересів, що полягає в перетворенні соціальних емоцій і очікувань, почуттів незадоволеності або солідарності громадян на певні політичні вимоги; суб'єкти артикуляції: все населення (макросоціальна група); корпус громадян (частина населення); компетентна група (посередницька структура) і лідер;

– агрегування інтересів, тобто узгодження різних потреб і вимог, встановлення між ними певної ієрархії і вироблення на цій основі

загальногрупових цілей (реалізація цієї функції передбачає проведення дискусій, узгодження позицій усередині групи, що потребує згуртованості між окремими членами і фракціями, тобто інтегрування групи для прийняття спільних рішень);

– інформативна функція – донесення повідомлень про стан тієї чи тієї проблеми громадського життя до органів влади;

– формування політичних еліт, тобто групи інтересів виступають у якості об'єднань, які надають експертну оцінку стану проблем і мають можливість пропонувати своїх представників до державних органів, підтримувати певних діячів в урядових та інших структурах, впливати на добір кадрів, які беруть участь у процесі прийняття політичних рішень;

– функція аксіологічної трансформації, яка полягає в тому, що через ціннісну систему суспільство і людина адаптуються до трансформаційних процесів, а групи інтересів є одними з інститутів, у межах яких може ефективно відбуватися цей процес ресоціалізації.

У науковому середовищі сформувалися різні думки щодо значущості груп інтересів у суспільстві. Так, М. Рокіч визнає, що групи інтересів самі по собі мають рольове призначення, оскільки змушують визначати свою позицію з конкретних соціально-політичних проблем і бути прихильником тієї чи тієї політичної ідеології. До того ж вони орієнтують особистість у соціально-політичному просторі, тобто змушують оцінювати і виносити судження, схвалюючи або осуджуючи поведінку інших індивідів та груп чи свою власну поведінку. Також групи інтересів є одним з інструментів адаптації індивіда до соціально-політичного середовища, оскільки сприяють самоідентифікації у міжособистісному та міжгруповому спілкуванні. Наслідком адаптації до групової діяльності як можливого елемента соціально-політичного середовища може бути її схвалення або осуд і, відтак, уникнення окремим індивідом її як неприйнятної – залежно від ціннісних орієнтацій цього індивіда [781].

Негативна оцінка груп інтересів серед науковців передусім пов'язана з тим, що ці групи можуть представляти і захищати інтерес невеликої кількості осіб, абсолютно протилежний публічному; діяти таємно і використовувати незаконні способи; репрезентувати невірноваженість впливу, нерівність можливостей – дисбаланс представлення інтересів.

У цьому ключі розглядає групи інтересів А. Етціоні, вважаючи їх силою, що розділяє суспільство. На його думку, якщо діяльність груп інтересів буде залишена без змін, без законодавчого закріплення обмежень і без створення ефективних протидіючих сил, роздираючий плюралізм цієї діяльності сягне найвищої точки і центробіжна сила остаточно зруйнує державу та суспільство. Без стримування групи інтересів протидіятимуть досягненню національної згоди і політиці загального блага. Вони сприятимуть прийняттю рішень, які не матимуть нічого спільного із загальним благом. Міжгрупові конфлікти розростатимуться доти, доки система не перестане функціонувати і стане непотрібною та відразливою, якщо не насильницькою [703, с. 12–188].

Подібних висновків у праці «Підйом та занепад націй» доходить і М. Олсон. На основі макроекономічного аналізу він розробив теорію, яка передбачає, що зростання і розвиток груп інтересів має неодмінно привести до економічної плутократії і загибелі управління, базованого на принципах представництва. Теорія М. Олсона встановлює, що групи спеціального інтересу «є шкідливими для економічного зростання, повної зайнятості, послідовного управління, рівних можливостей і соціальної мобільності» [770, с. 237].

За оцінкою Й. Шапіро, негативне сприйняття системи політики, яка ґрунтується на групах інтересів, пов'язане з безперервним зростанням масштабів управління, що виражається в постійному збільшенні урядових витрат, оподаткування і використання позикових засобів [610, с. 17–29]. Причина в тому, що групи, які формуються довкола певного одного інтересу (наприклад, ті, хто має справу з нерухомістю і бажає прийняття

нового податкового законодавства, сприятливого для покупців житла; фермери, які прагнуть отримувати субсидії та ін.), домовляються між собою про здійснення підтримки одна одної в проведенні потрібної законодавчої норми. Часто-густо законодавчі витрати покладаються на суспільство загалом через зростання рівня оподаткування і збільшення урядових позик. Подібна система ірраціональна в тому розумінні, що електорат, якби з ним порадилися, ніколи б не погодився на той рівень оподаткування, що вимагається. А між тим саме преференції виборців, які виражаються через мережу груп інтересів, обертаються постійним збільшенням масштабів управління. Цей процес майже незворотний, оскільки кожна група обстоює власний особливий інтерес і має в своєму розпорядженні політиків та представників, які залежать від неї. Зрештою виходить не плюралістична демократична система, а система, в якій добре організовані та могутні групи збагачуються за рахунок державної казни [610, с. 17–29].

А. Колодій подвійність сприйняття груп інтересів пов'язує з існуванням їх у двох різних «іпостасях». З одного боку, вони є осередками взаємодії, спілкування й солідарності, провадження власне громадського (публічного) життя та спільного (колективного) розв'язання проблем. У цьому контексті групи інтересів характеризують у термінах громадянського суспільства і акцентують увагу насамперед на їх соціальній та соціалізуючій ролі.

З іншого боку, ті самі групи прагнуть обстоювати свої інтереси в цілому суспільстві, втручаються у політику, здійснюють тиск на владу. У цьому випадку їх зазвичай розглядають у межах політичної системи як групи інтересів та групи тиску і критично оцінюють. Проте саме завдяки цій діяльності члени організацій проходять політичну соціалізацію і стають повноцінними громадянами, здатними протидіяти спробам узурпації влади, захищати свої інтереси політичними методами тощо. Організаційний плюралізм здатний перетворити людей, що мають спільні групові інтереси, на суб'єктів суспільного і політичного життя. Саме він забезпечує

можливість активного громадського життя і веде до утворення партій, які є наступною ланкою представництва специфічних групових інтересів та їх захисту політичними засобами [Див. 253].

Основними функціями груп інтересів в умовах інформаційного і плюралістичного суспільства є інформативна та функція аксіологічної трансформації, що дають людині змогу адаптуватися до сучасних умов.

Новими учасниками суспільно-політичного життя стають віртуальні спільноти. Така спільнота загалом зберігає всі істотні ознаки традиційної соціальної групи, проте відрізняється від неї тим, що спільною для групи людей територією є віртуальний простір, який виявляється через інтерфейси.

Особливості віртуальних спільнот полягають у тому, що вони побудовані на основі широкої спеціалізації членів і стимулювання особистих, неформальних відносин між ними; на принципі децентралізованої ієрархії і часткового лідерства; постійному обміні інформацією, думками, почуттями, тобто триваючій дискусії. Важливою характеристикою є підтримка подібного обміну, що формується на бажанні спілкуватися. В. Щербина зазначає, що описові дослідження інтернет-комунікацій констатують наявність специфічних особливостей мови, соціальної ієрархії, індикаторів соціального статусу і соціальних норм, що дає підстави вести мову про віртуальні спільноти як про особливу соціальну субкультуру [624].

С. Кудрявцева та В. Колос пропонують таку класифікацію віртуальних спільнот: постійні (проблемно орієнтовані) – віртуальні лабораторії, дискусійні групи, співтовариства, що підтримують розвиток інформаційних просторів; динамічні, з періодично змінюваним складом – освітні співтовариства, співтовариства зі спеціальними інтересами; тимчасові – проектні групи, що з'являються і розчиняються в міру виникнення і виконання проектних завдань [279].

Віртуальні спільноти демонструють і нові методи впливу на суспільно-політичне життя суспільства. Розповсюдженим серед них є флешмоб (англ. flash mob – миттєва юрба) – несподівана поява людей у заздалегідь обумовленому місці у визначений час. Ця акція організовується через передачу інформації про спільні дії через мобільні телефони чи спеціалізований інтернет-сайт. Як правило, учасники виконують заздалегідь домовлені дії і швидко розходяться. Більш звичним вже є феномен комунікаційних спільнот, що виникають власне у мережі – т. зв. network community – мережеві спільноти. Вони охоплюють представників різних груп за інтересами – як традиційних (науковців, лікарів, літераторів, туристів, домогосподарок), так і нових, появу яких викликав розвиток кіберкомунікаційних мереж.

А. Черних так описує представників мережі: «Громадяни дигітального світу молоді, освічені, честолюбиві, працюють в універсальних телекомунікаційних фірмах, медійних компаніях і холдингах, банках. Вони терпимі, розумні, медіа-компетентні і «не аполітичні», а «пост-політичні». Мають одну пристрасть – вільний потік інформації: кожний може говорити і повинен бути почутим» [596, с. 268].

Поява нових суб'єктів суспільно-політичного життя, форм їх активності актуалізують явища інформаційної культури (культури спілкування і поведінки в інформаційному суспільстві), електронної культури (вища форма розвитку культури і людської цивілізації, ключовою характеристикою якої є можливість обміну людськими думками на великих відстанях за допомогою електронних засобів комунікації), мережевого етикету, що потребують наукових пояснень. Важливість цієї проблематики підкріплюється тим, що, наприклад, приблизно 80% жителів США і країн Скандинавії, 60–70% Німеччини є користувачами інтернету. Менший відсоток у Південній Європі. У східноєвропейських країнах у середньому частка користувачів коливається в межах 14% від загальної кількості населення [Див. 536, с. 160]. В Україні мережа Інтернет протягом останніх

років щорічно розширювалася в середньому на 40% [Див. 607, с. 330]. На думку науковців, у майбутньому доступ до інтернету буде зараховано до основних прав людини.

Нині політичну картину світу, а також динаміку її розвитку багато в чому визначають не самі політичні процеси і явища, а інформація про них, точніше, інтерпретація цієї інформації учасниками комунікації. Тобто йдеться про певну дескрипцію політичної реальності, коли її тлумачення здійснюється не лише і не так на підставі її безпосереднього сприйняття, як на основі сприйняття й аналізу інформації про неї. До того ж вихідна інформація може бути не так фактичною, як штучно створеною моделлю події чи процесу, певною «псевдо реальністю», «виставою», що складається з образів та символів, а не реальних подій та фактів [Див. 153, с. 104–116]. Отже, відображення інформації крізь певні структури людської свідомості (когнітивні моделі), її інтерпретація створюють певну картину для кожного індивіда і для соціальних груп, що становлять суспільство. Відповідно до цієї картини і до уявлення про своє місце та інтереси в її межах індивіди і групи діють.

Провідного значення при створенні сучасної політичної картини світу набуває «моделювання» на тлі «нової комунікаційної культури», у межах якої відбувається синтез аудіо-, відео- і текстової модальностей людського сприйняття. Дослідники визначають це як «культуру реальної віртуальності», де всі форми культурного надбання перебувають у єдиному цифровому просторі. Цінності індивідів, у т. ч. політичні, втілюються в цьому цифровому реально-віртуальному просторі, а отже, у ньому ж формуються критерії оцінювання подій, які також відбуваються в межах цього простору. «Реальними» ці віртуальні події стають для індивідів тому, що їх зміст, донесений до індивідів за допомогою ЗМІ, відповідає підсвідомим очікуванням людей («апелное алегоріями наших сподівань», «звертається до наших архетипів»). А тому враження індивідів від повідомлень ЗМІ легко стають їхнім досвідом [Див. 289, с. 8–11].

Основою культури реальної віртуальності в сучасному суспільстві є, за термінологією Гі Дебора, «вистава», яка стає світосприйняттям суспільства. Індивіди створюють цю псевдореальність, цю виставу, і грають за її законами. Тобто вистава стає реальністю, її закони перетворюються з віртуальних на реальні, симуляції стають нормальним способом життя. У цій ситуації ЗМІ – не поле для вистави, а її інструменти, і, більше того, суб'єкти, які її режисують. Комунікація відбувається не між індивідами особисто, а тільки за допомогою ЗМІ. Мовою цієї комунікації стають символи та образи. Водночас створення образів і символів є метою комунікації [153].

Німецький дослідник Х. Майн зараховує ситуацію переміщення політичного процесу до символічного простору ЗМІ і створення ЗМІ псевдореальності до «медіатизації політики». Формується медіа-політична система, у якій функції політичних партій дедалі більше переймають медіа-холдинги. У цій системі подія та її зміст з первісних самостійних одиниць перетворюються на похідні, що залежать від ЗМІ та груп, які мають вплив на формування інформаційної політики цих ЗМІ. Тобто саме існування події у свідомості соціуму залежить від того, чи звернуть ЗМІ свою увагу на цю подію, а також яку інтерпретацію вони нададуть їй. Більше того, ЗМІ та групи, які на них впливають, здатні до самостійного створення подій та їх змістів. Усе це обмежує інформованість суспільства про справді важливі події та здатність індивідів критично оцінювати довколишню ситуацію [318].

Цю властивість медіа-політичної системи ілюструє те, що подію вважають такою, що відбулася лише тоді, коли її показали по телебаченню, повідомили в радіоефірі, надрукували на шпальтах газет чи розмістили в інтернеті статтю про неї. Це саме стосується й змісту події – він був саме таким, яким його побачили, зінтерпретували та презентували суспільству ЗМІ. Такій псевдореальності, за Джемесоном, властиві чотири основні ознаки: відсутність глибини, поверховість (культурні проекти

задовольняються поверховими образами й не цікавляться глибинним змістом, тобто обмежуються симулякрами, коли неможливо відрізнити оригінал від копії); втрата емоцій (відчуження спричинило фрагментацію, наслідком чого стає безособовість); втрата історичності (сучасна людина не може пізнати минуле; усе, що вона має, – це тексти, які розповідають про минуле); нові технології, що асоціюються із постмодерним суспільством – заміна продуктивних технологій репродуктивними (комп'ютери, телевізори тощо) [4, с. 288].

Розвиток ЗМІ впливає на методи політики в сучасному суспільстві – медіатизує політику. Термін «медіатизація політики», запроваджений у 1989 р. Г. Оберройтером, позначає взаємопроникнення політичного і медіа-середовищ, коли політика починає підкорятися внутрішнім законам ЗМІ. Основні ознаки цього явища:

– перетворення політики на гру на публіку, утилізація її відповідно до вимог драматургії; перевага надається видовищам, ритуалам та персоніфікованим подіям;

– фактичне знищення публічної сфери як арени вільних дискусій, як комунікації у вигляді слово – відповідь – відповідальність, витіснення цього демонстрацією, імітацією «публічності», інсценуванням публічних дебатів, реаліті «ток-шоу»; політична компетентність замінюється медіакомпетентністю, коли від політика вимагається не ясність позиції, обґрунтування рішень, активні дії, а вміння привернути увагу телеглядачів;

– перетворення політиків на нових публічних персон – «селебреті»; вони повинні діяти швидко, не зволікаючи з висловлюванням власної позиції, щоб справити позитивне враження на публіку;

– підміна політичних дій теледраматургією, коли демонструється не те, що насправді важливо, а те, що подобається глядачам, створюється реальність псевдофактів і псевдоподій;

– прірва між діяльністю політиків та їх виступами на телеекрані, яку їхні команди намагаються замаскувати; дедалі частішими стають спроби підмінити політичну реальність театром на телеекрані і надлишком тем.

Д. Месєрович називає ще одну ознаку медіатизації політики: значне зменшення дистанції між політиками та їхнім електоратом (виборці виступають як спостерігачі), що призводить до зниження традиційно високого статусу політика, послаблення поваги і авторитету (читання газет, гра в ігри на мобільних телефонах під час обговорення і слухання соціально значущих питань) [Див. 596, с. 100].

Також наслідком медіатизації політики є перехід, за висловом С. Московічі, від «демократії мас до демократії публік», аудиторної демократії: увімкнувши телевізор, глядач приєднується до єдиного для всіх джерела комунікації; «залишаючись у себе вдома, вони існують усі разом» [Цит. за: 596, с. 107].

ЗМІ, особливо телебачення, створюють можливості для символічної діяльності політиків – замість дискусій, формування громадської думки, прийняття політичних рішень часто демонструються певні символічні дії. Нове уявлення про політичне формується як єдність новин, реклами та розваг; доля політиків у руках медіа-дизайнерів, успішна медіа-політика – перетворення їх на зірок; головна арена, де вони представляються, – не так парламент, як медіа-простір, де політики не просто носії партійних та державних посад, а зірки. Основний ресурс у медіатизованому світі – це увага: хто володіє увагою, той гарантує собі певне домінування.

Нові досягнення у сфері технологій комунікації відкрили можливість впливу на формування і трансформацію ціннісних систем індивідів і, як наслідок, на їх сприйняття політичного світу і політичну поведінку. ЗМІ роблять політичний процес і його учасників максимально прозорими та зрозумілими, проте водночас за допомогою певних технологій маніпулюють свідомістю індивідів, формуючи специфічну політичну картину світу [362, с. 46–50].

Дослідник А. Костирев трактує інформаційну владу як новий суспільний феномен, виникнення якого стало можливим в умовах «інформаційного суспільства, коли ЗМІ і політична система взаємодіють як підсистеми єдиної соціальної системи», а також ЗМІ «служують основним засобом, за допомогою якого політична система отримує вимоги й підтримку» [264].

За такої системи посередником і суб'єктом комунікації між владою і суспільством є мас-медіа, що діють за принципом «розкажи все, розкажи швидко». Проте слід брати до уваги заангажованість та зацікавленість ЗМІ в існуванні політичних конфліктів, а тому їх неповну відповідність ролі модератора між владою та соціальними групами [378, с. 86–94].

Р. Вільямс відокремлює чотири різні системи ЗМІ:

- 1) авторитарна система, за якої головне завдання комунікації вбачають у передаванні інструкцій, ідей, підходів правлячої групи;
- 2) патерналістська система, що також є авторитарною моделлю, зате при ній правляча група несе відповідальність перед суспільством, тобто транслуються «цінності й цілі, що входять у межі утримання влади»;
- 3) комерційна система, за якої зміст трансльованої інформації має відповідати меті отримання прибутку, тобто в ефір іде те, за що ЗМІ отримують прибуток;
- 4) демократична система, яка передбачає об'єктивність трансльованої інформації та відповідальність перед суспільством і зміст та наслідки цієї трансляції [Див. 806, с. 24–31].

Одним із визначальних чинників, що зумовлює вільний обмін інформацією між учасниками політичних відносин, є рівень розвитку інформаційного простору. Значна частина науковців відзначає, що, наприклад, в українському просторі переважає інформація негативного змісту, що компрометує владу в очах громадян і поглиблює розкол у суспільстві. Це дуже дисонує з інформацією, яку подають офіційні владні джерела і яка, за визначенням, має позитивну спрямованість щодо ситуації

в державі та діяльності установ і окремих представників державної влади. Однак очевидним є факт більшої чутливості громадян до інформації негативного змісту, ніж до даних, що презентує влада, бо недовіра до неї тільки збільшується зі зростанням її позитивного заряду.

Засоби масової інформації роблять відкритішими інші культурні світи і формують у сучасної людини здатність до розуміння чужих культур як раціональну основу для появи співчуття, емпатії, толерантності. Водночас наукове коло занепокоєне тим, що саме ЗМІ, формуючи віртуальну реальність як інтелектуальну й емоційну домінуючу психіки, роблять людей байдужішими, агресивнішими і жорстокішими в реальному житті [14]. Тому, як зазначають А. Чічановський і В. Шкляр, ті, хто працює у засобах масової інформації, несуть найбільш серйозну відповідальність за те, які ідеї пропонують вони суспільству [599, с. 10].

Інформаційна влада здатна впливати на політичну поведінку людей двома способами: спонукати до певних дій, визначати їх цілі й зміст чи запобігати, блокувати виникнення небажаних. У будь-якому із цих способів мотивування тієї чи тієї поведінки індивіда можливе в разі відповідності змісту цих «спонукальних інформаційних чинників» системі політичних цінностей індивіда [93, с. 11–25].

У суспільстві, яке виявляє елементарну зацікавленість до діяльності органів, що продукують політику, та супроводжує її активною діяльністю щодо задоволення цієї активності, виникають структури, що займаються контролем діяльності відповідних органів. Це такі інститути, як засоби масової інформації та «мозкові центри» (think tank), які, діючи в тісній співпраці, аналізуючи діяльність та доносячи висновки до громадськості, контролюють діяльність урядових інститутів. На рівні місцевого самоврядування цю роль, на думку Л. Ніколаєнка, відіграють самі громадяни за допомогою відкритих слухань, громадянських запитів та інших форм безпосередньої демократії [371, с. 45].

Демократія та інформаційне суспільство породжують нові середовище, соціальні і моральні цінності, спосіб життя і принципи управління. Нове середовище має конкурентний характер, що виявляється в публічному змаганні різних соціальних груп та їх представників за владу (Р. Даль).

Значний вплив у конкурентному середовищі мають інформаційні технології, які дають змогу ефективно реагувати на виклики сучасності. Подібні виклики інформаційної епохи мобілізують нове покоління лідерів, нову якість влади, яка все більше спирається на культуру впливу на людину. Збір, накопичення і опрацювання (аналіз) інформації, вільне циркулювання інформаційних потоків, залученість до системи освіти значної маси людей, інтенсивний розвиток ЗМІ, масової культури, значне поширення переговорів, лобіювання, системи просування товарів та послуг, лідерів на економічному, політичному, соціальному ринках, на ринках освіти і культури – усі ці технології використовує влада. У контексті цього важливим стає зворотний зв'язок, який дає населенню змогу реагувати на інформацію, отриману від влади, поведінковими змінами (сприймати/підтримувати чи критично аналізувати/відкидати) і, навпаки, владі реагувати на інформацію, яка надходить від населення. Так, Г. Андрєєва стверджує, що комунікація є «взаємовпливом взаємодіючих суб'єктів» [10, с. 226].

Актуальною проблемою сучасної політики є створення системи ефективної комунікації, зворотного зв'язку між владою і громадянами. Для оптимізації цих процесів можна використати ресурси інформаційного суспільства. Комп'ютерні мережі надають нові можливості для самоорганізації суспільства загалом і окремих соціальних груп у процесі захисту своїх інтересів. Завдяки їм виникає новий простір спілкування людей. Мережі побудовані достатньо ефективно і демократично. Тут є можливість як індивідуального спілкування, так і колективного – інтернет-конференції, форуми тощо.

Також актуальності набувають проблема формування механізмів взаємозв'язку між сегментами суспільства, розроблення і аналіз різних форм, методів, каналів комунікації, за допомогою яких відбувається діалог між сегментами суспільства, між ним і владою.

За сучасних умов з'явилися терміни «електронний уряд», «електронна демократія», «медіа-демократія». На популярність цих ідей вплинув стрімкий розвиток інтернет-технологій; криза класичних моделей державного управління, яке наприкінці ХХ ст. виявилось не готовим до інформаційних, екологічних, економічних і соціальних наднаціональних викликів часу; індивідуалізація поведінки людей, розширення їхніх свобод. Усе це стимулює трансформацію моделей відносин у політичному просторі. Суть електронного уряду в тому, що за допомогою інтернет-технологій відбувається об'єднання всіх міністерств і відомств у єдиний комплекс із вищим ступенем інтегрування внутрішніх процесів (документообіг) і єдиним інтерфейсом (вікном взаємодії) із громадянином (користувачем) [518]. Тобто громадянин спілкується не з усіма відомствами по черзі, а з єдиним електронним посередником, що представляє їх усіх. Запит громадянина автоматично спрямовується у відповідні інстанції і в більшості випадків відповідь (юридична консультація, квитанція на сплату послуг, бюлетень для голосування, довідка, податкова декларація) приходить миттєво. Вперше ідею урядового порталу реалізував Сінгапур. Нині у багатьох країнах є державні портали в інтернеті. Найбільший доступ до відкритих електронних систем має населення США і Канади – 50% жителів є користувачами всесвітньої мережі.

Важливою перевагою електронного уряду є можливість участі населення в обговоренні законопроектів і урядових рішень, завдяки чому свої інтереси можуть обстоювати не лише лобіюючі групи, а й пересічні громадяни. Проте, як зауважує Л. Сморгунов, не варто забувати, що онлайн-доступ в інтернет – це не єдиний спосіб, а один з видів доступу до послуг держави [518].

Нині багато національних програм електронного уряду недосконалі, в них практично не координується робота зі створення електронних урядів різних рівнів влади (федерального, регіонального й муніципального). До того ж і оцінки самого інтернету як одного з каналів політичної комунікації різні, часом протилежні – від тези про те, що інтернет дає змогу впливати на владу і провадженню нею політику на індивідуальному рівні, до обстоювання його здатності змінити саму природу соціальних співтовариств і основи суспільного устрою. Прихильники першої позиції – Е. Коррадо й Ч. Файрстон – указують на неопосередкований характер комунікацій між владою і громадянами в мережі, що мінімізує залежність населення від партійних організацій та груп інтересів [669]. Інший погляд зводиться до того, що спілкування в інтернеті зменшує реальне, безпосереднє спілкування людей, призводить до розриву між їх можливостями й необхідністю опрацьовувати обсяги інформації, сприяє інтелектуальній пасивності і поверховості знань, повсюдному поширенню «соціальної віртуальності», коли уявлення про реальність стає набагато важливішим, ніж сама вона. На думку науковців, інтернет ізолює людину, породжує «інтерактивну самотність», фрагментує суспільство тому, що численні віртуальні об'єднання не в змозі генерувати й відтворювати повноцінні соціальні зв'язки [74]. До того ж інформаційно-комунікаційні технології можуть бути використані не лише для мобілізації односторонніх, планування різного роду акцій. Відомі приклади, коли антиглобалісти за допомогою хакерських атак завдавали шкоди сайтам і прямих матеріальних збитків своїм політичним опонентам. Також терористичні й екстремістські групи можуть розпалювати національну, релігійну, соціальну ворожнечу і протистояння, використовуючи ці технології.

На думку значної частини науковців, запровадження в життя «електронного уряду» сприятиме еволюції сучасної представницької демократії в «електронну демократію» – демократичну політичну систему, у якій комп'ютери й комп'ютерні мережі використовують для виконання

найважливіших функцій демократичного процесу: поширення інформації та комунікації, об'єднання інтересів громадян і прийняття рішень (шляхом наради й голосування). Проте нині концепції «електронної демократії» містять суперечності і стають предметом критики багатьох науковців [Див. 74]

Отже, у суспільно-політичній науці залишається домінуючою концепція електронного уряду, яка стала основою для проведення реформ у сфері державного управління багатьох країн.

3.3 Соціальний і політичний плюралізм: дилема узгодження приватних і публічних інтересів

Соціальний плюралізм є узагальнювальним поняттям, що означає наявність у суспільстві різних соціальних сил (груп, рухів, організацій), які мають різні економічні, соціальні, політичні, духовно-культурні інтереси. Він можливий у достатньо стратифікованому суспільстві, де конституційно і законодавчо закріплено правову рівність різноспрямованих інтересів. Підґрунтям соціального плюралізму є плюралізм думок та інтересів, тобто відповідний демократичний спосіб мислення, демократичні норми і стандарти поведінки. Люди повинні навчитися користуватися плюралізмом у політичній, економічній, духовно-культурній та інших сферах суспільства, цивілізовано спілкуватися зі своїми однодумцями і опонентами, застосовувати сучасні форми політичної боротьби і політичної єдності, згоди, де ключовим є певний консенсус стосовно базових цінностей з боку основних політичних сил, представників усіх гілок влади [530, с. 145].

Отже, соціальний плюралізм передбачає те, що сучасне суспільство репрезентується безліччю різноманітних груп, кожна з яких має свої особливості, відрізняється набором цінностей, потреб, інтересів, прагнень, сподівань щодо різних суспільних сфер. На основі цього визначення можна

виокремити такий взаємозв'язок: світоглядний плюралізм → соціальний плюралізм → ідеологічний плюралізм → політичний плюралізм. Тобто політичний плюралізм – складник соціального плюралізму і пов'язаний з політичними інтересами, цінностями, вподобаннями індивідів, груп, усієї спільноти як суб'єктів політичного життя. Політичні інтереси є основою спонукальних мотивів політичної діяльності і посідають особливе місце в системі інтересів людей, груп, спільноти.

Згідно з визначенням «Політологічного енциклопедичного словника», політичний плюралізм – це ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного і соціального розвитку, що виходить з існування кількох (чи багатьох) незалежних засад політичних знань і розуміння буття; система влади, заснована на взаємодії і протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних організацій [457, с. 255]. Це дає підстави для висновку, що він має ціннісну / ідеологічну (пов'язаний з формуванням цінностей та ідей) і функціональну (як принцип організації життя у демократичному суспільстві) природу. Отже, досліджуючи взаємовплив соціального і політичного плюралізму в сучасному суспільстві, можна визначити, що соціальний плюралізм є основою політичного плюралізму, цінність і значення якого полягає передусім у можливості створити умови для виявлення і захисту (легалізації) інтересів соціальних суб'єктів і забезпеченні розумного балансу між інтересами різних носіїв, тобто сприяти громадянському миру і злагоді через демократичні дискусії і досягнення компромісних рішень в ім'я спільних цілей суспільства.

Суспільство не просто диференційоване на окремі групи, а ще й ієрархізоване – одні групи мають більше переваг, ніж інші. Неоднорідність, розшарування суспільства, відмінність соціального становища його членів і груп, їхня соціальна нерівність становлять зміст поняття «стратифікація». Це явище досліджували багато науковців, серед них – Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Девіс та ін., зусиллями яких на початку 40-х років ХХ ст. було закладено основи теорії соціальної стратифікації.

Стратифікація суспільства дозволяє виокремити соціальні верстви на основі важливих для конкретного суспільства ознак (критеріїв): способу життя, величиною доходів, характером власності, доступом до влади, престижем професії, освітою, національними та іншими ознаками. При цьому терміном «стратифікація» позначають як сам процес соціальної диференціації, який відрізняється безперервністю, так і його результат. Стратифікація – це не лише метод визначення суспільних верств у певному суспільстві, а й відображення його портрета. Основними принципами стратифікаційного підходу є: достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств; обов'язковість дослідження всіх верств суспільства; застосування при їх порівнянні однакового критерію.

Отже, стратифікація – існування в суспільстві нерівності, розшарування його на страти – великі сукупності людей, які різняться за своїм становищем у соціальній ієрархії. П. Сорокін розрізняв страти двох типів:

– односторонні групи (згуртовані навколо одного ряду основних цінностей): біосоціальні (расові, статеві, вікові); соціокультурні, (територіальні сусіди), мовні, етнічні і національні групи; професійні; економічні; релігійні; політичні; «ідеологічні» групи (наукові, філософські, естетичні, освітні, етичні, групи відпочинку та розваг); номінальні групи еліти (вожді, генії й історичні особистості));

– різносторонні групи (об'єднанні навколо двох чи більше рядів цінностей): сім'я, клан, плем'я, нація, соціальний порядок чи прошарки (типу середньовічної аристократії, духовенства, буржуазії, робітників і селян), соціальний клас [529].

Класифікація П. Сорокіна може бути теоретичною моделлю стратифікаційної карти конкретного суспільства у межах певної країни і часу. При її складанні слід зважати на тісний зв'язок страт і вплив соціальної мобільності, тобто соціального переміщення груп, адже вони

перебувають у постійному русі, що притаманно живому, функціональному суспільству.

Щодо витоків і перспектив розвитку феномену соціальної стратифікації існують різні погляди. Функціоналісти (Т. Парсонс, К. Девіс, В. Мур та ін.) необхідність та неминучість стратифікації пов'язують з різноманітністю потреб, функцій і соціальних ролей. На думку представників конфліктного підходу (К. Маркса, М. Вебера та ін.), соціальна справедливість стратифікації виправдовує навіть боротьба груп. П. Сорокін, розвиваючи ідею багатовимірності стратифікації, виокремив три основні її форми і, відповідно, критерії: економічні, політичні і професійні. У 70–80-ті роки ХХ ст. на основі синтезу функціонального і конфліктного підходів було розроблено еволюційний підхід, згідно з яким соціальна стратифікація існувала не завжди і не завжди була корисною; залежно від конкретно-історичних умов і ситуації вона може бути справедливою і несправедливою, сприяти розвитку або гальмувати його [530].

Нині в аналізі суспільства поширена система класової стратифікації, що поєднує такі критерії поділу: дохід, багатство, освіта, доступ до влади, престиж професії. За цими критеріями виокремлюють види соціальної стратифікації: економічний зріз суспільства (за рівнем багатства й доходів), політичний зріз суспільства (за рівнем доступу до політичної влади, рангом посади), освітній зріз (за рівнем освіти), професійний зріз (за престижністю професії). У західному індустріальному суспільстві розрізняють три класи – вищий, середній і нижчий. У середині кожного є також свої градації.

У сучасній соціології стратифікаційний аналіз має більше вимірів. У ньому враховують і такі чинники, як гендер, вік, етнос та ін. – пов'язана з ними нерівність не зводиться лише до класової. Наприклад, емпірична соціологія, окрім об'єктивної класової стратифікації, використовує суб'єктивний підхід – метод «репутації», заснований на оцінках суб'єктів становища різних соціальних груп, і «метод класової ідентифікації», коли респондент розташовує себе на умовній статусній шкалі. Кожний з цих

методів демонструє певні «зсуви» загальної картини, але в сукупності вони дають змогу досить точно описати систему соціальної стратифікації.

Із соціальною пов'язана політична стратифікація, що дає змогу дослідити соціальну природу політичного порядку, взаємодію соціальних груп і політичних інститутів, розподіл впливу, ресурсів тощо. Вплив соціальної структури на державну політику через громадську думку, політичні партії, місцеве самоврядування проаналізовано у працях Б. Чичеріна, О. Строніна, П. Сорокіна. Зокрема О. Стронін використовує поняття «політичний клас» і моделює політичну структуру суспільства у вигляді піраміди, у якій на основі суспільно значущої функції, яку виконує громадянин, його політичного рангу і статусу виокремлює три політичні страти: вищий політичний клас («політичні виробники») – еліта (аристократія, інтелігенція, законодавці, судді, адміністратори); середній політичний клас (банкіри, мануфактурники, орендатори); нижчий політичний клас («політичні споживачі») – більшість працівників (ремісники, землевласники тощо). П. Сорокін розробив поняття «політична мобільність», «політичне вирівнювання» і дійшов висновку, що політична, як і соціальна, стратифікація змінюється в часі й просторі без будь-якої постійної тенденції. Він указав на всезагальний характер політичної стратифікованості сучасного суспільства, зумовлений дією соціологічних закономірностей диференціації. Він пише: «Усередині будь-якої політичної організації форми стратифікації виникають, ростуть, поширюються, розвиваються, досягають максимуму, поступово приходять у стан занепаду, руйнуються або перетворюються на якісь інші організації чи форми. Політична стратифікація може змінюватися без якого-небудь постійного напрямку» [529, с. 337].

Проте, на думку П. Сорокіна, є сталі параметри політичної структури суспільства, які залежать від чотирьох чинників, що впливають на коливання стратифікації у всій її комплексності: розміру політичної організації, біологічної (раса, стать, здоров'я, вік), психологічної

(інтелектуальна, вольова і емоційна) і соціальної (економічна, культурна, моральна тощо) однорідності або різнорідності її населення [529, с. 339]. Основними з цих чинників він вважає: розмір політичної організації та однорідність чи різнорідність населення. За загальних рівних умов, коли збільшуються розміри політичної організації, тобто кількість її членів, політична стратифікація також зростає. Коли ж розміри зменшуються, то зменшується відповідно і стратифікація. Зі збільшенням різнорідності членів організації стратифікація, на думку П. Сорокіна, також збільшується, і навпаки. Якби обидва ці чинники працювали в одному напрямі, без жодної субординації, то суспільство дезінтегрувалося б і було б неможливим функціонування політичної організації [529, с. 340]. Збільшення розміру політичної організації відображається на стратифікації, згідно з П. Сорокіним, насамперед, тому, що зростаюча численність населення диктує необхідність створення більш розвинутого і крупного апарату. Водночас, збільшення кількості керівного складу викликає його ієрархізацію і стратифікацію. З тієї ж причини посилення неоднорідності населення приводить до посилення політичної нерівності.

Проблему політичної стратифікації останнім часом актуалізують соціологи – В. Анурін, Ю. Качанов, В. Радаєв та ін. Серед критеріїв виокремлення політичних страт науковці називають політичний ранг, політичний статус, соціальні привілеї, доступ до колективних ресурсів, авторитет у політиці (В. Радаєв); обсяг влади, привілеїв, характер переконань та орієнтацій щодо справедливості типу соціального устрою у розподілі цінностей і благ між «політичними кластерами» (В. Анурін); політичне поле, структурними ознаками якого є позиції та диспозиції соціальних агентів, акумульований капітал, політична ідентичність (Ю. Качанов) [22; 573]. Вони доводять, що взаємодія соціальних агентів обов'язково вибудовує структуру політичної нерівності, що, у свою чергу, зумовлює певні політичні практики.

Узагальнюючи підходи науковців, політичну стратифікацію можна визначити як відносини політичної нерівності, зумовлені становищем різних груп у системі владних інститутів, а також можливостями цих груп впливати на прийняття політичних рішень. Політичній стратифікації властиві такі ознаки: притаманна будь-якому суспільству; є одним із важливих джерел політики; рухома, що зумовлено зміною положень різних соціальних груп в ієрархії владних відносин, виникненням нових способів і каналів впливу на владу; її основою є розподіл на політичних лідерів, політичні еліти (лідери основних політичних партій, провідні представники вищих органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, вищий ешелон представників місцевих органів влади, вище військове керівництво, власники та керівники ЗМІ, які суттєво впливають на політичне життя суспільства), державну бюрократію і масові групи.

У XX ст. в західних суспільствах відбулися зміни політичної стратифікації у зв'язку з тим, що склад правлячої еліти поповнився новими соціальними групами, зросла кількість бюрократії і апарату управління різних рівнів, впливовою стала роль менеджерів великих, у т. ч. і державних, корпорацій тощо. У XXI ст. в умовах віртуалізації політики з'являється і новий клас – клас політконсультантів, політтехнологів, професійних лобістів, які захищають здебільшого корпоративні інтереси бізнесу.

Сфера політичних відносин формується як взаємодія загальних і приватних інтересів суб'єктів політики, що може розвиватися в напрямі як соціального конфлікту, так і згоди. Політика може бути публічною (відкритою, прозорою) або непублічною (закритою), що представляє взаємодію між урядами та елітами, переважно діловими. Нині відкрита політика пов'язана передусім з виборами і в умовах медіатизації доповнюється публічними дебатами, просуванням іміджу політичних суб'єктів тощо.

Суть публічності полягає у відкритості, доступності. Публічність утворює сферу колективності, асоціативний простір, у якому за різними ознаками групуються члени суспільства, колективізуються погляди, емоції, виникають і функціонують політичні партії, громадські організації, творчі й інші спілки («публічний простір» за Ю. Габермасом). У цьому просторі у більш чи менш відкритому режимі обговорюються соціально значущі проблеми, формується громадська думка, конструюються колективні ідентичності. Публічна сфера може бути сконцентрована в різних інститутах і поєднувати різні формати спілкування: прямі (спілкування) і опосередковані (письмові повідомлення і тексти). Вона конструюється безліччю «публік», які частково перетинаються, змінюються межі у часі й просторі, а також залежать від характеру обговорюваних тем. Їх розміри визначають міра, яку дозволяє держава і згасання чи посилення інтересу до суспільних проблем. У публічній сфері поєднуються процеси організування й самоорганізування, управління й самоврядування. Характер публічності залежить від інтенсивності асоціативного життя суспільства, його здатності до самоорганізації та ступеня демократичної відкритості.

Приватність (частковість) – сфера життєвих інтересів, життєдіяльності, емоцій, прихильностей окремої людини, приватної особи, індивіда, відособлена від інших суспільних сфер. У ній людина автономна, але не ізольована, оскільки вибудовує відносини з іншими людьми – сімейні, родинні, дружні; тут формується стиль її життя, конкретизуються основні права. Приватність є сферою безпосереднього спілкування людей на мінімальній соціальній дистанції, у якій утворюються мікропроцесуальні відносини влади. Публічна сфера визначає приватність, однак здатність і право держави проникати в приватну сферу особистості обмежується суспільством і законом.

У науковій літературі є різні підходи до інтерпретації терміна «публічна сфера». Автори навчального посібника «Основи публічної політики та управління» провідними серед них називають погляди Д. Дьюті

та Х. Арендт. Д. Дьюї вказує, що ген публічності з'являється там, де люди торкаються інших сфер, до цього моменту – це приватна сфера. Концепція Х. Арендт трактує публічну сферу як пряму взаємодію індивідів (на зразок грецької агори, «поява на публіці») [Див. 389].

Для пояснення сфери публічного можна застосувати і нормативний підхід Ю. Габермаса, який обґрунтовує новий тип публіки, що з'являється в умовах раннього модерну – публіку приватних індивідів, які обговорюють суспільні проблеми переважно завдяки друкованим текстам. У цьому підході публічна сфера розглядається як позаособистісний феномен, де відбуваються не так дії, як комунікація – обмін інформацією, поглядами. Ідеальна публічна сфера, на думку Ю. Габермаса, відповідає демократії, повинна створювати умови для раціонально-критичного дискурсу про політичні проблеми, де вирішальну роль відіграють аргументи, а не соціальний статус або традиції. Праці Ю. Габермаса стимулювали цілу низку досліджень з аналізу відносин між соціальними інститутами, суспільними дискурсами і політичною участю [Див. 260; 503; 654].

Існує також дескриптивний підхід до вивчення різних типів публічних сфер, які відрізняються від запропонованої Ю. Габермасом моделі. Наприклад, група науковців, яку очолив Ш. Ейзеншадт, використовували це поняття для пояснення модернізації у незахідних країнах і вказували на виникнення публічної сфери у більш або менш складній цивілізації, де є певний рівень освіченості, і це не бов'язково має нагадувати громадянське суспільство [717].

Впливовість публічної сфери залежить від її інституційного устрою: уніфікована вона чи різнорідна; сконцентрована в центрі чи відкрита для периферії; заснована переважно на письмовій чи усній комунікації; передбачає інтерпретацію загального блага перед правлячим колом чи серед звичайних громадян тощо. Отже, показниками, які визначають особливості публічної сфери в певній країні є: інститути, у яких вона функціонує; склад її учасників; цілі, норми і стратегії; домінуючі форми комунікації.

Публічна сфера пов'язана з поняттям «дискурс» – всебічним обговоренням, аргументацією, і, як результат, консенсусом щодо основних цінностей спільної життєдіяльності (у т. ч. політичних цінностей). Дискурс розглядають як спосіб діалогічно аргументованої перевірки спірних претензій на значущість стверджувальних і нормативних висловлювань (а також дій) з метою досягнення універсального (тобто значущого для всіх, здатних до розумної аргументації) консенсусу. Теорія дискурсу пояснює і комунікативний складник плюралістичної демократії.

Згідно з теорією дискурсу політична реальність представлена як складне комунікативне явище, що охоплює не лише характеристики учасників комунікації, а й той соціальний контекст, у який вони вписуються, та процес вироблення і сприйняття повідомлення. Як стверджує І. Побочий, термін «дискурс» у політології означає не міжперсональний, який має лише особистісне значення, діалог як мовну подію, а соціальний діалог, який відбувається за посередництвом і через суспільні інститути між політичними акторами, а також між політичними інститутами. Виходячи з цього, політичний дискурс – це обмін обґрунтованими позиціями, поглядами відповідно до певних правил, унаслідок чого здійснюються дії для розв'язання соціально значущих проблем. При цьому всі громадяни мають залучатись до процесу прийняття рішень, прояснюючи для себе і переконуючи інших (за допомогою вагомої інформації та логіки), який курс буде найдієвішим у розв'язанні соціально і політично орієнтованих проблем [447, с. 104]. У політичному дискурсі кожному альтернативну позицію слід чітко обґрунтовувати, терпляче вислуховувати, критично аналізувати, виокремлюючи сильні і слабкі сторони.

Дискурс, за концепцією комунікативної дії Ю. Габермаса, є способом діалогічно аргументованого випробування спірної претензії на значущість з метою досягнення загальнозначущої згоди. Істинний дискурс як спосіб мовної комунікації, за Ю. Габермасом, ґрунтується на дотриманні таких

правил: участь у дискурсі відкрита для будь-якого суб'єкта, який розуміє мову і має рівні права з усіма учасниками дискурсу; будь-який примус з метою досягнення згоди неприпустимий; учасники дискурсу мають право діяти лише на основі мотиву досягнення кооперативної та аргументованої злагоди [Див. 161, с. 364-372]. Хибний дискурс постає як феномен хибної злагоди, як закономірний наслідок примусу, закладеного в самій структурі комунікації. Вона є породженням систематичного порушення одного з правил дискурсу.

На увагу заслуговує думка Ф. Ліотара, що в сучасних умовах «...вихідним принципом вдалої комунікації повинен бути не консенсус, а розбіжність. Висловлювання – події, вони не підлягають уніфікації і не дозволяють говорити про існування правил комунікації. Єдиний вихід для продовження комунікації – не створювати метаправила, не дати природним суперечкам перетворитися на позов, у якому є вихідна задана істина». Науковець наполягає на продовженні всіх існуючих дискурсів. Водночас Ф. Ліотар вважає, що будь-яка влада створює власну мовну практику, чим намагається утвердити себе в якості універсальної, істинної і справедливої і, тим самим, ставить інші мовні практики в залежність [Див. 447, с. 110].

Політичний дискурс плюралістичного суспільства утворений з політичних міні-дискурсів, до яких залучені різні соціальні і політичні групи, влада і опозиція. Він відбувається на рівні окремих індивідів (діалог (різного роду домовленості) між політичними лідерами, окремими суб'єктами політики з метою прийняття важливих для всього суспільства або певних його частин рішень), на рівні груп (діалог між суспільними, політичними групами), на рівні інститутів (діалог між різними політичними інститутами), на рівні держав. Відповідно до цього розрізняють горизонтальний і вертикальний рівні зазначених дискурсів.

Виходячи з розуміння політичного дискурсу як певної форми взаємодії між політичними суб'єктами, в плюралістичному суспільстві можна

виокремити такі основні його форми, на базі яких утворюється безліч інших варіантів:

– переговори, що полягають в обговоренні двома або більшою кількістю учасників проблем, які торкаються інтересів усіх задіяних сторін, з метою пошуку шляхів їх вирішення; основне призначення переговорів – розв’язання спірних питань і створення умов співпраці;

– публічні дискусії, суть яких у тому, що кожний індивід, одержуючи інформацію за допомогою того чи того каналу, повною мірою може взяти участь у суспільній дискусії, має можливість чути й бути почутим;

– створення коаліцій, тобто об’єднання політичних партій, громадських організацій, громадсько-політичних діячів для реалізації спільних дій.

Цю типологію можна розширити класифікацією форм політичного дискурсу між владою і опозицією, яку пропонує І. Побочий: конфліктний дискурс (дебати, спори, критичне обговорення), дискурс узгоджень (переговори, «круглі столи», пакти) [447, с. 108].

Основна мета демократичної політики – досягнення балансу між приватними інтересами (виразниками яких умовно можна вважати громадянське суспільство) і колективною волею соціуму, раціонально вираженою в державі (загальносуспільний, державний інтерес). Громадянське суспільство завжди прагнутиме до найбільшої автономії від органів державної влади, а держава – до якомога більшого контролю над максимально можливим соціальним простором. Тому необхідний для розвитку суспільства баланс цих сил можливий у разі продукування громадянським суспільством цінностей і норм, які держава закріплює санкцією, перетворюючи їх із соціальних на правові. Це можливо також за умови розвитку комунікації між державою та громадянським суспільством, що сприятиме зростанню «соціального капіталу», тобто потенціалу взаємної довіри і взаємодопомоги. Цей капітал міститься в елементах громадської організації: соціальні мережі, норми і довіра, що створює умови для координації і кооперації заради взаємної вигоди. Обсяг

соціального капіталу визначається показником індексу довіри й членства в суспільних об'єднаннях.

У політичній науці сформувалась низка підходів до дослідження відносин «суспільство – держава». Перша модель, яка розкриває їх сутність і механізми, сформована в межах концепції плюралістичної демократії. Згідно з цією концепцією, взаємодія між суспільством і державою будується на основі врахування багатоманітності, множинності соціальних інтересів. Основною характеристикою плюралістичної моделі є відкритість характеру прийняття рішень як результат взаємодії і конкуренції різних політичних сил, зокрема, політичних партій та різних груп інтересів.

Концепція плюралістичної демократії розглядає політичну систему суспільства як механізм, що узгоджує та забезпечує баланс інтересів класових, етнічних, територіальних, демографічних, релігійних, професійних і подібних груп та об'єднань. Кожна з них має можливість впливати на формування політики, разом з тим, жодна не має монопольного становища. Відбувається своєрідне «розпорошення» політичної влади між державними і громадськими суб'єктами. У випадку, коли будь-яка соціальна група визнає невідповідність політики держави її інтересам, то вона має змогу домагатися відкритого обговорення проблеми і прийняття необхідних політичних рішень.

Для плюралістичної системи політика держави – це результат демократичного впливу з боку різних груп, які виражають і захищають свої інтереси. Держава є ареною, простором, де реалізуються групові конфлікти, а також арбітром, який забезпечує примирення, взаємне пристосування, гармонізацію інтересів груп-суперників.

Ще одна особливість теоретичного конструкту плюралістичної демократії полягає в тому, що конфлікти стосуються конкретних політичних цілей, а не системи загалом, що є ознакою соціальної інтеграції суспільства на основі ціннісного консенсусу. Тобто для усіх груп існують єдині правила конкуренції, які визнають учасники політичних відносин.

Проте є й інша точка зору. Так, професори Стенфордського університету Ф.-К. Шміттер та Т.-Л. Карл зазначають, що конкуренція серед фракцій може бути злом, особливо на вищому (законодавчому, виконавчому) рівні [161, с. 82]. Це зауваження стосується того, що в практичному житті учасники політичних відносин дуже часто правила конкуренції порушують або ігнорують, що особливо відчутно для перехідних суспільств.

Загалом опоненти плюралістичного підходу вважають, що існування різноманітних груп інтересів не сприяє інтеграції суспільства, а навпаки – розпорошує його. Групи інтересів представляють і захищають інтереси лише окремих груп, а не всього суспільства. На підтвердження цього науковці наводять такі аргументи:

1) існування груп інтересів створює нерівність можливостей різних груп щодо впливу на процес прийняття політичних рішень: великі шанси мають бізнес-групи, малі – ті групи, які не володіють достатніми ресурсами (молодь, незахищені верстви населення); найбільший вплив на політику в країнах з розвинутою ринковою економікою справляють різноманітні підприємницькі структури, особливо загальнонаціональні, галузеві та міжгалузеві об'єднання підприємців, відчутний вплив на політику мають і профспілки, які є наймасовішими організаціями найманих працівників;

2) у соціальній політиці відчутний дисбаланс – «сильніші» групи інтересів досягають економічних та інших благ і починають у подальшому чинити перешкоди перерозподілу і змінам, а ті, хто справді потребує підтримки, можуть її так і не отримати;

3) плюралістична модель абсолютизує можливості політичного представництва соціальних інтересів через політичні партії та різноманітні організації як групи інтересів – пересічні члени партій і громадських організацій здебільшого відіграють у них другорядну роль, а основні рішення приймають їх керівники, причому не завжди в інтересах тих самих пересічних членів;

4) міфологічність установки на те, що все населення буде представлене в партіях і групах інтересів, що ці об'єднання будуть рівними за своїм політичним впливом [420, с. 86].

Особливості, характерні для політичної дійсності розвинутих демократій останньої третини ХХ ст., не вкладалися в межі плюралістичної моделі. Своєрідним результатом цієї суперечності було виникнення в 70–90-ті роки нової моделі – сучасного корпоративізму, або неокорпоративізму. Одним із її теоретиків є Ф. Шміттер, який трактує неокорпоративізм як систему представництва інтересів, у якій основні складники організовані в обмежену кількість окремих обов'язкових, не конкуруючих, ієрархічно впорядкованих і функціонально диференційованих категорій, визнаних і зареєстрованих (якщо не створених) державою і наділених представницькою монополією всередині цієї категорії в обмін на здійснення контролю за відбором лідерів й вираження вимог і підтримки [619, с. 14].

Ф. Шміттер виокремлює дві основні форми корпоративізму: державна, де узгодження інтересів різних соціальних груп відбувається під пильним контролем державного апарату (Італія, Німеччина епохи фашизму), і соціетальна – як нова форма неокорпоративізму, що долає вади плюралістичної системи представництва (країни Західної Європи і Північної Америки). Саме дискредитація фашистських режимів сформувала негативну репутацію корпоративізму як моделі відносин.

Основна відмінність між старим (державним) і новим (соціетальним) корпоративізмом полягає в характері взаємодії асоціацій (як різновиду груп інтересів) із державою – примусовому чи добровільному. Спільним для обох форм є те, що асоціації і групи інтересів інтегровані в систему прийняття і реалізації соціально-економічних рішень, на відміну від їх самостійної участі, характерної для плюралістичної моделі.

Науковці виокремлюють й інші форми неокорпоративізму. Так, російський учений С. Перегудов на прикладі Радянського Союзу

виокремлює бюрократичний корпоративізм у характеристиках відносин «суспільство – держава», а також змішаний – корпоративно-плюралістичний, властивий періоду реформування економічної і політичної систем [437, с. 35].

Серед основних учасників неокорпоративістської моделі відносин Ф. Шміттер виокремив асоціації і розподілив їх на такі типи: функціональні (виробничі, галузеві і класові), територіальні (локальні, провінційні та загальнонаціональні), цільові (профспілкові і підприємницькі; ті, які зорієнтовані на активні дії у сфері міжгрупової кооперації, міжгрупового суперництва, і ті, які зорієнтовані на внутрішньогрупові проблеми тощо). За основу класифікації асоціацій він узяв розміри фірм та організацій (економічних), рівень кваліфікації, соціальний статус, належність до певної конфесії чи етносу, зв'язки з політичними партіями тощо [618].

За час існування неокорпоративізму його визначали як ідеологію, як різновид державного устрою і політичної культури, як форму організації економіки, як вид суспільства. Та найбільш усталеним є підхід, у межах якого неокорпоративізм розглядають як один із механізмів посередництва між членами асоціацій (індивідами, фірмами, спільнотами, групами) і державними та урядовими органами завдяки організованим, з постійним штатом, асоціаціям, що представляють інтереси, прагнуть «просунути» і захистити їх шляхом впливу на публічну політику. За умов плюралістичної моделі роль посередника виконують політичні партії і лобістські групи. Проте асоціації відрізняються від партій тим, що не висувають своїх кандидатів на виборах, не беруть на себе відповідальність за формування уряду. Отже, неокорпоративізму як моделі відносин між суспільством і державою властиві такі ознаки: асоціації або мережа асоціацій мають бути чітко організованими; вони беруть участь у процесі прийняття рішень на різних рівнях державної влади.

К. Гаджієв у сутності неокорпоративізму виокремив ще одну ознаку – договірний характер відносин між зацікавленими групами і державою для

розв'язання актуальних для них проблем. Корпоративним організаціям надається монополія представництва у відповідних (галузевих, професійних, територіальних) сферах їх інтересів в обмін на дотримання певних обмежень, які висуває держава [102, с. 192–193].

На основі аналізу наукових джерел можна виокремити такі типи організованих груп інтересів (асоціацій) як суб'єктів некорпоративної моделі: тяжіють до монопольного представництва інтересів, що виключає їх вільну і рівну конкуренцію, а держава заохочує ці монопольні групи (визнає їх, підтримує або навіть створює); обов'язково виконують норми, які встановлює держава; мають фіксоване/напівфіксоване членство; не лише представляють, а й управляють чи спрямовують інтереси своїх членів; утворюють своєрідний пласт між суспільством і державою, інкорпоруючись у систему прийняття політичних рішень шляхом створення дорадчих органів з різних напрямів державної політики, виконують дорадчо-консультативні функції.

Обґрунтовуючи переваги неокорпоративістської моделі відносин, науковці наголошують на важливій ролі асоціацій (корпоративних структур) у процесі консолідації демократії. І навпаки, визнають, що плюралістична система асоціацій з великою кількістю вузькоспеціалізованих, заснованих на суперництві груп інтересів, сприяє послабленню їх ролі як посередників між суспільством та державою, що загалом зменшує здатність до консолідації суспільства.

Однак визначена закономірність викликає сумніви. Ні плюралістична, ні неокорпоративістська моделі не створюють такої міцної основи для формування консолідованої демократії, адже ні та, ні та не задовольняє принцип рівності представництва інтересів різних, у т. ч. і слабоорганізованих, які мають незначні ресурси для захисту своїх інтересів, груп. Обидві моделі зручні переважно для впливових, великих, потужних груп.

Якщо оцінювати ці моделі за їх значенням для формування і розвитку громадянського суспільства, то плюралістична модель більшою мірою сприяє формуванню його самоорганізаційних засад, на відміну від неокорпоративістської, яка подібні «пориви» контролює і спрямовує.

З позиції досягнення соціального порядку і забезпечення соціального миру некорпоративна модель відносин видається обґрунтованішою. Водночас її небезпека криється у виникненні державного патерналізму, послабленні ролі суспільних союзів і об'єднань, які можуть втратити свою самостійність і виконувати роль звичайного каталізатора суспільства. Тобто за плюралістичної моделі відносини між суспільством і державою будуються «знизу догори», а за неокорпоративістської – «згори донизу».

Аналіз плюралістичної і некорпоративної моделей виявляє їх складність і певну суперечливість. Попри позитиви обох моделей, для перехідних суспільств вони не дуже придатні. Адже для використання плюралістичної моделі не вистачає чітко відпрацьованих механізмів самоорганізації суспільства (хоча міфічною загалом є думка про залученість усього суспільства до різних об'єднань), а для неокорпоративістської небезпечне прагнення значного контролю з боку держави, а також бажання новостворених олігархічних, фінансово-промислових груп максимально наблизитися до держави, вступити з нею в торги, обмінявши свій вплив у відповідних функціональних сферах життя на привілеї влади, тобто отримати місце у владній еліті (т. зв. «олігархічний» неокорпоративізм).

Проте практика запровадження таких моделей у світі існує і достатньо успішно, якщо умови в країні і особливості моделей збігаються. Професор політичних наук Каліфорнійського університету А. Лейпгарт, досліджуючи мажоритарну і консенсусну моделі демократії, ототожнює мажоритарну модель з плюралізмом зацікавлених груп (як приклад наводить Об'єднане Королівство, Нову Зеландію і Барбадос), а некорпоративну – з консенсусною демократією (відповідно Швейцарія, Бельгія). До того ж він виокремлює два типи неокорпоративізму: соціальний – з домінуванням

профспілок і ліберальний – з превалюванням промисловців. Бельгію та Швейцарію А. Лейпгарт зараховує до ліберального типу [161, с. 774-801]. На думку багатьох науковців, Швейцарія – чи не єдина країна, яка нині демонструє некорпоративну систему відносин суспільства і держави. Г. Лембрух визначає, що згуртованість швейцарських зацікавлених груп набагато вища від згуртованості швейцарських політичних партій [Див. 161, с. 795].

Сучасне інформаційне суспільство ускладнює характер суспільних відносин, що позначається на взаємодії між соціумом і державою та потребує нових теоретичних пояснень і моделей. Однією з них є модель політико-управлінських мереж (policy networks). Мережевий підхід (network approach) сформувався нещодавно, проте отримав широку підтримку і популярність серед політологів. На його основі побудовані концепції політико-управлінських «мереж» Д. Ноука, «спільнот» Дж. Річардсона, «потоків» Дж. Кінгдона, «підсистем» П. Сабатьєра та ін. Їх провідною ідеєю є підвищення рівня складності і комплексності регулювання та управління суспільними процесами.

Основними ознаками моделі політико-управлінських мереж науковці вважають: наявність зв'язків між державними і недержавними акторами, причому внутрішньо організовані мережі надають можливість визначити впливових політико-управлінських акторів – від партій і урядових відомств до бізнес-асоціацій, профспілок, фахових асоціацій різних галузей та інших суспільних об'єднань; поєднання офіційних норм і неформальних правил; інтенсивний обмін різними ресурсами між учасниками мережі, причому основою такого обміну є спільні інтереси, сталі комунікації, соціальні взаємозалежності і конвенції, які утворюють актори [Див. 57].

Загалом мережу розуміють як структуру, що охоплює акторів і відносини між ними, а також певні їх дії, взаємозалежності їхніх ресурсів.

М. Кастельс сформулював основні принципи організації мережі:

1) мережева структура складається з комплексу взаємопов'язаних вузлів (осіб, груп, організацій);

2) кожен вузол має визначене конкретне місце;

3) наявність зв'язку визначається здатністю вузла до комунікації та передачі інформації;

4) відкриті мережі розширюються завдяки включенням нових вузлів за умови, що вони виявлять спроможність долучитись до комунікативного процесу;

5) ефективність інформаційного обміну забезпечується децентралізованістю даної структури, наявністю горизонтальних зв'язків, автономністю вузлів;

6) технологічною основою є інтернет, який забезпечує швидкість передачі інформації;

7) мережі зі слабкими зв'язками зовні є більш суспільно корисними, ніж мережі з сильними внутрішніми зв'язками [234].

Ці принципи екстраполюються і на політичні мережі. Політичну мережу утворюють політичні актори, представники різних груп інтересів, бізнес-структур, експерти тощо, між якими встановлюються відносно стабільні неієрархічні відносини на основі обміну ресурсами, якими вони володіють. Будь-яка мережа, зокрема й політична, є особливим видом комунікації. Вона будується на спільних ідеях, віруваннях, системі цінностей, які визнають і підтримують усі актори мережі.

Мережевий підхід, як і корпоративістський, фокусує увагу не на відносинах між державою та громадянським суспільством, а на взаємодії пласту створених представницьких організацій та владних структур. Якщо застосувати модель політичної системи Д. Істона, то неокорпоративістський і мережевий підходи пояснюють відносини «входу» і «виходу» цієї моделі. «Зворотний зв'язок» залишається в полі зору плюралістичної моделі, хоча мережевий підхід має широкі можливості для дослідження всіх складників моделі політичної системи.

Дослідження особливостей функціонування політичної мережі дозволив вченим виділити основні принципи взаємодії політичних акторів у ній: а) очікування на взаємність у випадку надання своїх ресурсів іншим учасникам мережі (як у симетричних, так і в асиметричних політичних мережах); б) принцип не завдання шкоди приватним інтересам конкретного учасника мережі; в) принцип вето – тобто блокування власних ресурсів або припинення посередництва у контактах між віддаленими учасниками мережі у разі понесення збитків або переорієнтації на іншу мережу; г) принцип підтримки «слабкого» у певний час (але «сильного» у перспективі) актора шляхом надання мережевої допомоги; д) принцип дотримання вироблених у мережі правил поведінки, а також мережевих зобов'язань, крім того принцип сповідування мережевих цінностей та ідейних засад у відносинах з іншими політичними мережами [176; 207; 238; 328].

Науковці відзначають компенсаторну функцію мереж у країнах з несформованими традиціями функціонування політичних інститутів. Мережі забезпечують учасникам доступ до державних органів влади, стимулюючи розширення кола учасників політичного процесу та забезпечуючи формування ідентифікаційних механізмів. В той же час за умов розвиненої ліберальної демократії політичні мережі здатні посилити тінізацію політичного процесу, спрощуючи підзвітність публічних політиків та легітимність політичних рішень [176; 328].

Мережевий підхід передбачає створення комунікативного процесу, інформаційний обмін на основі використання інтернету, новітніх технічних засобів. Це стимулює громадян об'єднуватися навколо спільних інтересів, використовуючи різні засоби і форми масової комунікації, активніше залучатися до процесу прийняття рішень. Перспективи інтернету не лише в тому, щоб зробити потоки інформації і політичний зв'язок ефективнішими й прозорішими, а й у тому, щоб використовувати їх потенціал для участі громадян у політичних процесах. Ключове ж питання в оцінюванні ролі

інформаційних технологій у процесі активізації громадян у політичному житті полягає в тому, наскільки уряди і громадянські суспільства готові використовувати можливості, надавані їм новими каналами комунікації.

Закономірності «широкий доступ до інтернет-технологій – високий рівень активності громадськості в відстоюванні своїх інтересів» не існує. Російський науковець В. Руденко, досліджуючи проблеми сучасної представницької демократії, зазначав, що розвиток комп'ютерної комунікації практично не вплинув на рівень залучення громадян у процес прийняття рішень з публічно-правових питань. Нетривалий час існування кіберпростору демонструє, що нині він слугує форумом не так для громадян, які дбають про суспільно значущі проблеми, як для груп, відсторонених від публічної політики. Учасники інтерактивного спілкування переважно групуються за професійними, віковими, дозвільними інтересами, а не політичними [505, с. 14]. Тобто сучасні засоби комунікації не долають проблему пасивності, незацікавленості, некомпетентності пересічних громадян у політичній сфері.

Отже, група як суб'єкт-посередник між суспільством і державою в окреслених моделях пройшла певну еволюцію від зацікавленої групи у плюралістичній моделі через асоціацію (укрупнення, об'єднання груп) в неокорпоративній моделі до мережі як системи відносно стабільних неієрархічних відносин на основі обміну ресурсами, якими володіють учасники мережі. Основою взаємодії між суспільством і державою в усіх трьох моделях залишається комунікація, проте змінюються її форми. Якщо в плюралістичній моделі переважають лобістські методи, тиск на владу, причому переважно це відбувається як разовий захід, то в неокорпоративній домінують постійні переговори, діалоги здебільшого між стабільними трьома учасниками відносин – державою, роботодавцями, профспілками, і результатом цих перемовин є укладення угоди. У моделі політико-управлінських мереж, зважаючи на збільшення кількості учасників відносин, форму комунікації можна визначити як полілог, коли до цього

процесу залучено водночас декілька суб'єктів комунікації і, як результат – реалізація спільного інтересу.

Кожна з моделей має сильні і слабкі сторони. Практика реалізації у світі свідчить, що їх ефективність залежить не так від переваг кожної з них, як від особливостей певної країни – типу її економічної та політичної систем; цінностей, традицій і стереотипів політико-культурної та правової сфер; рівня самоорганізації громадянського суспільства; розвитку інформаційно-комунікаційної сфери; соціальної та політичної стратифікації суспільства тощо. Тому, обираючи модель, що гармонізує відносини між суспільством і державою, доцільно спиратися саме на особливості конкретної країни.

Слід додати, що в умовах глобалізації спостерігається зменшення впливу і, в цілому, зниження діяльності представницьких органів працівників (профспілок), що пов'язано з індивідуалізацією трудових відносин на межі ХХ – ХХІ століть. Чимало працівників з різних частин планети працюють дома за допомогою Інтернету, на умовах неповного робочого дня, мають різноспрямовані інтереси, що ускладнює формування профспілкових органів, організацію їх роботи та формулювання єдиних вимог до роботодавців. Також слід відзначити, що, хоча загальними тенденціями є перехід від соціальної солідарності до посилення індивідуалізму, від ідеї соціальної єдності до ідеї економічної конкуренції в умовах глобалізації, чимало науковців підтримують ідею щодо зміцнення соціальної ролі держави. На це впливає мінімальний ступінь соціальної відповідальності та зобов'язань капіталу перед суспільством і державою, що притаманне нині країнам Європи. Науковці все частіше звертають увагу на модель соціальної держави, причому на поєднання ознак корпоративно-ліберальної (активізація партнерства між державою та громадянським суспільством; звуження державних соціальних програм та заохочення індивідуальної ініціативності задля зростання добробуту за рахунок трудової ініціативності; пріоритет у програмах соціального забезпечення

має не індивід, а сім'я) та соціал-демократично-ліберальної моделей (ослабленням принципу універсальності; скорочення всеосяжного характеру та щедрості гарантій; посилення мотивів активізації ініціативи особи у самозабезпеченні). У працях П. Бурдье, Т. Майєра підкреслюється, що справедливість не може бути сфокусована лише на правовій рівності, а неоліберальний ринок не може замінити витрати держави-опікуна. Однією з привабливих для Європи визначається модель «активної (випереджаючої) соціальної держави», яку підтримують соціал-демократи. Це така модель держави, в якій підтримується баланс між персональною відповідальністю людей і захистом з боку держави; це держава, що працює на правах та обов'язках.

Науковці доводять, що для нормального функціонування будь-якого суспільства цінності політичної влади і громадянського суспільства мають узгоджуватися в процесі діалогу між ними [343, с. 34–35]. Вони пропонують розглядати результати такого узгодження у вигляді «ключів», що мають певний міфологічний статус та універсальне значення і для політичної влади, і для громадянського суспільства (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

«Ключі» для діалогу «влада – суспільство»

<i>Цінності</i>	<i>Для політичної влади</i>	<i>Для громадянського суспільства</i>	<i>Можливою «ключ»</i>
Вживання	Збереження владних повноважень та їх легітимація	Задоволення основних фізіологічних і соціальних потреб	Декларування «соціальної та заможної держави»
Безпека і гарантії забезпечення виживання	Законодавче і кадрове підкріплення існуючої системи політичної влади Наявність важелів (економічних, соціальних, інформаційних тощо) впливу на суспільство	Законодавчі гарантії способу життя. Реалізація владою практичної політики, орієнтованої на ті чи ті прошарки населення. Харизма політичних лідерів	Декларування «соціальної, заможної, справедливої, демократичної держави»
Комунікація	Наявність ефективних каналів комунікації всередині	Інформованість про політику владної еліти і розуміння її дій	Декларування «прозорості

<i>Цінності</i>	<i>Для політичної влади</i>	<i>Для громадянського суспільства</i>	<i>Можливою "ключ"</i>
	політичної системи, а також із суспільством		політичної влади»
Визнання	Додержання необхідних норм політичного ритуалу та демонстрування лояльності з боку суспільства для збереження цілісності політичної системи, а також задоволення індивідуальних амбіцій представників політичної еліти суспільства	Участь у суспільному (політичному) житті. Визнання владою впливу на неї інтересів і думок різних соціальних прошарків чи суспільства загалом	Декларування «політичної активності суспільства та суспільного впливу на політичну владу»
Реалізація	Контроль політичної влади над усіма сферами життя суспільства, а також задоволення індивідуальних амбіцій представників політичної еліти суспільства	Задоволення різних потреб суспільства (економічних, соціальних, культурних), реалізація яких пов'язана з політичними процесами	Декларування «суспільної злагоди й можливості для самореалізації громадян у будь-якій сфері суспільного життя»

[Складено за: 343, с. 34 - 35].

Для країн, що трансформуються, необхідним є розвиток усіх форм політичного діалогу з метою пошуку спільної вигоди та користі на основі спільних цінностей. Успішність діалогу залежить від визначення спільних, загальних цінностей, визнання рівної участі всіх суб'єктів політичного процесу, адекватного ставлення до політичного опонента, рівня децентралізації влади в державі, ступеня зацікавленості у спільній діяльності та особистої відповідальності політичних акторів, досвіду створення союзів для розв'язання поточних проблем.

Небезпечним у діалозі «держава – суспільство» є обмеження кількості реальних учасників політичного життя лише тими суб'єктами, що здобули представництво в парламенті, та взагалі лише політичними партіями.

Актуалізується проблема залучення представників реально існуючих партій, профспілок, інших громадських організацій, релігійних громад і розроблення правових та організаційних засад їх спільної діяльності. Важливою для нашого суспільства є концепція створення повноцінного громадського телебачення, управління яким має здійснюватися на демократичних засадах і принципах справжнього політичного плюралізму.

Форму балансу між особистістю і суспільством, між автономією людини та інтересами спільноти, між загальним благом і свободою намагаються знайти прихильники теорії комунітаризму. «Комунітарне суспільство» – конструктивна опозиція індивідуалістичному ринково-демократичному лібералізму і традиціоналістському авторитаризмові; це суспільство, де немає асиметрії між домінуючими індивідуальними правами (егоїзмом) та соціальною відповідальністю (патерналізмом держави) на основі морального консенсусу («принцип загальних цінностей та взаємної відповідальності»), що означає розуміння відповідальності і визнання обов'язків усіма членами спільноти. Загальні цінності становлять чотири категорії: цінність любові (особистісні відносини, піклування тощо), цінність мудрості (досвід, розуміння, ясність думки та усвідомлення), цінність справедливості (відсутність дискримінації, підкорення у відносинах з іншими); цінність самореалізації (реалізація потенціалу кожної людини в досягненні загальних цілей).

Проблема поєднання індивідуальної свободи і групових цінностей більш глибоко відображена в концепції ізраїльського науковця М. Розенфельда, яку досліджував український науковець О. Картунов. Ідеться про концепцію «усвідомлено плюралістичної конституційної юриспруденції», «концепцію усвідомленого плюралізму (conception of comprehensively pluralism)» [Див. 231]. Вона розробляє питання зі сфери юриспруденції, проте її базові постулати (поняття «усвідомлений плюралізм») можна перенести і до розгляду проблеми політичного плюралізму. Критикуючи лібералізм і комунітаризм, М. Розенфельд указує,

що слабкими місцями обох концепцій є їх прив'язаність до своїх фундаментальних цінностей, відповідно індивідуалізму і колективізму: «У внутрішньогрупових конфліктах, тобто конфліктах між груповим виживанням та індивідуальною автономією, комунітаризм, подібно лібералізові, не може уникнути того, щоб не стати на чийсь бік. Єдиною різницею між ними є те, що в той час, як лібералізм з необхідністю стає на бік індивіда, комунітаризм повинен завжди вирішувати все на користь групи... Так само, як лібералізм нерозривно пов'язаний з індивідуалізмом, комунітаризм нерозривно пов'язаний з колективізмом» [Див. 231]. На відміну від лібералізму і комунітаризму, усвідомлений плюралізм здатний встановлювати принциповий баланс між інтересами індивіда, групи та всього суспільства і значно кращий за релятивізм в управлінні конфліктами між ними. Розкриваючи сутність своєї концепції, М. Розенфельд доводить, що усвідомлений плюралізм «вважає індивідуальні та групові інтереси сутнісно і нормативно рівнозначними та рівноцінними... Плюралізові не притаманне надання переваги індивідові або групі», а тому він «здатен вирішувати одні внутрішньогрупові конфлікти на користь групи, а інші – на користь індивіда»; при цьому керуючись принципом «застосування якомога більшої кількості різних концепцій добра». Для того, щоб примирити конкуруючі концепції добра (яких дотримуються індивіди чи групи), усвідомлений плюралізм, за твердженням М. Розенфельда, «зобов'язаний забезпечувати дворівневий процес»: він ґрунтується на власних фундаментальних нормах, або на т. зв. «нормах другого порядку», і водночас на нормах усіх інших концепцій добра, або т. зв. «нормах першого порядку»» [Див. 231].

О. Картунов наводить приклади інших концепцій – «розумного плюралізму» (Д. Отто), «організованого плюралізму» (Р. Даль), «особистісно-комунітаристських перспектив» (Е. Мун'єр і Ж. Марітен). Відзначаючи їх раціональний, конструктивний складник, О. Картунов

указує на те, що вони не позбавлені певних вад і потребують подальшого вивчення і вдосконалення.

Поєднання індивідуальної свободи та інтересів групи, соціального і політичного інтересів розкривається через поняття «громадянська самоорганізація» як основа розвитку громадянського суспільства.

Значну увагу в дослідженні громадянського суспільства науковці приділяють практичному аспекту – утворенню неурядових організацій, стверджуючи, що неурядові чи неприбуткові організації є ознакою його існування в країні. Більше того, наявність і дієвість третього сектора визнають показником розвитку громадянського суспільства. З цим твердженням погоджуються практично всі дослідники. Проте відмінним є розуміння значущості цих організацій у громадянському суспільстві. Так, В. Цвях розглядає громадянське суспільство як мережу «самоврядних, самоорганізованих інституцій» [590, с. 7], а А. Колодій розглядає їх як частину громадянського суспільства [253]. Водночас дослідники вважають «третій сектор» не простою сукупністю громадських організацій та політичних партій, а певною системою сталих принципів, традицій та нормативно-правових засад для самоорганізації людей у громадянське суспільство. Отже, громадянська самоорганізація – це основа створення і функціонування «третього сектора», який є основою або складником громадянського суспільства.

Ми підтримуємо підхід В. Степаненка, згідно з яким громадянське суспільство охоплює сукупність основних соціетальних характеристик і параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є самоорганізованою. Це – комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який передбачає наявність і розвинутість:

– соціальних інститутів (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян; принцип верховенства права, реалізований у рівності громадян перед законом та у їх реальному доступі до правової справедливості; структурована та інституалізована політична

опозиція; системи зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, у т. ч. незалежний прокурорський нагляд, парламентські комісії, парламентські та громадські аудиторсько-контрольні комісії; правозахисні організації – «сторожові собаки суспільства»);

– соціальних практик (суспільна активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до добровільних суспільних, почасти неформалізованих та «віртуальних» (наприклад, через інтернет) об'єднань; поінформованість – знання місцевих та загальнонаціональних новин; правова культура та вміння застосовувати правозахисну і судову систему; діяльність незалежних правозахисних недержавних організацій; лобювання суспільно значущих ініціатив);

– суспільних цінностей і чеснот (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога) [534].

Отже, громадянське суспільство мають характеризувати не лише наявність певної кількості (мережі) добровільних асоціацій та інших громадських інституцій, тобто те, що визначається як результат процесу громадянської самоорганізації, а й цінності громадянської культури, спілкування, що відбувається на засадах довіри й толерантності. Тому важливими індикаторами громадянського суспільства є ті соціально-психологічні якості, які перетворюють населення на громадян. Такою вихідною якістю, яка, на думку Р. Патнема, утворює базовий блок формування громадянського суспільства, є міжособистісна довіра, навіть без явного політичного змісту. Її відсутність неминуче призводить до атомізації індивідів і дезінтеграції суспільства [776].

У цьому контексті варто звернути увагу на поняття «громадська та громадянська активність», визначити їх природу та роль у розвитку самоорганізаційних засад громадянського суспільства.

У вітчизняній науковій літературі спостерігаються випадки змішування, підміни, синонімізації понять. Особливо це стосується таких категорій, як політична участь, політична поведінка, політична діяльність. Подібна ситуація виникає і з розумінням громадської та громадянської активності, хоча вони не тотожні.

Базовим для обох понять є поняття «активність», у розумінні якого в соціально-гуманітарних науках склалися два основні підходи – філософський і психологічний. Проте на сучасному етапі дискусії щодо розуміння активності в науковому колі стають дедалі масштабнішими, залучаючи нові галузі гуманітарного та природничо-наукового знання.

Філософія трактує активність крізь призму культури, творчості і розрізняє дві її форми: діяльність, яка виявляється в утворенні та вдосконаленні навколишнього світу, і споглядання, яке позначається на внутрішньому світі людини. Таке розуміння активності висловлено у працях В. Андрущенка, Г. Батіщева, А. Вербіна, К. Жоля, А. Кавалерова, В. Келле, М. Ковальзона, І. Матковської, А. Місуна, М. Мокляка, Ю. Плетникова, В. Швирьова, В. Шинкарука, М. Цибри та ін. Психологічна наука розглядає активність людини в межах діяльнісного підходу, трактуючи її як особливий вид діяльності, її динамічну характеристику, яка відрізняється інтенсифікацією основних характеристик людини (цілеспрямованості, мотивації, емоційності, усвідомленості, володіння засобами та прийомами дій), спрямованих на зміну навколишньої дійсності відповідно до власних потреб, поглядів, цілей. Таке розуміння розкрито у працях К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, В. Бехтерева, Л. Буєвої, Л. Божович, Л. Виготського, В. Давидова, І. Дубровіної, І. Кона, О. Леонтєва, Б. Ліхачова, В. Мухіної, А. Петровського, В. Петровського, С. Рубинштейна, В. Симоненка та ін.

На ситуативності активності людини, тобто на тому, що вона проявляється не постійно і не в усіх формах діяльності, наголошує у своїх працях К. Альбуханова-Славська. На цій підставі можна виокремити два її

основні мотиви – зовнішній відносно суб'єкта та внутрішній. Зовнішня мотивація активності визначається нормами і вимогами, які офіційно ставить суспільство, тобто відповідає зовнішній, соціально обумовленій меті і виникає як реакція на певні проблеми життя людини. Внутрішня активність відповідає власним, особистим мотивам і цілям людини, тобто є її природною якістю, формується всередині неї самої.

Існують такі види активності:

1) за суб'єктами – індивідуальна, групова, громадська, суспільна, громадянська;

2) за спрямованістю інтересу суб'єкта – соціальна, правова, політична / громадсько-політична, економічна, духовно-культурна, екологічна, моральна, релігійна тощо;

3) за рівнем мотивації – ситуативна (випадкова), усвідомлена (цілеспрямована);

4) за результатом – прогресивна, регресивна, руйнівна;

5) за об'єктом – спрямована на власні інтереси та потреби; на інтереси та потреби інших осіб; на користь соціальних інститутів; на користь ідей; на користь держави.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» поняття «громадянський» визначено як прикметник до поняття «громадянин»; «громадський» – до «громада» [72, с. 262]. Відповідно при розгляді громадської активності слід виходити з розуміння цих ключових понять. Отже, громадська активність пов'язана з громадою, общиною, комуною. Термін «community» (англ. – громада) утворено з двох слів: «common» (спільний) та «unity» (об'єднання). Тобто бути у громаді, або спільноті, означає мати щось спільне з іншими людьми. Таким спільним, за спостереженнями Л. Климанської, є територія, культура й інтереси, відповідно дослідниця виокремлює такі типи громад: резидентні громади (основа об'єднання людей – місце проживання), ідентифікаційні громади (основа об'єднання – місце проживання і культурне коріння), нерезидентні

(громади за інтересами). Люди завжди є членами одночасно і географічних (резидентних), і ідентифікаційних громад, а також громад за інтересами [242].

У широкому розумінні громада – це система обов'язків та відповідальностей (як правило, неформального характеру), передбачених, коли люди мають бажання та волю допомогти одне одному. Поняття «громада» також означає певну кількість людей, які живуть разом, утворюючи, визнаючи та підтримуючи свою «спільну єдність». Подібні зв'язки можуть існувати як об'єктивна передумова, якщо йдеться про солідарні спільноти, або як продукт, що з'являється, коли люди працюють разом для досягнення спільної мети [Див. 216]. Суттєвими ознаками громади є: спільна ситуація, у якій люди опинилися; спільна діяльність (у т. ч. всі можливі відносини між людьми, причому взаємини між членами громади не лімітовані лише роботою або однією якоюсь сферою – вони набагато ширші); колективна дія (на основі усвідомлення спільного інтересу організовується колективна дія для його реалізації, результативність якої перевершує індивідуальну результативність, що дає змогу індивіду та групі досягати визначених цілей, водночас створюючи спільні підтримку та гордість); сформована ідентичність (чуття належності до громади або «духу громади»).

Особливостями громади є зосередженість не на задоволенні індивідуальних потреб, а на об'єднанні, захисті громади, згуртованості, відчутті причетності до справ громади, обов'язку та відповідальності перед іншими. Подібне об'єднання не передбачає обов'язкового виконання будь-якого завдання; це радше неформальне спілкування, переживання спільної радості і спільного суму, відчуття безпеки, певної захищеності тощо. Такий тип відносин будується на міжособистісному спілкуванні.

Американський учений М.-С. Пек виокремив вісім характеристик справжньої громади:

1. Ніхто не зайвий (з громади не виключають людей за расовими, національними, статевими, віковими, релігійними ознаками; громада сприймає різні форми людського самовираження – сміх і сльози, страх і віру тощо).

2. Вірність своїм людям і відданість своїй роботі (у нелегкій ситуації чи в разі персональних розбіжностей або перешкод на шляху до реалізації спільних задумів – пошук спільного виходу і підтримка одне одного).

3. Ухвалення рішень через консенсус (у відносинах домінує консенсус, а не принцип, згідно з яким завжди перемагає більшість).

4. Індивідуальні розбіжності – не перешкода (відмінності в поглядах людей не нехтують, не приховують, не відкидають і не змінюють – навпаки, їх сприймають і поважають).

5. Реалістичне оцінювання своїх сил (укладання плану дій з урахуванням поглядів кожного з її членів; постійне оцінювання умов життя громади та намагання їх покращити).

6. Безпечне місце, в якому люди можуть бути самими собою (відчуття безпеки і захищеності; прагнення і підтримка особистісного розвитку).

7. Коло не має сторін (лідерство переходить від однієї особи до іншої, не буває керівника раз і назавжди; кожен іноді стає учнем, який може чогось навчитися від інших).

8. Дух миру й любові (об'єднання духом спільності, взаємопідтримки й товариськості).

Коли наявні всі вісім названих характеристик, стверджує М.-С. Пек, тоді група людей справді живе в умовах спільної єдності або громади [Див. 221].

Отже, основною ознакою громади як об'єднання людей є моральні засади, задля яких відбувається гуртування в одну спільноту: колективна відповідальність за кожного члена, за безпеку життєдіяльності і порядок. У житті, наприклад, сільських громад важливим консолідуючим чинником

досі залишаються морально-етичні засади, загалом традиції духовності в їх найрізноманітніших виявах.

Існує також така класифікація громад: територіальна громада – її представниками є індивіди, які живуть географічно близько і розробляють механізми задоволення спільних потреб (наприклад, сільська або міська громада); громада з особливими потребами – її представляють ті особи, які мають спільний досвід і відносини з широким загалом (наприклад, особи з вадами зору або слуху, ВІЛ-інфіковані, хворі на СНІД, безробітні); громада за конкретними інтересами – охоплює тих людей, які мають спільні інтереси, хобі, тощо; етнічна та/або культурна громада – представниками її є особи, які мають спільну культуру, мову та /або етнічне походження (наприклад, громада циган); релігійна громада – об'єднує людей, які мають однакові вірування, належать до однієї релігії (наприклад, християни, мусульмани, тощо); професійна громада – складається з осіб, котрі мають однакову освіту і спільні професійні інтереси (наприклад, наукова громада, громада соціальних працівників); громада певного соціоекономічного класу – її представниками є люди з однаковими умовами життя і соціальними проблемами [Див. 221].

Окремої уваги заслуговує територіальна громада, яка є одночасно об'єктом і суб'єктом управління. Відносини всередині громади та діяльність органів місцевої влади регулюються «Статутом територіальної громади», який є місцевим нормативно-правовим актом. Наприклад, згідно зі «Статутом громади міста Києва», до складу цієї територіальної громади можуть бути залучені громадяни України, які мешкають на території міста Києва, без будь-яких обмежень і незалежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, терміну проживання на території міста Києва, мовної чи іншої ознаки.

Статут передбачає і форми активності громади: загальні збори; місцеві ініціативи; громадські слухання; створення органів самоорганізації

населення, які є формою участі територіальної громади міста Києва у вирішенні окремих питань місцевого значення [532].

Територіальні громади поділяють на місцеві та адміністративно-територіальні громади (села, селища, району в місті чи міста)

Місцева громада є спільнотою людей, які об'єднані загальними інтересами в межах певної території (будинки, вулиця, мікрорайон) та мають можливість регулярно особисто спілкуватися. Такі громади формуються для забезпечення спілкування та взаємодії з метою проведення спільного дозвілля, задоволення спільних інтересів, розв'язання проблем громади.

Адміністративно-територіальні громади – це об'єднання жителів на підставі постійного проживання у межах села, селища, міста, які мають статус самостійної адміністративно-територіальної одиниці. Адміністративно-територіальні громади є добровільним об'єднанням жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Такі громади утворюють з метою організувати спільну дію людей для покращення життя в конкретній адміністративно-територіальній одиниці.

До завдань територіальної громади належать: розроблення та впровадження моделі розвитку села, селища, району у місті чи міста; створення умов та організування дозвілля членів громади, сприяння розвитку культури і спорту; забезпечення умов для участі жителів у розв'язанні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України; представлення громади та її інтересів у місцевих органах влади; здійснення громадського контролю за місцевою владою та її діями; покращення благоустрою території, озеленення, створення середовища взаємодопомоги членів громади тощо.

Заслуговує на увагу також термін «громадськість», що називає соціально активну частину суспільства, яка на добровільних засадах бере участь у суспільно-політичному житті країни. Діє вона безпосередньо або через різноманітні об'єднання громадян.

На основі громадської активності формується суспільна активність – намагання людей та їх об'єднань сформулювати, «просунути» і захистити суспільні інтереси – інтереси максимально широкого кола осіб, які не обмежуються певними соціальними рамками. Благо, яке створюють люди та їх об'єднання, споживають не окремі цільові групи і не лише представники певних організацій, а всі, кого зачіпає певний суспільний інтерес – від населеного пункту до цілої країни незалежно від соціального статусу і ступеня участі/неучасті у створенні цього суспільного блага. Це інтерес, який реалізують громадяни незалежно від будь-яких державних, політичних, комерційних, релігійних інститутів. Ідеться про такий інтерес, який поділяє не просто коло інших співвітчизників, а який переростає у певну загальносуспільну вимогу.

На відміну від громадської, громадянська активність спрямована на захист свобод і прав громадян, є близькою до політичної активності. У теорії держави і права громадянина розглядають як особу, яка: належить до постійного населення певної держави, має нормативно закріплений статус, користується захистом держави як у межах її території, так і поза нею; має права, надані державою, та виконує обов'язки, покладені на неї, несе законодавчо закріплену відповідальність у разі порушення чи невиконання певних рішень, а також у випадку порушення суб'єктивних прав інших осіб або невиконання власних юридичних обов'язків. Громадянин має певні особливості, що дають можливість бути суб'єктом не лише економічних та соціальних, а й політичних відносин [197].

У понятті «громадянська активність» основою є підпорядкування особистих інтересів громадянським, спрямованість на користь служіння Батьківщині; користування правами і виконання обов'язків, встановлених законами держави, тобто орієнтація особистості на служіння державі й народові країни; усвідомлення і відчуття особою власної причетності до своєї держави та власної відповідальності за державу, сім'ю тощо. Із громадянською активністю тісно пов'язані: громадянськість як політична

позиція громадянина стосовно процесів, що відбуваються в суспільстві та державі; почуття патріотизму; турбота про благо народу; готовність працювати на благо Батьківщини, захищати та зміцнювати її міжнародний авторитет; громадянська відповідальність; національна самосвідомість та ідентифікація; культура міжетнічних відносин, повага до культури, звичаїв і традицій національних спільнот, що проживають на території держави; правосвідомість; політична, патріотична свідомість [532, с. 75]. Загалом чинниками, які впливають на формування громадянської активності, є моральна, політична та правова культура, ментальність, почуття власної гідності, внутрішньої свободи і водночас уболівання за суспільно-державні ідеали, пріоритети держави, благо свого народу і його відносини у світовому співтоваристві.

У деяких випадках громадська активність індивідів набуває ознак громадянської. Тоді держава сприймається не як інструмент впливу на суперника, а як власне опонент. Змістом громадянської активності стає не взаємодія громадян чи їх груп між собою, а взаємодія громадян та держави. Так трапляється в ситуації неефективної політичної системи, коли суспільство протестує, страйкує, критикує існуючу державну владу. До того ж на практиці деяких країн спостерігається компенсація низького рівня політичної активності (участь у виборах, членство в політичних партіях) високим рівнем соціальної і громадської активності (громадські, волонтерські об'єднання).

Громадська і громадянська активність мають спільні та відмінні ознаки. Подібними є форми їх вияву: скарги і звернення, збори, мітинги, страйки, громадські і громадянські ініціативи, участь у виборах, референдумах тощо. Також схожий характер їх спрямування: зорієнтованість на розв'язання проблем зусиллями інших (влади, бізнесу тощо), хоча проблеми можуть і не бути у сфері їх компетенції (споживацька активність); штучно створена, імітована активність людей за рахунок найманих активістів, публікацій у ЗМІ тощо (фіктивно-демонстративна

активність); виступи проти рішень та дій влади (протестна активність); ініціативи, спроби коригувати дії влади з метою створення сприятливіших умов життєдіяльності території; партнерські відносини влади і населення (конструктивна активність).

Відмінність між ними пов'язана насамперед з критерієм оцінювання. Так, громадську активність і діяльність оцінюють переважно в категоріях моралі (добро, гідність, совість, відповідальність тощо), а громадянську – юриспруденції (легально, правомірно, конвенційно тощо) та моралі (патріотизм, відповідальність, толерантність тощо).

Інша відмінність полягає в тому, що громадянська активність і діяльність відбуваються через участь і дії інституалізованих груп, громадська і суспільна – через участь у діях неформалізованих груп і об'єднань людей. Коріння громадської активності слід відшукувати в самій особистості, а громадянської – в об'єктивних умовах.

Отже, за своєю суттю громадська, суспільна, громадянська активності пов'язані з інтересами і мотивацією людини вирішувати не лише власні, а й суспільні та політичні проблеми, прагненням брати відповідальність за життя у своєму будинку, місті, країні, що проектується на темпи та розвиток громадянського суспільства і країни загалом. Зазначені види активності є підґрунтям для інтегрування населення в консолідовану спільноту людей для гармонійного їх існування і взаємодії, для формування духу цієї взаємодії, взаємопідтримки, і врешті решт – духу громадянського суспільства.

У дослідженні процесу громадянської самоорганізації на особливу увагу заслуговують умови його перебігу та результати. У сукупності її результатом є утворення громадянського суспільства. Умови громадянської самоорганізації визначено і досліджено в концепції соціального капіталу. Це специфічний набір якостей, позицій та поведінкових орієнтацій стосовно політики, у т. ч. певний стиль міжособистісної взаємодії та співробітництва. Фактично цими умовами є ті соціально-психологічні якості, які

перетворюють населення на громадян: міжособистісна довіра, відносна цінність, яку громадяни надають особистій свободі, правова свідомість, підтримка верховенства закону, толерантне ставлення до ціннісного світу, прав і свобод інших (що є умовою соціальної інтеграції і солідарності), раціоналізм, ступінь поінформованості з важливих соціально-політичних питань.

З активністю тісно пов'язана політична участь – процес впливу громадян на функціонування політичної системи, формування її політичних інститутів та результати їх діяльності. Виявляється вона в таких формах: дії з делегування повноважень (електоральна поведінка); активістська діяльність, спрямована на підтримку кандидатів і партій під час виборчих кампаній; участь у мітингах і демонстраціях; участь в діяльності партій і груп інтересів. Науковці переважно оперують поняттям «політична участь», ототожнюючи його з діями щодо політичної системи, її інститутів, зокрема партій. Проте політична участь охоплює і вужче поняття «громадська участь» – комплекс дій і методів участі людей у процесі визначення і розв'язання їх проблем. Вже саме визначення громадської участі розкриває її функціональне призначення: громада має змогу окреслити та обстояти свої інтереси, а влада, сприяючи цьому, – зменшити соціальну та політичну напругу.

Існують різні підходи щодо визначення рівнів участі. Наприклад, Ш. Арнштейн запропонував своєрідну «драбину участі», щаблі в якій визначено за ступенем впливу суспільства на ухвалення рішень. Цей підхід можна застосовувати до громадської та громадянської участі.

«Драбина участі» має вісім щаблів, які об'єднані в три основні групи:

- 1) відсутність участі, маніпулювання, «терапія»;
- 2) «символічна участь», інформування, консультація, врахування думки);
- 3) реальні повноваження, партнерство, делегування повноважень, громадське керування.

«Відсутність участі» – рівень, який відображає імітацію участі тими структурами, які де-факто ухвалюють рішення. На цьому етапі метою є не залучити громадян до процесу планування, а надати змогу тим, хто контролює ситуацію, ще раз «повчити» чи навіть «переконати» громадян. Робота з громадськістю на рівні маніпуляції і «терапії» не завершується реальним узгодженням інтересів і часто призводить до різкого загострення конфліктів. Характерна ознака такої ситуації – порушення основних принципів організування діалогу з громадськістю: заміна мети засобами, відсутність альтернатив у прийнятті рішень, відсутність «зворотного зв'язку» між політичною системою і соціальним середовищем (за Д. Істоном).

«Символічна участь» передбачає, що громадяни мають змогу «слухати», отримувати інформацію та «бути почутими», тобто висловлювати свої думки. Ступінь впливу громадськості на цьому рівні зводиться до того, що на її думку будуть зважати.

Окреслені рівні є засадами для участі, їх ще не можна вважати самою участю. Вище стоять рівні, на яких громадяни беруть реальну участь у процесі планування та ухвалення рішень у формі партнерства з можливістю переговорів для досягнення компромісу з місцевими керівниками.

Найвищі сходинки – делегування повноважень та громадське керування, на яких пересічні громадяни мають вагомий вплив на прийняття керівних рішень щодо проблем.

На практиці більшість програм громадської участі не піднімається вище, ніж третій, четвертий чи п'ятий рівень. Рівень «громадське керування» спостерігається лише у формі референдумів.

У 1994 р. Д. Вілкокс дещо спростив модель Ш. Аристейна і запропонував п'ять рівнів залучення громадян:

– інформування населення про плани органів державної влади; здебільшого це односторонній потік інформації, який може спиратися на дослідження громадської думки за налагодження зворотного зв'язку;

– консультації, під час яких представникам громади пропонують одне чи декілька різних питань, а думки, які ті висловлюють при цьому, враховують під час прийняття остаточного рішення;

– спільне ухвалення рішень, коли влада співпрацює із суспільством та організаціями, які його репрезентують, ідентифікуючи його потреби, остаточне рішення приймається спільно із суспільними партнерами;

– спільна реалізація, що полягає у спільній ідентифікації потреб і надалі спільній реалізації узгодженої програми у формі партнерства;

– делегування (громадське керування), яка передбачає виконання завдань і підтримку незалежних громадських ініціатив, коли влада відмовляється від аналізу суспільних потреб і визначення способів розв'язання існуючих проблем, натомість підтримує діяльність організацій громадянського суспільства, наприклад, через дотації [Див. 198, с. 22].

Щаблі цієї драбини не є альтернативними один до одного. Кожний вищий щабель будується і виходить з нижчого, адже не можна проводити консультації з громадою, не надавши їй достатньої інформації, а ефективний обмін інформацією та належне проведення консультацій є обов'язковими умовами спільного ухвалення рішень.

Проблема формування громадської активності та ініціативності актуалізує питання: а чи хоче громадськість, щоб її залучали? Адже реалії, особливо українського суспільства, засвідчують низький рівень активності громадян. Для того, щоб сприяти залученню людей до активної участі в процесі вирішення їхніх проблем і питань, треба визначитися з тим, до якого рівня громадської участі з перерахованих вище необхідно прагнути громадянам. Відповідь на це є неоднозначною, оскільки рівень залученості людей залежить від того, наскільки дії влади зачіпають їхні інтереси, і наскільки проблеми є нагальними та соціально небезпечними. Однак аксіомою для обох сторін (громади і влади) має бути можливість повного доступу до інформації про плани чи дії влади, а також наявність реальних

механізмів з чітко окресленими процедурами, які дають змогу вплинути на дії влади на будь-якому етапі.

На рівень активності членів громади впливає низка чинників:

1. Неоднорідний характер місцевої громади. Особисті риси (вік, стать, етнічне походження тощо), економічний статус, віра і культурна спадщина (релігія, моральні цінності), вміння, місце проживання формують значні відмінності між членами громади, навіть у невеликих спільнотах. Це впливає і на рівень участі в громадському житті. Найтипівіші форми участі в житті громади – абсентеїст, спостерігач, споживач, лобіст, громадський діяч, функціонер.

2. Історичне минуле місцевої спільноти. На рівень активності впливає такий чинник як осідлість громади – чи вона давно проживає на цій території чи є сукупністю розрізнених суспільних груп, замкнених на собі з огляду на різні історичні передумови. Подібна ситуація може виникнути в штучно створених промислових містечках чи в тих місцевостях, де є багато переселенців.

3. Характер суспільних зв'язків. Його визначають тип, якість, міцність зв'язків між членами громади, що впливає на кількість організацій, які діють у даному населеному пункті та формує бажання та характер участі мешканців у розв'язанні місцевих проблем. Що менше зв'язків, які спираються на традицію, то важче співпрацювати з місцевою громадою.

4. Культурні традиції. Політична активність істотно залежить від наявності прикладів активної участі у справах громади.

5. Конфлікти. Найбільше проблем спричинюють непорозуміння, які мають давню історію. Що більше конфліктів у громаді, то важче налагодити співпрацю з нею.

6. Здатність керувати групою обумовлена вибором методів, технік, інструментів, а також особистими якостями осіб, які представляють громадськість.

7. Зрозуміле для всіх і прийнятне бачення розвитку проблеми чи питання. Активність громади тоді вища, коли чітко визначені її потреби та інтереси, узгоджені та скеровані в напрями, які будуть окреслені в стратегічні і зрозумілі для представників громади бачення.

Нормальному та ефективному процесу узгодження суспільних інтересів і формуванню громадської та громадянської активності заважають певні «бар'єри». Подібні перешкоди притаманні як владі, так і громадянському суспільству.

«Бар'єри» з боку органів влади: відсутність досвіду співпраці з громадськістю або негативний досвід; недовіра до знань та колективного розуму окремих груп спільноти; переконання, що тільки фахівці можуть здійснити правильний аналіз та підготувати плани; переконання в тому, що зустрічі з чисельними групами осіб – це змарнований час; недостатня кількість компетентних модераторів, здатних вести ефективну дискусію, що закінчується конкретним результатом; низький рівень взаємного порозуміння та ефективності суспільної комунікації; «демонічна» віра представників влади в силу власних непорушних переконань і свою непомильковість; приховані групові та особисті цілі представників влади, які суперечать інтересам громади; надмірна політична заангажованість та залежність, що домінують над суспільним інтересом; низький рівень професійної, суспільної, етичної компетентності представників влади; надмірна зосередженість на невідкладних справах і розв'язанні поточних проблем; неготовність створювати організаційні і фінансові засади діяльності, які пов'язуються з широкою участю громадськості; особисті побоювання представників влади втратити повноваження, зазнати критики і відкритого звинувачення, вияву некомпетентності.

Перешкоди з боку громадян: загальна недовіра до представників влади; побоювання маніпуляцій з боку влади; слабкий рівень організаційного та інституційного представництва окремих сегментів суспільства та груп інтересів; несформованість ефективних способів співпраці різних

суспільних груп; низький рівень інтеграції спільноти; низький рівень самоідентифікації людей із соціальною групою, територією, регіоном, у якому вони мешкають; слабка готовність до співпраці і спільного розв'язання проблем; концентрація громадськості на минулому і тому, що може бути основою для роз'єднання людей [Див. 198, с. 26–27].

Переконати обидві сторони у доцільності громадської участі можна, аргументовано показавши їм переваги і користь від цього для влади і громадян.

Висновки до третього розділу

Зміст і форми комунікативного елементу політичного плюралізму обумовлені розвитком сучасної політичної сфери, активному проникненні до неї принципів технологічного функціонування, які визначають характер політичних процесів та відносин. Цей вплив відображається у сфері політичної комунікації. Швидке вдосконалення технічних засобів передавання інформації призводить до перенесення центру політичної взаємодії у сферу діяльності мас-медіа, що супроводжується театралізованістю, комерціалізацією, тяжінням до сенсаційності та перекручення фактів і загалом ірраціоналізує політичний світ.

Політична комунікація має спільні ознаки із загальним процесом комунікації, проте й відрізняється від нього: пронизує всі рівні комунікації – від внутрішньо особистісного до глобального; політичній системі окремого суспільства відповідає власна мережа політичної комунікації; існує взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку суспільства та особливістю розвитку структур політичної комунікації, який зумовлений технічним рівнем передачі інформації і ідеологічною сферою політичної системи. На характер політичної комунікації в суспільстві впливають загальна та політична культура суспільства, система політичних цінностей та нормам. Процес політичної комунікації є безперервним. Проте його

активізація відбувається у період виборчої кампанії, коли застосовуються найрізноманітніші шляхи впливу на електорат з метою завоювати його прихильність; політична комунікація здійснюється через ЗМІ, політично організовані об'єднання і неформальні канали.

Нові технології здатні істотно вдосконалювати методи політичної комунікації і сприяти активнішій участі громадян у цьому процесі. Вони надають населенню можливість безпосередньої комунікації з представниками влади, що формує відчуття залученості до політичного життя в державі і процесу прийняття рішень. Водночас нові технології комунікації інформаційного суспільства дають змогу владі реагувати на запити, які надходять від громадян, і узгоджувати свою політику відповідно до їхніх очікувань. Ключове ж питання в оцінюванні ролі інформаційних технологій у процесі діалогу між владою та громадянським суспільством полягає в тому, наскільки вони готові використовувати можливості, надані їм новими каналами комунікації.

Віртуалізація – відносно новий феномен, який потребує глибокого наукового дослідження. За допомогою новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій віртуальне середовище виокремилосся в структурі політичних комунікацій, а сам «віртуал» став своєрідним споживачем інформації, яка формує відповідний «віртуальний дискурс». Віртуалізується як система політичного управління, так і політична поведінка особистості. Участь людини в політичних діях стає ніби нематеріальною (глядач-співучасник телешоу, голосування через інтернет, дофантазування гідних рис політика тощо). Зміст, ступінь та якість віртуалізації політичних відносин залежить від інтернет-провайдерів, контент-провайдерів, інтернет-спільноти, їх політичних знань, політичної та інформаційної культури.

Стратифікація – це метод дослідження суспільства і водночас процес розподілу суспільства на окремі страти, які можуть визначатися економічними, політичними, соціальними у вузькому розумінні критеріями

і нерівностями. Соціальна і політична стратифікації є взаємозумовленими і взаємодоповнюваними явищами, які відображають особливості владних відносин у конкретному суспільстві, специфіку діалогу між владою та громадянським суспільством, адаптуються до змін та відображають мобільність соціальних груп.

Варто усвідомити, що інформаційна епоха принесла не лише синтез позитивних моментів технічного прогресу і його можливостей. Це й ера розколотих комунікацій, фрагментованих суспільств і суперечливих інтересів. В інформаційному суспільстві превалюють нав'язані образи, продукуються нові відносини між простором і часом, кіберпростором і людиною, культивуються нові інтереси, цінності, культурні особливості й норми поведінки. Актуальними є проблеми діалогу культур, етнічний, релігійний консенсус, толерантність тощо.

Формування єдиного інформаційно-комунікаційного простору має, за багатьма ознаками, посилювати природне прагнення людей до об'єднання, гармонізації відносин, вироблення нових підходів до розв'язання соціальних і економічних проблем, що стоять перед людством.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УМОВАХ ДИНАМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

4.1 Ідеологічний плюралізм і забезпечення цілісності демократичного суспільства

Прояви істини різноманітні, а спосіб їх пізнання залежить від індивідуальності людини. Саме це і є джерелом плюралізму. Його природа зумовлена визнанням існування антиномії – суперечності між двома твердженнями, що взаємно виключаються, але визнаються однаковою мірою істинними. Антиномічні характеристики властиві плюралізму (соціальному, політичному, ідеологічному, культурному, методологічному тощо) – це єдність у різноманітності. В умовах сучасних націй-держав плюралізм набув легітимності як у соціально-економічному, так і у політичному житті.

У межах сучасної науки сформувалася традиція, згідно з якою плюралізм розглядають як форму і принцип політичного устрою демократичних суспільств, в основі яких – дифузія влади, різноманітність інтересів, які знаходять свій вияв у політичних партіях та інших інститутах громадянського суспільства, що здані впливати на політичну владу (праці західних і російських науковців: Р. Даля, О. Демідова, В. Іноземцева, Б. Капустіна, С. Ліпсета, О. Панаріна, А. Роуза, О. Салміна, Дж. Сарторі, Л. Сморгунова, К. Сорокіна, Д. Трумена та ін.).

Дослідження плюралізму зосереджені у межах філософсько-методологічного дискурсу (плюралізму як багатоманітності проявів істини), однак з'явилася низка праць російських вчених, які присвячені проблемі культурного плюралізму (М. Алієв, І. Василенко, М. Джунусов, Ф. Кессиді, Н. Петякшева, П. Циганков, Ю. Яковець та ін.). Їх дослідження присвячені актуальним аспектам взаємодії культур, культурної комунікації, ціннісної

основи культури в умовах полікультурності, толерантності тощо. У вітчизняній науці ці питання лише починають привертати увагу науковців. Так, окремі аспекти розглядаються у працях І. Воронова, С. Дрожжиної, А. Колодій, О. Лісничука, М. Шульги, В. Ханстантінова та ін.

Нині спостерігається посилення інтересу до дослідження різних аспектів проблеми плюралізму, проте залишається нерозробленою, особливо у вітчизняній науці, тематика ідеологічного і політичного плюралізму, їх природи, аксіологічної та праксеологічної складових, зв'язку з соціальним плюралізмом в умовах трансформаційних та глобалізаційних змін.

У цьому підрозділі ми намагатимемося окреслити основні напрями дослідження ідеологічного плюралізму, його основи, зв'язки з політичним та визначити, мабуть, головну його функцію у демократичному суспільстві – сприяти розвитку різноманітних ідеологічних напрямів та їх виразу у діяльності політичних партій, з одного боку, та збереження цілісності суспільства, з іншого.

Поняття «політичний плюралізм» і «ідеологічний плюралізм» позначають відповідно два явища політичного життя. Вони є об'єктивно зумовленими, але відрізняються умовами існування та змістом, маючи різні аспекти відображення. Головна відмінність стосується державно-правової сфери їх забезпечення.

У чому сутність ідеологічного плюралізму? По-перше, його основою є *ідейний, світоглядний* плюралізм, який пов'язаний з правом особи мати власну думку юридично непідсудним у демократичних країнах. Тобто людину не можуть засудити і покарати лише за те, що вона має власну думку, яка може не збігатися з «офіційною лінією». Якщо позиція людини забороняється або насильно змінюється, то це свідчить про порушення її природних прав. Подібна ситуація характерна для тоталітарних і авторитарних режимів. До чого це приводить? Наприклад, у СРСР, коли партійно-державний апарат намагався контролювати думки людей, то

виникало таке явище як дисиденство. Отже, об'єктивно неможливо змусити усіх людей думати однаково, а прояви ідейного плюралізму, хай у викривленому вигляді, можуть існувати і в умовах тоталітарного (авторитарного) режимів.

Світогляд людини є цілісним, узагальненим образом світу і її місця в ньому; формується у свідомості суб'єкта діяльності як своєрідна інтегрована єдність ціннісного, нормативного та пізнавального структурних компонентів. Слід нагадати, що ідеологія є феноменом, пов'язаним як із суто раціонально-свідомісною, так і з ментально-психологічною сферами життя соціуму. Тому її розглядають не просто як елемент суспільної свідомості, а у ширшому соціокультурному контексті – як безпосередній спільний продукт суспільно-політичної і духовно-культурної діяльності суспільства.

На відміну від світоглядного, *ідеологічний* плюралізм пов'язаний вже з певними системами ідей, цінностей, поглядів, має вияв у політичних ідеологіях та може закріплюватися юридично. Як правило, ідеологічний плюралізм закріплюється через визнання і гарантування політичних, громадянських прав і свобод людини. Загалом у конституціях демократичних країн більше уваги приділяється правам і свободам громадян, основам суспільного ладу, організації влади, управління та суду згідно з принципом поділу влади, організації держави, ніж економічним, соціальним та духовно-культурним аспектам.

Ідеологічний плюралізм не відкидає боротьби ідеологій і вказує лише на те, що держава залишає «площу ідеологічної боротьби», перестає явно підтримувати будь-яку з конкуруючих ідеологій. Однак, ідеологічний плюралізм не означає «кінця ідеології». Він передбачає створення нового типу ідеологічного концепту – «загальнонародної», «загальнонаціональної» ідеології або «ідеології загальних інтересів», «ідеології національної згоди», «інтегративної ідеології» тощо, про що йтиме мова далі.

Політичний плюралізм як розмаїття інтересів і форм їх вияву має інший правовий статус. Він пов'язаний з організаційним оформленням і практичною реалізацією суспільно-політичних інтересів, цінностей, ідей. Політичний плюралізм – це легальна діяльність різних політичних партій. На відміну від ідеологічного, він закріплюється або конституцією країни, або спеціальними законами.

Взаємозв'язок між ідеологічним та політичним плюралізмом полягає у тому, що ідеологічний плюралізм породжує ідейні спори та ідеологічне розмаїття, що, у свою чергу, призводить до політичного плюралізму, який прагне у відповідний спосіб їх реалізувати. Важливими нормами політичного плюралізму є: відмова від політичного насильства і диктатури; визнання народу абсолютним і суверенним джерелом влади; визнання верховенства закону і прав особистості; пошук політичного консенсусу і готовність до компромісів; вирішення найбільш важливих питань більшістю голосів, толерантне та терпиме ставлення до навіть нелояльної меншості тощо. Правове закріплення політичного плюралізму гарантує суспільству, з одного боку, захист від насильницької зміни суспільного ладу, з іншого – дотримання встановлених законів, «правил демократичної гри» з боку різних політичних партій і рухів. Сили, які виступають за необмежений плюралізм, або є політичними демагогами, або намагаються розпоршити суспільство на дуже дрібні одиниці і використати ситуацію у власних інтересах.

Досліджуючи значення ідеологічного плюралізму в умовах сучасного суспільства, доцільно зупинитися на важливості ідеології як суспільного феномену. Саме ідеологія виконує ключову роль – підтримує «соціальний гомеостаз» суспільства – рівновагу між соціальною стабільністю і соціальними змінами. Водночас вона може діяти і як вагомий чинник порушення цієї рівноваги. Тому багато чого залежить від суспільства, від його пильності й мудрості при використанні інструмента ідеології. Отже,

актуальними є не лише питання про сутність ідеології, а й про форми її оприлюднення і тактику втілення.

Термін «ідеологія» запропонував французький філософ і економіст Дестют де Трасі у 1796 р. для позначення науки про ідеї, що дає змогу встановити фундаментальні інтелектуальні основи для політики, етики та інших сфер громадського життя і гуманітарних наук. Досліджували проблеми ідеології такі зарубіжні вчені: Л. Альтюссер, Д. Белл, І. Валлерстайн, Е. Геллнер, К. Гіртц, Ф. Гросс, Д. Ептер, Д. Маклеллан, К. Мангейм, У. Матц, Л. Мізес, М. Селіджер, Е. Сміт, Ф. Фукуяма, Е. Шилз та ін. Кожен з них представив науковій спільноті власне бачення витоків і форм прояву ідеології в суспільному житті. Серед українських дослідників питання ідеології розглядають В. Андрущенко, Л. Губерський, Б. Белобров, І. Варзар, О. Волков, В. Воловик, І. Гавриленко, М. Головатий, В. Заблоцький, В. Ковтун, А. Колодій, І. Кресіна, В. Лага, М. Михальченко, М. Міщенко, М. Пірен, А. Постол, М. Розумний, В. Якунін та ін.

Особливістю досліджень ідеології у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. є розуміння її не як тотальної системи ідей, а як вираження їх плюралістичної множини. Дискусії про природу ідеології не припиняються донині. Незважаючи на це, політична наука виробила стійкі характеристики ідеології. По-перше, за своєю природою ідеологія не є плодом лише «чистої» розумової рефлексії і наукового пізнання, вона завжди – результат теоретичного усвідомлення крізь призму соціальних інтересів та самосвідомості. У цьому контексті точним є визначення поняття «ідеологія» вітчизняного науковця І. Варзара, який наголошував, що ідеологія проявляється як «сукупність ідей та поглядів людей на власні відносини та інститути в певній сфері життєдіяльності, де вони об'єктивують власні потреби та інтереси» [78, с. 73]. По-друге, її природа є ціннісною. Більшість дослідників наголошують саме на ціннісних аспектах ідеології, проте позиції науковців різняться щодо того, цінності якого суб'єкта відображає ідеологія: цінності групи чи усього суспільства. На

думку американського політолога Ф. Гросса, у політичній ідеології існують основні цінності («10 християнських заповідей», «Загальна декларація прав людини»); допоміжні (інструментальні) цінності, корисні за певних обставин, але не обов'язкові для всіх (надійність, пунктуальність, коректність, чесна гра, прибуток, уміння одягатися із смаком), що допомагають людині підтримувати відносини з суспільством і робити політику, а також абсолютні цінності (свобода, рівність, справедливість) [133, с. 127]. Спираючись на це розуміння, Ф. Гросс доходить висновку, що при проведенні реформ необхідно чітко уявляти собі цінності цього суспільства, бо більшість реформ, як правило, проводяться за допомогою тиску. Тому важливо враховувати, зміна яких цінностей не призведе до супротиву з боку суспільства, а якими цінностями не можна нехтувати, бо це може породити соціально-політичну напругу.

Своєрідне розуміння ідеології запропонував М. Амосов: «ідеологія – це словесна модель, яка передбачає оцінки і дії для громадянина і держави, і яка одержала поширення в суспільстві. Вона покликана розставити людей, визначити їхні взаємини і переконати їх, що усе робиться правильно – для них і для майбутніх поколінь, а тепер ще і для природи» [Див. 61].

Стосовно тлумачення політичної ідеології теж можна виділити різні підходи. Наприклад, сучасний російський учений О. Соловйов відокремлює політичну ідеологію від ідеології, синтезувавши різні підходи до цього поняття: «Це певна доктрина, яка реабілітує прагнення здобути владу (або її використання) тією або тією групою осіб, що добивається відповідно до своїх цілей підпорядкувати громадську думку власним ідеям» [526, с. 335]. У енциклопедичних виданнях можна зустріти також визначення політичної ідеології як «специфічної» форми політичної свідомості, системи поглядів на владу, державний устрій і способи їх регулювання». М. Селіджер вказує на орієнтовність політичної ідеології на певний результат: «...політична ідеологія орієнтована на негайні політичні дії, що пов'язано з її безпосереднім залученням до політичного процесу, вимогами тимчасових

компромисів, необхідністю добитися максимальної підтримки, внаслідок чого фундаментальні принципи, що складають зміст ідеології, мають більш тенденційний, менш об'єктивний характер, ніж їх теоретичні моделі і філософські підстави...» [349, с. 172]. Вітчизняний дослідник Є. Риженко визначає «рукотворність» ідеології як одну з її ознак. Йдеться про те, що ідеологічний концепт як такий ніколи (на відміну від інших елементів культури чи масової свідомості) не виникає стихійно, а завжди є результатом цілеспрямованих зусиль певних людей: теоретиків, політиків, мислячих представників соціальних груп, тобто ідеологів. Цей концепт може сформуватися за наявності адекватного запиту «знизу» з боку суспільства, або без такого запиту, наприклад, з метою «гальванізації» відповідних суспільних настроїв, проте у будь-якому разі об'єктивно він виступає інструментом соціальної інженерії. У цьому контексті можна вести мову саме про свідомий процес створення інтегративної ідеології [494].

В умовах демократії різні ідеології мають шанс на існування, своїх прихильників, відображають інтереси певного кола людей. Отже, виникає питання: чи здатна ідеологія об'єднати, інтегрувати суспільство в умовах ідеологічного плюралізму? І якою має бути ця ідеологія?

Спочатку з'ясуємо, які політичні ідеології притаманні сучасним суспільствам та спробуємо визначити їх потенціал об'єднувати і мобілізувати людей. Відзначимо, що проблема класифікації політичних ідеологій має кілька варіантів розв'язання, при цьому виокремлюють різні підходи як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Ф. Кирилук сучасний ідеологічний спектр ділить на шість складових частин: комунізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, націоналізм та фашизм [461, с. 413]; О. Соловйов виділяє чотири типи ідеологій: лібералізм /неолібералізм, консерватизм /неоконсерватизм, соціалізм, соціал-демократія і фашизм [526, с. 339–351]; К. Гаджієв поділяє весь ідеологічний спектр на п'ять ідеологій: лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, марксизм і

тоталітаризм [102, с. 121], але вважає, що реально конкурують нині лише три з них – лібералізм, консерватизм, соціал-демократія. Більш традиційним вважають поділ ідеологій на «ліві» (комуністичні і соціалістичні течії), «праві» (консервативні та національні). Їх можна доповнити великим демократичним центром, який функціонує в межах політичної системи та не заперечує законність поступових економічних та соціальних реформ. Як протиположності центрові, крайнє праве та лівє крила політичного спектру – це більшою мірою меншості, які прагнуть докорінно змінити конституційну та соціальну системи. Крайнє лівє крило політичного спектру представляє антикапіталістичну доктрину, праве пропонує зміни в націоналістичному напрямі.

Вчені країн західної Європи та США, як правило, майже не приділяють уваги проблемам типології політико-ідеологічних течій. Зокрема, американський дослідник Л. Саргент розглядає такі сучасні ідеології як націоналізм, демократію, капіталізм, соціалізм, лібералізм (останні три типи ідеологій автор постійно порівнює з демократією), марксизм, анархізм, фашизм та націонал-соціалізм, ідеології в країнах «третього світу», «ісламську ідеологію», а також фемінізм, який науковець ставить в один ряд із провідними сучасними ідеологіями. На завершення аналізу автор запитує: чи існує «ідеологія життя» (або «ідеологія захисту довкілля»)? У відповіді наголошує: якщо подібна ідеологія і має існувати, то поширюється вона насамперед у розвинутому світі [787].

У контексті нашого наукового пошуку цікавим є підхід В. Ісакова, який за ступенем поширення і впливу на суспільство ідеології поділяє на такі види: ідеократичні (панування єдиної моноідеології, яку підтримує держава (Північна Корея, фашистська Німеччина, СРСР)); клерикальні (Іран, арабські країни); перехідні, еkleктичні (Східна Європа, пострадянські країни) та плюралістичні (Західна Європа, США).

Зважаючи на розмаїття ідеологій і наявність у кожній з них міцного ціннісно-акцентованого стрижня, нереальним видається припущення про

можливість ідеологічного компромісу, оскільки цінності є тим категоричним імперативом, який часто виключає саму імовірність поступок. Проте у реальному політичному житті межі ідеологій ніколи не є чітко окресленими: вони значно аморфніші, ніж ті, що подані у чистому вигляді. Крім того, сама практика суспільно-політичного буття, особливості матеріального і духовного виробництва, а також процеси глобалізації потребують ефективного співіснування і взаємодоповнення різних ідеологічних, соціокультурних, цивілізаційних, ментальних та інших середовищ. У різних регіонах ці процеси відбуваються з неоднаковою динамікою й інтенсивністю.

У політології вживають поняття «загальна трансформація ідеологічного дискурсу». Це поняття відображає зміни та нову інтерпретацію практично всіх без винятку традиційних ідеологічних програм та цінностей відповідно до зміни соціальних, історичних, політичних та правових умов життя. У практичній площині – це зміни, які свідчать про змістовні ідеологічні трансформації, що відобразилися у появі «неоконсерватизму», «неолібералізму» (у цьому випадку вказують на трансформацію в межах класичних ідеологій), а також у тенденціях пом'якшення традиційних ідеологічних орієнтацій (комуністична ідеологія), розширення (зміни в соціал-демократичній ідеології). Так, сучасна соціал-демократія включає до базових положень такі ліберальні цінності, як правова держава, демократичний плюралізм тощо.

У теоретичному аспекті загальна трансформація ідеологічного дискурсу відобразилася у поглядах на ідеологію західної наукової думки, де сформувалися дві тенденції, які змінюють в часі одна одну: загальна «деідеологізація» та «реідеологізація». Концепція загальної «деідеологізації» – середина 50-х – початок 70-х років; середина 80-х років ХХ ст. Автори – Р. Арон, Д. Белл, С. Ліпсет, К. Поппер, Е. Шиллз та ін. Основна ідея – зростання впливу науки призводить до знецінення ідеологічних систем. Це підсилюється і особливостями соціально-

політичного життя: в демократичному індустріальному суспільстві за умов широкої диференціації носіїв ідейних цінностей, розмивання меж різних ідеологій і самих цінностей, роль ідеології як ціннісного регулятора діяльності значно знижується.

Цікавим, хоча і зрозумілим, видається нерівномірність захоплення цими концепціями у західній та вітчизняній науках. Досягнув олімпу популярності у європейській та американській науці приблизно у 60-х роках, концепції деідеологізації пішли на спад уже в 70-х роках ХХ ст., коли акценти стали робити на визнанні об'єктивної неминучості й конструктивній ролі ідеології. Проте захоплення проектами «деідеологізації» спалахнуло у пострадянських країнах наприкінці 80-х і особливо у 90-х роках. Саме поняття «ідеологія» було значною мірою маргіналізоване й дискредитоване у суспільній думці і навіть вітчизняному науковому дискурсі. Її інтерпретацію зводили до інструменту, за допомогою якого політичні еліти можуть маніпулювати масами. Як свого часу на Заході, доволі популярною була думка про можливість і навіть необхідність повної «деідеологізації» суспільства.. Аналізуючи рівні свідомості у ці часи, український вчений І. Дзюбко говорить про суперечності, які охоплювали ідеологічні та психологічні компоненти. «Якщо «психологічний чинник» вийшов на перший план, то ідеологічному не пощастило» – відзначає він. Виходять у світ статті з гучними назвами на кшталт: «Чи потрібна нам ідеологія?», «Яка ідеологія нам потрібна?» і т. п. Деякі політичні лідери доводять необхідність відмови від будь-яких ідеологій, пропагують деідеологізацію тощо» [Див. 462, с. 321].

Концепції «реідеологізації». Представники концепції «реідеологізації» – А. Вінер, Дж. Лодж. Деідеологізація громадського життя сформувала певний вакуум загальнонаціональних ідей і цінностей, на які традиційно було зорієнтоване інтелігентське, наукове і студентське середовище. Зростання значущості інформації, екології, природних ресурсів, стан навколишнього середовища та загроза міждержавних

конфліктів обумовили необхідність створення «глобальної, всесвітньої» ідеології для всіх, яка б примирила всі існуючі і протидіючі ідеології під егідою нових, гуманістичних ідей і загальнолюдських цінностей.

Картина сучасного ідеологічного світу не вичерпується дихотомією між лівими і правими ідеологіями. Вона доповнюється розмежуванням на старі (тотальні) та нові (молекулярні) ідеології. Цей поділ пов'язаний з такою ознакою сучасної політики як криза традиційних ідеологій, посилення концепту фрагментації суспільства. Фрагментоване суспільство – це суспільство, у якому концепт колективного (такі великі сили як клас, нація) втрачають своє значення для політичної і соціальної діяльності, що знижує привабливість традиційних політичних ідеологій. У сучасних умовах спостерігається перехід від тотальних ідеологій, які прагнуть трансформувати суспільство до молекулярних, котрі концентруються на певній діяльності, що сприяє проведенню певної кампанії, яка вирішує конкретну проблему або сприяє визнанню певних ідентичностей. Молекулярні ідеології – це ідеології фемінізму, екологізму, ідеологічний статус яких ще остаточно не вирішений.

Тотальні ідеології характеризуються чіткою політичною спрямованістю, націлені на реструктуризацію суспільства шляхом захоплення державної влади, оскільки держава є ключовим фактором реалізації ідеалів, апелюють до великої спільноти людей як агента змін. Молекулярні ідеології спрямовані на пошук альтернативних способів вирішення менш глобальних завдань, розраховані на більш розрізнені і своєрідні соціальні групи і націлені на вирішення конкретніших проблем. Нові ідеології формують неоднорідну групу, яка не вкладається у межі поділу «праві – ліві», до якого належать старі, традиційні ідеології. Ознаками нових ідеологій є те, що вони здатні ефективно організувати підтримку, мають різнорідну соціальну базу.

Серед нових ідеологій виокремлюють ті, які визначають політику ідентичності, що спрямована на вирішення проблем конкретних груп,

вимогу визнання чи схвальної оцінки (етнічних, культурних, сексуальних, релігійних) притаманних їм звичаїв та цінностей і відмову від тотальної соціальної трансформації. Друга група нових ідеологій – це ті, які спрямовані на вирішення конкретної проблеми і мають протестний характер.

Деякі вчені сучасне суспільство визначають як суспільство «поза лівими і правими», як «постідеологічне», що концентрується на політиці «способу життя», проблемах споживання, індивідуалізмові і приватній сфері, тобто на тому, що ігнорували ідеології минулого. Наприклад, Е. Гідденс, досліджуючи суспільство «рефлексивної сучасності» (суспільство фрагментоване і розрізнене називає характерною ознакою «постідеологічного» суспільства деяку «виробничу невизначеність» – невідповідність традиційного протистояння лівих і правих ідеологій сучасним суспільним змінам). Ці ідеології мають адаптуватися до нового “несталого” суспільства (З. Бауман), у якому раніше стабільні відносини і структури (клас, шлюб, національна держава) стали доволі умовними.

Ідеологічний, політичний плюралізм сприяють роздрібненню політичної спільноти на окремі культурні і соціальні анклавні, посилюючи ризик їх повної ізоляції один від одного і протистояння між ними. У цьому контексті у науковій та політичній сферах усе частіше лунають дискусії щодо важливості ціннісно-ідеологічних детермінант політичного життя – звернення до політичних ідеологій з боку партійних акторів, пошуки національної ідеї, консолідуючої ідеології тощо.

У процесі нашого дослідницького пошуку викликає питання роль політичних ідеологій в інтеграції суспільства в умовах існування різноманітних ідеологій, а конкретніше – якими шляхами можна досягти такої інтеграції.

За умов стабільного розвитку соціальної системи ідеологія є основою суспільної інтеграції і досягнення консенсусу, а в умовах суспільства, що трансформується, – однією із значущих детермінант напряму і характеру

модернізацій них змін. Причому, якщо в стабільних демократичних суспільствах вплив ідеології на суспільну свідомість послаблюється, то в суспільствах, які переживають процес модернізації чи вибору шляхів подальшого розвитку, ідеологія як один із засобів духовної мобілізації, відіграє велику роль. Ще М. Вебер, підкреслює М. Козловець, визначав ідеологічне конструювання як «механізм легітимності»: суспільство утримується як єдине ціле не просто через практичну необхідність та спільні інтереси; його поєднує ідея, яка виправдовує встановлений соціальний порядок [250].

Ідеологія в умовах стабільно діючої соціальної системи є основою суспільної інтеграції і консенсусу, а в умовах суспільства, що трансформується, – однією із значущих детермінат наряду і характеру транзиту. Причому, якщо в соціально-стабільних суспільствах демократичної орієнтації вплив ідеології на суспільну свідомість послаблюється, то в суспільствах, які переживають процес модернізації чи вибору шляхів подальшого розвитку, ці засоби духовної мобілізації відіграють зростаючу роль. Ще М. Вебер, підкреслює М. Козловець, визначав ідеологічне конструювання як «механізм легітимності»: суспільство утримується як єдине ціле не просто через практичну необхідність та спільні інтереси; його поєднує ідея, яка виправдовує встановлений соціальний порядок [250].

Погляди багатьох науковців сходяться на тому, що у будь-якій ідеології закладено інтеграційний потенціал. У чому він полягає? У чому суть інтеграційності? Інтеграцію характеризують як стан і процес гармонійного об'єднання соціальних явищ у єдине ціле. Нині склалося кілька підходів до теоретичної інтерпретації даної проблематики. Структурний функціоналізм (Т. Парсонс) інтеграцію розглядає у контексті ідеї структурної детермінації гомеостазу соціальної системи: розвиток соціальної системи відбувається за принципами диференціації й ускладнення, де інтеграція розуміється як вироблення єдиних функціональних і ціннісних підстав для вбудовування

нових елементів у систему. В активістських парадигмах (Е. Гідденс) інтеграція трактується через контекст ідей соціальної взаємодії, при якій важливим є визначення реального соціального агента – суб'єкта соціальних змін та інтегративної динаміки. Такий агент, що володіє властивістю суб'єктності, є автором своїх дій, господарем своїх слів, заяв і намірів. Оскільки він є соціальним, мережа внутрішніх взаємодій має стійкість і певну ефективність, підпорядковану деякій інтегруючій, чи солідаризаційній, ідеї. Постмодерністська парадигма (З. Бауман, В. Руднєв) розглядає інтеграцію як посилення комунікації між різними «співтовариствами дискурсу», як полегшення перекладу тверджень однієї культурної традиції на мову іншої. Виникає інтегрованість на зразок калейдоскопічних візерунків із взаємних очікувань, розуміння і нерозуміння, а не з рівноваги і функціональності елементів [71, с. 129].

Кожен з розглянутих підходів має свої переваги й недоліки. Об'єктивним, на нашу думку, буде комплексне поєднання засад структурно-функціоналістської, активістської та постмодерністської парадигм. У контексті політичного плюралізму інтегративній потенціал ідеології повинен виявитися як єдина функціональна і ціннісна основа для вибудовування різних її елементів в цілісну систему (тут можна цілком погодитися з представниками структурного функціоналізму). Одночасно цей процес має носити суб'єктний характер і бути проявом соціальної взаємодії (на чому наголошують прихильники активістських парадигм), а проявлятися він буде як створення ненасильницьких форм комунікації між представниками різних ідеологій, як її посилення (що є одним із головних постулатів дослідницьких позицій постмодернізму).

На інтегративному потенціалі ідеології, її здатності до об'єднання суспільних інтересів, досягненні соціального консенсусу та інтеграції національних інтересів наголошується в багатьох дослідженнях. Зокрема, як зазначає Є. Лемберг у праці «Ідеологія і суспільство», «ідеологія – це система деяких ідей, що включає також цінності та норми, призначена

об'єднувати людей, аби вони були здатні спільно жити і діяти» [743, с. 8]. Є. Вятр вказує на те, що «сутність ідеології полягає в тому, що вона: а) озброює суб'єктів діяльності розумінням мети й засобів її досягнення, знанням про світ, суспільство, цінності та ідеали, дає директиви для дій; б) об'єднує своїх прихильників у межах формальних політичних структур; в) поряд з раціональними ідеологіями містить у собі й емоційні настанови як певну сукупність символів, що мають спонукальне, стимулююче та мобілізуюче значення, виступають засобом інтенсифікації дій політиків, політичних партій і рухів, електорату» [98]. О. Малинова підкреслює, що ідеологія в цьому сенсі виступає як «мова», що робить можливою політичну комунікацію [327, с. 13]. Ю. Красін зауважує, що говорячи про суспільну ідеологію, можна мати на увазі лише певні процедури, правила, норми спілкування, взаємодії, діалогу між різними ідеологічними концепціями [267, с. 28].

Проте можна вказати дослідження, в яких інтегративна ідеологія постає як окремий різновид, а не просто функція. Так, Г. Балл у структурі ідеологічного простору виділяє два рівні і вказує, що перший рівень «має становити об'єднувальна ідеологія, що покладається в основу державної політики, а також освіти і виховання». На думку автора, така ідеологія є бажаною сферою ідейного консенсусу основних суспільних та політичних сил і водночас системою базових цінностей та принципів світосприйняття [37, с. 30]. Об'єднувальна ідеологія, за Г. Баллом, має бути гуманістичною, антидогматичною й доповнюватися в житті суспільства специфічними ідеологіями другого рівня. Їх обирають окремі політичні, релігійні, професійні та інші спільноти відповідно до своїх інтересів, уподобань і традицій, але не заперечуючи при цьому основних положень об'єднувальної ідеології. Отже, на думку науковця, можна вести мову саме про об'єднувальну ідеологію, а не лише про здатність до інтеграції як одну з ідеологічних функцій.

М. Ільїн визначає інтегративну ідеологію як утворення, що ґрунтується не на змістовних, а на формальних і структурних моментах – процедурах, правилах, абстрактних установках [209, с. 35].

Чи є можливості та перспективи формування особливої інтегративної ідеології? Що стане її основою – національна ідея чи система конструктивних, визнаних більшістю громадян цінностей, запозичених з різних політичних ідеологій? Відзначимо, що у науковому дискурсі мають місце різні варіанти визначень подібної ідеології – «об'єднавча», «інтегративна», «консолідуєча» (або «ідеологія консолідації»), «державотворча». На наш погляд, найбільш вдалим є визначення «інтегративна ідеологія», оскільки воно відображає процес інтеграції, тобто об'єднання ключових конструктивних цінностей в єдине ціле, є певним стрижнем для процесу консолідації суспільства. Інтегративна ідеологія не має обмежуватися змістом тієї чи тієї доктрини, а повинна забезпечити умови їхнього співіснування та діалогу.

Сутнісною ознакою інтегративної ідеології, на думку вітчизняного дослідника Є. Риженка, є система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, що сформувалася на основі гармонійного об'єднання цінностей, запозичених з різних ідеологій, у єдине ціле шляхом створення та поширення різних форм комунікації між ними. Ця система є специфічною формою раціоналізації світу і життя, вона допомагає людині знайти «стійкі» орієнтири для своєї діяльності та виробити сукупність цілей і цінностей, до яких можуть апелювати індивіди [495, с. 62–64].

І, якщо вже говорити про існування такої інтегративної ідеології, то варто підкреслити, що вона є комплексом певних ідей та цінностей, які визнає більшість членів суспільства та має потенціал інтегрувати його, не заперечуючи багатоманітності, в т. ч. ідеологічної. Інтегративна ідеологія – це не універсальна сума окремих елементів різних ідеологій, не ідеологеми політичних партій, а насамперед цінності та ідеї, що поширені в суспільстві.

Процес формування ідеології достатньо складний і двосторонній. З одного боку, ідеології всіх рівнів формуються суб'єктами суспільного життя, а з іншого – всі вони (суб'єкти) перебувають під певним ідеологічним впливом держави. Інтегративна ідеологія у жодному разі не заперечує ідеологічного плюралізму, який є основою ідеологічного поля для буденних, політичних, релігійних, економічних, професійних та інших цінностей та ідей, що живлять інтегративну ідеологію. Цивілізоване розуміння ідеологічного та політичного плюралізму в умовах демократичного суспільства полягає в підході, коли плюралізм, за словами І. Смагіна, – це «не розхитування напівзатопленого човна на глибокій воді, а старт суб'єктів ідеологічного життя з одного майданчика і в одному напрямку, але різними шляхами» [517, с. 281]. Саме такий підхід покладено в основу розуміння інтегративної ідеології, яка об'єднує суспільство і поєднує цінності різних ідеологічних напрямів і течій.

Як зазначає М. Козловець, принцип ідеологічного плюралізму за умов відсутності інтегральної (консенсусної) ідеології та занепаду інституціоналізованих форм високоорганізованих систем суспільного регулювання вносить розбрат у суспільну свідомість, а в деяких випадках призводить до стагнації і навіть розкладу духовної, політичної, економічної, соціальної, сімейно-побутової сфер суспільства [250].

Подібну ситуацію, що виникла на перших етапах формування українського суспільства, вітчизняні вчені Є. Головаха і Н. Паніна назвали аномією. Вона зумовлена ідеологічним хаосом, станом невизначеності світоглядних, ідеологічних засад розвитку українського суспільства та держави.

Нині інтегративна ідеологія як реальний та зрозумілий набір цінностей, які сприймає більшість членів суспільства, може бути своєрідним мобілізаційним чинником у процесах державотворення і становлення громадянського суспільства, зокрема в Україні. На наш погляд, пріоритетною основою для інтегративної ідеології є національна ідея як

феномен, що, на відміну від політичних ідеологій, має ширший культурно-ціннісний характер. Ще І. Франко відзначав, що суть національної ідеї саме в її складності як «синтезу бажань, потреб і змагань близьких, практично легших і трудніших до осягнення бажань та змагань далеких, таких, що лежать поза межами можливого... Такі ідеали можуть поставати, можуть запалювати серця ширших кругів людей, вести цих людей до найбільших зусиль, до найтягших жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях» [572, с. 59–77].

У нашій державі проблема визначення інтегративної ідеології, її стрижня – національної ідеї, обумовлюється не лише відсутністю усталених традицій, механізмів і методів державного впливу на формування й реалізацію останньої, а й тим, що влада, захопившись ідеєю політичного плюралізму, не усвідомлює чи ігнорує роль національної ідеї як певного фундаменту, на основі якого формувалося б громадянське суспільство і прогресувала держава.

Національна ідея має бути ідеологічним ядром для створення стратегії суспільного розвитку, наповненої необхідним ціннісним та ідейно-культурним змістом, який має скеровувати діяльність органів влади та інститути громадянського суспільства в Україні в умовах ідеологічного плюралізму, створити для них потужні нематеріальні стимули й орієнтири, допомогти відчувати власну місію; стати соціальним алгоритмом, комунікативною мовою в діалозі й плідному партнерстві державного, приватного і громадського секторів

Інтегративну ідеологію можна розглядати як основу консолідації суспільства, що важливо в умовах політичного плюралізму. Під консолідацією (лат. *consolidatio*, від *con* (*cum*) – разом, спільно і *solido* – зміцнювати, об'єднувати) розуміють об'єднання в одне ціле різних верств суспільства для досягнення спільних цілей. Консолідацію соціуму можна розглядати у різних вимірах: як територіальну (горизонтальну), ціннісну (вертикальну), ситуативну, загальнонаціональну тощо. Крім того,

консолідацію соціуму можна використовувати і як суто політичну технологію, тобто інструмент для маніпулювання ситуацією, настроями населення, особливо під час виборчих кампаній [498].

О. Фісун виокремлює нормативний і процедурний типи консолідації. Перший стосується сфери культурних, ментальних, релігійних, геополітичних, класових цінностей і установок, другий пов'язаний із правилами вирішення конфліктів між різними нормативними групами інтересів [568, с. 56].

Крім інтегративної ідеології, значущими для консолідації суспільства є етика солідарності, об'єднуючі цінності як наслідок постійного і результативного діалогу в суспільстві. Основою такого діалогу слід вважати збереження принципу культурного багатоманіття, визнання кожної етнічної культури важливою і необхідною складовою частиною культури загальнонаціональної; проведення масштабних загальнонаціональних дискусій з найактуальніших проблем суспільного розвитку; розроблення та реалізацію міжрегіональних гуманітарних програм з метою нарощування комунікативного потенціалу. У результаті національної консолідації постає політична нація, яка усвідомлює своє історичне призначення, фундаментальні інтереси, визначає оптимальний спосіб їх захисту і стрижневі напрями розвитку. Зрештою національна консолідація – це ключовий фактор стабільності будь-якого суспільства, нації та державних інститутів, створений для успішного забезпечення життєдіяльності країни.

У пошуку прагматичних засобів взаємодії різних політичних ідеологій одним із орієнтирів є згода щодо спільних суспільних цінностей. У цьому контексті доцільно, на наш погляд, звернутися до такого аспекту, як виділення ідеологічних детермінант стратегії розвитку суспільства. Кожна країна розробляє і затверджує концепцію суспільного розвитку, відповідно до якої вибудовується система ідеології (ціннісний аспект), юридичних норм (нормативний аспект), державного управління (управління, координація дій влади, контроль). Концепція формується з певних

детермінант. *Ідеологічною детермінантою* може бути ідеологічна конструкція (система ідеалів, цілей розвитку, політичних інтересів, цінностей, настанов тощо), що безпосередньо орієнтована на конкретний політичний процес, впливає на його формування та перебіг – конфігурацію суб'єктів, особливості їх взаємодії, прийняття та реалізацію політичних рішень, характер і спрямування процесу. Окрім цих ознак для виокремлення будь-якої політичної ідеології як ідеологічної детермінанти вітчизняна дослідниця Ю. Біденко важливими вважає такі критерії: системність впливу політичної ідеології на політичний процес; відносна тривалість ідеологічної детермінації; фіксованість (наявність політичних документів, які містять основні ідеологеми); розробленість політичної ідеології (наявність декількох рівнів концептуалізації); підтримка політичної ідеології з боку суспільства або груп населення [54].

Використання цієї категорії дає змогу пояснити нерівномірність розвитку держав після світових хвиль демократизації, реверсивні явища на теренах великих регіонів, встановлення нових авторитарних режимів та дискретність політичної глобалізації.

Запровадження поняття «ідеологічні детермінанти» дає змогу відобразити динамічний вплив ідеологій на політичний процес. Ідеологія в ракурсі поняття «ідеологічна детермінанта» розглядається не як незалежна ціннісно-ідеалістична система, а у її безпосередньому зв'язку із політичною практикою. Вивчаючи політичний процес, сучасний американський дослідник Е. Хейвуд вказав на вплив не конкретних політичних ідеологій, а саме ідеологічних детермінант – переконань, поглядів, різних способів сприйняття політичних проблем – на процес ухвалення політичних рішень. На його думку, вони «можуть спонукати приймати державні рішення, що не є вигідними економічно, але відповідають системі цінностей, яка поширена у державі» [584, с. 489].

У цьому розумінні ідеологічні детермінанти вміщують не лише філософські концепції розвитку суспільства, а й суспільні інтереси, що

практично завжди пов'язуються з окремими політичними суб'єктами – акторами політичного процесу, які чи утримують владу в своїх руках, чи прагнуть її досягти, чи мають можливості впливати на неї.

Значна частина вітчизняних науковців наголошує на глибинному зв'язку політичної ідеології з суспільним інтересом, з інтересами окремих суспільних груп. Проте багатоманіття суспільних інтересів часто не відображає кількості політичних акторів або кількості політичних ідеологій, наявних у політичному спектрі. Отже, суспільні інтереси групуються навколо певних, більш широких за змістом, ідеологічних доктрин, які мають представництво в системі головних суб'єктів конкретного політичного процесу. Отже, поняття «ідеологічні детермінанти» залежить передусім від суб'єктів політичного процесу. Близькою до розуміння зв'язку ідеологічних детермінант із акторами політичного процесу є позиція американського політолога П. Сабатьє, який при аналізі взаємовпливу ідеології та політичного процесу також спирається на структури його акторів, привертаючи увагу до «політичних підсистем» – груп людей, які так чи так у тій або тій сфері роблять внесок у політичний процес. При цьому будь-яка політична структура включає не тільки політиків, державних службовців або представників груп інтересів; у цьому середовищі завжди є дослідники, вчені, журналісти (т. зв. стратегічна спільнота). П. Сабатьє доводить, що в таких підсистемах утворюються свої коаліції – групи, що об'єднані загальними поглядами, цінностями, переконанням [584, с. 494]. Завдяки багатоманітності суб'єктів ідеологія функціонує на трьох рівнях політичного процесу: глибинному (найбільш фундаментальні моральні або філософські принципи учасників процесу ухвалення рішень), проміжному (політичні переваги), поверхневому (конкретні точки зору стосовно проблем, що стоять на порядку денному). Сенс цього, згідно з позицією П. Сабатьє, полягає в тому, що в коаліціях утворюється «цементуюча субстанція» політики – великі політико-ідеологічні групи із загальними цінностями, ідеалами і перевагами. Також

американський дослідник відзначає, що в той час, як на глибинному рівні принципів змін у середовищі учасників ухвалення рішень не відбувається, на двох інших люди мають право не погоджуватися один з одним. Саме ця обставина уможлиблює політичні зміни без руйнації суспільства, політичної системи, режиму. Отже, наявність ідеологічної детермінанти як системи цінностей та ідеалів допомагає зберегти стабільність, проте розбіжності в її трактуванні на проміжному і поверхневому рівнях є джерелом політичних змін у суспільстві.

Досліджуючи позицію П. Сабатьє, Ю. Біденко дійшла висновку, що ідеологічна детермінація має не однорівневу структуру, а може проявлятися і в формі політичної ідеології, яка є більш раціоналізованою та орієнтованою на політичну реальність, і в формі «національно-державницької ідеї», що має більш ідеалізовано-іраціональну, більш фундаментальну природу [53, с. 18].

Поняття «ідеологічні детермінанти» спонукає використати науковий синтез, який дав би змогу поєднувати реалії політичного процесу і теоретичні напрацювання в галузі політичних ідеологій.

При розгляді ідеологічного плюралізму доцільно приділити увагу і безпосереднім носіям ідеології – політичним партіям, а точніше системі, яку вони утворюють – партійній. Уже було зазначено, що партійна система може слугувати критерієм прояву політичного та ідеологічного плюралізму. Дослідження основних теоретичних та методологічних підходів щодо соціально-політичної природи і проблем класифікації та функціонування партійних систем дає змогу виявити різні погляди науковців як на сутність політичних партій, партійних систем, так і на їх класифікацію.

У праці «Політичні партії» Дж. Сарторі запропонував семиступеневу класифікацію: система з однією партією; система з партією, яка диктує власну гегемонію; система з провідною партією; двопартійна система; система обмеженого плюралізму; система крайнього плюралізму і

атомізована система [789, с. 96–97]. Основою виникнення партійної системи, на думку вченого, є наявність більше ніж однієї партії.

Класифікацію Дж. Сарторі доцільно доповнити двопартійною модифікованою системою. Іноді її називають системою 2,5 або 2+1 партії [463, с. 44]. Така система діє у Німеччині, де провідні партії ХДС/ХСС і СДПН можуть сформувати уряд, створивши блок з Вільними демократами. Подібна система притаманна Австрії, Австралії, Великій Британії, Канаді. Треті партії мають змогу бути балансом влади. Така ситуація спостерігалася й у Болгарії, коли партіям-переможцям на парламентських виборах довелося заручатися підтримкою етнічної партії РПС, щоб сформувати уряд.

Інший варіант класифікації багатопартійних систем пропонує французький політолог Ж. Бюрдо. Він виділяє два основні типи – впорядковану і невпорядковану багатопартійність. Невпорядкована багатопартійність притаманна, на його думку, Італії та Франції, де «партії створюють враження безпорядку в політичному житті, оскільки вони не прониклись почуттям відповідальності за функціонування політичної системи». Як приклад впорядкованої системи він наводить Нідерланди і скандинавські держави, де «партії володіють внутрішньою єдністю, а виборці симпатизують їм, і в цих умовах формується стабільне керівництво» [Цит. за: 463].

При вивченні партійних систем у політології застосовують кліважний та інституціональний підходи. «Кліваж є довготривалим структурним конфліктом, що призводить до утворення позицій, які охоплюються конкурентними політичними організаціями» [740, с. 7]. Важливу роль у розвитку кліважного підходу відіграли дослідження С. Ліпсета і С. Роккана, які вважали, що розбіжності між соціальними групами забезпечують потенційну основу для політичних конфліктів, створюючи одночасно проблемний простір політики і соціальну базу партій. С. Ліпсет і С. Роккан виділили чотири типи конфліктів, що помітно вплинули на подальший

розвиток електоральної політики: між центром і периферією, державою і церквою, містом і селом, власниками і працівниками [752]. Кожний із цих конфліктів створює розкол у суспільстві, що визначає структурування підтримки партій і кандидатів. Найпоширеніший тип розколу, як показали пізніші дослідження, – соціальна диференціація між соціальними класами.

Партійний розвиток залежить не тільки від визначеності соціетальних розподілів чи кліважних структур, а й від рівня інституціалізації чи організаційного розвитку. Інституціональна стабільність є обов'язковою умовою системи представництва суспільних інтересів і демократичного розвитку загалом.

У 90-ті роки ХХ ст. процеси демократизації охопили країни «соціалістичного табору». Так, до консолідуючої демократії було зараховано країни з ЦСЄ і колишнього СРСР – Естонію, Литву, Польщу, Словенію, Угорщину, Чехію, до перехідної демократії – Азербайджан, Албанію, Болгарію, Вірменію, Казахстан, Росію, Киргизстан, Македонію, Молдову, Румунію, Словаччину, Україну, Хорватію [68, с. 558]. Проте у більшості з цих країн дотепер актуальною залишається проблема завершення важливого для першого етапу демократизації процесу – становлення партійних систем, оскільки вони ще досить фрагментовані та слабо інституціалізовані [68, с. 563].

Дж. Блондель зазначав, що «виборці підтримують політичні партії, виходячи з емоційного ставлення до них (негативного або позитивного) та оцінки персонального складу партійної організації, особливо лідерів» [642, с. 19–21]. Українські виборці часто підтверджували це. Проголосувавши на попередніх виборах за певну політичну силу, на наступних вони за неї не голосували лише через емоційні настрої та незадоволення результатами її діяльності.

У цьому контексті можна згадати таке поняття, як «перцептивна партійна система» (англ. *perception* – сприйняття), яку запровадив у вжиток Ю. Древаль. Йдеться про те, що основна увага концентрується на проблемі

сприйняття політичних партій електоратом, тому політичні вибори стають головним інструментом визначення перцептивної партійної системи [172, с. 6]. Точнішою є категорія «воутингова партійна система» (англ. *voting* – голосувати), або «партійна система, за яку голосують», адже сприйняття політичних партій виборцями може бути як позитивним, так і негативним. В Україні існує формальна партійна система, утворена з офіційно зареєстрованих політичних партій, але реальною є воутингова партійна система, котру формує лише невелика кількість політичних партій, за які голосує електорат [463, с. 45]. Наприклад, нині в Україні існує приблизно 200 політичних партій. У різні періоди до парламенту мали змогу потрапити 4–12 партій, у т. ч. у складі блоків. Тому реальна партійна система складається не з 200 партій, а приблизно з 12 реальних партій, що майже в десять разів менше номінальної кількості. Усі інші партії створюють певні незручності при голосуванні, дезорієнтуючи виборців і тим самим відбираючи голоси у великих партій.

За сучасною типологією партійних систем, яку запропонували В. Кремінь, В. Полуріз, А. Білоус, М. Корж, Україна потрапила до країн обмеженого плюралізму. Основними ознаками цього, на їхню думку, є: велика кількість партій, серед них потужних, представлених у парламенті всього декілька, а в уряді ще менше; слабка позасистемна опозиція; демократичний політичний режим. Ідеологічний плюралізм за сучасних умов потребує переосмислення ролі політичних партій, громадських об'єднань у політичному житті. Ці умови формують новий образ політичної сили, більш різномірної, плюралістичної, яка, можливо, будуватиметься на більш «мережевій» формі організації. Використання мережевих ресурсів, ресурсів інтернету може сприяти об'єднанню «старих» і «нових» ідей. Нова політична сила може бути комбінацією традиційної масової політичної партії та об'єднань громадянського суспільства. У цій комбінації певним чином обмежується тенденція першої перетворитися на бюрократичну, націлену лише на вибори структуру і посилюється здатність другої

мобілізувати людей і вплинути на державну владу. У цьому сенсі актуальною проблемою є досягнення соціальної і політичної стабільності. Для цього необхідно забезпечити баланс інтегративних та деструктивних аспектів демократизації. В інтеграції суспільства велику роль відіграє ідеологія, побудована на загальнолюдських цінностях, а також самоорганізація суспільства, зумовлена економічною, політичною та соціокультурною мотивацією. Готовність до самоорганізації є необхідною умовою забезпечення соціального порядку та ефективності демократичних інститутів. Важливим для інтеграції суспільства є базисний консенсус як результат складної взаємодії, під час якої її суб'єкти виявляють ініціативність, соціальну і політичну активність. Він зберігає відносно стале співвідношення сил в умовах конкуренції, притаманної сучасному суспільству. Ці процеси, у свою чергу, актуалізують питання координації відносин між державою і суспільством. Держава регулює відносини у тих галузях, де немає згоди і суб'єктивний вибір не є визначальним. Відносини між державою і суспільством мають бути гнучкими, комплексними й такими, які синхронізують поведінку і свідомість людей. Вони будуються на координації, консенсусі між суспільством і державою, їх оптимізація досягається за допомогою соціально-політичної комунікації.

Отже, інтеграція суспільства в умовах політичного та ідеологічного плюралізму залежить від здатності суспільства до самоорганізації, досягнення соціального консенсусу і координації відносин між суспільством і державою. Ці умови доповнюють і обмежують одна одну, що не звужує, а розширює їх можливості.

4.2 Суперечності і наслідки політичного плюралізму в умовах нестабільності демократичних перетворень

У сучасній політичній науці демократичний перехід, ступінь зміцнення демократичних режимів оцінюють за такими параметрами: інституційним,

поведінковим та соціально-психологічним. На інституційному рівні демократію можна розглядати як встановлену за умов, коли всі політичні актори виходять з того, що політичний конфлікт має бути розв'язаний відповідно до встановлених демократичних норм. У соціально-психологічному аспекті утвердження демократії відбувається, коли більшість населення зберігає впевненість, що будь-які політичні зміни мають відбуватися демократичними шляхами. Демократія стає утвердженою на поведінковому рівні, коли жодна впливова політична група не намагається повалити демократичний режим або відокремити частину держави.

Демократичний режим науковці вважають таким, що утвердився, коли політично значущі групи суспільства визнають, що ключові інститути політичної системи забезпечують легітимність політичних змагань і дотримуються демократичних правил співжиття і взаємодії [748]. Інакше кажучи, встановлення демократії означає, що вона перетворюється на інтерналізовану форму соціального, інституційного і психологічного існування

Як зазначає О. Бабкіна, «демократія є створений тривалим перебігом розвитку цивілізації спосіб та умова діалогу, компромісного узгодження, взаємного обмеження суперечливих і конфліктних інтересів, посягань і переконань різних суб'єктів соціального процесу» [30, с. 5]. Тому, на її думку, демократія – це не тільки феномен політичної сфери, а й широкий загальносоціальний процес і спосіб організації та функціонування суспільства [30, с. 5].

Як явище політичний плюралізм, з одного боку, сприяє множинності, тобто існуванню альтернативних позицій, поглядів, варіантів, рішень, з іншого – спрямований на підтримку цілісності суспільства. При чому обидва аспекти однаково необхідні для саморозвитку суспільства. Плюралізм є явищем високого рівня організації суспільства, тому потрібний аналіз не лише його сутності, а й певних ризиків, наслідків, особливо в

умовах становлення демократичних суспільств. Матеріали конференцій і круглих столів свідчать, що ця проблема вже сформульована, проте її цілеспрямованого наукового дослідження ще не проводилося, принаймні, в Україні. Тому викликає науковий інтерес аналіз потенційних ризиків і загроз, пов'язаних з розвитком політичного плюралізму, зокрема, таких явищ, як популізм, нігілізм, цинізм як крайня форма нігілізму, соціальна аномія, відчуження; а також необхідне визначення шляхів мінімізації їх деструктивного впливу на суспільство.

Однією з вагомих у функціонуванні політичного плюралізму є проблема ідентифікації. Серед множини ідентичностей, які пов'язують сучасну людину з різними спільнотами, особливе місце посідають уявлення людей про свою належність до політичних груп. Ці уявлення формують політичні ідентичності, що впливають як на політичну поведінку самої людини, так і на перебіг політичних процесів у суспільстві.

За умов соціального і політичного плюралізму людині належить не одна, а множинність ідентичностей, які не приписуються, а формуються в результаті її вибору. Це викликає розгубленість при спробах знайти своє місце у світі. Проблема ідентифікації пов'язана не лише з соціальною і політичною множинністю, а й з недостатньою артикульованістю у суспільній свідомості згоди з приводу пріоритетних цінностей, ролей, стилів життя, суспільно корисних форм діяльності. Плюралізм може оптимізувати пошук ідентичності за умови ефективного функціонування соціального і політичного консенсусу, який окреслює динамічне коло ролей та статусів, з якими ідентифікує себе суб'єкт, узгоджуючи способи інтерпретації множини життєвих форм.

Оцінювання статусів суб'єктів у сучасному суспільстві пов'язане з проблемами рівності та справедливості. У контексті політичного плюралізму рівність передбачає однакові вихідні шанси і спільність «правил гри»; справедливість – можливість індивідів та їх груп втілювати у життя власні уявлення про гідне існування.

Політичний плюралізм сприяє відокремленню множини відмінностей у політиці і посиленню такої якості політичного простору як багатовимірність. Останнє призводить не лише до виникнення різноманіття реальних і потенційно можливих груп, які посідають свою нішу, а й породжує феномен множинної ідентичності. Ми погоджуємося з думкою Г. Пушкарьової про те, що сучасна людина вплетена у складну систему соціальних і політичних відносин, які утворюють багатоманіття спільнот, тотожність із котрими вона здатна відчувати (людина водночас може бути громадянином, державним чиновником, членом політичної партії і прихильником певної ідеології, руху) [Див. 448, с. 103].

Ще у 60-ті роки ХХ ст. було доведено, що основним видом політичної ідентичності є партійна належність, яка структурує політичні уявлення і установки, є не лише самостійним мотивом, що впливає на електоральний вибір індивіда, а й важливим чинником, який визначає його систему політичних поглядів. Проте нині помітною є тенденція зниження інтересу громадян до політичних партій. Політичний простір з притаманними йому системами явищ і залежностей, що пояснюють особливості формування політичних ідентичностей у сучасних умовах, слабо узгоджується з політичною стратифікацією суспільства і процесом створення різних груп у політиці.

Множинність політичних відмінностей, на думку Г. Пушкарьової, здатна стримувати утворення в суспільстві яскраво виражених розломів, згладжує гостроту сприйняття особистістю своєї політичної групи, притупляє почуття «ми», яке стосується певної рупи. Рівновагу можуть порушити розбіжності між очікуваннями членів групи і реальними можливостями їх здійснення (провал на виборах певної політичної сили, яку підтримували і якій довіряли виборці); послаблення легітимності політичної влади (виникає почуття єдності з народом чи з етносом, який притісняє еліта; тиск за певні політичні погляди (ідеологічна ідентичність); тиск з боку влади на установу, де працює людина (корпоративна

солідарність). Порушення може призвести до міжгрупового протистояння, що переходить у політичний конфлікт [448, с. 104].

Конструювання ідентичностей – процес багатосуб'єктний, який охоплює зусилля різних суб'єктів з формування сукупності уявлень, ціннісних орієнтацій, політичних переваг, які існують у публічному просторі. Серед них ключовим є держава, яка реалізує символічну, мовну політику та політику пам'яті. Значну роль у функціонуванні держави як суб'єкта формування політичної ідентичності відіграють ЗМІ та система освіти.

На нашу думку, крім зазначених, до суб'єктів формування політичної ідентичності в умовах політичного плюралізму можна зарахувати:

– політичні партії, вплив яких зумовлюється типом політичної та партійної систем, політичною кон'юнктурою (в умовах неорганізованого, дикого політичного плюралізму часто виникає феномен «всеядних» партій, які мають широку соціальну базу за рахунок невизначеної партійної ідентичності);

– громадські організації і об'єднання, які можуть ініціювати публічне обговорення значущих тем та сюжетів, сприяти зміцненню чи ослабленню орієнтирів політичної ідентичності, змінювати самоідентифікацію всередині громадських об'єднань;

– політична еліта, бізнес-еліта, які характеризуються гетерогенністю щодо оцінювання політичної ідентичності, визначають ідеологічні та ціннісні основи національно-державної ідентичності;

– інтелектуали чи інтелектуальні спільноти (поняття «публічний інтелектуал» з'явилося у другій половині ХХ ст. із змінами простору комунікації і потребою особистостей вести суспільну дискусію, адресувати свої міркування широкій публіці, пропонуючи порядок денний) [Див. 448];

– етнічні і конфесійні спільноти, які закладають основу множинного характеру ідентичності, а також суперечать глобалізаційним процесам;

– регіональні еліти;

– мережеві спільноти, які, формуючи мережеву ідентичність, можуть впливати на політичну ідентифікацію. Якою мірою збігаються мережеві та політичні ідентичності, а також хто і як формує політичні ідентичності в інтернеті, – ці питання потребують ретельного вивчення.

Принципове значення має не сам факт багатосуб'єктності при формуванні політичної ідентичності в умовах політичного, ідеологічного плюралізму, а те, як вибудовується взаємодія цих суб'єктів, чи здатні вони враховувати множинний характер ідентичності, налагодити діалог, полілог, скоригувати свої позиції під впливом інших, є їх конкуренція публічною, коректною чи прихованою, яка набуває характеру боротьби.

Формування політичної ідентичності є, з одного боку, результатом когнітивної роботи самої людини, яка пізнає особливості груп, що виникають у просторі політичних відмінностей, і співвідносить себе з тими, які є носіями схожих політичних ознак і якостей. З іншого – людина не має повної свободи у виборі референтної спільноти. Вона зазнає впливу різних груп, які виникають у політичному просторі і прагнуть залучити її до лав своїх прихильників. Механізми формування політичної ідентичності постають як єдність об'єктивних чинників і умов, що сприяють груповому багатоманіттю в політиці, а також суб'єктивних зусиль людини, спрямованих на когнітивне опанування цього багатоманіття.

Як зазначають сучасні науковці, на формування політичних ідентичностей впливає конфігурація політичного простору, система відмінностей, яка вказує на особливості ієрархічного і горизонтального структурування політичних відносин, що історично склалися в суспільстві. Засвоєння у ході соціалізації цих відмінностей допомагає людині самовизначитися у політичному просторі, віднайти свою тотожність щодо деяких політичних груп [Див. 448].

Механізм політичної інституалізації (створення нормативного порядку, який закріплює особливе становище кожної статусної групи у політичній ієрархії, визначає її характерні ознаки, найважливіші функції та умови

входження до неї нових членів) закріплює політичні відмінності, мотивує людину дотримуватися норм, що у результаті формує звичні моделі поведінки для осіб, які займають одну й ту саму нішу в політичному просторі. Хабітуалізація нормативного порядку посилює почуття тотожності людини з тими, хто виконує подібні функції і роль у політичній системі.

Іншим механізмом політичної ідентифікації є політична комунікація, що дає змогу людям не лише формувати загальну картину світу та існуючих у ньому політичних відмінностей, а й коригувати свої уявлення про групи, які виникають у політичному просторі. Завдяки комунікації стає можливим акцентування значущості одних груп і формування на цій основі домінуючої ідентичності, інформування про появу нових політичних відмінностей і артикуляція групових інтересів, здатна актуалізувати у її представників почуття тотожності, співучасті та бажання долучитися до активної боротьби.

Синхронність у роботі цих механізмів забезпечує формування не лише сталих політичних груп, а й чітко усвідомлених ідентичностей. У цьому випадку реалії політичного простору адекватно відображаються у свідомості, у людини, як правило, не виникає труднощів із самовизначенням у системі політичних відмінностей, навіть якщо політичні ідентичності не виражені яскраво, не є домінуючими і пригнічуються більш сильними соціальними ідентичностями. Якщо у роботі всіх механізмів виникає неузгодженість і розбалансованість, коли, наприклад, комунікаційні процеси порушують звичні уявлення про політичні відмінності, можливі кризові явища у формуванні політичних ідентичностей. Під тиском нової інформації людина переосмислює своє становище у політичному просторі, переоцінює значущість груп, із якими себе ототожнювала, можуть виникнути ідентичності, які вимагають різних моделей поведінки. Наслідком може стати або послаблення певної політичної ідентичності, або її руйнування чи заміна позитивного ставлення

до групи на негативне. Такі зміни можуть викликати переструктурування інтерсуб'єктного політичного простору, стати ґрунтом для конструювання нових відмінностей, які згодом здатні стати основою для виникнення нових груп і нових політичних ідентичностей.

В умовах нестабільних демократій плюралізм часто пов'язаний з ризиком популізму. Проте як політичне явище популізм є ознакою не лише кризового стану суспільства, а й відносно стабільного, стійкого його розвитку. Це явище притаманне не лише країнам, які розвиваються та колишнім соціалістичним державам, а й західним демократіям.

Сучасний дослідник популізму М. Конован вважає, що термін «популізм» залежно від контексту можна використати на означення різноманітних явищ. Він пропонує розрізняти аграрний і політичний популізм. У країнах, які утворилися на теренах колишнього СРСР (зокрема, України), домінує політичний популізм, який можна розглядати з кількох боків: як ідеологію, як соціальний рух, «як певною мірою відроджену самосвідомість, яка виникла на ґрунті різних історичних і географічних контекстів як результат особливої суспільної ситуації», і як специфічну політичну психологію [668, с. 13].

Для політика небезпека звернення до стратегії популізму закладена у тому, що, висунувши кілька популярних гасел, він стає їх заручником, а будь-яку спробу коригування або зміни курсу його електорат сприймає як зраду. Популістська політика сприймається як коливання з одного боку в інший, особливо, зважаючи на мінливий характер масових настроїв.

Однією з небезпек популізму для суспільства є його перешкода на шляху нормального функціонування засадничого принципу демократії – делегування владних повноважень суспільною групою довірній особі. Порушення цієї засади, на думку П. Бурдье, призводить до «фетишизації» політики, за умов якої політик починає жити, так би мовити, «власним» життям, окремо від потреб суспільної групи, яка його висунула й інтереси якої він має представляти [Див. 446].

За визначенням «Політологічного енциклопедичного словника», популізм – це «особливий політичний феномен, що ґрунтується на засадах інспіраційного лідерства та політичної демагогії типу міфологізації, маніпулювання масовою свідомістю і громадською думкою через вираження повсякденних, а відтак обмежених і тимчасових інтересів, потреб народу для досягнення визначеної політичної мети, як правило, пов'язаної із завоюванням або утриманням влади» [457, с. 277].

Проте слід відзначити, що не лише плюралізм є причиною виникнення цього феномену. Значний вплив має і глибока криза в соціально-економічній, політичній і конституційно-правовій сферах. Однак між плюралізмом і популізмом спостерігається цікавий зв'язок. Визнаючи факт існування популізму як політичного явища в країнах, де функціонують демократичні інститути, необхідно вказати на те, що йому основою виникнення є не що інше, як плюралізм. Популізм у цьому сенсі є певним паразитуванням на плюралізмі, «помилковою галуззю» розвитку багатоманіття. Він є інструментом поверхового узагальнення інтересів різних шарів і спрощеною їх інтеграцією як «найзагальніших», «загально групових». З іншого боку, той самий плюралізм є одним із «ліків» від «популістської хвороби», адже з ним пов'язані альтернативність інтересів, відтінків думок, відкритий доступ до впливу на політику для більшої кількості людей, соціальних і політичних груп. В Україні терміном популізм найчастіше позначають політику «загравання влади з народом», яка забезпечує популярність спирається на демагогічні гасла, необґрунтовані обіцянки.

Не заглиблюючись у питання природи та історії виникнення популізму, зосередимось на його характерних ознаках в умовах політичного плюралізму:

– популізм як політичне явище притаманне країнам, де функціонують демократичні інститути виборів і де маси у якості виборців є учасниками

політичного процесу. За таких умов спроби можуть стати і стають засобом завоювання влади;

– популізм активно поширюється і підтримується у середовищі несформованої політичної та правової культури демократичного типу й в умовах нестійких структур народовладдя. Нездатність населення відрізнити демагогію від реалістичних пропозицій, чорно-біле сприйняття світу, готовність обожествити чергового кумира і зненавидіти конкурентів – усе це симптоми такої політичної культури, на якій спекулюють популістські лідери для мобілізації суспільної підтримки; при цьому часто відбувається лише переклеювання ярликів;

– популізм особливо посилюється за умов криз, переломних періодів розвитку суспільства, соціально-економічної і політичної нестабільності, коли більшість людей зазнають погіршення умов життя і втрачають упевненість у завтрашньому дні. Водночас кампанії з проведення виборів, референдумів та інших політичних заходів також супроводжуються активізацією популістів, оскільки саме в моменти переоцінювання цінностей і жорсткої політичної боротьби народ найбільше дезорієнтований і легко піддається обіцянкам;

– популізм співвідноситься не з однією, а з безліччю ідеологій, найчастіше він може обслуговувати політичний радикалізм. Реальна дистанція між цілями і засобами замінюється на спрощену, декларативну, демагогічну. Можна виявити таку закономірність: чим радикальніші погляди політика, тим більше він схиляється до популістських прийомів;

– популізм – це відхід від справжніх проблем, об'єктивно існуючих інтересів і потреб людей за допомогою таких технологій: зосередження уваги населення на незначних проблемах, які зводять усю політику до безлічі конкретних дрібниць; навішування політичних ярликів політичним опонентам; загравання з масами, експлуатація політичних почуттів людей; пошук універсальних і простих засобів для розв'язання практично всіх завдань тощо. У риторичі популісти часто використовують дихотомію

(принцип «або-або») і стверджують, що виражають інтереси більшості населення;

– популізм орієнтується переважно на повсякденну свідомість, його методи засновані на ірраціоналізмі, поверховості при поясненні причин соціальних, економічних негараздів; явище здатно активно поширюватися в умовах невизначеності, незнання, за відсутності налагодженої і доступної системи інформування громадян;

– популізм може бути своєрідною як захисна і коригуюча реакція на необхідність докорінних змін, що постають перед владою; об'єктивні передумови виникнення популізму – наявність соціальної тенденції, згідно з якою маси є лише об'єктом політики; суб'єктивні – недосконалість відносин панування – підпорядкування, домінування масового суспільства; рушійною силою для популізму є насамперед маргінальне суспільство;

– популізм не зводиться лише до демагогії, так само як і вона не тотожна популізму; демагогія застосовується у ширшій сфері, вона трапляється у політиці, науці, мистецтві, побуті; популізм, як правило, пов'язаний з політикою; популізм – це створення популярності за допомогою соціальної демагогії, залучення мас на свій бік демагогічними засобами і методами.

Намагаючись дати об'єктивну оцінку явищу популізму, слід підкреслити, що з одного боку, популізм виступає як ознака певного етапу демократичного розвитку суспільства, а з іншого – саме суспільство за допомогою демократичних норм та інститутів має створювати умови для мінімізації популістських проявів. Популізм є ознакою і стимулом для виховання свідомих, здатних до раціонально-критичного мислення громадян. Серед інших заходів, спрямованих на його мінімізацію та стримування, є утвердження реально діючих механізмів народовладдя, стабільних демократичних норм і традицій, формування демократичної політичної і правової культури як посадових осіб, так і громадян, прозорість прийняття політичних рішень, інформованість про різні варіанти розвитку,

їх переваги і недоліки, доступ до інформації широкого загалу населення країни.

Монізм, що був характерною ознакою тоталітарного та авторитарного режимів у СРСР, супроводжувався ідеалізмом – переоцінкою, абсолютизацією ролі політичних діячів, політичної партії у долі пересічного громадянина і всієї країни. Плюралізм, який замінив його, може викликати суто протилежне явище – нігілізм, тобто відкидання або заперечення подібного впливу і ролі політичної сфери.

Термін «нігілізм» означає негативне ставлення людини, групи, класу до певних норм, цінностей, ідеалів, поглядів, а подекуди – і до всіх аспектів людського буття. Як напрям, який розкриває ставлення до суспільного життя, він зародився давно, проте найбільше поширився у ХІХ ст. переважно у Західній Європі та Росії.

Нігілізм має різні види – правовий, політичний, ідеологічний тощо. Це залежить від того, які цінності не визнаються, про яку галузь знань ідеться. Кожний з різновидів нігілізму має власну історію, проте спільною ознакою всіх форм нігілізму є відкидання, заперечення певних усталених положень. У традиційному розумінні в більшості випадків його сприймають як явище деструктивне, соціально шкідливе, що може набувати руйнівних форм. У крайніх своїх проявах нігілізм пов'язується з анархізмом, ліво- і праворадикальними настроями, максималізмом, політичним екстремізмом. За визначенням російського науковця О. Демідова, «нігілізм – це стереотип мислення будь-якого радикаліста, навіть якщо він цього не усвідомлює» [Див. 332, с. 539].

Як вже зазначалося, основою нігілізму є заперечення певних цінностей з високим рівнем інтенсивності, категоричності та безкомпромісності, що найчастіше пов'язано з домінуванням індивідуального начала. У такому разі проявляється гіпертрофований, перебільшений сумнів у загально визнаних цінностях і принципах. При цьому, як правило, обирають дії, які межують з антисуспільною поведінкою, порушенням моральних,

політичних і правових норм. Австрійський вчений В. Краус зазначав, що «численні форми прояву нігілізму виходять із двох відмінних позицій: активної, войовничої, екстравертної та пасивної, байдужої, інтровертної. При цьому спостерігаються різні ступені інтенсивності та пропорції змішування вказаних рис. Активний нігілізм зберігає життєздатність – залишки збереженої в інших життєвих позиціях віри в дієвість руху, зміни, переконливості. Пасивний варіант замикається в мовчанці, згортанні всіх проявів життєдіяльності» [269, с. 9]. Вчений пропонує таку типологію нігілізму: нігілізм батьків чи буржуазний нігілізм / нігілізм дітей чи анархічний нігілізм; нігілізм чиновництва / індивідуалістичний нігілізм; матеріалістичний / гедоністичний нігілізм; клерикальний / атеїстично спрямований нігілізм; академічний / позитивістський нігілізм; деспотичний / нігілізм зневіри і покори; догматичний / діонісійський нігілізм [269, с. 11–14].

Зростання соціального нігілізму в Україні почалося з періоду перебудови, виникнувши на хвилі всезагального негативізму, коли майже все переоцінювалося, осуджувалося і відкидалося. Нині нігілізм виявляється у таких формах: несприйняття певними верствами суспільства реформ, які проводяться, нового ладу, нових цінностей; незадоволення змінами; соціальні протести; незадоволення тими чи тими політичними рішеннями; недовіра, навіть вороже ставлення до державних інститутів та структур влади, їх лідерів; заперечення «чужих» зразків поведінки, моральних орієнтирів; протидія офіційним гаслам і установкам. Соціальний нігілізм може супроводжуватися негативним ставленням до явищ і процесів, які відбуваються. Послаблюються духовні і моральні основи суспільства, натомість утверджуються меркантилізм, культ споживання, грошей. Відповідно змінюються критерії престижу особистості, її соціальної ролі, визнання.

Нігілізм у політичній сфері реалізується у таких проявах:

- негативне, зневажливе (інколи просто індиферентне) ставлення до влади, політичних інститутів, політичної системи загалом;
- звільнення від відповідальності представників державної влади, практика «подвійних стандартів», обман, корупція;
- масове нехтування юридичними приписами, коли громадяни, посадові особи, державні органи, політичні партії, громадські організації намагаються не співвідносити свою поведінку з вимогами правових і політичних норм, прагнуть жити за «своїми правилами»;
- прийняття суперечливих рішень, боротьба за більшу легітимність та впливовість при прийнятті та реалізації рішень між гілками влади;
- підміна законності політичною, ідеологічною, прагматичною доцільністю (місцевого, регіонального, партійного, особистого значення);
- конфронтація представницьких і виконавчих структур влади на всіх рівнях, що зрештою спричиняє кризу влади;
- порушення прав людини, зокрема на життя, гідність, житло, майно, безпеку;
- національний нігілізм, який супроводжується процесами та гаслами суверенізації, автаркізму, роздрібненості, сепаратизму;
- певний рівень руйнування, опозиційна та популістська спрямованість;
- поєднання з правовим, моральним, науковим, релігійним нігілізмом, що в комплексі створює великий деструктивний потенціал [Див. 332].

Основною причиною появи нігілізму в суспільстві, політичній сфері є розчарування в політичних ідеологіях, в обіцянках політичних лідерів і державних діячів. Як наслідок – виникає феномен заперечення існуючих порядків, наростають беспорядність, відчуття власної непотрібності, заперечувальні тенденції. Нігілістична позиція виникає і тоді, коли цінності (суспільні, політичні) не були як слід усвідомлені, тому їх заперечення чи недооцінювання не викликають великих труднощів. Низька оцінка їх самим суспільством може призвести до того, що усвідомлення цінностей

широкими масами відбувається дуже важко й неповно, подекуди й зовсім відсутнє.

Чимало людей розчаровані в демократії, багато було розчарованих у комуністичних ідеалах. Тобто не лише плюралізм є основою виникнення нігілізму. Проте за умов лібералізму та плюралізму зростає імовірність його появи, що актуалізує питання дотримання законів та суспільних норм, політичної та правової просвіти громадян, а також формування демократичної політичної і правової культури.

Цікавого висновку дійшов В. Краус стосовно нігілізму на індивідуальному рівні: «прагнення влади заради влади – ніщо інше, як замаскований нігілізм, бо відчуття влади лише якось заповнює внутрішню порожнечу» [269, с. 55].

На основі нігілізму може сформуватися цинізм, який за своєю сутністю є протестом проти всілякої соціальної несправедливості, безапеляційним нігілізмом щодо панівних цінностей суспільства, в якому соціально незахищені чи слабо захищені верстви населення зазнають утиску. Цинізм може виявлятися у прямому запереченні й критицизмі, викритті будь-яких завуальованих аспектів соціальної несправедливості. Можна вказати декілька рівнів цинізму: «поверховий» цинізм – переважно свідоме, часто, безпідставне висміювання загальноприйнятих норм моралі, хуліганство, різні ексцеси тощо. «Справжній» цинізм – це бунт проти рудиментів минулого, котрі, продовжуючи своє існування в умовах сучасності, пригнічують особистісні прагнення, перешкоджають нормальному життю соціально незахищених людей. Передумовою виникнення цинізму як явища і як відповідної філософії життя стають кризи, загальний господарський, моральний і культурний занепад, зневіра і глибоке розчарування у цінностях. У нашому суспільстві значна частина населення розуміє, що демонстрації й мітинги – це переважно «зрежисована вистава», що і формує недовіру до влади, зневажливе до неї ставлення, розчарування. Молодь

сприймає демонстрації як певну «тусівку», де можна ще й грошей заробити. Подібне ставлення і породжує цинізм стосовно політичної сфери.

Цинізм нерідко може проявлятися з естетичною елегантністю або забезпечувати чималий діловий та політичний успіх. Ті, хто використовують цинізм, у такий спосіб використовують будь-які методи задля максимальної вигоди. Цинізм такої позиції – одна з найбільш руйнівних форм нігілізму, часто підкріплена галасливим схваленням.

Соціум – достатньо складна структура, її створюють люди і вони ж зазнають впливу її елементів. В умовах здорового соціуму людина відчуває відповідність своєї сутності (фізична людина) та існування (соціальна людина). Якщо цього не відбувається, то спостерігається відчуження людини від суспільних сфер життя.

Одним із наслідків політичного плюралізму є явище аномії – розриву із соціальною солідарністю, що виникає у суспільстві внаслідок занепаду права й моралі. Це – неспокійні почуття, яких зазнає людина, коли в повсякденному житті бачить прірву між своїми запитами і соціальною нормою, у т. ч. правовою, яку вона повинна поважати і якої має дотримуватися.

За визначенням «Політологічного енциклопедичного словника», аномія суспільна – це «стан соціальної дезорганізації суспільства, за якого соціально-культурні цінності, норми, інституції та зв'язки відсутні або стають нестійкими та суперечливими. Стан аномії суспільної притаманний суспільствам та державам, що перебувають в умовах системної кризи, радикальних змін та суспільної трансформації, а також в умовах нестійкого економічного та соціального розвитку» [457, с. 22]. Цей термін активно використовують соціологи, розробив його соціолог Е. Дюркгейм, суттєво розвинув та модифікував Р. Мертон. За Е. Дюркгеймом, аномія – відсутність чітких норм поведінки і моральна нестабільність суспільства як наслідок зміни ієрархії цінностей. Це явище поширюється в ситуації переходу від доіндустріального типу суспільства до індустріального, коли

один тип суспільної солідарності, заснований на колективній традиції, замінюється іншим, заснованим на функціональній взаємозалежності індивідів. Аномія – «хвороба росту» суспільства, етап переходу до нової стадії суспільного розвитку [183].

Р. Мертон розглядає аномію через конфлікт і розбіжності між культурною структурою (комплекс цінностей і норм, які вказують на поведінкову орієнтацію певних членів суспільства або груп) і соціальною (комплекс суспільних відносин, у якому існують члени суспільства або групи). Аномія виражає таку соціальну ситуацію, коли люди не можуть досягти своїх цілей законними шляхами, що призводить до пошуку інших (нелегітимних) засобів їх реалізації. Аномічну ситуацію загострює зниження поваги особистості до правових і моральних норм. Р. Мертон виокремлює п'ять засобів «аномічного пристосування»: конформізм (згода з суспільними цілями і законними засобами їх досягнення; в суспільстві виникає ситуація застою); інновація (згода з суспільними цілями, проте заперечення соціально визнаних правил їх досягнення); ритуалізм (заперечення суспільних цілей, проте згода (інколи абсурдна) на використання соціально визнаних засобів); ретритизм (відкидання як соціально визнаних цілей, так і засобів одночасно); заколот (заперечення та відкидання загальноновизнаних цілей та засобів і формування нових) [337].

Т. Парсонс розширив типологію пристосування Р. Мертона, додавши третій критерій – ставлення до соціальних цілей (до людей і колективів) та виділив орієнтацію на пристосування і орієнтацію на відчуження, відповідно до чого існують: «активне пристосування», що приводить до інновації; «пасивне пристосування» – до ритуалізму; «активне відчуження» – до заколоту; «пасивне відчуження» – до ретритизму.

Нині можна виокремити такі елементи концепції аномії: аномія як неузгодженість норм; як втрата орієнтирів і цілей; як невизначеність становлення та статусу індивідів і (або) груп; як причина девіантної

поведінки індивідів і (або) груп; як недолік рефлексії і негативна оцінка того, що відбувається.

Аналіз аномії перехідних суспільств здійснено у дослідженнях Є. Головахи, Н. Паніної, які цей стан пов'язують з деморалізацією суспільства, що відбувається при переході до демократичних норм функціонування держави.

Російський науковець В. Кривошеєв вважає, що аномія викликана переходом від індустріального до постіндустріального суспільства, розвитком новітніх технологій, що в комплексі приводить до усвідомлення своїх життєвих планів індивідами на короткий термін (один – два роки) [274].

Соціологічні та психологічні прояви аномії у перехідних суспільствах мають політичні причини: нерозвинутість структур громадянського суспільства (слабкість організацій, які реально представляють інтереси суспільних груп та каналів їх трансляції держави), що формує однобічний характер відносин між ним та державою; нездатність держави виробити «правила гри», що спонукають суспільство до визначення цілей та норм; посттоталітарний синдром перехідних суспільств – затяжна ситуація розпаду радянської системи влади та соціуму – розбіжності між реальними та декларованими нормами, невизначеність статусу індивідів та груп, конфлікт морально-нормативних ідей тощо.

В умовах тривалих радикальних соціокультурних і структурних змін, «дикого» плюралізму існує потенційна загроза відчуження, апатії, аполітичності. Вони формуються на основі індіферентного чи негативного ставлення до політики, відмовою соціальних груп, верств та інших суб'єктів від участі у політичному житті, а також самовідчуження від нього у політизованого індивіда. Осмислюючи політичне буття, він доходить песимістичного висновку про свою непотрібність у політиці, про втрату ним суб'єктності у політичних відносинах.

Основними шляхами, які сприяють мінімізації негативного впливу плюралізму і виникненню зазначених вище феноменів, на наш погляд, є:

- стабілізація соціально-економічних, політичних, правових відносин у суспільстві, виховання поваги до законів і прав людини та їх дотримання;
- політична просвіта і політичне виховання, формування почуття відповідальності (в т. ч. і політичної) як однієї з цінностей сучасної людини;
- формування громадянської культури, культивування громадянської ініціативності, активності, свідомої участі у суспільно-політичному житті;
- вдосконалення інститутів громадянського суспільства, забезпечення доступності та розуміння пересічними громадянами механізмів легального вираження і захисту інтересів;
- доступ до відкритої інформації широких верств населення, здійснення контролю з боку населення за владою у конституційно-правовому порядку.

4.3 Основні напрями і перспективи політичного плюралізму в сучасній Україні

Досліджуючи проблему політичного плюралізму, доцільно враховувати наступні важливі моменти:

- визнаючи велику кількість різновидів плюралізму, досліджуючи та осмислюючи його складний зміст, з одного боку, не варто виключати таку характерну його рису як множинність, з іншого боку – не об'єктивним буде і зведення лише до цієї ознаки політичного плюралізму;
- однозначного трактування політичного плюралізму, який би пояснював будь який політичний простір, віднайти складно. При аналізі особливостей запровадження політичного плюралізму варто застосовувати конкретно-історичний підхід, що включає історичні, економічні, соціальні, політичні, культурні особливості конкретного суспільства.

При цьому важливим є врахування особливостей перехідного періоду, який переживає суспільство. Нині Україна переживає трансформаційний період, коли зміни мають тотальний характер, охоплюючи політичну, економічну, соціальну, культурну сфери суспільства. Особливістю українського суспільства є те, що ситуація в ньому постійно змінюється, причому не завжди на краще. Виникають нові або радикально змінюються чи модифікуються існуючі соціальні групи, інститути, відносини, мотиви, оцінки, цінності тощо. Змінюється роль і участь держави та соціальних груп у регуляції суспільних відносин відповідно до нових історичних завдань і перспектив.

Специфіка України полягає в тому, що вона стоїть на цивілізаційному перехресті – між Сходом і Заходом. Слушною є думка Л. Нагорної про те, що українці, маючи симбіоз східних, західних і національних цінностей культури, звикли сприймати будь-який стан як перехідний, як щось незавершене, таке, що потребує вдосконалення й модернізації за «навздогінним» зразком [367, с. 261] Відповідно складається особлива ситуація для становлення та реалізації політичного плюралізму, природа якого, зважаючи на ці особливості, є історично зумовленою. Наприклад, майбутнє України з плюралістичним ладом пов'язував В. Липинський. Проте у вітчизняній політичній думці його позицію вважають оригінальною чи навіть радикальною, адже переважна частина теоретиків – його сучасників розглядала українське суспільство як моністичне, як однорідну масу, не припускаючи різноманіття соціальних шарів, прошарків і політичних уподобань.

Критикуючи моністичні ідеології, В. Липинський обґрунтовував точку зору, згідно з якою в Україні має сформуватися диференційована класова структура, яка охоплюватиме все населення, що необхідно для існування зрілої нації і самостійної держави. Шлях до цього він вбачав у виникненні нової еліти з народних мас, а також приєднанні відчуженої старої еліти. Також В. Липинський указував на необхідність існування опозиції,

завдання якої – тиснути на державний апарат для того, щоб він не був бездіяльним. Легально визнана опозиція є механізмом, який забезпечує безперервне оновлення національної еліти. Учений обґрунтовував плюралістичні позиції і в справах церковної політики. Зокрема, будучи правовірним католиком латинського обряду, він вважав релігійний плюралізм невід’ємним складником українського життя. Захищаючи рівність усіх віросповідань, стверджував, що все ж панівні позиції посідає православна церква в силу історичних причин [Цит. за: 341]. Сучасні реалії доводять, що прогнози В. Липинського здійснилися.

Розвиваючи думки В. Липинського щодо диференціації суспільства, слід наголосити, що інтереси соціальних груп, шарів та прошарків мають бути почуті владою і реалізовані передусім політичними партіями та громадськими об’єднаннями.

Політичний плюралізм і партійна система – феномени взаємозумовлені. Партійна система є формою організації політичного суперництва, проявом політичного плюралізму. Це політична структура, що об’єднує партії конкретної країни. Вагомими чинниками виникнення в Україні багатопартійності були світоглядний та ідеологічний плюралізм, який вперше публічно проявився після проголошення незалежності, і тип виборчої системи. Перші вибори на багатопартійній основі відбулися 1994 р. і проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості. У той час в Україні діяли 30 зареєстрованих партій, 14 із яких отримали депутатські мандати. У парламенті жодна з політичних сил не мала необхідного потенціалу для формування сталої більшості. Якщо така більшість і складалася, то переважно на ситуативній основі. Депутати парламенту об’єдналися в 10 фракцій і депутатських груп. Лише дві партії – КПУ і НРУ – нараховували достатню кількість депутатів для створення власної фракції [Див. 482].

Закон «Про вибори народних депутатів» (1997 р.) змінив партійну ситуацію, запровадивши змішану виборчу систему і ускладнивши

процедуру реєстрації (грошова застава, підписи 200 тис. виборців). Так, у 1998 р. у виборчих перегонах брали участь 21 партія і 9 партійних блоків, які об'єднували 19 партій; тобто, всього 40 партій. До того ж партії висували своїх кандидатів в одномандатних округах. Отже, вибори 1998 р. стали значним стимулом для розвитку партійної системи і водночас сприяли формуванню системи малих партій (згідно з класифікацією Р. Майри, це партії, які отримали менше 15% голосів виборців). Так, з восьми партій, які подолали чотиривідсотковий бар'єр, лише КПУ набрала 24,65% голосів виборців. Про систему малих партій свідчить і те, що дві великі партії – КПУ і НРУ – разом отримали 37,55% мандатів [482].

У період 1994–1998 рр. становлення партійної системи відбувалося повільними темпами, що зумовлено тривалими пошуками моделі виборчої системи, яка відповідала б розвитку політичного та ідеологічного плюралізму.

Зміни в розвитку партійної системи відбулися напередодні виборів 2002 р. Зокрема, стався розкол партій на «пропрезидентські» і «антипрезидентські», причому не за ідеологічними вподобаннями; кількість політичних партій в країні зросла до 120; розгалузилася мережа партійних організацій на місцевому рівні (навесні налічувалось 70 обласних відділень політичних партій) – це означало, що партії мали своїх представників приблизно в половині областей України [Див. 482].

На виборах 2002 р. великі виборчі об'єднання, які отримали більше 15% голосів, разом мали 47,3% мандатів, що свідчило про збереження багатопартійної системи з малими партіями. Особливість полягала в тому, що представлені в парламенті партії і блоки отримали перемогу в більшості регіонів країни: блок «Наша Україна» і КПУ подолали прохідний бар'єр у 24 регіонах, блок «За єдину Україну» – у 23. Загальнонаціональний статус мали три партії – КПУ, СДПУ(о) і СПУ.

Досвід зарубіжних демократій свідчить, що багатопартійна система з малими партіями в подальшому сприяє створенню блоків – виборчих і

парламентських, формуванню коаліційних кабінетів меншості і – рідше – більшості. Україна не стала винятком із подібної тенденції.

З 2002 р. науковцями відмічена тенденція до структуризації парламенту, подолання політичного роздрібнення, розпорошеності. Події «помаранчевої революції» прискорили цей процес. Демократичний імпульс стимулював кількісні зміни в структурі влади і складі владної еліти, проте не приніс очікуваних якісних змін. Протягом 2002–2007 рр. сформувалася нова група лідерів у партійній системі, які поступово утворювали три провідні політичні сили. Це Партія регіонів, «Блок Юлії Тимошенко» і блок «Наша Україна – Народна самооборона». Інші політичні сили, які були представлені у парламенті (КПУ, Блок В. Литвина, СПУ, ПСПУ), за рівнем підтримки не могли конкурувати з трійкою лідерів [Див. 613].

У чергових виборах до парламенту у 2006 р., які відбувалися за пропорційною виборчою системою, брало участь 45 суб'єктів виборчого процесу (29 політичних партій та 16 партійних блоків). Станом на 20 грудня 2006 року Міністерством юстиції України було зареєстровано 137 політичних партій. Упродовж одного лише 2005 р. виникло 24 нові партії. Блокам вдалося об'єднати 50 політичних партій України. У такий спосіб трохи більше половини існуючих у державі політичних партій реалізували своє право на участь у формуванні законодавчого та виконавчого органів влади. Найпотужнішими виявились КПУ, блок «Наша Україна», Партія регіонів, Соціалістична партія України, «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ).

У результаті парламентських виборів 2006 р. в Україні було сформовано систему «модифікованої двопартійності» або «2+1 партійна система», аналогом якої, як вже було зазначено у одному з попередніх параграфів, є партійна система Німеччини. Центром одного політичного поля стала Партія регіонів (ПР), центром іншого – БЮТ. Партії регіонів вдалося стати центром об'єднання лівих сил (соціалістів та комуністів), а БЮТ – правих («нашоукраїнців»). Цей факт яскраво засвідчив, що саме

влада, а не ідеологічні чи програмні цінності є стрижнем об'єднання політичних сил. [Див. 613].

Науковцями зафіксовано, що дострокові парламентські вибори 2007 р. змінили становище цих політичних центрів у владі, але не змінили біполярності політичного ладу. Як у 1994 р., так і в 2007 р. основною причиною політичної кризи стала боротьба між парламентом і Президентом за контроль над владою, яка фактично була протистоянням між двома тенденціями суспільного розвитку України: спрямуванням на зміцнення президентської влади і, навпаки, на її обмеження. У 1994 р. перемогла перша із зазначених тенденцій, що привело до формування в Україні сильної президентської влади, очолюваної Л. Кучмою. Зовнішнім приводом до проведення позачергових виборів 2007 р. в Україні була політична корупція в парламенті, однак реальною причиною – наполегливі й небезуспішні спроби розширити повноваження парламентсько-урядової більшості і суттєво скоротити повноваження Президента [614].

Починаючи з 2007 р. Основою найбільш значущої зміни якісного характеру стала поляризація партійної системи стала чітко виражена регіональна локалізація електоральної бази основних політичних сил. Це викликало створення двох конкуруючих «центрів тяжіння» – Партії регіонів та блоків Ю. Тимошенко і «Наша Україна – Народна самооборона». При цьому потенціал інших політичних сил виявився недостатнім для того, щоб самостійно конкурувати з ними як «третьою силою». Тому вони змушені були або приєднатися до лідерів (при цьому, як засвідчило входження КПУ і СПУ до коаліції з Партією регіонів після виборів 2006 р., ідеологічний чинник змістився на другий план), або зосереджуватись на виробленні стратегії самозбереження.

Вітчизняний дослідник Ю. Шведа, спираючись на класичну типологію партійних систем Дж. Сарторі, виокремив три якісно відмінні етапи в еволюції партійної системи незалежної України: 1990–1997 рр. – атомізована (мультипартійна) система, 1998–2005 рр. – партійна система

поляризованого (екстремального) плюралізму, з 2006 – донині – партійна система поміркованого плюралізму [613, с. 50].

Проте є певні сумніви щодо останнього періоду, адже, як свідчать сучасні реалії, політичні партії досить активно демонструють полярні погляди щодо майбутнього України, зокрема розуміння основних напрямів розвитку держави і стратегічних партнерів, ставлення до європейського вибору України та до НАТО, визначення статусу російської мови, історичної оцінки діяльності ОУН та УПА тощо. Це розуміння зумовлює дію, визначає зміст і спрямованість політичної участі як самих партій, так і населення, інтереси якого вони представляють.

Вибори до парламенту 2012 р. Продемонстрували, на думку вчених, виокремлення двох суперечливих тенденцій у сучасній українській партійній системі: збереження відносно високого рівня фрагментації (за результатами виборів на пропорційній основі) і прагнення до її зниження (за фактом реальної розстановки сил у парламенті, тобто за розміром депутатських фракцій). Ключовим у подальшому має стати питання про те, яка з цих тенденцій візьме гору: чи можливе формування домінантної партії в Україні або вона завжди буде розряджатися високофрагментованими системами «безформного плюралізму» (Т. Карозерс) чи «конкуруючих олігархій» (Г. Хейл).

На думку експертів, використання змішаної виборчої системи призводить до того, що розстановка сил у Верховній Раді структурується не лише за партійною належністю, а й за принципом підтримки/непідтримки існуючого політичного режиму; на зміну стратегії партійного будівництва (більш актуальній в умовах пропорційної виборчої системи) приходять стратегія використання бюрократичних ресурсів для створення пропрезидентської коаліції (актуальнішої в умовах змішаної виборчої системи) [Див. 463; 569].

В цілому останнім часом політична ситуація в Україні схожа на коло певних подій: партійні вибори – створення коаліції – політична криза і

повна втрата легітимності всіма партіями – перевибори, коли легітимність частково поновлюється – знову по колу. Розірвати це замкнуте коло ніхто навіть не намагається.

Створення багатопартійної системи тісно пов'язане з інститутом політичної опозиції. Т. Ткаченко виокремив такі етапи її формування:

1. Етап т. зв. тотальної опозиційності (від проголошення української незалежності 1991 р. – до парламентсько-президентських виборів 1998–1999 рр.). Для нього були характерні: спрямованість вектору опозиційності в бік Президента України та сформованої ним виконавчо-владної вертикалі; розмитість опозиційного спектру; відносини з владою за типом «аморфна влада – аморфна опозиція» при взаємному ігноруванні вимог та пропозицій кожної зі сторін; основний мотив дій – домінування претензії на отримання влади; зумовленість дій опозиції кон'юктурними міркуваннями та владними прагненнями, використання інформаційних ресурсів опозиційних партій переважно з метою маніпулювання масовою свідомістю, компрометації опонентів, у цілях передвиборчої агітації тощо.

2. Етап визрівання політичної опозиції (від парламентсько-президентських виборів 1998–1999 рр. – до парламентських виборів 2002 р.). У цей період відбувалася поступова структуризація політичної системи. Так, до кінця другого етапу можна було вже виокремити такі типи політичної опозиції в українському парламенті: перший тип – ті політичні сили, які за формою були опозиційними, а за суттю – вигідно відтіняли офіційну владу, діючи на її замовлення і не створюючи їй реальної альтернативи; другий тип – сили, опозиційність яких зумовлена суто кон'юктурними, вузькокорпоративними чи кар'єристськими міркуваннями, бажанням повернути до себе виборців; третій тип – політичні сили, що згуртувались довкола ідеї боротьби з існуючим режимом, з якими в суспільній свідомості починало асоціюватись поняття «політична опозиція» і зростати громадянська довіра. Водночас про існування в цей час цивілізованої опозиції, яка б виконувала свої класичні

функції, вести мову ще рано: політична опозиція ще не була суб'єктом альтернативних поглядів на шляхи розвитку суспільства, не виступала з конструктивною критикою дій органів влади і її опозиційність, як і в попередні роки, мала кон'юнктурний характер.

3. Етап становлення опозиції як джерела альтернативної політики (від парламентських виборів 2002 р. – до «помаранчевої революції» 2004 р.). Для цього етапу характерні такі особливості: чітко окреслені контури опозиційного спектру, що зумовлено появою харизматичних лідерів, які об'єднували довкола себе партії з подібними цілями, та подальшою викристалізацією партійної системи України; виникнення таких суттєвих ознак політичної опозиції, як альтернативність, поміркованість, організованість, конструктивність; зростання рівня виконання притаманних опозиції функцій, таких як здійснення просвітницької діяльності, формування політичної культури та свідомості населення, пропонування альтернативних шляхів розвитку українського суспільства, підвищення іміджу України на міжнародній арені; наявність значної громадської підтримки опозиції. Проте були й слабкі сторони. Незважаючи на сформовану спільну мету – боротьба з існуючим політичним режимом, існували розбіжності з принципових програмних питань, що значно гальмувало процес формування опозиції як дієвого інституту демократичного суспільства, а також стало основною проблемою в процесі консолідації влади в постреволюційний період. З наближенням президентських виборів 2004 р. спостерігалось поступове оформлення типу відносин «нестійка влада – організована опозиція».

4. «Постпомаранчевий» етап розвитку політичної опозиції в Україні (після президентських виборів 2004 р. і до сьогодні). Характерні ознаки цього періоду: в системі відносин «влада – опозиція» починає проявлятися механізм їх черговості; змінились обставини формування опозиційного спектру й вектору опозиційності – формування політичної опозиції тепер є похідним від створення урядової коаліції, а самі зусилля опозиційних сил

спрямовані в бік не лише Президента, а й парламентської більшості та уряду; внаслідок реалізації політичної реформи та запровадження пропорційної системи формальний поділ на опозицію та урядову коаліцію став чіткішим. Проте, не зважаючи на деяку демократизацію політичного режиму і створення сприятливіших умов для діяльності опозиційних сил, нині опозиція характеризується популістською критикою, бездіяльністю, нездатністю запропонувати альтернативу. Крім того, претензії політичної опозиції на отримання влади зумовлюють формування деструктивної поведінки з боку опозиції та змушують її діяти всупереч встановленим правилам гри, внаслідок чого вона втрачає суспільну довіру [551, с. 9–12].

Щодо ідеологічних складників вітчизняних політичних партій у науковому середовищі є різні оцінки. Так, чеський соціолог М. Тучек виокремив три основні ціннісні орієнтації в посткомуністичному суспільстві: соціал-демократичну/комуністичну (соціальна справедливість, рівність людей, визнання всіма ролі моральних цінностей, довіра між людьми), консервативну (колективні уявлення про майбутнє, які поділяють усі, належність до народу, згода більшості з соціальною системою, визнання ролі моральних цінностей, довіра до політиків), ліберальну (свобода для кожного, самореалізація для більшості людей, підтримка демократичної системи, усвідомлення належності до Європи як культурного та політичного ареалу, економічний добробут) [Див. 257, с. 23–24]. Російський політолог І. Тарасов доповнив цей перелік радикалізмом націоналістичного або клерикального характеру [541].

Водночас, на нашу думку, слід зробити певні уточнення, а саме: розмежувати соціал-демократичну і комуністичну ідеологічно-ціннісні орієнтації та не приписувати євроінтеграційні ціннісні орієнтації лише до ліберального сегмента ідеології, адже їх поділяють також соціал-демократичні та консервативні політичні сили, тим більше слід зважати і на поширений євроскептицизм.

Аналіз партійного плюралізму доцільно здійснювати у взаємозв'язку з електоратом, тобто важливим є рівень сприйняття його суспільством. Нині можна умовно виокремити такі комплекси уявлень, наявність яких відображається у певних політичних симпатіях населення. Перший – «російська мова; російська або радянська культурна традиція; російський вектор зовнішньої політики» – Партія регіонів і КПУ. Другий – «українська мова; українська або європейська культурна традиція; західний вектор зовнішньої політики» – БЮТ і «Наша Україна» – Об'єднана опозиція.

Вітчизняний дослідник Ю. Якименко подає цікавий прогноз того, як ці вподобання можуть вплинути на подальший розвиток партійної системи України. По-перше, ще довго спостерігатиметься вплив мовних преференцій, зарахування себе до певної культурної традиції, певних світоглядних позицій, зокрема, оцінки історичного минулого, зовнішньополітичні орієнтації, які змінюються досить повільно. По-друге, практично з усіх питань, які є «суспільно конфліктними», позиції сторін протилежні. «Серединна», чи компромісна позиція щодо них навряд чи буде сприйнята більшістю представників як однієї, так і іншої сторони (це опосередковано підтверджує поразка Народного блоку В. Литвина на парламентських виборах 2006 р.). По-третє, здійснення владою активних дій у певній сфері без урахування позиції частини населення, яка має протилежні погляди (наприклад, поширення сфери вжитку української мови, надання офіційного статусу ОУН-УПА, приєднання України до Плану дій з набуття членства в НАТО тощо) надалі фіксуватиме лінію поділу (а можливо, й поглиблюватиме його) і стимулюватиме відповідні політичні сили до того, щоб активно виступати на захист «незадоволених». Відповідні лінії поділу можуть стати і лінією подальшого протистояння між владою та опозицією, незалежно від того, які політичні сили представлятимуть ту чи ту сторону. По-четверте, регіональний розподіл політичних симпатій громадян України, складність вироблення компромісних позицій роблять проблематичним утворення в найближчий

час політичної сили, яка була б загальнонаціональною не за своїми формально-правовим статусом та організаційно-структурними характеристиками, а за рівнем підтримки громадян у різних регіонах. Поп'яте, вибір політичної сили буде зумовлений соціально-економічними результатами перебування тих чи тих політичних сил при владі або очікуванням суттєвих змін на краще від їх приходу до влади [Див. 629].

Підбиваючи підсумок загального огляду проблеми становлення партійного плюралізму в Україні, варто виокремити декілька важливих моментів. Україна відрізняється від інших пострадянських держав тим, що їй властива тенденція до формування і утвердження традицій політичного плюралізму. З огляду на значні регіональні відмінності, плюралізм, постійний пошук компромісу, відмова еліти від тотального підкорення одних іншим були і, сподіваємося, залишаться необхідною умовою збереження цілісності держави.

Загалом, конституційний дизайн України об'єктивно наближає її до центральноєвропейських зразків. Проте вимагає професіоналізму і відповідальності політиків, урахування інтересів різних груп, уміння цивілізовано, переговорним шляхом вирішувати актуальні для суспільства проблеми.

Якщо розглядати політичний плюралізм як принцип організації демократичного суспільства, то за всіма формальними ознаками він в Україні реалізований: функціонує розподіл влади; діє легітимізована опозиція; вітчизняні ЗМІ представляють широкий спектр думок і позицій. У країні нібито немає заборонених тем чи політиків, яких не можна було б критикувати, проте ситуація з «LB» (2012 р.), деякий пресинг на журналістів, визначення концепції телевізійних каналів, намагання парламенту прийняти досить суперечливий «Закон про брехню» засвідчує тенденцію до обмеження свободи слова. За даними Інституту соціології НАН України, на початку 2013 р. 30,1% респондентів визнали, що нині в Україні люди не можуть вільно висловлювати свої політичні погляди (проти 46,3%

респондентів, які вважають, що можуть). Порівняно з 2008 та 2010 р. визначається тенденція до обмеження свободи слова в Україні («можуть вільно висловлювати політичні погляди» – 65,1% (2008 р.) та 68,3% (2010 р.); «не можуть вільно висловлювати» – 16,5% та 12,2% відповідно) [559; 560].

Реалізація політичного плюралізму як принципу зумовлена не лише характером партійної системи, а й такими чинниками: тип і характер розвитку економіки; зміни характеру праці; зміни соціальної структури суспільства; характер і особливості здійснення політичної влади.

Політичний плюралізм як принцип є умовою, як цінність – певним «маркером» ступеню розвитку демократичної культури суспільства. Проаналізуємо реалізацію політичного плюралізму як принципу і формування його як цінності демократії в Україні, використовуючи фактологічний матеріал, отриманий Інститутом соціології НАН України.

Як цінність політичний плюралізм характеризують такі показники: ставлення і сприйняття населенням економічної, політичної, правової ситуації; усвідомлення перспектив розвитку демократичної політичної системи.

Першим серед чинників реалізації політичного плюралізму і навіть визначальним у суспільстві, що трансформується, є тип і характер розвитку економіки. Так, економіка тісно переплітається з характером праці і сприяє диференціації соціальної структури суспільства, зумовлює політичні і демократичні перетворення. Як зазначає В. Ворона, соціальні факти нині дають підстави «характеризувати українське суспільство як суспільство бідних людей. В бідному ж суспільстві визначальний вплив на формування і динаміку його соціальної структури, масової свідомості, ціннісних орієнтацій, соціальних норм і інститутів справляє стан економіки. Цей висновок переконливо підтверджується соціологічним моніторингом України 1992–2008 років: тільки з подоланням у 1999 році падіння економіки і початком її поживлення почалося подолання негативізму

масової свідомості населення і поліпшення його соціального самопочуття, з'являлися зрушення в послабленні патерналістських установок і песимізму в свідомості людей, почав знижуватися протестний потенціал» [559, с. 4].

Слід зауважити, що ще у квітні 2008 року спостерігалася позитивна динаміка демократичних перетворень, яка поєднувалася з економічною стабілізацією в країні. Але, починаючи з осені 2008 року, з початком світової фінансової кризи можна констатувати зростання песимізму, навіть агресії, безвиході, протестних настроїв населення.

Слушною є думка В. Ворони, що економічний чинник зумовлює і переважання серед населення України матеріалістичних цінностей (за Р. Інглехартом), задоволення первинних потреб (за А. Маслоу) над постматеріалістичними (за Р. Інглехартом), задоволення вторинних потреб – самореалізації, самоактуалізації (за А. Маслоу).

Соціологи виявляють тенденцію до зменшення домінування матеріалістичних цінностей. Проте вони залишаються головними для більшості українського населення. Песимістично, але в українському суспільстві є лише 5% тих людей, які орієнтуються на цінності самореалізації, тоді як «пріоритет цінностей самореалізації – одна з характерних рис середнього класу як носія (соціальної основи) демократичних перетворень в країні... В умовах бідності демократія неминуче вироджується в диктатуру сильної особи або в необмежену владу кланово-олігархічних структур, що використовують владу як засіб особистого збагачення» [559, с. 6].

У ставленні населення до економіки можна виокремити два основні складники: ставлення громадян до економічної ситуації в Україні і рівень задоволення власним життям. Соціологічні дані (аналіз 1992–2012 рр.) свідчать про те, що «вкрай негативна» оцінка економічної ситуації в Україні припадає на 1998 р. (45% респондентів) і має тенденцію до зменшення (у 2008 – 15,3%; 2010 – 19%; 2012 – 11,9%) [Див. 559; 560]. Дані нібито справляють позитивне враження. Проте ми поділяємо позицію Є. Суїменко,

що «якщо вкрай негативна оцінка економічної ситуації в Україні позначена досить невисокими відсотками (15,3%), то це скоріше свідчило про популістську політику в боротьбі за владу, ніж про дійсне поліпшення життя, бо слідом за підвищенням зарплат та пенсій неминуче й випереджаючими темпами крокувала інфляція» [559, с. 99].

Стосовно рівня задоволення своїм життям, то найбільш адекватно його репрезентують соціологічні дані оцінки якості життя українцями. Науковці досі дискутують щодо змістового наповнення терміна «якість життя», проте сходяться на тому, що як категорія він відображає якість задоволення матеріальних і культурних потреб людей (якість харчування і одягу, охорони здоров'я, освіти, сфери обслуговування, навколишнього середовища, дозвілля, комфорт житла, ступінь задоволення потреби в змістовному спілкуванні, знаннях, творчій праці, а також рівень стресових ситуацій, структура розселення та ін.) [559, с. 122].

Результати опитування Інституту соціології НАН України за останні роки (2008, 2010, 2012 рр.) свідчать: «можливості купувати найнеобхідніші продукти» відповідно мали 47,5%; 46,3%, 44,3% респондентів, а «можливості харчуватися відповідно до своїх смаків» – 29,5%, 26,8% і 23,8% респондентів; забезпечити себе необхідним одягом – 57,6% 52,4% та 50,3%; забезпечити собі необхідну медичну допомогу могли 25,4% 22,9% та 18,5% населення (проти 48,4%, 52,1% та 57,4% населення, яким таких можливостей бракує); оплатити повноцінну відпустку могли 16,8%, 14,8% та 14,1%. Тобто переважна частина людей в Україні спрямована на задоволення первинних, необхідних потреб, і в останні роки ця тенденція посилюється.

Проте, за період 1998–2012 рр. науковці відзначають позитивні зрушення: чисельність респондентів, які не можуть купувати найнеобхідніші продукти, зменшилася майже вдвічі – з 60,6% до 32,2%. Частка опитаних, для яких необхідна медична допомога була недоступною, зменшилася за цей період з 62,8% до 48,4%. Зменшувалася також і частка

тих, хто не мав змоги задовольняти свої споживчі вподобання [559, с. 123-124].

Додамо, що за даними Світового дослідження цінностей за роки 1887 – 2007 рр. Україна мала досить позитивну динаміку щодо поліпшення суб'єктивного благополуччя [820].

Значущими є дані досліджень щодо ставлення українців до лібералізації економічної сфери. Протягом 1992–2012 рр. у ставленні до розвитку приватного підприємництва в Україні спостерігаються певні зрушення. Так, збільшилася частка людей, які приватне підприємництво зовсім не схвалювали, з 4,9% (1992 р.) до 7,2% (2012 р.) і зменшилася частка тих, які цілком схвалювали розвиток приватного підприємництва, – з 28,6% до 16,5% відповідно. Позиція «скоріше схвалюю», навпаки, має тенденцію певного зростання – 24,1% (1992 р.) і 34,2% (2012 р.), як і позиція «скоріше не схвалюю» – 9,7% (1992 р.) і 13,2% (2012 р.). Стосовно бажання відкрити власну справу, то на початок 2013 р. охочих було 26,3% (порівняно з 2010 р. – 30,6%). Приблизно стільки ж – 29,1% – відповіли «ні». Проте, якщо врахувати відповіді «так» і «скоріше так» та відповіді «ні» і «скоріше ні», то відкрили б власну справу 45,8%, не хотіли би відкрити – 40,7% [559, с. 497; 560].

Отже, статистика свідчить, що певний потенціал формування власників, середнього класу в Україні є. Проте спостерігаються тенденції його зменшення. Так, за власними відчуттями належності до середнього класу відповіді розподілилися: «мабуть так» 2006 р. – 38,9%; 2008, 2010 рр. – 38%; 2012 – 35,1% респондентів; «мабуть ні» – 45,6%, 48,1%, 49,3% та 52,2% відповідно. Зрозуміло, що на таку ідентифікацію населення впливає хаотичність і нестабільність підприємництва, як загалом економічної і політичної ситуації в державі.

Стосовно патерналістських настроїв, то приблизно половина респондентів (49,9%) підтримує поєднання державного управління і ринкових методів (ситуація кардинально не змінюється, має тенденцію до

поступового зростання з 2002 р.: 2002 р. – 46,1%; 2004 – 45,5%; 2005 – 46,2%; 2006 – 49,5%). Мінімізацію участі держави (все регулює ринок) підтримує 6,6% населення. Тобто, переважна частина населення тяжіє до консервативної традиції, хоча третина (28,8%) респондентів підтримують позицію «треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю» [559, с. 496].

Інший важливий чинник становлення політичного плюралізму в Україні – зміни соціальної структури суспільства. Нині воно достатньо диференційоване, і цей процес не зупиняється, з'являються нові соціальні групи.

Зазвичай у соціальній структурі суспільства виокремлюється вищій, середній та нижчий класи. Це загальний розподіл, він має свої підкласи і відображає стратифікацію переважно стабільного західного суспільства, де чітко проявляється пряма залежність матеріального достатку і соціального статусу від рівня та якості здобутої освіти, престижу професії, доступу до влади. Соціальна структура сучасного українського суспільства характеризується соціальною невірноваженістю як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самосвідомості особистості, усвідомлення нею свого місця в системі соціальної ієрархії. Як зазначають З. Голенкова, В. Витюк, Ю. Гридчин, А. Черних, Л. Романенко, відбувається активний процес «розмивання» традиційних груп населення, становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, включеності у владні структури, соціальної ідентифікації тощо [112, с. 23].

У трансформаційному суспільстві втрачають своє значення традиційні критерії соціальної стратифікації (дохід, рівень освіти) – вони не завжди дають об'єктивну картину, бо реальні процеси, особливо пов'язані з отриманням доходів, свідомо спотворюються: спостерігається масове ухилення від сплати податків, приховування доходів, встановлення низьких зарплат на престижних державних посадах, що суттєво впливає на вивчення

справжньої статусної ієрархії. Тоді в якості додаткових критеріїв використовують самооцінку соціального і матеріального стану, соціальне самопочуття індивідів, оскільки суб'єктивне сприйняття індивідом і групою свого розміщення в ієрархії суспільного життя є також досить важливим [Див. 113, с. 82].

Серед соціальних груп, які відіграють значну роль у житті українського суспільства, за даними соціопитувань початку 2013 р. визначено: мафія, злочинний світ – 38,6%; лідери політичних партій (політична еліта) – 32,4%; підприємці, бізнесмени (економічна еліта) – 31,4%; службовці держaparату («чиновники») – 28,4%. Загалом було запропоновано оцінити вплив таких соціальних груп: робітники (23,7%); селяни (16,2%); інтелігенція (12,1%); підприємці, бізнесмени, керівники держпідприємств (12,6%); службовці держaparату, пенсіонери (4,9%); керівники сільгоспідприємств (7,5%); лідери політичних партій, військові (5,1%); працівники міліції, служби безпеки (13,7%); судді та працівники прокуратури (18,4%); мафія, злочинний світ, інші (1,4%); ніхто не відіграє (4,2%).

Отже, на другому місці лідери політичних партій. Проте глибший аналіз проблеми довіри політичним лідерам і партіям як представникам інтересів різних суспільних груп дав такі результати. На питання «Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?» 49,1% респондентів відповіли – «ні» і 19,9% впевнені, що «так» (порівняно з 2008 р. «ні» – 38,3%, «так» – 33%). У 2005 р. позитивно відповіли на це питання 50,4% респондентів [Див. 559; 560].

Невисокий рівень довіри в населення не лише до партій, політичних лідерів партій, а й до інститутів державної влади. Індекс довіри (за п'ятибальною шкалою) на початок 2013 р. становив: Верховна Рада – 2 (найбільший індекс довіри був у 2005 р. – 2,9; найменший – 2,1 – спостерігався протягом 1995–2002 р.); уряд – 2,1 (найбільший – 3,1 – припадає на 2005 р., найменший – 2,1 – на 1998–1999 рр.); Президент – 2,2

(найбільший індекс довіри – 3,4 у 2005 р., найменший – 2,1 – у 1998 р.). Найбільше люди довіряють сім'ї та родичам (індекс довіри – 4,5), колегам і церкві та духовенству (індекс довіри відповідно – 3,4 та 3,3) [Див. 559; 560].

Третій чинник, який впливає на становлення політичного плюралізму, – характер реалізації політичної влади та оцінка політичної ситуації. Останнім часом в Україні головними акторами були не пересічні громадяни, а владна і політична еліта. Багато українських дослідників «відправною точкою», «стартом» демократії в Україні називають події «помаранчевої революції». Можна з ними погодитися в тому, що в українського народу в той час з'явилася можливість заявити про себе, але у свідомому вимірі він ще не був готовий до цього, як і не був готовий до розбудови демократії в 1991 р. Абсолютно підтримуємо позицію М. Шульги в тому, що «нова еліта, що прорвалася до влади через Майдан, ні за своїми особистими якостями, ні за сповідуваними морально-психологічними цінностями, ні за поставленою перед собою життєвою метою практично нічим не відрізнялася від попередньої, «кумівської». Їх основна мета – повернення до влади, від якої в силу різних причин вони були усунені... Прийшовши до влади повторно, вони відтворили колишні моделі поведінки: поєднання влади і бізнесу, непрозорість ухвалення рішень, позалаштункові домовленості, корупція, підкуп, повний відрив від народу» [559, с. 464].

Чвари між представниками влади, невміння і небажання вести конструктивний діалог, популістська політика призвели до деструкції влади – руйнування існуючої системи влади самою владою шляхом нічим не обмеженого винищення одного державного інституту іншим. Українська влада створила таку систему, заручниками якої сама ж і стала. Ці та низка інших причин паралізували основну функцію парламенту – прийняття законів, які мають регулювати суспільні відносини відповідно до існуючих змін. Нездатність проводити пленарні засідання негативно позначилася й на діяльності інших гілок влади – судової та виконавчої. Усі ці процеси

вплинули на ступінь довіри до влади з боку населення, на формування «позитивної» установки на майбутнє.

Політичну ситуацію загалом на початок 2013 р. населення оцінило так: напружена – 58,4% (у 2006 та 2008 р. – 64% та 64,9% відповідно); критична, вибухонебезпечна – 17,2 (у 2008 р. – 18,6%, 2010 р. – 11,1%); спокійна – 15,2% (у 2008 р. – 8,3%, 2010 р. – 19,3%); благополучна – 1,9% (у 2008 р. – 1,3%, 2010 р. – 1,9%) [Див. 559; 560].

Ключовим елементом політичної демократії є залучення широких верств населення до політичних процесів, наявність суспільства як спільноти самоврядних асоціацій громадян, що співпрацюють в ім'я спільного майбутнього. Політична трансформація залежить не лише від вертикальних зв'язків у межах ієрархії суспільного управління, а й від ефективності горизонтальних суспільних комунікацій, суб'єктами яких є політичні партії та громадські організації, об'єднання. За єдиним реєстром громадських формувань, затвердженим Міністерством юстиції України, натеper в Україні існують 169 політичних партій, 2846 громадських організацій, 21 творча спілка, 1018 благодійних організацій.

Проте кількісні критерії не завжди відображають якість і роль цих структур у суспільно-політичному житті. Так, якщо проаналізувати залученість населення до громадських та політичних організацій, то на початку 2013 р. членами політичних партій є 2,2% громадян; клубів за інтересами – 1,8%; громадських організацій, фондів, асоціацій – 0,6%; релігійної організації, церковної громади – 2,6%. Відповідь «не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів» – 85,9% [Див. 560].

За даними опитувань у 2012 р. 43,9% респондентів впевнені, що Україні не потрібна багатопартійна система (проти 22,6% респондентів, які вважають, що потрібна), а 46,8% визнали, що в Україні немає таких політичних партій і рухів, яким можна довірити владу (у 2008 р. так вважали 39,5% респондентів, у 2010 р. – 33,1%) [Див. 559; 560]. Тобто, оцінка можливості захисту прав громадян за допомогою недержавних

організацій нині та рівень довіри до них достатньо низькі і мають тенденцію до погіршення.

В ідеологічному спектрі населення України у 2012 р. ідентифікувало себе так: комуністична течія – 8,1% респондентів; соціалістична – 11,9%; соціал-демократична – 10,8%; зелені – 2,2%; ліберальна – 1,2%; християнсько-демократична – 2,6%; націонал-демократична – 7,4%; націоналістична – 2,3%; жодна взагалі – 12,6%; не розуміюся на течіях – 25,7%; остаточно не визначився – 14,7%.

Політичний плюралізм часто ототожнюють з ліберальною течією. В Україні, як і у світі, в останні роки помітне її послаблення. Так, у 1992 р. ліберальну течію підтримувало 3,9% респондентів, у 2012 р. – 1,2%; найменша підтримка була у 2002 р. – 0,8%, найбільша у 1992 р. – 3,9% [Див. 559; 560].

Задоволеність тим, як розвивається демократія в Україні, у 2012 р. виявили 1,2%; «переважно задоволений» – 11,6% (проти – 15,8% у 2008 р. та 16,4% у 2010 р.). Взагалі незадоволені демократією в Україні – 25,3% респондентів (2010 р. – 18,8%, 2008 р. – 24,8%). Приблизно третина респондентів визначила свою відповідь як «переважно не задоволений» (2012 р. – 34%; 2010 р. – 31,4%; 2008 р. – 32,7%) [Див. 559; 560].

Демократія будується на таких цінностях, як права і свобода людини. Свобода корелює з відповідальністю. Плюралізм передбачає альтернативу і ґрунтується на свободі вибору, отже, потребує свідомого і відповідального вибору. Українське населення відзначається певною пасивністю в реалізації своїх прав. Так, найбільш впливовими каналами, через які громадяни можуть впливати на державну владу, вибори і участь у референдумах, тобто форми, що ініціюються самою владою, передбачають певне схвалення існуючої влади. Також вивіокремлюють такі канали впливу на владу, як вивчення громадської думки, «гарячі лінії» органів влади, законні мітинги і демонстрації.

Такі форми, які вимагають високої активності, ініціативності людини – участь у діяльності громадських організацій і політичних партій, – не сприймаються як пріоритетні канали впливу на діяльність державних органів. За даними 2012 р. 48,1% респондентів свідомо радше не брали б особистої участі в мітингах, демонстраціях протесту (проти 26,8%, які відповіли «скоріше за все так»). В останні роки ця тенденція зберігається.

Також цікаві відповіді респондентів на питання: «Чи зверталися Ви до установ чи організацій щодо розв'язання Ваших особистих проблем протягом року?». Загальна маса не зверталася ані до міліції, ані до суду, прокуратури, адвокатів, місцевої держадміністрації. Це ще раз засвідчує пасивність людей щодо захисту своїх прав і водночас недовіру до цих установ, розчарування в ефективності подібних звернень (відповідь «зверталися, але безрезультатно» до міліції – 7,1%; до суду – 4,7%; до прокуратури – 2,1%; до місцевої держадміністрації – 9,6%) [Див. 559; 560] .

Україні властивий політичний популізм, який, на думку І. Побочого, має різні відтінки і пріоритети. Розмаїття популістських ідей створює підґрунтя для демократичних, консервативних і реакційних тенденцій в українській політиці і, відповідно, для різних його поціновувань: «лівий популізм», «правий популізм» тощо. Ключовим поняттям лівих популістів є «справедливість» у її примусово-розподільчому варіанті. У правих слово «порядок», зазвичай, асоціюється з військово-поліцейським режимом. Ліві схильні експлуатувати екологічні проблеми чи проблеми рівності-братерства, тоді як праві частіше звертаються до національних проблем. Для поміркованих лівих популістів характерне прагнення до зрівнялівки, для радикальних – повернення до розподільного минулого, відновлення зруйнованого СРСР і радянського ладу. Останнім часом політичні лідери як правого, так і лівого спрямування схиляються до патріотичного змісту своїх популістських заяв і програм [446].

Крім політичного популізму, І. Побочий називає інші ознаки українського політикуму:

– використання як методу боротьби за владу звинувачення чинними владними структурами своїх попередників, які кожного разу лишають після себе важкий спадок; це вже певна традиція, успадкована від радянських часів;

– пролонгація популістських методів і після виборчого процесу. З одного боку, це ознака демократизації суспільства, протиборства влади та опозиції, а з іншого – вдосконалення популістської риторики, яка впритул наближається до іншого негативного явища – демагогії [446].

Демагогами вважають таких політичних діячів, які створюють собі популярність, домагаються реалізації власних цілей неправдивими і безвідповідальними обіцянками, перекручуванням фактів, обманом, лестоцями, маніпулюванням свідомістю людей, спекуляцією на їхніх почуттях і прагненнях, введенням їх в оману. І. Побочий слушно зауважує, що сутністю політичної риторики в умовах демократії є можливість звернення до політичної аудиторії по підтримку з використанням методів популізму та демагогії. Проте такі методи як звернення до людей, їх обман, роздавання обіцянок можна віднести до сумнівних чинників завоювання і легітимності влади. Особливо небезпечні популізм і демагогія для суспільства, де лише утверджуються демократичні принципи і не сформована демократична свідомість громадян, яка характеризується раціонально-критичним сприйняттям дійсності. У розвинутому демократичному суспільстві вплив демагогії знижується ще й за рахунок розвитку інститутів, які захищають особистість і меншості від подібної практики. У сучасній Україні політична демагогія небезпечна можливістю маніпулювати свідомістю економічно незаможних, соціально незахищених громадян, радикально їх налаштувати.

Звісно, демократія не є універсальним набором правил, які придатні для всіх країн та народів. Кожний народ, спираючись на загальновизнані принципи та основи, намагається відшукати власний шлях до демократії, спираючись на історичний досвід, економічні та соціальні, духовні

особливості життя. Нова соціальна реальність в Україні передбачає формування соціальних відносин у суспільстві, які засновані на активності і незалежності агентів – держави і громадянського суспільства як повноцінних та повноправних суб'єктів соціальної і політичної взаємодії.

В Україні є всі формальні ознаки політичного плюралізму, існує широка мережа політичних партій і громадських об'єднань, проте це не є достатньою умовою для демократії. Головне – виховання свідомих громадян, які здатні відповідально зробити свій вибір і скористатися свободою вибору.

Проблема відносин влади і суспільства пов'язана з тим, що більшість населення України не усвідомлює можливостей свого реального впливу на владні рішення, а себе – як активного суб'єкта, здатного подіяти на процес прийняття урядових рішень. Більшість українських громадян обирають нині традиційні засоби впливу на владу, не враховуючи нових можливостей і засобів.

Подолання цих проблем передбачає вжиття низки заходів: підвищення правової культури громадян, проведення правової та політичної просвіти – розповсюдження відповідної літератури, інформування громадян про діяльність влади, вдосконалення інтернет-комунікації, проведення громадських слухань, опитування громадської думки з конкретних питань у конкретних місцевостях; підвищення громадської компетентності українців щодо законних засобів залучення їх до прийняття управлінських рішень, формування культури взаємодії з владою, усвідомлення громадян як свідомих і активних суб'єктів, здатних повноцінно реалізовувати свої права в межах діалогу «влада – громадянин», що відповідатиме не формальному, а реальному політичному плюралізму.

Особливе значення в генезі політичного плюралізму мають такі чинники: багаторівневий характер політичної діяльності, яка є відкритою системою, здатною до необмеженого розвитку; відкрита неієрархічна соціальна комунікація, яка забезпечує непередбачуваність соціально-

політичної взаємодії і відтворює соціально-політичне розмаїття завдяки розширенню простору для вільної ініціативи; багатоманіття умов у політичному просторі та часі. Ці чинники діють опосередковано – вони конституюються на основі вже сформованих у суспільстві еталонів, представлених у політичних установах, політичних традиціях певних індивідів та їх спільнот, груп. Фундамент політичного плюралізму пов'язаний із політичною культурою: а це її особливий якісний стан – політико-культурний консенсус.

Базовий політико-культурний консенсус – це неформальна соціальна угода з приводу основних (базових) принципів політичного співжиття, яка формується стихійно і містить не лише політичні цінності, а й традиції, компоненти суспільної пам'яті, політико-психологічні установки, прийняті і визнані суспільством. Для кожного суспільства базовий політико-культурний консенсус є особливим. Його визначають як універсальні чинники, досягнутий рівень цивілізаційного розвитку, так і унікальні історичні, етнічні особливості окремих країн, гострота проблем і викликів, які постають перед суспільством тощо.

Однією з невирішених проблем сучасності є взаєморозуміння соціумів з різними варіантами консенсусу і плюралізму, зокрема в політичному дискурсі. Її розв'язання пов'язують із пошуком об'єктивності, конструюванням єдності в умовах полярності соціально-політичних відмінностей. Фундаментальним у цьому ключі є питання про припустимі відмінності в межах єдності, оскільки політичний плюралізм і споріднені з ним явища можливі за політико-правових умов і на основі базисного політико-культурного консенсусу. Його основу становить необхідний мінімум цінностей (свобода і автономія, комунікація, толерантність тощо). У розумінні свободи домінує її активний вияв з наголосом на самовизначеності, тобто здатності в будь-якій ситуації приймати самостійні рішення, здійснювати власні вчинки і відповідати за них. Політичний плюралізм актуалізує питання характеру взаємодії і можливості

взаєморозуміння суб'єктів політичного життя, де ключову роль відіграє політична комунікація. Умовою ефективної політичної комунікації, готовності до діалогу, полілогу і конструктивного розв'язання проблем є аксіологічно нейтральна толерантність.

Зазначені засади базового консенсусу впливають на характер політичного плюралізму, його функціонування, визначають особливі відмінності суб'єктів політики, сприяють їх збереженню та посиленню.

Висновки до четвертого розділу

Сучасне суспільство характеризується трансформацією соціального порядку, який розпадається на множину локальних порядків і постає у вигляді множини взаємодіючих цілісностей різного роду, організованої системи відмінностей (групи, корпорації, мультикультурні суспільства). Ці процеси спричиняють низку змін в ідеологічному просторі. Ідеології відіграють важливу роль у сучасній політиці і становлять ту необхідну умову, за якої демократичне суспільство може бути стабільним. Традиційна ідеологічна картина світу перестала бути адекватною і потребує перегляду та оновлення. Це не означає, що в умовах розвитку ідеологічного і політичного плюралізму від політичної ідеології слід відмовитися і культивувати політику особистості чи політику проблем. Ні та, ні та не здатні стимулювати активну діяльність за відсутності широкого світогляду, який формують політичні ідеології.

Характерною ознакою сучасного ідеологічного простору стала зміна самого суспільства, в умовах якого ті ідеології, які раніше домінували, нині зазнали кризи, оскільки з перетвореннями суспільства змінилася їх соціальна база і політична сила.

Сучасна політика ширша, ніж традиційна ідеологічна політика, адже на політичній арені з'явилися нові рухи, що надають перевагу критиці існуючого порядку і приділяють увагу тим темам, які старі політичні

ідеології ігнорували – національній, культурній, релігійній ідентичності, питанням екології, всесвітній справедливості тощо. Нові ідеології звернені переважно до молоді; їх носії заперечують інститут політичної партії, схилиються до більш вільних об'єднань, які забезпечують пряму участь громадян; діють більш епізодично, проте можуть мобілізувати людей за допомогою сучасних ІТ для організованих ними акцій протесту чи зустрічей із представниками влади з метою привернути увагу громадськості до конкретних проблем. Ці групи і рухи не виражають чітко сформульованої ідеології, ключові положення якої сприймають як офіційну програму, також характеризуються різноманітністю і внутрішньою гетерогенністю.

Ідеологічна основа сучасних суспільств – неолібералізм, пов'язаний з ідеологією глобалізації, яка впливає на структуру ідеологічного дискурсу. Проте домінантне становище неолібералізму має умовний характер, адже його обмежують географія чи територія (Китай, мусульманські і деякі інші держави не підтримують ліберальний тип мислення); наявне протистояння інших ідеологій і політичних рухів проти ліберальних ідей; неолібералізм не здатен самотійно відповісти на питання про солідарність чи спільноту громадян ні на національному, ні на глобальному рівні.

В ідеологічному дискурсі сучасного суспільства можна виокремити таку дихотомію ідеологій: «ліві – праві», «старі – нові». Ліві-правий розподіл ідеологій не втратив свого значення, проте відбувається зсув до центру крайніх лівих і правих течій. Щодо існування старих і нових ідеологій – вони потребують одне одного: старі ідеології, щоб не втратити своєї значущості, зважаючи на те, що вони орієнтуються на трансформацію всього суспільства; нові – щоб уникнути епізодичності протесту, підтримки певної ідентичності і роздроблення суспільства.

В умовах ідеологічного і політичного плюралізму актуальним питанням є інтеграція, консолідація суспільства. Фундаментом цих процесів може бути інтегративна ідеологія як певний дискурс, взаємодоповнення і

взаємообмеження існуючих у суспільстві політичних ідеологій, етика солідарності, об'єднувчі цінності як результат постійного і реального діалогу, полілогу в суспільстві. Метою таких дискусій є збереження принципу культурного багатоманіття, визнання кожної етнічної культури важливим і необхідним складником культури загальнонаціональної; проведення масштабних загальнонаціональних обговорень з найактуальніших проблем суспільного розвитку; розроблення та реалізація міжрегіональних гуманітарних програм для нарощування комунікативного потенціалу суб'єктів політики.

У пошуку прагматичних засобів взаємодії різних політичних ідеологій одним із орієнтирів можна вважати виокремлення ідеологічних детермінант стратегії розвитку суспільства – ідеологічних конструкцій (систем ідеалів, цілей розвитку, політичних інтересів, цінностей, настанов тощо), що безпосередньо орієнтовані на конкретний політичний процес, впливають на його формування та перебіг – конфігурацію суб'єктів, особливості їх взаємодії, прийняття та реалізацію політичних рішень, характер і спрямування процесу в певній країні.

Політичний плюралізм як соціальне явище має дві взаємозалежні підвалини – сприяє множинності, тобто існуванню альтернативних позицій, поглядів, варіантів, рішень, і одночасно спрямований на підтримку цілісності суспільства. Плюралізм потребує високого рівня організації суспільства, усвідомлення себе як суб'єкта політичних відносин, взаємної толерантності і прийняття різних поглядів на спосіб життя. Як у демократично стабільних, так і нестабільних країнах дискусії між різними суб'єктами політики в умовах політичного плюралізму супроводжуються потенційними ризиками і загрозами – виникненням популізму, нігілізму, цинізму як крайньої форми нігілізму, соціальної аномії, відчуження чи протестів, які ще недавно вкладалися в межі мирних акцій, а нині вибухають збройними сутичками і навіть громадянськими війнами. У

політичному контексті поляризований плюралізм може призвести до зміни територіального устрою – створення федерації.

Важливою проблемою функціонування політичного плюралізму є ідентифікація людини. В умовах політичного плюралізму політичний простір набуває ознак багатовимірності, що породжує феномен множинної ідентичності.

Для інтеграції суспільства важливими умовами є: ідеологія, побудована на загальнолюдських цінностях; самоорганізація суспільства, зумовлена економічною, політичною та соціокультурною мотивацією; досягнення соціального консенсусу і координації відносин між суспільством і державою.

Конституція України об'єктивно наближає її до центральноєвропейських зразків, вимагаючи професіоналізму політиків, урахування інтересів різних груп, уміння цивілізовано, переговорним шляхом вирішувати актуальні для суспільства проблеми. Формально в Україні діє багатопартійна система, легітимізована опозиція, вітчизняні ЗМІ представляють широкий спектр думок і позицій. Майже немає тем, які не можна було б критикувати.

Україна відрізняється від інших пострадянських держав тим, що має тенденцію формування і розвитку політичного плюралізму. Попри значні регіональні відмінності плюралізм, постійний пошук компромісу, відмова еліти від тотального підкорення одним іншим були і, сподіваємося, залишаться необхідною умовою збереження цілісності держави. Останні парламентські вибори вкотре внесли певні зміни в систему влади в Україні, проте вона зберегла свій поліцентричний характер.

Проте в соціокультурному аспекті є низка небезпек, що негативно впливають на перебіг процесів демократизації. В українському суспільстві наявні тенденції поступової активізації радикалізму як лівого, так і правого спрямування, що пояснюється збіднінням населення та великою поляризацією соціуму, збільшенням прірви між багатством і бідністю,

відсутністю мотивацій до чесної праці. В сукупності це створює загрозу національній безпеці і самим основам цивілізованого співжиття в країні.

Суспільна дезадаптація, невизначеність соціальних зв'язків, звуження діапазону й інтенсивності звичних видів зайнятості руйнує психіку, провокує девіантні реакції, зокрема байдужість до того, що відбувається навколо. Загальний пригнічений стан значної частини громадян загрожує розбалансуванням тих форм і способів комунікативної взаємодії, які склалися роками, але не витримали перевірки в атмосфері байдужості й аморальності. Загалом ситуацію в соціокультурному середовищі українського суспільства характеризує синдром «ідентифікаційного неврозу» (Л. Нагорна): непримиренність, осуд кожного кроку влади; відшукування подвійного дна у політичних рішеннях; поширення думок про ймовірність федералізації, майданну демократію як майбутнє України; критичне сприйняття інформації про оновлення чи проведення реформ, що свідчить про нелегітимність політичної влади.

Послабленню негативних проявів плюралізму в Україні сприятимуть пошук компромісу між владою та суспільством у відносинах, баченні та визначенні стратегічних орієнтирів розвитку держави; визначення та дотримання суспільством, а головним чином владою певних правил і норм політичної та управлінської діяльності, однакових для всіх учасників політичного процесу в Україні; подолання зверхнього ставлення влади до потреб і прагнень суспільства; активізація реальної участі суспільства в управлінні державою.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне дослідження змісту, взаємообумовленості соціально-політичних та ціннісно-культурних засад феномену політичного плюралізму дозволяє зробити наступні висновки.

1. Політичний плюралізм є одним із важливих атрибутів демократії, що пов'язується не лише зі створенням нових партій та зростанням їхньої кількості, а й передбачає відкрите суперництво, змагальність, конструктивне співробітництво і конкуренцію різних політичних сил. Еволюція теорії політичного плюралізму засвідчує, що, маючи об'єктивні недоліки, вона викликає не стільки радикальний перегляд підвалин політики, скільки розширює можливості її концептуального вдосконалення, адекватного викликам і потребам сучасного демократичного суспільства і зокрема реалізації головної природної цінності політичного плюралізму – свободи. У цьому контексті набуває наукового значення дослідження політичного плюралізму як цінності демократичного суспільства і збагачення методології його аналізу антропологічним, структурно-функціональним, синергетичним, культурологічним та аксіологічним підходами. Використання зазначених наукових підходів сприятиме виявленню двох протилежних підвалин феномену політичного плюралізму – сприяння множинності, з одного боку, і підтримці цілісності суспільства – з іншого, які є однаково необхідними для саморозвитку суспільства. Відповідно до цього, мета політики має визначатися на підставі знання про те, яку з його підвалин можливо й необхідно за конкретних умов розвитку суспільства інтенсифікувати, як усунути або обмежити їхні наслідки для збереження відносної стабільності суспільства та його структур.

2. Надзвичайно важливим для дослідження політичного плюралізму є виокремлення соціо-культурних і політико-культурних чинників його формування. Ступінь розвинутості цих чинників обумовлюється наявними для певного суспільства політичними установками, традиціями індивідів та

їх спільнот. Політичний плюралізм як політико-культурний феномен пов'язується з такою рисою політичної культури як здатність до політико-культурного консенсусу. Ця риса розкривається через визначення і прийняття основних принципів співіснування і включає цінності, традиції політичного життя, елементи суспільної пам'яті, політичні установки, орієнтації, тип мислення тощо. Політико-культурний консенсус є особливим для кожного суспільства, на формування якого впливають як загальні (світові) умови розвитку, досягнутий рівень його загальнокультурного розвитку, так і історичні, етнічні, культурні його особливості, низка актуальних для цього суспільства проблем.

3. У науці плюралізм, і політичний зокрема, розглядають переважно як теорію і як принцип організації суспільного життя, тоді як проблему множинної ідентифікації людини породжує не стільки соціальне, ідеологічне, політичне різноманіття, скільки недостатньо артикульована у суспільній свідомості згода щодо пріоритетних цінностей, норм та стилів життя. Виходячи з цього, та враховуючи сучасний рівень дегуманізації суспільного розвитку, політичний плюралізм доцільно розглядати як одну з цінностей демократії. З цією метою необхідно, насамперед, визначити передумови утвердження політичного плюралізму як реальної цінності демократичного суспільства (рівень самоорганізації суспільства, усвідомлення людиною себе як суб'єкта політичних відносин, взаємної толерантності і сприйняття різних поглядів на спосіб життя) та потенційні ризики і загрози реалізації як у демократично стабільних, так і нестабільних країнах (виникнення популізму, нігілізму, цинізму як крайньої форми нігілізму, соціальної аномії, кризи ідентичності, відчуження чи виникнення різних форм протестів). В умовах демократизації необхідно враховувати, що політичний плюралізм обумовлюється політичними традиціями, культурою, історією, може змінюватися з плином часу і зміною соціального (соціетального) контексту від стану «дикого», поляризованого до організованого, поміркованого, цивілізованого. Ціннісна природа

політичного плюралізму також розкривається у зв'язку з іншими цінностями плюралістичної теорії демократії – передусім свободою і правами людини, толерантністю, безпекою, порядком та іншими.

4. У феномені політичного плюралізму закладено єдність ідей відмінності, рівності, гнучкої соціально-політичної організації, співіснування і комунікації. Політичний плюралізм у сучасному суспільстві – це гнучка форма суспільно-політичної організації, яка забезпечує стабільне, рівноправне співіснування різних форм суспільного, групового та індивідуального буття завдяки політичній комунікації. Провідною функцією політичного плюралізму є реалізація політичної свободи і збереження цілісності суспільства. Проте це не просто монолітна єдність, а така цілісність, яка не виключає розпорошеності, зокрема ідеологічної, територіальної, соціальної, галузевої (в економіці, науці, культурі, освіті). З'ясування значимості соціальної ролі політичного плюралізму в демократичній політичній системі дозволить виявити засоби підтримки рівноваги і стабільності в суспільстві, віднайти шляхи адаптації до взаємодії в умовах плюралістичного середовища; сприятиме забезпеченню багатоманітності, різноспрямованих тенденцій суспільно-політичного розвитку; дозволить віднайти важелі його впливу на характер інтеграції суспільства, використовувати його як важливий чинник стримування деструктивного впливу соціальних відмінностей на формування суспільної єдності.

5. За умов плюралістичного суспільства природною виступає наявність субкультур, і політичних зокрема. Такий субкультурний плюралізм є можливим при дотриманні базового політико-культурного консенсусу щодо ставлення до влади, функціонуючих політичних інститутів і цінностей. Проблемою сучасного суспільства є співвідношення універсальної й «етнічних» ціннісних систем. Процеси глобалізації формують тенденцію до утвердження системи цінностей загальної для всіх соціумів. Проте у практичній площині це виявляється досить складним

завданням, адже навіть в одній цивілізаційній традиції передбачається наявність різних систем цінностей. Це обумовлено, насамперед, факторами географічного положення, особливостями економічного і соціального розвитку, культурними традиціями та актуалізує питання міжкультурної комунікації, діалогу, полілогу, полікультурної освіти тощо. За сучасних умов необхідно формувати такий політико-культурний клімат, головними складовими якого слугуватимуть цінності демократії. Політична свобода, рівність, яка доповнюється толерантністю та солідарністю, сприяють зростанню внутрішньої суспільної детермінації, розширенню можливостей вибору, розвитку діалогу і горизонтальної комунікації.

6. Нові інформаційні технології здатні суттєво вдосконалювати методи політичної комунікації і сприяти більш активній участі громадян у цьому процесі. Ключовим питанням під час оцінки ролі інформаційних технологій у процесі діалогу між владою та громадянським суспільством є визначення ступеню готовності до використання можливостей, які надаються їм новими каналами комунікації. Феноменом, який потребує глибокого наукового дослідження, є процес віртуалізації політичного життя. За допомогою новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій віртуальне середовище виокремилася в структурі політичних комунікацій, а сам «віртуал» став своєрідним споживачем інформації, що формує відповідний «віртуальний дискурс». Віртуалізується як система політичного управління, так і політична поведінка особистості. Комп'ютерні мережі створюють нові форми і канали комунікації, долучаючи до свого простору різні сторони життя людей. Вони формують мережевий простір, який відрізняється гнучкістю, непередбачуваністю, водночас взаємозалежністю та зв'язаністю суб'єктів. Мережевий простір відрізняють відносна сталість неієрархічних взаємовідносин, зв'язаність різних суб'єктів, державних та недержавних інститутів; загальний інтерес, обмін ресурсами, дотримання правил. Мережеві комунікації є однією з характерних ознак сучасного суспільства, однією з форм політичної

комунікації і певним інструментом для реалізації політичного плюралізму. Формування інформаційно-комунікаційного простору повинно, за багатьма ознаками, посилювати природне прагнення людей до об'єднання, гармонізації людських відносин, вироблення нових підходів до вирішення соціальних і економічних проблем, що стоять перед людством. Разом з цим, варто усвідомити, що інформаційна епоха – це не лише синтез позитивних моментів технічного прогресу і його можливостей. Також це і ера розколотих комунікацій, фрагментованих суспільств і суперечливих інтересів. У ньому превалюють нав'язані образи, продукуються нові взаємовідносини між простором та часом, між кіберпростором і людиною, культивуються нові інтереси, цінності, культурні особливості й норми поведінки. За цих умов актуальними залишаються проблеми діалогу культур, етнічний, релігійний консенсус, толерантність, тобто все те, що в кінцевому підсумку дозволяє формувати демократичну суспільну реальність, основою якої виступає політичний плюралізм.

7. На основі дослідження соціальної і політичної стратифікації проаналізовано взаємообумовленість соціального і політичного плюралізму. Соціальний плюралізм є можливим, по-перше, в достатньо стратифікованому суспільстві; по-друге, в повному обсязі у суспільстві, де має конституційно законодавче закріплення права рівність різноспрямованих інтересів. Підґрунтям соціального плюралізму є плюралізм думок та інтересів, тобто відповідний демократичний спосіб мислення, демократичні норми і стандарти поведінки. Соціальний плюралізм є основою політичного плюралізму, цінність і значення якого розкривається передусім у можливості створити умови для виявлення і захисту (легалізації) інтересів соціальних суб'єктів і забезпечення розумного балансу між інтересами різних носіїв, тобто сприяти громадянському миру і злагоді через демократичні дискусії і досягнення компромісних рішень. Виходячи з вищезазначеного, політичну стратифікацію доцільно розглядати як відносини політичної нерівності,

зумовлені становищем різних груп у системі владних інститутів, а також можливостями цих груп впливати на прийняття політичних рішень. В умовах віртуалізації політики особливу увагу необхідно звернути на представників нового класу – політконсультантів, політтехнологів, професійних лобістів, які суттєво впливають на характер політичних рішень і захищають здебільшого корпоративні інтереси бізнесу.

8. Демократизація засвідчує тісний зв'язок між ідеологічним та політичним плюралізмом. Ідеологія у сучасній політиці є необхідною умовою для формування стабільності демократичного суспільства. Характерною рисою сучасного ідеологічного простору є зміна самого суспільства, в умовах якого ті ідеології, які раніше домінували, нині зазнали кризи, оскільки зі змінами суспільства змінилася їх соціальна база і політична сила. Сучасна політика ширша, ніж традиційна ідеологічна політика, що зумовлює появу нових інститутів, рухів. Вони віддають перевагу критиці існуючого порядку і приділяють увагу тим темам, які ігнорувалися старими політичними ідеологіями, – проблемам національної, культурної, релігійної ідентичності, питанням екології, всесвітньої справедливості тощо. Нові ідеології звернені переважно до молоді; їх носії заперечують інститут політичної партії, надаючи перевагу більш вільним об'єднанням, які забезпечують пряму участь громадян; діють більш епізодично, проте можуть мобілізувати людей за допомогою сучасних ІТ для організованих ними акцій протесту чи зустрічей із представниками влади з метою привернення уваги громадськості до конкретних проблем. В умовах ідеологічного і політичного плюралізму вагомого значення набуває інтегративна ідеологія. У пошуку прагматичних засобів взаємодії різних політичних ідеологій одним із варіантів може стати визначення ідеологічних детермінант стратегії розвитку суспільства як ідеологічної конструкції (система ідеалів, цілей розвитку, політичних інтересів, цінностей, настанов тощо), що безпосередньо орієнтована на конкретний політичний процес, впливає на його формування та перебіг – конфігурацію

суб'єктів, особливості їхньої взаємодії, прийняття та реалізацію політичних рішень, характер й спрямування процесу в певній країні.

9. Політичний плюралізм як одна з цінностей демократії впливає на соціальний, політичний порядок сучасного суспільства. Як у демократично стабільних, так і нестабільних країнах дискусії між різними суб'єктами політики в умовах політичного плюралізму супроводжуються потенційними ризиками і загрозами – виникненням популізму, нігілізму, цинізму як крайньої форми нігілізму, соціальної аномії, відчуження чи навпаки протестів, які ще недавно мали характер мирних акцій, а нині вибухають збройними сутичками і навіть громадянськими війнами. Однією з вагомих проблем втілення політичного плюралізму є проблема ідентифікації людини. В умовах політичного плюралізму політичний простір набуває ознак багатовимірності, що породжує феномен множинної ідентичності. Людині належить не одна, а множинна кількість ідентичностей, які обумовлені і пов'язані з її власним вибором. Це викликає ситуацію деякої розгубленості у здатності віднайти своє місце у суспільстві. З іншого боку ця ідентичність є ресурсом суспільно-політичного розвитку, адже потенціал кризи ідентичності створює нові можливості адаптації людини до реальності, що змінюється. Плюралізм може оптимізувати пошук ідентичності за умови досягнення соціального і політичного консенсусу, які визначають групи та суб'єкти політичного життя, з якими може ідентифікувати себе людина та узгоджує способи інтерпретації множини життєвих форм. Множинна ідентичність пов'язана з цінностями рівності і справедливості. Цінність рівності міститься у визнанні рівних можливостей та загальних «правил гри». Справедливість розкривається у можливості індивідів та їх груп реалізувати власні інтереси, уявлення про гідне існування. Для суспільної інтеграції важливими умовами є: ідеологія, побудована на загальнолюдянських цінностях; самоорганізація суспільства, обумовлена економічною, політичною та соціо-культурною мотивацією; досягнення соціального консенсусу і координації відносин між

суспільством і державою. Ці складові обмежують одна одну, водночас не звужуючи, а розширюючи свої можливості.

10. В сучасній Україні існує стійка тенденція до формування і розвитку політичного плюралізму. Водночас у соціокультурному аспекті є низка небезпек, що негативно впливають на перебіг процесів демократизації – популістський характер суспільної згоди; орієнтація на конкретного лідера або очікування лідера-месію; змагання іміджів політичних суб'єктів, а не конкуренція їх програм; тенденції поступової активізації протестної поведінки, що пояснюються значним розшаруванням населення за рівнем реальних доходів та рівнем життя. Небезпечними є криза національної ідентичності та феномен фальшивої ідентифікації, коли населення голосує за лідерів, ситуативно об'єднуються на тимчасових солідарних основах (харизматичний лідер, популістська програма), не усвідомлюючи, чи відповідає це їх інтересам і загальному благу. Дезінтеграційний потенціал нашого суспільства посилюють внутрішньо- та міжпартійні конфлікти, гострі ідейні суперечки однопартійців, відсутність консенсусу еліт, консенсусу між владою та населенням, загальнонаціональної згоди тощо. У зв'язку з цим доцільно визначити основні напрями, які сприятимуть послабленню негативних проявів плюралізму в Україні: визначення спільного консенсусу, згоди щодо основних політичних цінностей (загальна зацікавленість у збереженні і розвитку держави, визнанні демократичних правил гри, заснованих на чесній конкуренції, толерантного ставлення до опозиції, повага до закону, рішень більшості, прав людини і права меншості на власну думку, її захист в рамках закону); виявлення сталих, а не кон'юнктурних групових інтересів, їх всебічний аналіз і врахування у діяльності політико-державних структур; створення необхідних правових гарантій для вираження інтересів; співставлення та аналіз альтернативних політичних програм, їх наукова експертиза та обговорення громадськістю; визначення загального курсу стратегічного розвитку держави, що відповідає інтересам більшості

громадян; пошук шляхів досягнення консенсусу і взаємодії між різними суспільно-політичними групами, об'єднаннями та партіями; вироблення ефективного політико-правового механізму цивілізованого вирішення виникаючих між ними конфліктів. Крім того, інтеграція українського суспільства в умовах політичного плюралізму потребує формування системи суспільно-політичних відносин на засадах довіри, партнерства, солідарності, національних джерел духовності. Важливим також є роз'яснення та ознайомлення широких верств з особливостями функціонування демократичних інститутів, механізмами контролю органів влади з боку громадськості і способами представництва своїх інтересів у публічній сфері, що сприятиме реальному залученню громадян до політичного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абишева А. К. О понятии «ценность» [Текст] / А. К. Абишева // Вопросы философии. — 2002. — № 3. — С. 139 – 146.
2. Абрамов М. Человек и компьютер : от Homo Faber к Homo Informaticus [Электронный ресурс] / М. Абрамов. — Режим доступа : <http://vivovoco.nns.ru/VV/PAPERS/MEN/COMPUMEN.HTM> — Назва з екрану.
3. Аверин Ю. П. Особенности формирования популизма в деятельности представительного органа государственной власти: теоретико-методологический анализ [Текст] / Ю. П. Аверин, В. А. Солохин // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 1998. — № 1. — С. 70 – 87.
4. Алексеева Т. А. Современные политические теории [Текст] / Т. А. Алексеева. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. — 344 с.
5. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Текст] / Алмонд Г., Верба С. // ПОЛИС (Политические исследования). — 1993. — № 4. — С. 122 – 134.
6. Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций [Текст] / Г. Алмонд ; [пер. с англ. М. М. Комалова] // Антология мировой политической мысли. — М. : Пресс, 1997. — Т. 2. — С. 591 – 610.
7. Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня : Мировой обзор : учебное пособие [Текст] / сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной ; Под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 537 с.
8. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) [Электронный ресурс]; пер. с франц. С. Б. Рындина / Л. Альтюссер // Неприкосновенный запас. — 2011. — № 3 (77). — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2011 /3/al3.html>. — Заглавие с экрана

9. Аналитические сообщества в публичной политике : глобальный феномен и российские практики [Текст] / Российская ассоциация политической науки ; отв. ред. Н. Ю. Беляева — М. : АНО «Издательство Российская политическая энциклопедия», 2012. — 253 с.
10. Андреева Г. М. Социальная психология [Текст] / Г. М. Андреева. — М. : Аспект-Пресс, 2006. — 363 с.
11. Андреева О. Цивілізаційний підхід як інструмент політичного пізнання [Текст] / О. Андреева // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. — Спецвипуск : Політичні технології. — С. 140 – 148.
12. Андрієнко О. В. Постдемократія як відповідь на світоглядну кризу сучасності [Текст] / О. В. Андрієнко // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 3. — С. 96 – 100.
13. Андрущенко В. П. Філософія політики [Текст] : підручник / В. Андрущенко. — К. : Знання України, 2003. — 400 с.
14. Андрущенко В. П. Організоване суспільство : проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу [Текст] / В. П. Андрущенко. — К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2006. — 502 с.
15. Андрущенко Т. В. Україна в системі цінностей «розколотого світу» [Текст] / Т. В. Андрущенко // Вища освіта України. — 2009. — № 3. — С. 31 – 37.
16. Андрущенко Т. В. Комунікативні чинники формування толерантності [Текст] / Т. В. Андрущенко // Культурологічний альманах : збірник наукових праць. — К., 2010. — Вип. 25. — С. 150 – 158.
17. Андрущенко Т. В. Толерантність як культурна цінність цивілізації [Текст] / Т. В. Андрущенко // Гілея : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2010. — Вип. 37. — С. 458 – 462.
18. Андрущенко Т. В. Роль культури в подоланні ціннісного розколу цивілізації [Текст] / Т. В. Андрущенко // Нова парадигма : журнал наукових

праць / голов. ред. В. П. Бех. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 102. — С. 3 – 13.

19. Андрущенко Т. В. Політико-аксіологічні детермінанти цивілізованого розвитку [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.01 «Політична теорія та історія» / Т. В. Андрущенко. — Чернівці, 2012. — 36 с.

20. Анкерсмит Ф. Репрезентативная демократия : компромисс vs консенсус [Электронный ресурс] / Ф. Анкерсмит // Русский журнал. — 2004. — 9 января. — Режим доступа : <http://old.russ.ru/politics/20031230-ank.html>. — Название с экрана.

21. Антропология власти. : Хрестоматия по политической антропологии : [В 2 томах] [Текст] / Санкт-Петербургский государственный университет ; Отв. ред., сост. В. В. Бочаров. — СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006 - 2007. - .Том 2 . Политическая культура и политические процессы. — СПб. : СПбГУ, 2006. — 520 с.

22. Анурин В. Ф. Политическая стратификация : содержательный аспект [Текст] / В. Ф. Анурин // Социологические исследования. — 1996. — № 12. — С. 83 – 89.

23. Арндт Х. Ответственность и суждение [Текст] / Х. Арндт ; Сост. Дж. Кон ; [пер. с англ. Д. Аронсона, С. Бородиной, Р. Гуляева]. — М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. — 351 с.

24. Ассоциация World Values Survey [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.worldvaluessurvey.org/>. — Название с экрана.

25. Ашин Г. К. Дискуссии о структуре власти и структуре элит в США [Текст] / Г. К. Ашин // Общественные науки и современность (ОНС). — 2001. — № 1. — С. 90 – 103.

26. Ашин Г. К. Плюрализм и его критики в американской политологии [Текст] / Г. К. Ашин // Политический плюрализм в современной России : Материалы сессии Академии политической науки. — М. : Человек и карьера, 2001. — С. 31 – 39.

27. Ашин Г. К. Элитология. История, теория, современность [Текст] : [Монография] / Г. К. Ашин. — М. : «МГИМО-Университет», 2010. — 599 с.
28. Бабкіна О. В. Держава і громадянське суспільство : комунікаційні аспекти і протиріччя третього століття [Текст] / О. В. Бабкіна // PR в органах державної влади та місцевого самоврядування : [монографія] / О. В. Бабкіна, В. В. Басалюков, В. М. Бебик [та ін.] ; за заг. ред. В. М. Бебика, С. В. Куніцина. — К. ; Симферополь : МАУП, 2003. — С. 8 – 24.
29. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства [Текст] / О. В. Бабкіна // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — Т. 2. — С. 41 – 55.
30. Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування / О. В. Бабкіна [Текст] // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 5. — С. 5 – 10.
31. Бадан А. А. Зіставлення національних та глобальних культурних норм : Захід і Україна [Текст] / А.А. Бадан // Теорія і практика управління соціальними системами. — 2003. — № 2. — С. 75 – 86.
32. Байме К. Політичні теорії сучасності [Текст] / К. Байме ; [пер з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка]. — К. : Стилос, 2008. — 396 с.
33. Бакальчук В. О. Толерантність як ціннісна складова української культурної ідентичності [Текст] / В. О. Бакальчук // Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 2. — С. 153 – 158.
34. Бакун Л. А. Группы в политике (К истории развития американских теорий) [Текст] / Л. А. Бакун // ПОЛИС (Политические исследования). 1999. — № 1. — С. 162 – 167.
35. Балакірєва О. М. Демократичні цінності в українському суспільстві [Текст] / О. М. Балакірєва // Український соціум. — 2007. — № 3 (20). — С. 7 – 25.

36. Балибар Э. Раса. Нация. Класс. Двусмысленные идентичности [Текст] / Э. Балибар, И. Валлерстайн; [пер. с фр. под ред. О. Никифорова и П. Хицкого]. — М. : Логос-Апльтера, 2003. — 272 с.
37. Балл Г. О. Проблема обґрунтування суспільної ідеології у світлі гуманістичного підходу [Текст] / Г. О. Балл // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія : Матеріали методологічного семінару Академії педагогічних наук України 12 листопада 1998 р. — К. : Гнозис, 1998. — С. 28 – 36.
38. Баловсяк Н. Каждый второй украинец пользуется интернетом [Електронний ресурс] / Надежда Баловсяк. — Режим доступу до статті : <http://man.tochka.net/40346-kazhdyu-vtoroy-ukrainets-polzuetsya-internetom>.
39. Барановський Ф. В. Активізація розвитку громадянського суспільства в Україні — шлях до європейської моделі демократії [Текст] / Ф. В. Барановський // Наукове пізнання : методологія та технологія. — 2006. — № 1 (17). — Серія : філософія, соціологія, політологія. — С. 9 – 16.
40. Баталов Э. Политическая культура России сквозь призму civic culture [Текст] / Эдуард Баталов // Pro et Contra. — 2002. — № 3. — С. 7 – 22.
41. Баталов Э. Я. Идея демократии в Америке XX века [Текст] / Э. Я. Баталов // США. Канада. Экономика. Политика. Культура. — 2006. — № 4. — С. 3 – 26.
42. Бауман З. Индивидуализированное общество [Текст] / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Логос, 2002. — 390 с.
43. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства [Текст] / З. Бауман. — К. : Києво-Могилянська академія, 2008. — 110 с.
44. Бебик В. М. Базові засади політології : історія, теорія, методологія, практика [Текст] : [монографія]. — 2-е вид., стереотип. — К. : МАУП, 2001. — 384 с.
45. Бегей І. І. Українська соціал-демократія (лівиця) : історія, теорія, особи [Текст] / Національний банк України ; Львівський банківський ін-т / І. І. Бегей. — Львів : ЛБІ НБУ, 2005. — 350 с.

46. Бек У. Общество риска : На пути к другому модерну [Текст] / Ульрих Бек [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой]. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
47. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [Текст] / Д. Белл ; [пер. с англ.]. — М. : Academia, 1999. — 956 с.
48. Бессет Дж. Тихий голос разума. Делиберативная демократия и американская система государственной власти [Текст] / Дж. Бессет ; [Пер. с англ.]. — М. : Российская политическая энциклопедия, 2011. — 336 с.
49. Бех В. П. Генезис соціального організму країни [Текст] / В. П. Бех. — Запоріжжя : Просвіта, 2000. — 286 с.
50. Бехманн Г. Современное общество : общество риска, информационное общество, общество знаний [Текст] / Г. Бехманн. — М. : Логос, 2010. — 248 с.
51. Библер В. С. Культура. Диалог культур (опыт определения) [Текст] / В. С. Библер // Вопросы философии. — 1989. — № 6. — С. 31 – 42.
52. Битэм Д. Демократия : вопросы и ответы [Текст] / Д. Битэм, К. Бойл. — М. : Текст, 1996. — 144 с.
53. Біденко Ю. М. Концепції розбудови національної ідеї — аналіз альтернатив / Ю. М. Біденко [Текст] // Молодь в умовах нової соціальної перспективи : матеріали VI Міжнародної науково-практичної онференції.— Житомир, 2004. — С. 18 – 19.
54. Біденко Ю. М. Ідеологічні детермінанти політичного процесу (державний та глобальний виміри) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23. 00. 02 / Ю. М. Біденко. — Х. , 2009. — 18 с.
55. Біляков Г. В. Опозиція в постсоціалістичній Україні [Текст] / Г. В. Біляков, В. Є. Слушаєнко // Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали науково-практичної конференції / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України ; І. М. Варзар (відп.ред.). — К. : Вид-во Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 1996. — 224 с.

56. Бірс Д. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах / Д. Бірс. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=-txI&a=1429>. — Назва з екрану.
57. Богуславська К. Становлення та розвиток мережевого підходу до вивчення політичних процесів [Текст] / К. Богуславська // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2006. — № 4. — С. 80 – 88.
58. Боден Ж. Шість книг о государстве [Текст] / Ж. Боден // Антология мировой философии : в 4 т. — Т. 2: Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. — М. : Мысль, 1970. — С. 144 – 147.
59. Большаков С. Н. Концепт субсидиарности и его влияние на становление структур гражданского общества [Текст] / С. Н. Большаков // В поисках гражданского общества / [отв. ред. К. Ф. Завершинский] ; НовГУ им. Ярослава Мудрого. — Великий Новгород, 2008. — С. 123 – 132.
60. Бондар С. С. Політична опозиція в системі владних відносин України [Текст] : автореф. дис... к. політ. н. : 23.00.02 — політичні інститути та процеси / Дніпропетровський національний університет ; С. С. Бондар. — Дніпропетровськ, 2008. — 20 с.
61. Бондаренко В. Чи потрібна в Україні ідеологія? [Електронний ресурс] / В. Бондаренко // День. — 19 вересня 2000 р. — № 168. — Режим доступу до статті : <http://www.day.kiev.ua/51278/#>
62. Боренько Я. Соціальне партнерство в Європі : плюси і мінуси корпоративних угод [Текст] / Я. Боренько // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. — 2000. — Вип. 2. — С. 130 – 135.
63. Боренько Я. Інтерпретація концепції груп інтересу у дослідженні політичного процесу в Україні [Текст] / Я. Боренько // Вісник Львівського національного університету. Серія: філософські науки. — 2001. — Вип. 3. — С. 261 – 268.
64. Бортніков В. І. Політична участь і демократія : українські реалії [Текст] : [монографія] / В. І. Бортніков. — Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. — 524 с.

65. Бреслауэр Дж. В защиту советологии [Текст] / Дж. Бреслауэр // Современная сравнительная политология : хрестоматия; [пер. с англ.]. — М. : Московский общественный научный фонд, 1997. — С. 247 – 294.
66. Бульбенюк С. С. Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / С. С. Бульбенюк. — К., 2004. — 20 с.
67. Буник М. З. Принципи моделювання громадянського суспільства як системи соціально-політичних відносин [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Буник Микола Зиновійович. — Львів, 2006. — 20 с.
68. Бурдяк В. І. Сучасні теоретичні та методологічні підходи до трансформаційних змін у постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи [Текст] / В. І. Бурдяк // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні та політичні науки. Випуск 25. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. — С. 557 – 568.
69. Бурдяк В. І. Політична культура Європи в контексті інтеграційних процесів [Текст] : [монографія] / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. — Чернівці : Рута, 2004. — 328 с.
70. Буркут І. Г. Популізм і популярність [Електронний ресурс] / І. Г. Буркут // Час. — 2005. — № 31. — Режим доступу : http://www.chas.cv.ua/31_05/5.html — Назва з екрану.
71. Бурлацкая М. Г. Интегративные процессы в современной России [Текст] / М. Г. Бурлацкая, И. А. Климов // Социс. — 2002. — № 3. — С. 128 – 132.
72. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / В. Т. Бусел. — Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. — 1728 с.
73. Бушанський В. В. Естетика політичної влади [Текст] / В. В. Бушанський. — К. : Парапан, 2009. — 360 с.
74. Быков И. А. «Электронная демократия» VS «Электронное правительство» : концептуальное противостояние? [Электронный ресурс] / И. А. Быков // Журнал

ПОЛИТЕКС. — Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/171/> —
Название с экрана.

75. В Украине появилась еще одна «виртуальная» партия [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.bagnet.org/news/ukraine/157863> —
Название с экрана.

76. Вайнштейн Г. Европейская идентичность : желаемое и реальное [Текст] / Г. Вайнштейн // ПОЛИС (Политические исследования). — 2009. —
№ 4. — С. 123 – 134.

77. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире [Текст] / И. Валлерстайн ; [пер с англ. П. М. Кудюкина под общей
ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. — Спб. : Изд-во «Университетская книга», 2001. —
416 с.

78. Варзарь И. М. К генезису политолого-этнологической теории и науки или
реферат авторской интерпретации основных позиций нового направления
социально-политической мысли в свете вызовов современности
[Текст] / И. М. Варзар // Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної
України : Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, м. Київ,
28 лютого 2006 р. / за наук. ред. І. М. Варзаря. — К. : МАУП, 2007. — С. 59 – 65.

79. Василик М. А. Политический плюрализм : социальные основы, критерии и
гарантии [Текст] / М. А. Василик, А. В. Ключев / о-во «Знание» России, Санкт-
Петербург. орг. — СПб. : Знание, 1992. — 26 с.

80. Вебер М. Избранное. Образ общества [Текст] / М. Вебер ; [пер. с нем.]. —
М. : Юрист, 1994. — 704 с.

81. Веймер Д. Л. Аналіз політики. Концепції і практики [Текст] / Д. Л. Веймер,
Е. Р. Вайнінг ; [пер. з англ. І. Дзюби, А. Олійника ; наук. ред. О. Кілієвич]. — К. :
Основи, 2000. — 655 с.

82. Вельш В. Жиль Делёз или гетерогенность и соединение [Текст] ; [пер. с
нем. В. Абашник] / В. Вельш // Проблема раціональності наприкінці ХХ століття :
Матеріали V Харківських міжнародних Сковородинівських читань (29-30 вересня
1998 р.). — Харків : Університет внутрішніх справ, 1998. — С. 102 – 113.

83. Венгер В. М. Проблемы формирования фракций в украинском парламенте [Текст] / В. М. Венгер // Научные записки. — Том 90 : Юридические науки / Нац. ун-т «Киево-Могилянская академия». — К., 2009. — С. 55-58.
84. Визначення і вимірювання демократії [Текст] / за редакцією Д. Бітема ; [пер. з англ. Г. Хомечко]. — Львів : Літопис, 2005. — 318 с.
85. Винер Н. Кибернетика и общество [Электронный ресурс] / Н. Винер. — Режим доступа : <http://grachev62.narod.ru/wiener/cybsoc.htm>. — Назва з екрану.
86. Виртуальная партия Политики Верки Сердючки провела собрание в интернете [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.segodnya.ua/news/355169.html> — Назва з екрану.
87. Витгенштейн Л. Философские исследования [Текст] / Л. Витгенштейн // Новое в зарубежной лингвистике : [пер. с разн. яз.] — М. : Прогресс, 1985. — С. 79 – 128.
88. Вінничук Н. Ю. Політична опозиція як інститут сучасної демократії [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка ; Н. Ю. Вінничук. — К., 2007. — 183 с.
89. Вознюк П. Ф. Консенсус як принцип сучасної демократії [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Вознюк Петро Федотович ; Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2002. — 14 с.
90. Войтоловский Ф. Г. Единство и разобщенность Запада : Идеологическое отражение в сознании элит США и Западной Европы [Текст] : [монография] / Ф. Г. Войтоловский. — М. : Крафт+, 2007. - 464 с.
91. Волков Ю. Г. Социология : учебник для вузов [Текст] / Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая ; под ред. проф. В. И. Добренёва. — М. : Гардарики, 1998. — 429 с.
92. Вольф М. Рынки, демократия и мир [Текст] / М. Вольф // Международная политика (Internationale Politic). — 2005. — № 2. — С. 4 – 18.
93. Воробьёв А. М. Средства массовой информации как фактор формирования гражданского общества : процесс, тенденции, противоречия [Текст] / А. М. Воробьёв. — Екатеринбург : Изд-во УГЮИ МВД России, 1998. — 184 с.

94. Воронов І. О. Глобалізація і політика : Реалії і перспективи соціальних трансформацій [Текст] / І. Воронов. — К. : Генеза, 2004. — 288 с.
95. Воронов І. Виклик «Левіафану» : еволюція і перспективи українського суспільства [Текст] : [монографія] / І. Воронов. — К. : Генеза, 2007. — 400 с.
96. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А(III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml. — Название с экрана.
97. Выжлецов Г. П. Аксиология культуры [Текст] / Г. П. Выжлецов. — СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. — 149 с.
98. Вятр Е. Социология политических отношений [Текст] / Е. Вятр ; [пер. с польск.]. — М. : Прогресс, 1979. — 462 с.
99. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості : дослідження категорії громадянське суспільство [Текст] / Юрген Габермас ; [перекл. з нім. А. Онішко]. — Львів : Літопис, 2000. — 319 с.
100. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств : Дороговкази в майбутнє [Текст] : [доповідь у Римському Клубові] / Б. Гаврилишин. — [3-є вид., доп.]. — К. : Університетське вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. — 248 с.
101. Гаврилов Г. А. Модели политической оппозиции : теоретико-методологический анализ [Текст] : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической науки» / Г. А. Гаврилов. — Екатеринбург, 2003. — 24 с.
102. Гаджиев К. С. Политическая философия [Текст] : [монография] / К. С. Гаджиев. — М. : Логос, 2004. — 336 с.
103. Гайдук В. Україна у регіональному вимірі : проблеми і перспективи [Текст] : [монографія] / В. Гайдук, Т. Кучеренко, М. Михальченко. — Донецьк : Донбас, 2002. — 228 с.
104. Галкин А. А. Культура толерантности перед вызовами глобализации [Текст] / А. А. Галкин, Ю. А. Красин // Социологические исследования. — 2003. — № 8. — С. 64 – 74.

105. Гегель Г. В. Ф. Философия права [Текст] / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. Б. Г. Столпнера, М. И. Левиной ; ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсисянц]. — М. : Мысль, 1990. — 526 с.
106. Гелб А. Мораль во внешней политике [Текст] / А. Гелб, Дж. Розентал и др. // Россия в глобальной политике. — 2003. — Т. 1. — № 3. — С. 17 – 24.
107. Гелей С. Д. Політологія : навчальний посібник. — 4-е вид., перероб. і доп. [Текст] / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. — Львів : Світ, 2001. — 384 с.
108. Гельвеций К. А. Сочинения : в 2-х томах [Текст] / К. А. Гельвеций. — М. : Мысль. — Т. 2. — 1974. — 687 с.
109. Гембергер М. Граждане как партнеры [Текст] / Марк Гембергер. — М. : Изд-во «Весь мир», 2002. — 120 с.
110. Гидденс Э. Устройство общества : очерк теории структуризации [Текст] / Э. Гидденс ; [Пер. с англ. Тюриной И.]. — М. : Академический проект, 2003. — 525 с.
111. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Текст] / Т. Гоббс // Сочинения : в 2 т. — Т. 2. — М. : Мысль, 1991. — 545 с.
112. Голенкова З. Т. Становление гражданского общества и социальная стратификация [Текст] / З. Т. Голенкова, В. В. Витюк, Ю. В. Гридчин, А. И. Черных, Л. М. Романенко // Социс. — 1995. — № 6. — С. 14 – 24.
113. Голенкова З. Т. Динамика социоструктурной трансформации в России [Текст] / З. Т. Голенкова // Социс. — 1998. — № 10. — С. 77 – 84.
114. Голобуцкий О. Электронный уряд. Частина четверта : Электронный уряд і цифрова демократія [Электронный ресурс] / О. Голобуцкий, О. Шевчук. — Режим доступа до статті : <http://golob.narod.ru/egovchet.html> — Назва з екрану.
115. Головатий М. Діалог між владою і суспільством — важлива засада формування української державності [Текст] / Микола Головатий // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2011. — № 5 (50). — С. 19 – 24.

116. Головаха Є. Україна та Європа : результати порівняльного соціологічного дослідження [Текст] / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна.— К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — 142 с.
117. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі : за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 — 2007 — 2009 [Текст] / Є. Головаха, А. Горбачик. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. — 118 с.
118. Головаха Е. И. Постсоветская аномия : особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и на Украине [Текст] / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Общественные науки и современность. — 2008. — № 6. — С. 5 – 10.
119. Голосов Г. Форматы партийных систем в новых демократиях : институциональные факторы неустойчивости и фрагментации [Текст] / Г. Голосов // ПОЛИС (Политические исследования). — 1998. — № 1. — С. 106 – 129.
120. Горбачев М. С. Жизнь и реформы [Текст] : [Мемуары] ; В 2 кн. / М. С. Горбачев. — Кн. 1. — М. : Новости, 1995. — 648 с.
121. Гольбах Поль Анри. Избранные произведения : в 2-х томах. [Текст] / П. А. Гольбах. — Том 1. — М. : Мысль, 1963. — 715 с.
122. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства : Україна і світ на зламі тисячоліть [Текст] : [монографія] / В. Горбатенко. — К. : Академія, 1999. — 240 с.
123. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування : підручник [Текст] / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. — К. : МАУП, 2005. — 152 с.
124. Государство и общество в пространстве власти и политических коммуникаций. Ежегодник 2013 [Текст] / Под. ред. А. И. Соловьева. — М. : Российская политическая энциклопедия, 2013. — 446 с.
125. Грачев М. Н. Актуальные проблемы политической науки [Электронный ресурс] / М. Н. Грачев, Ю. В. Ирхин. — М. : Экономическая демократия, 1996. — 118 с. — Режим доступа : http://grachev62.narod.ru/As_pr/G2_3.html. — Название с экрана.

126. Грачев М. Н. Политическая коммуникация : теоретические концепции, модели, векторы развития [Текст] / М. Н. Грачев. — М. : Прометей, 2004. — 328 с.
127. Грозьцька Т. Ю. Теорії демократії в сучасній американській політичній науці [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова / Т. Ю. Грозьцька. — Одеса, 2000. — 19 с.
128. Громада і влада : участь громадськості у місцевому самоврядуванні. Співпраця із ЗМІ : навчальний посібник [Текст] / укл. О. Карий, О.Процак. — Київ : КІС, 2006. — 164 с.
129. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства [Текст] : [монографія] / Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; за наук. ред. В. П. Бежа ; редкол. В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 680 с.
130. Громадські ради в цифрах : загальнонаціональний звіт із моніторингу формування громадських рад при центральних та місцевих органах виконавчої влади [Текст] / М. В. Лациба, О. С. Хмара, А. О. Красносільська [та ін.] ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К. : Агентство «Україна», 2011. — 124 с.
131. Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / [за заг. ред. Ф. М. Рудича]. — К. : Парламентське вид-во, 2006. — 412 с.
132. Громова Е. А. Социальный плюрализм как объект философского исследования [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Е. А. Громова. — Воюград, 2007. — Режим доступу : http://discollection.ru/article/27092007_gromova_elena_arkad_evna_74104
133. Гросс Ф. Идеологии, цели и ценности [Текст] / Ф. Гросс // Общественные науки за рубежом. — Сер. 1. — 1989. — № 6. — С. 121–145.
134. Группы интересов и российское государство [Текст] : [монографія] / С. П. Перегудов, Н. Ю. Лапина, И. С. Семеновко. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. — 352 с.

135. Гудков Л. Д. Посттоталитарный синдром : «управляемая демократия» и апатия масс [Текст] / Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин ; под ред. М. Липман и А. Рябова // Пути российского посткоммунизма : очерки — М. : Изд-во Р. Элинина, 2007. — 307 с.
136. Гусейнов А. А. Моральная демагогия как социальный феномен [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.philosophy.ru/iphras/>. — Название с экрана.
137. Гэлбрейт Д. Новое индустриальное общество [Текст] / Д. Гэлбрейт : [пер. с англ.]. — М.-СПб. : TerraFantastica, АТС, Транзиткнига, 2004. — 602 с.
138. Д. Дидро Собрание сочинений [Текст] / Д. Дидро ; Т. Х. — М. : ГИХЛ, 1947. — С. 275 – 371.
139. Давиденко В. В. Соціальний діалог в контексті взаємодії громадянського суспільства і держави [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / В. В. Давиденко. — Львів, 2008. — 35 с.
140. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? [Текст] / Л. Даймонд // ПОЛИС (Политические исследования). — 1999. — № 1. — С. 10 – 25.
141. Даль Р. Введение в экономическую демократию [Текст] / Р. Даль ; [пер. с англ.]. — М. : Наука, 1991. — 124 с.
142. Даль Р. Введение в теорию демократии [Текст] / Р. Даль ; [пер. с англ. ; отв. ред. Ю. К. Абрамов]. — М. : Наука ; СП КВАДРАТ, 1992. — 160 с.
143. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство [Текст] / Р. Даль // Вопросы философии. — 1994. — № 3. — С. 37 – 48.
144. Даль Р. О демократии [Текст] / Р. Даль ; [пер. с англ.]. — М. : Прогресс, 2000. — 215 с.
145. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті і опозиція [Текст] / Р. Даль ; [пер. з англ.]. — Харків : ХІБМ, 2002. — 390 с.
146. Даль Р. Демократия и ее критики [Текст] / Р. Даль ; [пер. с англ., под ред. М. В. Ильина]. — М. : РОССПЭН, 2003. — 576 с.

147. Даль Р. А. Полиархия : участие и оппозиция [Текст] / Р. А. Даль ; [пер. с англ.]. — М. : ИДГУВШЭ, 2010. — 288 с.
148. Даниленко В. І. Сучасний політологічний словник [Текст] / В. І. Даниленко. — М. : Nota BENE, 2000. — 1024 с.
149. Данілов В. Ю. Солідарність і солідаризм [Текст] / В. Ю. Данілов. — К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. — 152 с.
150. Дарендорф Р. Общество и свобода [Текст] / Ральф Дарендорф // Антология мировой политической мысли : в 5 т. — М. : Мысль, 1997. — Т II. — Зарубежная политическая мысль XX в. — 1997. — С. 783 – 796.
151. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт [Текст] : очерк политики свободы / Р. Дарендорф. — М. : РОСПЭН, 2002. — 288 с.
152. Дженусов А. И. Политическая культура : концептуальные аспекты / А. И. Дженусов // Социально-политический журнал. — 1994. — № 11 - 12. — С. 75 – 86.
153. Дебор Ги. Общество спектакля [Текст] / Ги Дебор ; [пер. с фр. : С. Офертаса и М. Якубович]. — М. : Логос-Радек, 2000. — 184 с.
154. Декларація принципів толерантності (документ 995-503, ред. від 16.11.1995 / Міжнародні нормативні акти ЮНЕСКО [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://taken.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995-503 &c=1#Curren> — Назва з екрану.
155. Декларація Ради Європи «Про нетерпимість як загрозу демократії» від 14 травня 1981 року [Електронний ресурс] / Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності». — Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/doccatalog/document?id=206120> — Назва з екрану.
156. Делез Ж. Что такое философия? [Текст] / Ж. Делез, Ф. Гваттари ; [пер. с фр. и послесл. С. Н. Зенкина]. — М. : Алетейя, 1999. — 384 с.
157. Делягин М. Г. Ценностный кризис : почему формальная демократия не работает [Текст] / М. Г. Делягин // ПОЛИС (Политические исследования). — 2008. — № 1. — С. 109 – 122.

158. Демидов А. Идеология как инструмент коммуникации и власти [Текст] / А. Демидов // Власть. — 1998. — № 8 – 9. — С. 42 – 46.
159. Демократия : универсальные ценности и многообразие исторического опыта : материалы круглого стола [Текст] // ПОЛИС (Политические исследования). — 2008. — № 5. — С. 55 – 73.
160. Демократия и модернизация : к дискуссии о вызовах XXI века [Текст] / под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Изд-во «Европа», 2010. — 318 с.
161. Демократія : [антологія / упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — XXVIII + 1108 с. — («Політичні цінності». Вип. 1).
162. Держава і громадянське суспільство : партнерські комунікації в глобальному світі [Текст] : [навч.-метод. посіб.] / В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтярьова, А. Кудряченко. — К. : ІКЦ «Леста», 2006. — 248 с.
163. Джандубаева З. З. Абсентеизм как феномен современной российской практики [Текст] : автореф. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / З. З. Джандубаева. — М., 2005. — 22 с.
164. Джемс У. Вселенная с плюралистической точки зрения [Текст] / У. Джемс ; пер. с англ. Б. Осипова и О. Румера ; под ред. прив.-доц. Г. Г. Шпетта. — М. : Космос, 1911. — 235 с.
165. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період [Текст] : [монографія] / М. А. Дмитренко ; НПУ імені М. П. Драгоманова, Ін-т оператив. діяльності та держ. безпеки. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. — 192 с.
166. Дмитренко М. Політична система України : Розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції [Текст] : [монографія] / М. Дмитренко. — К. : Ун-т «Україна», 2011. — 820 с.
167. Добржанська О. Л. Політична ідентичність в умовах європейської інтеграції [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Добржанська Олена Леонідівна. — К., 2008. — 20 с.
168. Довгич В. Украинская идея в политической теории М. Драгоманова [Текст] / В. Довгич. — К. : УМКВО, 1991. — 155 с.

169. Доклад о мировом развитии 2011. Конфликты, безопасность и развитие [Текст] ; [Пер с англ.]. — М. : Весь Мир, 2012. — 412 с.
170. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей. Лучшее будущее для всех [Электронный ресурс]. — М. : Весь Мир, 2011. — 188 с. — Режим доступа : http://www.australia-russia.ru/files/users/file/HDR_2011_RU_Summary.pdf
171. Драгоманов М. Вибрані праці : [у 3 т., 4 кн.] / Редкол.: В. П. Андрущенко та ін. — К.: Знання України, 2006. — Т.1, кн. 2 : Історія. Публіцистика. Політологія / Упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенника. — 2007. — 272 с.
172. Древаль Ю. Д. Вибори як каталізатор перцептивної партійної системи [Текст] / Ю. Д. Древаль // Виборча кампанія 2002 : реальність, результати, перспективи : збірник наукових статей (за матеріалами XIII Харківських політологічних читань). — Харків : Право, 2002. — С. 6 – 8.
173. Дрожжина С. В. Полікультурність сучасної України [Текст] / С. В. Дрожжина // Інтелект. Особистість. Цивілізація : Тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем. — Донецьк : ДонДУЕТ, 2003. — Вип. 1. — Т. 2. — С. 232 – 243.
174. Дрожжина С. Мультикультуралізм : теоретичні і практичні аспекти [Текст] / С. Дрожжина // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2008. — № 3. — С. 96 – 106.
175. Дубас О. П. Інформаційно-комунікаційний простір: поняття, сутність, структура [Текст] / О. П. Дубас // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. — Вип. 19. — С. 223 – 232.
176. Дубас О. Політична комунікація у глобальному інформаційному суспільстві : надбання і виклики [Текст] / О. Дубас // Політологічний вісник : збірник наукових праць. — К. : ІНТАС, 2007. — Вип. 30. — С. 297 – 303.
177. Дубко Е. Л. Политическая этика [Текст] : учебник для вузов / Е. Л. Дубко ; [рец. А. А. Гусейнов, Т. И. Пороховская ; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова]. — Москва : Академический проект : Трикста, 2005. — 720 с.

178. Дубовик Н. А. Ідеї консенсусу в концепції політичних еліт [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Дубовик Наталія Анатоліївна ; Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченко. — К., 2003. — 15 с.
179. Дулин П. Г. Экзистенциальные ценности личности в контексте перспектив консолидации общества [Текст] / П. Г. Дулин // Наука. Релігія. Суспільство. — 2008. — № 4. — С. 181 – 186.
180. Дулін П. Г. Український конфесійний плюралізм і розуміння особистості у східних традиціях [Текст] / П. Г. Дулін // Вісник Національного авіаційного університету. — 2006. — № 2 (4). — Філософія, культурологія. — С. 62 – 67.
181. Дуцик Д. Культура діалогу чи діалог культур? [Текст] / Д. Дуцик // Діалог Євразії. — 2011. — Весна-літо. — С. 26 – 27.
182. Дюверже М. Политические партии [Текст] : [пер. с франц.] / М. Дюверже. — М. : Академический Проект, 2000. — 538 с.
183. Дюркгейм Э. Самоубийство : Социологический этюд [Текст] / Э. Дюркгейм. [Пер. с фр. с сокр. / под ред. В. А. Базарова]. — М. : Мысль, 1994. — 399 с.
184. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда [Текст] / Э. Дюркгейм. — М. : Наука, 1996. — 572 с.
185. Дьюї Дж.. Моральні принципи в освіті [Текст] / Джон Дьюї ; [пер. з англ. М.Олійник]. — Львів : Літопис, 2001. — 30 с.
186. Емелин В. А. Виртуальная реальность и симулякры [Електронний ресурс] / В. А. Емелин. — Режим доступу : <http://emeline.narod.ru/virtual.htm> — Название с экрана.
187. Ерасов Б. С. Цивилизации : Универсалии и самобытность [Текст] / Б. С. Ерасов ; [Отв. ред. Н. Н. Зарубина]. — М. : Наука, 2002. — 524 с.
188. Етика депутатської діяльності та інститут дисциплінарної відповідальності народних депутатів України : напрями удосконалення : аналітична записка [Електронний ресурс] / НІСД, 2012. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1036/>. — Назва з екрану.

189. Жабінець Н. В. Політичні цінності і перспективи гармонізації суспільних відносин [Текст] / Н. В. Жабінець // Актуальні проблеми політики : збірник наукових праць / відп. ред. Л. І. Кормич. — Одеса : Юридична література, 2000. — Вип. 9. — С. 222 – 225.
190. Жабінець Н. В. Зміна цінностей в умовах трансформації українського суспільства [Текст] / Н. В. Жабінець // Нова парадигма : Альманах наукових праць. — Запоріжжя, 2001. — Випуск 20. — С. 129 – 134.
191. Жабінець Н. В. Позитивні політичні цінності — важлива складова політичної культури демократичного суспільства [Текст] / Н. В. Жабінець // Борисфен. — 2004. — № 2 (152). — С. 12 – 14.
192. Жданенко С. Б. Партнерська взаємодія у процесі становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Жданенко Світлана Борисівна. — Х., 2003. — 16 с.
193. Жижек С. Возвышенный объект идеологии [Текст] / С. Жижек ; [пер. с англ. В. Софронов]. — М. : Художественный журнал, 1999. — 236 с.
194. Жижек С. Интерпассивность или как наслаждаться посредством Другого [Текст] / С. Жижек ; [пер. с англ.]. — Спб. : «Алетейя», 2005. — 155 с.
195. Журнал заседания Священного Синода / Демократия : универсальные ценности и многообразие исторического опыта [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mospat.ru/index.php?mid=274>. — Название с экрана.
196. Задорожний Г. В. Соціальне партнерство — реальний шлях для відкритого суспільства [Текст] / Г. В. Задорожний, О. В. Коврига, В. В. Смолвик. — Х. : ХІБМ, 2000. — 192 с.
197. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник [Електронний ресурс] / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/401.htm. — Назва з титул. екрану.

198. Залучення громадян до діяльності органів місцевого самоврядування : навчальний посібник [Текст] / І. Бураковський, В. Зайчикова, С. Максименко, І. Парасюк / за ред. І. Бураковського. — К. : УНІСЕРВ, 2004. — 80 с.
199. Запесоцкий А. С. Культурные различия и международное сотрудничество [Электронный ресурс] / А. С. Запесоцкий. — Режим доступа : www.culturalnet.ru/main/getfile/1346. — Название с экрана.
200. Засурский И. И. Масс-медиа второй республики [Текст] / И. И. Засурский. — М. : Изд-во МГУ, 1999. — 185 с.
201. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности [Текст] / А. Г. Здравомыслов. — М. : Политиздат, 1986. — 223 с.
202. Зеленько Г. І. «Політична матриця» громадянського суспільства на прикладі України та країн Вишеградської групи [Текст] : [монографія] / Г. І. Зеленько. — К. : Знання України, 2007. — 336 с.
203. Зидентоп Л. Демократия в Европе [Текст] / Ларри Зидентоп ; [пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Логос, 2001. — 312 с.
204. Зиммель Г. Конфликт современной культуры [Электронный ресурс] / Г. Зиммель // Избранные произведения. — Режим доступа : <http://www.e-college.ru/xbooks/xbook058/files/course/zimmel.pdf> — Название с экрана.
205. Золотарева Е. В. Группы интересов в политике [Текст] / Е. В. Золотарева // Вестник Российского ун-та дружбы народов. Серия : Политология. — 1999. — № 1. — С. 63 – 75.
206. Зяблук Н. Г. Политический плюрализм : контуры американской модели США — Канада [Текст] / Н. Г. Зяблук // Экономика, политика, культура. — 1999. — № 5. — С. 3 – 18.
207. Иванов Д. Виртуализация общества. Версия 2.0. [Текст] / Д. Иванов. — Спб.: Петербургское востоковедение, 2002. — 224 с.
208. Идеологический плюрализм : видимость и сущность [Текст] / Б. Н. Бессонов, И. С. Нарский, Г. М. Сергеев [и др.]. — М. : Мысль, 1987. — 314 с.

209. Ильин М. Двойственность идейной ситуации в России [Текст] / М. Ильин // ПОЛИС (Политические исследования). — 1997. — № 3. — С. 35 – 36.
210. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития [Текст] / Р. Инглхарт, К. Вельцель ; [пер. М. Коробочкина]. — М. : Новое издательство, 2011. — 464 с.
211. Инглхарт Р. Постмодерн : меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Текст] / Р. Инглхарт // ПОЛИС (Политические исследования). — 1997. — № 4. — С. 6 – 32.
212. Ионин Л. Восстание меньшинств [Текст] / Л. Ионин. — Спб. : Университетская книга, 2013. — 240 с.
213. Исаев В. Д. Человек в пространстве цивилизации и культуры [Текст] / В. Д. Исаев. — Луганск : Світлиця, 2003. — 188 с.
214. Истон Д. Категории системного анализа политики [Текст] / Д. Истон // Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений / сост. : М. А. Василик, М. С. Вершинин. — М. : Гардарики, 2000. — С. 319 – 331.
215. Іванілов О. В. Принцип альтернативності у модернізації політичних систем [Текст] / О. В. Іванілов. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — 178 с.
216. Инглегарт Р. Культура і демократія [Електронний ресурс] / Р. Инглегарт // Незалежний культурологічний часопис Ї. — 2008. — № 53. — Культура має значення. — Режим доступу до журн. : www.ji.lviv.ua/n53texts/inglehart.htm. — Назва з екрану.
217. Інноваційний розвиток України : політико-правові аспекти [Текст] : [Монографія] / За ред. В. П. Горбатенка. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. — 248 с.
218. Інституційно-правові проблеми організації державної влади в Україні : аналітична доповідь [Електронний ресурс] / Розумний М. М. [та ін.] ; НІСД. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1034/>. — Назва з екрану.

219. Інформаційно-аналітичні матеріали «Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р. : політична ситуація, суспільні настрої та очікування» (робоча версія) до Круглого столу на тему «Україна напередодні парламентських виборів : чи справдяться очікування громадян» 26 вересня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Київ, 2012. — С. 51. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/Przh_Partii_2012_fnll.pdf. — Назва з екрану.
220. Ірха К. О. Класифікація функцій політичної опозиції в демократичному суспільстві [Текст] / К. О. Ірха // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — Дніпропетровськ : Дніпропетровський нац. ун-т ; Центр соц.-політ. досліджень, 2010. — Вип. 3. — С. 103 – 106.
221. Історія, теорія та практика волонтерського руху в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу до джерела : http://softacademy.lnpu.edu.ua/Programs/Kharchenko/Volonterstvo/dod_3.html. — Назва з титул. екрану.
222. Йоас Х. Возникновение ценностей [Текст] / Х. Йоас ; [пер. с нем. К. Г. Тимофеевой]. — Спб. : Алетейя, 2013. — 312 с.
223. Каган М. С. Философская теория ценностей [Текст] / М. С. Каган. — Спб. : Петрополис, 1997. — 205 с.
224. Каменчук Т. О. Політична компетентність державної влади в системі управління: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Каменчук Тетяна Олегівна / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв, 2006. — 187 с.
225. Кант И. К вечному миру [Текст] : сочинения : в 6 т. / И. Кант. — М. : Мысль, 1966. — Т. 6. — 743 с.
226. Капитонов Э. А. Социология XX века [Текст] / Э. А. Капитонов. — Ростов-на-Дону : «Феникс», 1996. — 512 с.
227. Капустин Б. Г. Моральный выбор в политике : Учебное пособие [Текст] / Б. Г. Капустин. — М. : КДУ ; МГУ, 2004. — 496 с.
228. Капустин Б. Г. Гражданство и гражданское общество [Текст] / Б. Г. Капустин. — М. : ГУ ВШЭ, 2011. — 224 с.

229. Кармин А. С. Культурология [Текст] / А. С. Кармин. — Спб. : Лань, 2003. — 784 с.
230. Кармазіна М. Українська багатопартійність : становлення і розвиток [Текст] / М. Кармазіна // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2011. — Вип. 3 (53). — С. 4 – 86.
231. Картунов О. Нова чи оновлена концепція прав етнонаціональних меншин? [Електронний ресурс] / О. Картунов. — Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=24&c=286>. — Назва з екрану.
232. Картунов О. В. Інформаційне суспільство : аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій [Текст] : [монографія] / О. В. Картунов, О. О. Маруховський. — К. : Університет економіки та права «КРОК», 2012. — 344 с.
233. Каспэ С. Политическая теология и nation-building : общие положения, российский случай [Текст] / С. Каспэ. — М. : РОССПЕН, 2012. — 191 с.
234. Кастельс М. Становление общества сетевых структур [Текст] / М. Кастельс // Новая индустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — С. 494 – 505.
235. Кастельс М. Информационная эпоха [Текст] : экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер. с англ. под научн. ред. О. И. Шкаратана]. — М. : ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
236. Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту : фінська модель [Текст] / М. Кастельс, П. Хіманен ; [пер. з англ.]. — Київ : Ваклер, 2006. — 256 с.
237. Кастельс М. Інтернет-галактика [Текст] : міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс ; [пер. з англ. Е. Г. Ганиша]. — Київ : Ваклер, 2007. — 304 с.
238. Категории политической науки [Текст] / Мельвиль А. Ю. [и др.]. — М. : МГИМО, РОССПЭН, 2002. — 656 с.

239. Кекес Джон. Зasadничі цінності лібералізму [Електронний ресурс] / Дж. Кекес. — Режим доступу : <http://liberalism.politzone.in.ua/articles.php?id=15> — Назва з екрану.
240. Кириллова Н. Медиакультура : от модерна к постмодерну [Текст] / Н. Кириллова. — М. : Академический Проект, 2005. — 416 с.
241. Кисельов С. Політична культура в контексті загальнокультурного процесу України [Текст] / С. Кисельов, С. Рябов // Магістеріум. — Вип. 31 : Політичні студії / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К. : Києво-Могилянська академія, 2008. — С. 5 – 19.
242. Климанська Л. Про громаду та її соціальний капітал [Електронний ресурс] / Лариса Климанська. — Режим доступу : <http://www.dialog.lviv.ua/socialpartnership/articles/5/>. — Назва з титул. екрану.
243. Ковалева А. И. Аномия [Текст] / А. И. Ковалева // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 4. — С. 155 – 156.
244. Коваль М. Определена самая развитая в IT-сфере страна [Электронный ресурс] / М. Коваль. — Режим доступа : <http://www.imena.ua/blog/thebestitcountry> — Название с экрана.
245. Коврига С. О. Цінності політичного простору [Текст] / С. О. Коврига // Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ : XXI Харківські політологічні читання (Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції). — Харків : ХАП, НЮОУ імені Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2008. — С. 110 – 112.
246. Кожаров А. Монизм и плюрализм в идеологии и политике [Текст] / А. Кожаров ; [пер. с болг. Большаковой В. Г. и Зюзюкиной Т. Е.]. — М. : Прогресс, 1976. — 304 с.
247. Козаков В. М. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні [Текст] : [Монографія] / В. М. Козаков. — К. : Вид-во НАДУ, 2007. — 284 с.
248. Козер Л. Функции социального конфликта [Текст] / Л. Козер. — М. : Дом интеллектуальной книги : Идея-пресс, 2000. — 295 с.

249. Козлов К. І. Політична модернізація : імплементація принципів Goodgovernance [Електронний ресурс] / К. І. Козлов // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. — Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2010. — Вип. 4 (31). — Режим доступу : www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2010-4/doc/2/05.pdf. — Назва з екрану.
250. Козловець М. А. Ідеологія як фактор консолідації суспільства [Електронний ресурс] / М. А. Козловець. — Режим доступу до статті : <http://studentam.net.ua/content/view/7172/97/> — Назва з екрану.
251. Козловець М. А. Європейська ідентичність : уніфікація чи «єдність в різноманітті» [Текст] / М. А. Козловець // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. — 2009. — Вип. 37. — С. 72 – 86.
252. Козловски П. Общество и государство : неизбежный дуализм [Текст] / П. Козловски. — М. : Республика, 1998. — 368 с.
253. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] / А. Ф. Колодій. — Львів : Червона Калина, 2002. — 340 с.
254. Колодій А. Ф. Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитувань громадської думки) [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Доповідь для міжнародної конференції «П'ятнадцять років Інституту Кеннана в Україні» (м. Одеса, 7-9 вересня 2012). — Режим доступу до статті : <http://political-studies.com/?p=710> — Назва з екрану
255. Конвенция об охране и поощрении разнообразия форм культурного самовыражения [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.conventions.ru/view_base.php?id=133. — Название с экрана.
256. Конончук С. Г. Парти́йна система України : ідеологічний вимір [Текст] / С. Конончук, О. Ярош ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К. : Агентство «Україна», 2010. — 76 с.
257. Конончук М. В. Політична культура українського суспільства як чинник його демократизації [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / М. В. Конончук. — К., 2008. — 18 с.

258. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Текст] // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — ст. 15.
259. Конституція України : Офіційне видання. Станом на 01.11.2010 р. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 88 с.
260. Кооиман Я. Общественно-политическое правление (Social-political governance) [Текст] / Я. Кооиман // Государственное управление : Словарь-справочник (по материалам «International Encyclopedia of Public Politic and Administration»). — СПб., 2001. — С. 330 – 333.
261. Корнієнко В. О. Політичний ідеал : проблеми еволюції та втілення в умовах сучасного суспільного розвитку [Текст] : автореферат дис. ... докт. політ. наук : 23.00.03 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / В. О. Корнієнко. — К., 2002. — 36 с.
262. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні [Текст] : [монографія] / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа ; Вінниц. нац. техн. ун-т. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 160 с.
263. Косенко Ю. В. Основи теорії мовної комунікації : навчальний посібник [Текст] / Ю. В. Косенко. — Суми : Сумський державний університет, 2011. — 187 с.
264. Костирев А. Г. Роль засобів масової інформації в процесі демократичного розвитку суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. політичних наук : 23.00.02 / Київський нац. Ун-тет ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2003. — 17 с.
265. Костюк В. Н. Теория эволюции и социоэкономические процессы [Текст] / В. Н. Костюк. — М. : Эдиториал УРСС, 2001 — 176 с.
266. Коэн Дж. Л. Гражданское общество и политическая теория [Текст] / Дж. Л. Коэн, Э. Арато ; [пер. с англ.]. — М. : Весь Мир, 2003. — 386 с.
267. Красин Ю. Гражданско-нравственное возрождение общества [Текст] / Ю. Красин // ПОЛИС (Политические исследования). — 1997. — № 3. — С. 27 – 29.

268. Красноголов Ю. Дилема лібералізму та комунітаризму [Текст] / Ю. Красноголов // Віче : теоретичний і громадсько-політичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 28 – 30.
269. Краус В. Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії [Текст] / В. Краус ; пер. з нім. М. Павлюка. — К. : Основи, 1994. — 125 с.
270. Крауч К. Постдемократія [Текст] / К. Крауч ; [пер. с англ. Н. В. Эдельмана]. — М. : ИД ГУ ВШЭ, 2010. — 192 с.
271. Крауч К. Странная не-смерть неолиберализма [Текст] : [монография] / Крауч Колин. — М. : ИД РАНХиГС, 2012. — 272 с.
272. Кремень В. Інформаційне середовище в контексті людиноцентризму [Текст] / В. Г. Кремень // Трибуна. — 2008. — № 9/10. — С. 19 – 21.
273. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси [Текст] / І. О. Кресіна. — К. : Вища школа, 1998. — 391 с.
274. Кривошеев В. В. Аномия современного общества : в состоянии ли социология оценить норму и патологию ? [Текст] / В. В. Кривошеев // Вестник Калининградского юридического института МВД России. Научно-теоретический журнал. — Калининград : Изд-во Калининградского ЮИМВД России, 2007. — № 2 (14). — С. 121 – 129.
275. Кривошеев В. В. Короткие жизненные проекты : проявление аномии в современном обществе [Текст] / В. В. Кривошеев // Социологические исследования. — 2009. — № 3 — С. 57 – 67.
276. Кримський С. Заклики духовності ХХІ століття: (З циклу щорічних пам'ятних лекцій А. Оленської-Петришин, 2002 р.) [Текст] / С. Кримський. — К. : Видавничий Дім «КМ Академія», 2003. — 32 с.
277. Крос К. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах : перспективи конкуренції [Текст] / К. Крос, Р. Гакет ; [перекл. з англ. Р. Ткачук]. — К. : Основи, 2000. — 144 с.
278. Крылов А. Креативный класс : новая роль интеллигенции в экономике [Текст]. — Часть 1 / А. Крылов // Бизнес-ключь : деловой журнал. — 2008. — № 2. — С. 7 – 10.

279. Кудрявцева С. П. Міжнародна інформація : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — 2-е видання [Електронний ресурс] / С. П. Кудрявцева, В. В. Колос. — К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. — 400 с. — Режим доступу : <http://pulib.if.ua/part/9996>
280. Кузьменко В. В. Формування полікультурної компетентності вчителів загально-освітньої школи : навчальний посібник [Текст] / В. В. Кузьменко, Л. А. Гончаренко. — Херсон : РІПО, 2006. — 92 с.
281. Кукатас Ч. Либеральный архипелаг [Текст] / Ч. Кукатас. — М. : Мысль, 2011. — 488 с.
282. Кулинченко В. А. Современные проблемы политического плюрализма [Электронный ресурс] / В. А. Кулинченко. — Режим доступа : http://www.ideologiya.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=4680 — Название с экрана.
283. Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття [Текст] : матеріали Всеукраїнської наук.-теор. конф. молодих учених (Харків, 23 – 24 квітня 2009 р.). — Харків : Харківська держ. академія культури, 2009. — 291 с.
284. Курс социальной демократии. Часть 1. Основы социальной демократии [Текст] / Гомберт Т., Блезюс Ю., Крелль К., Тимпе М. — М. : РОССПЭН, 2010. — 160 с.
285. Курс социальной демократии. Часть 2. Экономика и социальная демократия [Текст] / С. Фаут и др. ; [пер. с нем. М. В. Урнау]. — М. : РОССПЭН, 2012. — 166 с.
286. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки [Текст] : [текст лекцій : навчальний посібник] / Б. Л. Кухта. — К. : Генеза, 1994. — 368 с.
287. Лага В. А. Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. А. Лага. — Одеса, 2006. — 17 с.
288. Лагутов Е. Ю. Звернення громадян як важлива складова захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні [Текст] / Е. Ю. Лагутов // Демократичне врядування : наука, освіта, практика : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар.

- участю (Київ, 29 травня 2009 р.) : у 4 т. / за заг. ред. В. П. Приходька, С. В. Загороднюка. — К. : НАДУ, 2009. — Т. 2. — С. 37 – 39.
289. Лазарев И. А. Информация и безопасность [Текст] / И. А. Лазарев. — М. : Изд-во МГЦ НТИ., 1997. — 336 с.
290. Лазор О. Д. Еволюція сутності територіальної громади : аксіологічний вимір [Електронний ресурс] / О. Д. Лазор // Державне управління. — 2010. — № 3. — Режим доступу до журн. : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/2010_3/DU310_36.pdf. — Назва з екрану.
291. Лазоренко О. В. Теорія політології : навчальний посібник [Текст] / О. В. Лазоренко, О. О. Лазоренко. — К. : Вища школа, 1996. — 179 с.
292. Лайон Д. Інформаційне суспільство : проблеми та ілюзії [Електронний ресурс] / Девід Лайон // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. — Режим доступу : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/lajon.html> - Назва з екрану
293. Лапин Н. И. Ценности как компоненты социокультурной эволюции современной России [Текст] / Н. И. Лапин // СОЦИС (Социологические исследования). — 1994. — № 5. — С. 3 – 8.
294. Лапкін В. Н. Ціннісна диференціація елітотворних і масових груп з урахуванням політичної динаміки російського суспільства [Текст] / В. Н. Лапкін // Політична думка. — 2000. — № 2. — С. 32 – 39.
295. Латигіна Н. А. Шляхи та структурні фази демократизації суспільства [Текст] / Н. А. Латигіна // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2005. — № 2 (11). — С. 68 – 77.
296. Латигіна Н. А. Демократія : реалії versus утопія [Текст] : [монографія] / Н. А. Латигіна. — К. : Київський національний торговельно-економічний університет, 2008. — 400 с.
297. Лебон Г. Психология масс [Текст] / Г. Лебон // Психология толп : [перевод и предисл. И. В. Задорожнюка ; вступ. ст. В. Н. Дружинина]. — М. : Изд-во «КСП+», 1998. — С. 122 - 256.
298. Левада Ю. «Человек советский» 1989 2003 [Текст] / Ю. Левада // Вестник общественного мнения. — 2004. — № 5 (73). — С. 9 - 18.

299. ЛеДюк Л. Учасницька демократія : референдуми у теорії та на практиці [Текст] / Л. ЛеДюк ; [перекл. з англ. Р. Ткачук ; гол. ред. і автор передмови Дж. Перлін ; наук. ред. З. Гриценко]. — Х. : Центр освітніх ініціатив, 2002. — 160 с.
300. Ледаев В. Г. Кто правит? Дискуссия вокруг концепции власти Роберта Даля [Текст] / В. Г. Ледаев // Социологический журнал. — 2002. — № 3. — С. 31 – 68.
301. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы [Текст] / А. Лейпхарт // ПОЛИС (Политические исследования). — 1992. — № 12. — С. 217 – 225.
302. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме [Текст] / В. А. Лекторский // Вопросы философии. — 1997. — № 11. — С. 46 – 55.
303. Лендел М. Теоретико-методологічні засади аналізу локальної політичної культури [Текст] / М. Лендел // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2008. — № 5. — С. 11 – 24.
304. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции [Текст] / А. Н. Леонтьев. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. — 40 с.
305. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие : опыт многомерной реконструкции [Текст] / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. — 1996. — № 4. — С. 15 – 27.
306. Лиллекер Дж. Политическая коммуникация. Ключевые концепты [Текст] / [пер. с англ. Остнек С. И.] / Дж. Лиллекер. — Х. : Гуманитарный центр, 2010. — 300 с.
307. Линдблом Ч. Политика и рынки. Политико-экономические системы мира [Текст] / Ч. Линдблом. — М. : Институт комплексных стратегических исследований, 2005. — 448 с.
308. Лиотар Ж. Ф. Состояние постмодерна [Текст] / Л. Ф. Лиотар ; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. — М. : Алетейя, 1998. — 160 с.

309. Липсет С. Политическая социология [Текст] / С. Липсет // Американская социология : перспективы, проблемы, методы. — М. : Прогресс, 1972. — С. 203 – 219.
310. Лобанова А. С. Индивидуально-личностный и социально-групповой уровни социальной мимикрии : теоретико-методологический аспект [Текст] / А. С. Лобанова // Социология : теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 139 – 149.
311. Лосев А. Ф. Диалектика мифа [Текст] / А. Ф. Лосев. — М. : Академический проект, 2008. — 561 с.
312. Лукьянова Е. Конкуренция в политике = конкуренция в бизнесе? [Электронный ресурс] / Елена Лукьянова. — Режим доступа : <http://polit.ru/article/2007/04/24/freedom1/> — Название с экрана.
313. Луман Н. Общество как социальная система [Текст] / Общество общества. Часть I / Н. Луман ; [пер. с нем. А. Антоновского]. — М. : Логос, 2004. — 232 с.
314. Луман Н. Реальность масс-медиа [Текст] / Общество общества. Часть II / Н. Луман ; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. — М. : Праксис, 2005. — 256 с.
315. Луман Н. Дифференциация [Текст] / Общество общества. Часть IV / Н. Луман ; [пер. с нем. Б. Скуратова]. — М. : Логос, 2006. — 320 с.
316. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии [Текст] / Пер. с англ. Дж. Смити, К. Голубович / К. Лэш. — М. : ЛОГОС & Прогресс, 2002. — 224 с.
317. Ляшенко Т. М. Соціальне партнерство як фактор політичної і соціальної стабільності в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ляшенко Тетяна Михайлівна. — К., 1998. — 18 с.
318. Майн Х. Средства массовой информации в Федеративной Республике Германии [Текст] / Х. Майн ; [пер. с нем.] — М. : Коллоквиум, 1995. — 158 с.
319. Макарычев А. С. Стабильность и нестабильность при демократии : методологические подходы и оценки [Текст] / А. С. Макарычев // ПОЛИС (Политические исследования). — 1998. — № 1. — С. 149 – 157.

320. Макинтайр А. После добродетели : Исследование теории морали [Текст] / А. Макинтайр ; [Пер. с англ. В. В. Целющего]. — М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. — 384 с.
321. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації [Текст] / Д. Мак-Квейл ; [перекл. з англ. О. Возьна, Г. Сташків]. — Львів : Літопис, 2010. — 538 с.
322. Маклюен М. Понимание медиа : внешние расширения человека [Электронный ресурс] / М. Маклюен. — Режим доступа : http://www.krotov.info/lib_sec/13_m/mak/lyaen.htm - Название с экрана.
323. Макферсон К. Б. Жизнь и времена либеральной демократии [Текст] / Пер. с англ. А. Кырлежева / К. Б. Макферсон. — М. : Издательский дом Государственного университета - Высшей школы экономики, 2011. — 176 с
324. Малахов В. А. Этика [Текст] : Курс лекцій : навчальний посібник. — 6-те видання / В. А. Малахов. — К. : Либідь, 2006. — 384 с.
325. Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализм [Текст] / В. Малахов // Логос. — 2000. — № 5 – 6. — С. 23 – 35.
326. Малинова О. Ю. Концепт идеологии в современных политических исследованиях [Текст] / О. Ю. Малинова // Политическая идеология в современном мире / ред. и сост. О. Ю. Малинова. — М. : РАН ИНИОН, 2004. — С. 6 – 24.
327. Малинова О. Ю. Символическая политика и конструирование макрополитической идентичности в постсоветской России [Текст] / О. Ю. Малинова // ПОЛИС (Политические исследования). — 2010. — № 2. — С. 90 – 105.
328. Маліс О. Розвиток Інтернету як комунікативного засобу та його вплив на діяльність суб'єктів політичного процесу в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. Маліс. — К., 2009. — 22 с.
329. Мартен Д. Метаморфози світу : соціологія глобалізації [Текст] / Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер, Ф. П'єр ; [перекл. з фр. Є. Марічева]. — К. : Академія, 2005. — 302 с. — (Актуальні світові дискусії).

330. Масловська О. М. «Культура політичної опозиції» в системі категорій вітчизняної політичної науки [Текст] / О. М. Масловська // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 6. — С. 85 – 90.
331. Масуда Й. Комп'ютопія [Текст] / Й. Масуда ; [пер. з англ. В. Ляха] // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 6. — С. 36– 50.
332. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм [Текст] / Н. И. Матузов // Политология для юристов : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М. : Юрист, 2001. — Тема 31. — С. 683 – 721.
333. Мацневский Ю. Политический режим Украины после «Оранжевой революции» [Электронный ресурс] / Ю. Мацневский. — Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/499/30/>. — Название с экрана.
334. Мейс Дж. Идеологія та утопія [Електронний ресурс] / Дж. Мейс // Дзеркало тижня. — 2000. — 12 серпня. — Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/ideologiya_ta_utopiya-21622.html - Назва з екрану.
335. Мельник В. О. Політична культура як чинник формування громадянського суспільства в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Мельник Володимир Олександрович. — К., 2008. — 20 с.
336. Мельниченко В. І. Політична відповідальність влади в демократичній державі : необхідність, сутність, механізм забезпечення [Текст] / В. І. Мельниченко // Український соціум. — 2003. — № 1 (2). — С. 96 – 104.
337. Мертон Р. Социальная структура и аномия [Текст] / Р. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). — М. : Прогресс, 1966. — С. 299 – 313.
338. Мещерякова Л. Ю. «Общество спектакля» Ги-Эрнеста Дебора : основные положения и теоретические предпосылки концепции [Текст] / Л. Ю. Мещерякова, Е. В. Мельшина // Вестник РУДН. — 2005. — № 6-7. — С. 45 – 55.

339. Мид Дж. От жеста к символу [Текст] / Дж. Мид // Американская социологическая мысль : Тексты / под ред. Добренкова В. И. — М. : Изд-во МГУ, 1994. — С. 215 – 224.
340. Мизес Л. Либерализм в классической традиции [Текст] / Л. Мизес ; [Пер. с англ.]. — М. : Социум; Экономика, 2001. — 239 с.
341. Мироненко В. Иван (Лысяк) Рудницкий. Политические идеи Липинского : взгляд из нашего времени [Электронный ресурс] / Виктор Мироненко. — Режим доступа : http://www.mironenko.org/index.php?option=com_content&task=view&id=64&Itemid=38 — Название с экрана.
342. Митина И. В. Глобализация и геокультура : к постановке вопроса [Электронный ресурс] / И. В. Митина. — Режим доступа : www.isras.ru/files/File/...i...Mitina_Globalizaciya_i_geokultura.pdf. — Название с экрана.
343. Митрохин С. С. Политика государства и ценности общества [Текст] / С. С. Митрохин // ПОЛИС (Политические исследования). — 1997. — № 1. — С. 34 – 35.
344. Михайлов А. П. Моделирование системы «власть-общество» [Текст] / А. П. Михайлов. — М. : Физматлит, 2006. — 144 с.
345. Михайлов Б. В. Современный американский либерализм : идеология и политика [Текст] / Б. В. Михайлов. — М. : Наука, 1983. — 113 с.
346. Михальченко М. Україна розділена в собі : від Леонідії до Вікторії : у 2-х т. [Текст] / М. Михальченко, В. Андрущенко. — К. : ІПіЄНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. — Т. 1. — 490 с. ; — Т. 2. — 458 с.
347. Михальченко М. Україна як нова історична реальність : запасний гравець Європи [Текст] / М. Михальченко. — Дрогобич : ВФ «Відродження», 2005. — 488 с.
348. Михальченко М. І. Держава і громадянське суспільство України : взаємодія чи боротьба? [Текст] / М. Михальченко // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна : особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. — К. : Університет «Україна», 2010. — С. 355 – 373.

349. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания [Текст] / Н. И. Михальченко. — К. : Наукова думка, 1981. — 262 с.
350. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире [Текст] / Под редакцией П. Бергера, С. Хантингтона. [Пер. с англ. В. В. Сапова ; под ред. М. М. Лебедевой].— М. : Аспект Пресс, 2004. — 382 с.
351. Мовна ситуація в Україні : між конфліктом і консенсусом [Текст] : [колективна монографія] / [ред. кол. : О. М. Майборода, М. І. Шульга, В. П. Горбатенко та ін]. — К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 398 с.
352. Можаровський В. А. Соціальний конфлікт і консенсус : історико-політичний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / В. А. Можаровський; Інститут соціології НАН України. — К., 1999. — 18 с.
353. Моисеев С. В. «Азиатские ценности» и права человека : некоторые теоретические аспекты дискуссии [Электронный ресурс] / С. В. Моисеев. - Режим доступа : <http://www.philology.ru/mar-ginalia/moissev2.htm>. — Название с экрана.
354. Момджян А. В. Плурализм : истоки и сущность [Текст]: критический анализ философских основ / А. В. Момджян. — М. : Наука, 1983. — 231 с.
355. Монтескье Ш. Избранные произведения [Текст] / Ш. Монтескье ; [Общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина ; примеч. Р. С. Миндлиной ; АН СССР, Ин-т философии]. — М. : Госполитиздат, 1955. — 800 с.
356. Мораль в политике : Хрестоматия [Текст] / Пер с фр., англ., нем., исп., чешск. [Составл. и общ. ред. Б. Г.Капустина]. — М. : КДУ ; МГУ, 2004. — 480 с.
357. Морозова Е. В. Локальная идентичность : формы актуализации и типы [Текст] / Е. В. Морозова, Е. В. Улько // ПОЛИТЭКС. — 2008. — № 4. — С. 139 – 151.
358. Москаленко О. М. Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин [Текст] : автореф. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. М. Москаленко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2000. — 17 с.

359. Московичи С. Век толп : исторический трактат по психологии масс [Текст] / С. Московичи ; [пер. с фр. Т. П. Емельяновой]. — М. : Центр психологии и психотерапии, 1996. — 478 с.
360. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ [Текст] / под ред. В. С. Малахова, В. А. Тишкова. — М. : ИЭА РАН, 2002. — 357 с.
361. Мусеенко Т. Социокультурные и политические проблемы глобального развития [Электронный ресурс] / Т. Мусеенко // CREDO NEW : теоретический журнал. — 2004. — № 3. — Режим доступа к журн. : http://gzvon.pyramid.volia.ua/biblioteka/kafedra_filosofii/libph/sb/credo/credonew/03_04/9.htm. — Название с экрана.
362. Мухешвили Н. Л. Дискурс отчаяния и надежды : внутренняя речь и депрагматизация коммуникации [Текст] / Н. Л. Мухешвили, В. М. Сергеев, Ю. А. Шрейдер // Вопросы философии. — 1997. — № 10. — С. 45 – 57.
363. Мэдисон Дж. Федералист № 10 [Текст] / Дж. Мэдисон // Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / [пер. с англ. ; под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева]. — М. : Весь Мир, 2000. — С. 78 – 86.
364. Мэнли Дж. Неоплюрализм : анализ двух видов плюрализма с позиций классовой теории [Текст] / Дж. Мэнли // Теория и практика демократии : избранные тексты [Пер. с англ. ; под ред В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина]. — М. : Ладомир, 2006. — С. 325 – 335.
365. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність : український контекст : [Текст] : [монографія] / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
366. Нагорна Л. Політична культура і культура політики [Текст] / Лариса Нагорна // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2009. — № 6. — С. 14 – 24.
367. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність : пастки ціннісних розмежувань [Текст] : [монографія] / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. — 272 с.

368. Наумов А. О. Международные неправительственные организации в современной мирополитической системе [Текст] / А. О. Наумов. — Спб. : Красанд, 2009. — 272 с.
369. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні [Текст] / [відп. ред. Б. В. Попов]. — К. : Укр.. центр духовної культури, 2005. — 328 с.
370. Неклесса Л. И. Пришествие постсекулярного мира [Электронный ресурс] / Л. И. Неклесса. — Режим доступа : <http://www.russ.ru/pole/Prishestvie-postsekulyarnogo-mira>. — Название с экрана.
371. Ніколаєнко Л. Г. Масова комунікація : сучасні особливості та функції [Текст] / Л. Г. Ніколаєнко, А. В. Ломарчук // Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вісник КДУ. — Вип. 4. — К. : КДУ, 1997. — С. 41 – 49.
372. Новакова О. В. Політична модернізація і розвиток демократичних процесів в сучасній Україні [Текст] : [монографія] / О. В. Новакова. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. — 216 с.
373. Новая постиндустриальная волна на Западе [Текст] : [Антология ; под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Академия, 1999. — 640 с.
374. Нозик Р. Анархия, государство и утопия [Текст] / Р. Нозик ; [пер. с англ. Б. Пинскера под ред. Ю. Кузнецова и А. Куряева]. — М. : ИРИСЭН, 2008. — 424 с.
375. Нойгауз Н. Цінності християнської демократії [Електронний ресурс] / Норберт Найгауз ; [перекл. з нім. Дребет В. В.]. — Тернопіль : Горлиця, 2009. — Режим доступу : http://sd.net.ua/2010/02/20/neuhaus_zagalne_bлаго.html. — Назва з екрану.
376. Нойманн И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей [Текст] / И. Нойманн ; [Пер. с англ. В. Б. Литвинова и И. А. Пильщикова, предисл. А. И. Миллера]. — М. : Новое издательство, 2004. — 336 с.
377. Оболонский А. Мораль и право в политике и управлении [Текст] / А. Оболонский. — М. : ГУ ВШЭ, 2006. — 264 с.

378. Общественное мнение и власть : механизм взаимодействия [Текст] / А. А. Ручка, В. Л. Оссовский, В. А. Матусевич [и др.] ; АН Украины, Ин-т социологии. — К. : Наук. думка, 1993. — 136 с.
379. Огієнко І. І. Українська церква : Нариси з історії Української Православної Церкви : у 2 т. : Т. 1-2. [Електронний ресурс] / І. І. Огієнко. — К. : Україна, 1993. — 284 с. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ohienko/oh.htm> — Назва з екрану.
380. Окара А. Социальная солидарность как основа нового «миростроительного» проекта [Электронный ресурс] / А. Н. Окара // Журнал «Синергия». — 2010. — № 9. — Режим доступа к журн. : http://www.perspektivy.info/rus/nashe/socialnaja_solidarnost_kak_osnova_novogo_mirostroitel'nogo_projekta_2010-04-01.htm. — Загл. с экрана.
381. Олейник А. Н. Общество неопределенности : институциональная перспектива [Текст] / А. Н. Олейник // Экономическая политика. — 2007. — № 1 (5). — С. 33 – 47.
382. Олсон М. Логика коллективных действий : общественные блага и теория групп [Текст] / М. Олсон ; [Пер. с англ.]. — М. : ФЭИ, 1995. — 174 с.
383. Олсон М. Возвышение и упадок народов : экономический рост, стагфляция, социальный склероз [Текст] / М. Олсон ; [Пер. с англ. В. Бусыгина]. — Новосибирск : ЭКОР 1998. — 432 с.
384. Олсон М. Демократия, диктатура и развитие [Текст] / М. Олсон // Теория и практика демократии : избранные тексты / Центр исслед. постиндустр. о-ва ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина ; [В. Л. Иноземцев, вступ. ст.]. — М. : Ладомир, 2006. — С. 375 – 382.
385. Опалько Ю. Розвиток громадянського суспільства в Україні : відповідність стандартам Європи : аналітична записка [Електронний ресурс] / Ю. Опалько. — Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/May2009/14.htm>. — Назва з екрану.
386. Опалько Ю. Залучення громадян до діяльності громадських організацій : проблеми і напрямки вирішення : аналітична записка [Електронний

- ресурс] / Ю. Опалько. — Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/november08/4.htm>. — Назва з екрану.
387. Опозиція в Україні : стан і умови діяльності, відносини з владою, перспективи їх реалізації [Текст] // Інформаційно-аналітичні матеріали Круглого столу 15 червня 2011 року «Опозиція і влада в Україні: чи є шанс на подолання конфронтації?». — К. : Центр Разумкова. — 2011. — 84 с.
388. Основи демократії [Текст] : [навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів] / авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук [та ін.] ; за заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України ; Укр.-канад. проект «Демократична освіта». — К. : Вид-во «Ай Бі», 2002. — 684 с.
389. Основи публічної політики та управління [Текст] : навч. посіб. [авт. кол. : С. О. Телешун, С. В. Ситник, І. В. Рейтерович та ін. ; за заг. ред. С. О. Телешуна]. — К. : НАДУ, 2011. — 312 с.
390. Особливості функціонування українських політичних партій як акторів українського політичного ринку : аналітична записка [Електронний ресурс]. — К. : НІСД, 2011. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/329/>. — Назва з екрану.
391. Остапенко М. А. Політичний плюралізм як цінність сучасної цивілізації : зміст і соціальні основи [Текст] / М. А. Остапенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : Науковий журнал. Серія : Політологія. — К. : Міленіум, 2006. — № 4. — С. 143–150.
392. Остапенко М. А. Філософські основи плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // Віче. Журнал Верховної Ради України. — 2007. — № 12. — С. 26–28.
393. Остапенко М. А. Формування ідеї політичного плюралізму і практика її втілення в деяких європейських країнах [Текст] / М. А. Остапенко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2007. — Вип. 30. — С. 226–239.
394. Остапенко М. А. Політичний плюралізм : діяльнісний вимір [Текст] / М. А. Остапенко // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред.

В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». Випуск 73. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. — С. 115 – 126.

395. Остапенко М. А. Політичний плюралізм: американська модель [Текст] / М. А. Остапенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Випуск 12. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. — С. 342 – 353.

396. Остапенко М. А. Субкультурний плюралізм в умовах демократичного суспільства [Текст] / М. А. Остапенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : Науковий журнал. Серія : Політологія. — К. : Міленіум, 2008. — № 1. — С. 122 – 126.

397. Остапенко М. А. Соціальний і політичний плюралізм: діалектика взаємовпливу [Текст] / М. А. Остапенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : Науковий журнал. Серія : Політологія. — К. : Міленіум, 2008. — № 2. — С. 129 – 134.

398. Остапенко М. А. Політичний плюралізм в умовах постіндустріального суспільства : комунікативний вимір [Текст] / М. А. Остапенко // Наукові записки. Вісник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса — Випуск 38. — К. : ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. — С. 313 – 323.

399. Остапенко М. А. Синергетичний підхід у дослідженні політичного плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». Випуск 82. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. — С. 115 – 125.

400. Остапенко М. А. Ціннісні основи політичного плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2008. — Вип. 38. — С. 268 – 280.

401. Остапенко М. А. Потенційні ризики політичного плюралізму [Текст] / М. А. Остапенко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2009. — Вип. 40. — С. 360 – 370.

402. Остапенко М. А. Соціальна група як суб'єкт політичних відносин плюралістичного суспільства [Текст] / М. А. Остапенко // Політологічний вісник Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2009. — Вип. 41. — С. 124 – 142.
403. Остапенко М. А. Чинники становлення політичного плюралізму в Україні [Текст] / М. А. Остапенко // Політологічний вісник Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2009. — Вип. 43. — С. 192– 202.
404. Остапенко М. А. Ідеологічний плюралізм : проблема необхідності розвитку і збереження цілісності демократичного суспільства [Текст] / М. А. Остапенко // Сучасна українська політика. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. — Вип. 21. — С. 8 – 21.
405. Остапенко М. А. Партиїний плюралізм в Україні : особливості становлення [Текст] / М. А. Остапенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 3. — С. 59 – 65.
406. Остапенко М. А. Суб'єкти політичної комунікації в інформаційному суспільстві [Текст] / М. А. Остапенко // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Вип. 44 (2). — С. 577 – 582.
407. Остапенко М. А. Громадська і громадянська активність : спроба категоріального аналізу [Текст] / М. А. Остапенко // Сучасна українська політика. — Випуск 23. — К. : Центр соціальних комунікацій, 2011. — С. 247 – 256.
408. Остапенко М. А. Політичний плюралізм : багатогранність змісту [Текст] / М. А. Остапенко // Політичний менеджмент. Наук. журн. / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2011. — № 6 (51). — С. 29 – 36.
409. Остапенко М. А. Вибори як політичний інститут (методична розробка лекції) [Текст] / М. А. Остапенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред.

О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 4. — С. 208 – 213.

410. Остапенко М. А. Соціальна стратифікація та політична стратифікація : кореляція понять [Текст] / М. А. Остапенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 6. — С. 119 – 124.

411. Остапенко М. А. Плюралізм та неокорпоративізм як моделі узгодження інтересів суспільства і держави [Текст] / М. А. Остапенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 7. — С. 48 – 53.

412. Остапенко М. А. Інформаційне суспільство : епоха політики образів [Текст] / М. А. Остапенко // Наукові записки. Вісник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса — Випуск 1(57). — К. : ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. — С. 320 – 330.

413. Остапенко М. А. Політична комунікація : теоретичні аспекти дослідження [Текст] / М. А. Остапенко // Політичний менеджмент. Науковий журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2012. — № 3 (54). — С. 135 – 144.

414. Остапенко М. А. Суспільство і держава : моделі узгодження інтересів [Текст] / М. А. Остапенко // Вісник Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : «Питання політології». — 2012. — Випуск 20 (№ 1007) — С. 145 – 151.

415. Остапенко М. А. Плюрализм и власть : интерпретация и анализ [Текст] / М. А. Остапенко // PolitBook. — 2012. — № 4. — С. 116 – 124.

416. Остапенко М. А. Роль соціальних мереж у формуванні політичної активності громадян [Текст] / М. А. Остапенко // Сучасна українська політика. Спецвипуск. — К. : Центр соціальних комунікацій», 2013. — С. 246 – 252.

417. Остапенко М. А. Політичний плюралізм : нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги [Текст] : [Монографія] / М. А. Остапенко. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — 350 с.
418. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии [Текст] / М. Я. Острогорский. — М. : РОССПЭН, 1997. — 640 с.
419. Павроз А. В. Группы интересов и лоббизм в политике [Текст] / А. В. Павроз. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. — 184 с.
420. Павроз А. В. Группы интересов и трансформация политического режима в России [Текст] / А. В. Павроз. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. — 357 с.
421. Павроз А. В. Теория политического плюрализма : сущность, противоречия, альтернативы [Текст] / А. В. Павроз. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2009. — 178 с.
422. Паин Э. Закат вульгарного мультикультурализма как возрождение культуры модерна [Электронный ресурс] / Э. Паин. — Режим доступа : <http://www.bigyalta.com.ua/story/30936> — Название с экрана.
423. Панина Н. Проблемы демократизации в условиях посттоталитарной аномии [Текст] / Н. Панина // Избранные труды по социологии : в 3-х т. — Т. I. : Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики. — К. : Факт, 2008. — С. 30 – 32.
424. Панов П. В. Институты, идентичности, практики : теоретическая модель политического порядка [Текст] / П. В. Панов. — М. : РОССПЭН, 2011. — 230 с
425. Панченко Т. В. Детермінанти політичної культури субсидіарної демократії [Текст] / Т. В. Панченко // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / [редкол. А. П. Гетьман та ін.]. — Х. : Право, 2010. — Вип. 5. — С. 132 – 141.
426. Панченко Т. В. Еволюція доктрини субсидіарності : ціннісний вимір [Текст] / Т. В. Панченко // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2010. — № 3 (42). — С. 35 – 43.
427. Панченко Т. В. Ціннісні основи доктрини субсидіарності в європейській суспільно-політичній думці [Текст] / Т. В. Панченко // Вісник Харківського

національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 889 : Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — Вип. 25. — С. 41–45.

428. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку [Текст] : [монографія] / Т. В. Панченко. — Х. : Майдан, 2011. — 368 с.

429. Паренти М. Демократия для избранных : настольная книга о политических играх США [Текст] / М. Паренти. — М. : Поколение, 2006. — 213 с.

430. Парето В. Трансформация демократии [Текст] : [монографія] / В. Парето ; [Пер. М. А. Юсим]. — М. : Территория будущего, 2011. — 208 с.

431. Паринов С. Истоки Интернет-цивилизации [Текст] / С. Паринов // Internet. — 1999. — № 15. — С. 28 – 34.

432. Партийна дисципліна та парламентська етика : коаліції між партикулярним і загальним [Текст] // Партийна система сучасної України : еволюція, тенденції та перспективи розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24-25 листопада 2011 р. — К. : ІПіЕНД, 2012. — 588 с.

433. Партийна система України після парламентських виборів 2012 : ефективне число партій і місце в класифікації : аналітична записка [Електронний ресурс]. — К. : НІСД, 2012. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1062/>. — Назва з екрану.

434. Патнам Р. Д. Творення демократії : Традиції громадянської активності в сучасній Італії [Текст] / Р. Д. Патнам, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті ; [перекл. з англ. В. Ющенко]. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 302 с.

435. Пащенко В. Моделі нормативного обґрунтування «громадянськості» [Текст] / В. Пащенко // Політичний менеджмент : наук. журн. / гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2004. — № 3. — С. 58 – 69.

436. Перегудов С. П. Организованные интересы и государство : смена парадигм [Текст] / С. П. Перегудов // ПОЛИС (Политические исследования). — 1994. — № 2. — С. 76 – 87.

437. Перегудов С. П. Корпоративизм и неокорпоративизм [Текст] / С. П. Перегудов // Бизнес и политика. — 1995. — № 8. — С. 34 – 35.

438. Перегудов С. П. Новейшие тенденции в изучении отношений гражданского общества и государства [Текст] / С. П. Перегудов // ПОЛИС (Политические исследования). — 1998. — № 1. — С. 137 – 148.
439. Перегудов С. П. Корпорации, общество, государство: эволюция отношений [Текст] : [Монография] / С. П. Перегудов. — М. : Наука, 2003. — 351 с.
440. Перегудов С. П., Семенов И. С. Корпоративное гражданство. Концепции, мировая практика и российские реалии [Текст] : [монография] / С. П. Перегудов, И. С. Семенов. — М. : Прогресс-Традиция, 2008. — 448 с.
441. Перотті А. Виступ на захист полікультурності [Текст] / А. Перотті. — Львів : Кальварія, 2001. — 128 с.
442. Печчеи А. Человеческие качества [Текст] / А. Печчеи ; [пер. с англ. ; общ. ред., вступ. статья Д. М. Гвишиани]. — М. : Прогресс, 1990. — 312 с.
443. Пикалов Г. А. Политическая культура зарубежных стран [Текст] / Г. А. Пикалов. — СПб, 2001. — 132 с.
444. Плотников В. И. Ценностный мир человека и его судьба [Текст] / В. И. Плотников / Двадцать лекций по философии. — Екатеринбург, 1996. — С. 367 – 403.
445. Побочий І. А. Особливості формування партійної системи України як аргументу політичної боротьби [Текст] / І. А. Побочий // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — 3(53) травень-червень 2007. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 131 – 135.
446. Побочий І. Політичний популізм і його місце в сучасному протистоянні політичних сил в Україні [Електронний ресурс] / І. Побочий. — Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_70/Pobochuj.pdf — Назва з екрану.
447. Побочий І. А. Політична боротьба : праксеологічний вимір [Текст] : [монографія] / І. А. Побочий. — К. : Абрис, 2007. — 352 с.
448. Политическая идентичность и политика идентичности : в 2 т. [Текст]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. — Т. 2 : Идентичность и социально-политические изменения в XXI веке / [Отв. ред. И. С. Семенов]. — 471 с.

449. Политическая коммуникативистика : теория, методология и практика [Текст] / Под ред. Л. Н. Тимофеевой. — РАПН ; РОССПЭН, 2012. — 327 с.
450. Политическая конкуренция и партии в государствах постсоветского пространства [Текст] / сост. и ред. Мелешкина Е. Ю., Михалева Г. М. — М. : ИНИОН РАН, 2009. — 274с.
451. Политическая энциклопедия [Текст] : в 2-х томах / Нац. обществ.-науч. Фонд ; [рук. проекта. Г. Ю. Семигина]. — Т. 1. — М. : Мысль, 2000. — 750 с.
452. Политические сдвиги в странах Запада : конец 70-х – 80-е годы [Текст] / С. П. Перегудов, С. А. Поршаков, Г. В. Рогова [и др.] ; отв. ред. С. П. Перегудов. — М. : Наука, 1989. — 248 с.
453. Политический класс в современном обществе [Текст] / Под ред. О. В. Гаман-Голутвиной. — М.: Российская ассоциация политической науки : Российская политическая энциклопедия, 2012. — 320 с.
454. Политический плюрализм : история и современные проблемы : межвузовский сборник [Текст] / под ред. Л. В. Сморгунова. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1992. — 120 с.
455. Політична система і громадянське суспільство : європейські і українські реалії [Текст] : [монографія] / за ред. А. І. Кудряченка. — К. : НІСД, 2007. — 396 с.
456. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] : [навчальний посібник] / [Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін.]. — К. : Либідь, 2008. — 440 с.
457. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / відповід. ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін. — К. : Генеза, 1997. — 400 с.
458. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / [упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. — [2-е вид., доп. і перероб.]. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.
459. Політологія : [Текст] : [підручник] / [За редакцією О. І. Семківа]. — Львів : Світ, 1993. — 576 с.

460. Політологія : [Текст] : [Навчальний посібник для вузів] / [Упоряд. та редак. М. І. Сазонов]. — Харків : Фоліо, 1998. — 736 с.
461. Політологія : [Текст] : [Навчально-методичний комплекс] / [За ред. проф. Ф. М. Кирилюка]. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — 704 с.
462. Політологія: [Текст] : [підручник] / [І. С. Дзюбка, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко та ін.] ; заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. — 2-ге вид. : випр. і допов. — К. : Вища школа, 2001. — 415 с.
463. Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу [Текст] / І. Поліщук // Політичний менеджмент : наук. журн. / гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2005. — № 6 (15). — С. 42 – 48.
464. Поляков А. В. Общая теория права. [Текст] : [Курс лекций] / А. В. Поляков. — СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. — 642 с.
465. Попков Ю. С., Тищенко В. И. Виртуальные сообщества в структуре власти. Методологические аспекты [Текст] / Ю. С. Попков, В. И. Тищенко. — М. : Едиториал УРСС, 2004. — 184 с.
466. Поппер К. Демократия [Электронный ресурс] / Карл Поппер // Век XX и мир. — 1994. — № 1–2. — Режим доступа : <http://old.russ.ru/antolog/vek/1994/1-2/roppper.htm>. — Название с экрана.
467. Поппер К. Открытое общество и его враги [Текст] : в 2 т. / Карл Поппер. — Т. 2. — М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — 528 с.
468. Посібник з участі громадськості [Текст] / [За редакцією Джини Гілбрет Холдар та Ольги Захарченко]. — К. : Міжнародний центр перспективних досліджень, 2002. — 149 с.
469. Постанова Верховної Ради України «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні» [Текст] // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 6. — ст. 30.
470. Постанова Кабінету Міністрів України № 996 від 3.11.2010 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної

- політики» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF>. — Назва з екрану.
471. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks : медіа комунікації [Текст] / Г. Почепцов. — К. : Спадщина, 2012. — 464 с.
472. Почепцов Г. Інформаційне суспільство, інформаційний простір, інформаційна політика : чи існують вони в Україні [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=61727&mainlang=ukr>.
473. Пояркова Т. К. Концепція демократичної політичної культури та основні тенденції її втілення в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Пояркова Тетяна Костянтинівна. — К., 2004. — 20 с.
474. Пригожин И. Порядок из хаоса : новый диалог человека с природой [Текст] / И. Пригожин, И. Стенгерс ; [Пер. с англ. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова]. — М. : Прогресс, 1986. — 432 с.
475. Проскуріна О. О. Політична культура як чинник прогнозування політичних процесів [Текст] / О. О. Проскуріна // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — Дніпропетровськ : Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соц.-політ.досліджень, 2009. — Вип. 3 (65). — С. 133 – 134.
476. Протести, перемоги і репресії в Україні : результати моніторингу 2011 р. [Текст] / за ред. В. Іщенко. — К. : Центр дослідження суспільства, 2012. — 19 с.
477. Процак О. Участь громадськості у процесі ухвалення рішень [Текст] : [Навчальний посібник] / О. Процак. — К. : Фонд Європа ХХІ, 2007. — 188 с.
478. Пугачёв В. П. Информационная власть и демократия [Текст] / В. П. Пугачёв // ОНС (Общественные науки и современность). — 1999. — № 4. — С. 65 – 77.
479. Пугачев В. П. Управление свободой. – 2-е изд. [Текст] / В. П. Пугачев. — М. : ДомКнига, 2010. — 272 с.
480. Пую А. С. Концепция политического плюрализма : Генезис и содержание проблемы [Текст] : учебное пособие / А. С. Пую. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1994. — 116 с.

481. Пшеворські А. Переходи до демократії : лібералізація і демократизація [Текст] / А. Пшеворські // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. — К. : Смолоскип, 2005. — С. 605 – 648.
482. Рагозин Н. П. Развитие партийной системы Украины [Электронный ресурс] / Н. П. Рагозин // ПОЛИС. Научный и культурно-просветительский журнал. — 2004. — № 1. — Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2004/1/21.htm> — Название с экрана.
483. Радченко Л. М. Політичні інтереси : об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Л. М. Радченко. — К., 2009. — 16 с.
484. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення [Текст] : [монографія] / О. Радченко. — Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. — 380 с.
485. Ракитянский Н. М. Понятия сознания и менталитета в контексте политической психологии [Текст] / Н. М. Ракитянский // Вестник Московского университета. Серия 12 : Политические науки. — 2011. — № 6. — С. 89 – 102.
486. Рассел Б. История западной философии [Текст] / Б. Рассел : в 2 т. — Т. 1. — М. : МИФ, 1993. — 445 с.
487. Рассолов И. М. Право и Интернет. Теоретические проблемы [Текст] / И. М. Рассолов. — 2-е изд., доп. — М. : Норма, 2009. — 210 с.
488. Растоу Д. Переходы к демократии : попытка динамической модели [Текст] / Дэнкварт Растоу // Полис — 1996. — № 5. — С. 5 – 15.
489. Ратцінгер Й. Цінності в часи перемін. Долання майбутніх викликів [Текст] / Й. Ратцінгер ; пер. О. Конкевича. — Львів : Місіонер, 2006. — 168 с.
490. Ратцингер Й. (Папа Римский Бенедикт XVI). Ценности в эпоху перемен : о соответствии вызовам времени [Текст] / Й. Ратцингер ; пер. В. Витковского. — М. : ББИ, 2007. — 162 с.

491. Ребенко А. М. Проблема людської активності у філософських вченнях Сходу та Заходу [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / А. М. Ребенко. — Одеса, 2001. — 20 с.
492. Регулювання політичних партій в Україні : сучасний стан та напрямки реформ [Текст]. - К. : Лабораторія законодавчих ініціатив «Часопис Парламент». — 2010. — 88 с.
493. Реєстр сайтів «Мета — Україна» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dir.meta.ua/ru/country/politics/party-mass-media/> — Назва з екрану.
494. Риженко Є. С. Сучасні дослідження феномену ідеології [Текст] / Є. С. Риженко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2005. — Випуск 18. — С. 110–118.
495. Риженко Є. С. Інтегративна ідеологія як мобілізаційний фактор процесів державотворення [Текст] / Є. С. Риженко // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія «Політологія». — 2006. — № 76. — С. 62–64.
496. Рікер П. Навколо політики [Текст] / Поль Рікер ; [пер. з фр.; наук. консульт. В. Андрушко ; відп. ред. А. Соболевський]. — К. : Дух і літера, 1995. — 360 с.
497. Розов Н. С. Ценности в проблемном мире : философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии [Текст] / Н. С. Розов. — Новосибирск : НГУ, 1998. — 292 с.
498. Розумний М. М. Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / М. М. Розумний — К. : Київський національний університет імені Т. Шевченка, 2007. — 36 с.
499. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху [Текст] / М. Розумний. — Харків : Майдан, 2006. — 340 с.
500. Романюк А. Політичні партії та партійні системи [Текст] / Анатолій Романюк // Основи політичної науки. — Т. 2 : Політичні процеси, системи та інститути / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька, Л. Угрин. — Львів : Кальварія, 1997. — 334 с.

501. Романюк А. Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи [Текст] / Анатолій Романюк // Віче. — 2008. — № 1. — С. 44 – 47.
502. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду [Текст] : [монографія] / Н. Ю. Ротар. — Чернівці : Рута, 2007. — 432 с.
503. Роудс Р. Новый метод управления : управление без правительства [Текст] / Р. Роудс // Публичная политика: от теории к практике [сост. и науч. ред. Н. Ю. Данилова, О. Ю. Гурова, Н. Г. Жидкова]. — СПб. : Алетейя, 2008. — С. 51–74.
504. Роулз Д. Теория справедливости [Текст] / Д. Роулз ; [пер. с англ. В. В. Целищева]. — Новосибирск : Изд-во Новосибирского Университета, 1995. — 535 с.
505. Руденко В. Н. Новые Афины или электронная республика (О перспективах развития прямой демократии в современном обществе) [Текст] / В. Н. Руденко // ПОЛИС (Политические исследования). — 2006. — № 4. — С. 7 – 16.
506. Сайт Віртуальної партії України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.vpu.org.ua — Назва з екрану.
507. Сакс Дж. Достоинство различия. Как избежать столкновения цивилизаций [Текст] / Пер. с англ. Б. Дынина. / Дж. Сакс. — М. : Мосты культуры / Гешарим, 2008. — 336 с.
508. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) [Електронний ресурс] / О. І. Салтовський. — К. : ПАРАПАН, 2002. — 396 с. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/salto/salt.htm>. — Назва з екрану.
509. Сартори Дж. Вертикальная демократия [Текст] / Дж. Сартори // ПОЛИС (Политические исследования). — 1993. — № 2. — С. 80 – 89.
510. Связи с общественностью в политике и государственном управлении [Текст] / [Под общ. ред. д-ра филос. наук, проф. В. С. Комаровского]. — М. : Издательство РАГС, 2001. — 520 с.

511. Себайн Дж. Г. Історія політичної думки [Текст] / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон ; [пер. з англ.]. — К. : Основи, 1997. — 838 с.
512. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії [Текст] / Л. А. Ситниченко. — К. : Либідь, 1996. — 170 с.
513. Скиннер К. The State [Текст] / К. Скиннер // Понятие государства в четырех языках : сборник статей / под ред. О. Хархордина. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 2002. — С. 12 – 74.
514. Скоблик Н. В. Контроль громадян над лідерами в теорії демократії Р. Даля [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 / Н. В. Скоблик ; Львівський національний університет ім. Івана Франка. — Львів, 2005. — 18 с.
515. Скорик Г. Человек в информационном обществе : проблема идентификации (поиска идентичности) [Електронний ресурс] / Г. Скорик. — Режим доступу : http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/302/image/302_053-055.pdf. — Назва з екрану.
516. Скуратівський В. Л. Парадигми російської ідеології : історія і сучасність [Текст] / В. Л. Скуратівський // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна : особливості становлення та сучасні тенденції розвитку / [керівник авторського колективу і редактор А. І. Кудряченко]. — К. : Університет «Україна», 2010. — С. 194—204.
517. Смагін І. І. Проблеми ідеології в контексті адміністративної реформи [Текст] / І. І. Смагін // Вісник УАДУ. — 2001. — № 1. — С. 276 – 284.
518. Сморгунов Л. В. Электронное правительство, менеджмент знания и административные реформы [Електронний ресурс] // ПОЛИТЭКС — Режим доступу : <http://www.politex.info/content/view/140/30/> — Название с экрана.
519. Сморгунов Л. В. Сетевой подход к политике и управлению [Текст] / Л. В. Сморгунов // ПОЛИС (Политические исследования). — 2001. — № 3. — С. 103 – 112.

520. Современная буржуазная политическая наука : проблемы государства и демократии [Текст] / под общ. ред. Г. Х. Шахназарова. — М. : Мысль, 1982. — 376 с.
521. Современная мировая политика : прикладной анализ [Текст] / отв. ред. А. Д. Богатуров. — М. : Аспект-пресс, 2009. — 588 с.
522. Согрин В. В. Политическая история США. XVII-XX вв. [Текст] / В. В. Согрин. — М. : Наука, 2001. — 264 с.
523. Согрин В. В. Переосмысливая американскую демократию : генезис, этапы, современность [Текст] / В. В. Согрин // США — Канада. Экономика — политика — культура. — 2002. — № 5. — С. 3 — 31.
524. Соколов В. Контуры будущего мира : нации, регионы, транснациональные общности [Текст] / В. Соколов // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 3. — С. 4 — 17.
525. Соловьев А. И. Политическая коммуникация как особый тип информационно-коммуникативных обменов [Текст] / А. И. Соловьев // ПОЛИС (Политические исследования). — 2002. — № 3. — С. 5 — 17.
526. Соловьев А. И. Политология : Политическая теория, политические технологии [Текст] : учебник для студентов вузов / А. И. Соловьев. — М. : Аспект Пресс, 2003. — 559с.
527. Сорока С. В. Особливості впливу політичної культури на функціонування політичних режимів у посттоталітарних режимах [Електронний ресурс] / С. В. Сорока. — К. : Наукові праці. — Т.79. — Вип. 66. — С. 45. — Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2008/79-66-8.pdf>. — Назва з екрану.
528. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество [Текст] / П. Сорокин. — М. : Изд-во политической литературы, 1992. — 234 с.
529. Сорокин П. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет [Текст] / Институт социологии / П. Сорокин. — М. : Наука, 1994. — 560 с.
530. Социологический энциклопедический словарь [Текст] / [Г. В. Осипов (ред.), З.Т. Голенкова (сост.)]. — М. : ИНФРА-М, 1998. — 488 с.

531. Соціальне партнерство — шлях до злагоди [Текст]. — К. : Проект Міжнародної організації праці «Україна : сприяння реалізації основних принципів та прав у світі праці», 2003. — 279 с.
532. Статут територіальної громади міста Києва [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.yur-info.org.ua/doc/249933.jsp>). — Назва з екрану.
533. Стаут Д. Демократия и традиция [Текст] / Д. Стаут ; [Пер. с англ.]. — Спб. : Территория будущего; М. : Прогресс, 2009. — 464 с.
534. Степаненко В. Кому потрібне громадянське суспільство? Соціальний капітал та проблеми формування громадянської особистості в Україні [Електронний ресурс] / В. Степаненко. — Режим доступу до статті : www.i-soc.com.ua/rus/st/St1.doc — Назва з екрану.
535. Степанов В. Ю. Проблеми та перспективи інформаційного суспільства [Електронний ресурс]. — Режим доступу до статті : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-2/doc/1/02.pdf> — Назва з екрану.
536. Стили життя : панорама змін [Текст] / за ред. М. О. Шульги. — К. : Інститут соціології НАН України, 2008. — 416 с.
537. Стратегический глобальный прогноз 2030 [Текст] / под ред. А. А. Дынкина. — М. : Магистр, 2011. — 480 с.
538. Суспільна солідарність в Україні : проблеми і політичні засоби їх вирішення : аналітична доповідь [Текст] / за ред. О. М. Майбороди. - К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 64 с.
539. Сытин А. Г. Политическая философия демократии : вклад Томаса Джефферсона [Текст] / А. Г. Сытин // ПОЛИС (Политические исследования). - 2008. — № 1. — С. 153 – 168.
540. Тангалычева Р. К. Теории и кейсы межкультурной коммуникации в условиях глобализации [Текст] / Р. К. Тангалічева. — Спб. : Алетейя, 2012. — 248 с.
541. Тарасов И. Н. Идеологическое перепутье Центрально-Восточной Европы. [Електронний ресурс] // Сайт Фонда исторической перспективы «Перспективы». — Режим доступа к статье :

http://www.perspektivy.info/misl/koncept/ideologicheskoje_pereputje_centralnovostochnoj_jevroty_2008-12-27.htm — Заглавие с экрана.

542. Тарусина И. Г. Элитисты и плюралисты в современной политической теории (Историографический экскурс) [Текст] / И. Г. Тарусина // ПОЛИС (Политические исследования). — 1997. — № 4. — С. 148 – 153.

543. Татаренко Т. Баланс інтересів як умова територіально-політичного розвитку політичного простору [Текст] / Т. Татаренко // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2010. — № 3. — С. 3 – 18.

544. Тейлор Ч. Непорозуміння : дебати між лібералами та комунітаристами [Текст] / Ч. Тейлор // Сучасна політична філософія : [антологія]. — К. : Основи : Центрально-Європейський університет, 1998. — С. 56 – 113.

545. Тейлор Ч. Етика автентичності [Текст] / Ч. Тейлор ; [пер з англ.]. — К. : Дух і літера, 2002. — 128 с.

546. Тейлор Ч. Атомізм [Текст] / Ч. Тейлор // Лібералізм : [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — К. : Смолоскип, 2002. — С. 235 – 254.

547. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політика визнання» [Текст] / Ч. Тейлор; [пер з англ.]. — К. : Альтерпрес, 2004. — 172 с.

548. Тен ван Дейк Дискурс и власть : Репрезентация доминирования в языке и коммуникации [Текст] / Тен ван Дейк ; [Пер. с англ.]. — М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. — 344 с.

549. Тилли Ч. Демократия [Текст] / Чарлз Тилли ; [пер. Т. Б. Менской, предисловие к русскому изданию Г. М. Дерлугьяна ; АНО «Ин-т общественного проектирования»]. — М., 2007. — 263 с.

550. Типология ценностей [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.onlinedics.ru/slovar/fiVc/tsennosti.html>. — Название с экрана.

551. Ткаченко Т. В. Опозиція як чинник формування демократичної політичної системи [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т. В. Ткаченко / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. — К., 2009. — 19 с.

552. Токвиль А. де. Демократия в Америке : [пер. с франц.] [Текст] / Алексис де Токвиль ; предисл. Гарольда Дж. Ласки. - М. : Прогресс, 1992. — 554 с.
553. Толстоухов А. В. Многоликая демократия [Текст] : [монографія] / А. В. Толстоухов, И. Г. Парапан, Ю. А. Мелков. — К. : ПАРАПАН, 2011. — 220 с.
554. Томас Джефферсон. О демократии [Текст] / [сост. С. К. Падоваера ; пер. с англ. М. Д. Маркина]. — Спб. : Лениздат, 1992. — 335 с.
555. Тоффлер Э. Метаморфозы власти [Текст] / Э. Тоффлер ; [пер. с англ.] — М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. — 669 с.
556. Трошихин В. В. Культура политического процесса [Текст] : [Учебное пособие] / В. В. Трошихин, В. И. Теплов. — М. : РДЛ, 2001. — 222 с.
557. Україна в Європі : пошуки спільного майбутнього [Текст] : [колективна монографія / за ред. д. іст. н., проф. А. І. Кудряченка ; Інститут європейських досліджень НАН України. — К. : Фенікс, 2009. — 535 с.
558. Україні — 20 : погляд соціолога : прес-реліз прес-конференції «Україні — 20 : моніторинг соціальних змін». — 2011. — 3 серпня [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/institute/pres-rel_08_2011-1.pdf. — Назва з екрану.
559. Українське суспільство 1992 – 2008 років : соціологічний моніторинг [Текст] ; [за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2008. — 656 с.
560. Українське суспільство 1992 – 2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг [Текст] ; [За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2012. — 660 с.
561. Универсальные ценности в мировой и внешней политике [Текст] / под редакцией П. А. Цыганкова. — М. : Издательство Московского университета, 2012. — 224 с.
562. Уолцер М. О терпимости [Текст] / М. Уолцер. — М. : Идея-Пресс, 2000. — 160 с.

563. Федорова Т. Н. Толерантность и формирование демократической политической культуры в транзитных обществах [Текст] / Т. Н. Федотова // Религия и гражданское общество : проблема толерантности : материалы Круглого стола (16 ноября 2002). — СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2003. — С. 20 – 26.
564. Федотова В. Г. Апатия на Западе и в России [Текст] / В. Г. Федотова // Вопросы философии. — 2005. — № 3. — С. 3 – 19.
565. Феномен популізму в пострадянському просторі [Текст] / за редакцією О. Грищенка. — К. : УЦКД, 1999. — 80 с.
566. Феофанов К. А. Социальная аномия : обзор подходов в американской социологии [Текст] / К. А. Феофанов // Социологические исследования. — 1992. — № 2. — С. 88 – 92.
567. Философский энциклопедический словарь [Текст] / Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. — М. : Инфра-М, 1997. — 576 с.
568. Фисун А. А. Демократия, неопатрионализм и глобальные трансформации : [Текст] : [монография] / А. А. Фисун. — Харьков : Константа, 2006. — 352 с.
569. Фисун А. А. Постсоветские неопатримониальные режимы [Текст] / А. А. Фисун // Отечественные записки. — 2007. — № 6 — С. 54 – 69.
570. Філософський енциклопедичний словник [Текст] / За ред. Н. В. Хамітова. — К. : Абрис, 2002. — 744 с.
571. Флорида Р. Креативный класс. Люди, которые меняют будущее [Текст] / Р. Флорида ; [пер. с англ. А. Константинова]. — М. : Классика-XXI, 2007. — 421 с.
572. Франко І. Поза межами можливого [Текст] / І. Франко // Вивід прав України. — Львів : Слово, 1991. — С. 59 – 77.
573. Фролова М. А. Политическая стратификация [Текст] / М. А. Фролова. — М. : Аспект Пресс, 1995. — 108 с.
574. Фукуяма Ф. Доверие : социальные добродетели и путь к процветанию [Текст] / Френсис Фукуяма ; [пер. с англ.]. — М. : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2004. — 730 с.

575. Фукуяма Ф. Соціальний капітал [Електронний ресурс] / Френсіс Фукуяма // Незалежний культурологічний часопис Ї. — 2008. — № 53. — Культура має значення. — Режим доступу до журн. : www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuuyama.htm. — Назва з екрану.
576. Фурсов А. Конец постсоветской эпохи [Электронный ресурс] / А. Фурсов. — Режим доступа : <http://oko-planet.su/politik/politikmir/99505-andrey-fursov-konec-postsovetskoj-epohi.html>. — Название с экрана.
577. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность [Текст] / Ю. Хабермас. — М. : Наука, 1992. — 176 с.
578. Хабермас Ю. Против «воинствующего атеизма». «Постсекулярное» общество — что это такое? [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас. — Режим доступа : <http://www.islamportal.ru/mnenia/100/1411/>. — Название с экрана.
579. Хайек Ф. А. Право, законодательство и свобода : современное понимание либеральных принципов справедливости и политики [Текст] / Фридрих Август фон Хайек. — М. : ИРИСЭН, 2006. — 644 с.
580. Ханстантинов В. О. Політичний вимір толерантності: ідеї та проблеми [Текст] : [Монографія] / В. О. Ханстантинов. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. — 336 с.
581. Ханстантінов В. О. Феномен толерантності в контексті політичної модернізації сучасної України : теоретичний аналіз [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.01 «Політична теорія та історія» / В. О. Ханстантінов. — Київ, 2012. — 36 с.
582. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон // ПОЛИС (Политические исследования). — 1994. — № 1. — С. 33 – 48.
583. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст] / С. Хантингтон. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.
584. Хейвуд Э. Политология [Текст] : учебник для студентов вузов / Эндрю Хейвуд ; пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Вельского. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 544 с. — (Серия «Зарубежный ученик»).

585. Хейфец Б. А., Либман А. М. Корпоративная интеграция. Альтернатива для постсоветского пространства [Текст] / Б. А. Хейфец, А. М. Либман. — М. : ЛКИ, 2008. — 162 с.
586. Хелд Д., Гольдблатт Д. Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура [Текст] / Д. Хелд, Д. Гольдблатт, Э. Макгрю, Д. Перратон ; Пер. с англ. — М. : Праксис, 2004. — 576 с.
587. Хендерсон Д. Радость свободы или рынок без тормозов [Текст] // Д. Хендерсон ; [Пер. с англ. Б. В. Орлова под ред. Б. А. Резниченко]. — СПб. : Питер, 2004. — 352 с.
588. Хирилман А. Интересы [Текст] / А. Хирилман // Экономическая теория / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена. — М. : ИНФРА-М, 2004. — С. 434 – 446.
589. Ходаківська Л. П. Сутність та особливості концепції демократичного елітизму [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка / Л. П. Ходаківська. — К., 2001. — 19 с.
590. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві : теорія, методологія, практика [Текст] / В. Ф. Цвих. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. — 376 с.
591. Центр Разумкова : рішення КС щодо коаліції говорить про цинізм владної еліти та правовий нігілізм [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/09apr2010/razummkovv.html>. — Назва з екрану.
592. Цивилизационные модели современности и их исторические корни [Текст] / Ю. Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко и др. / Под ред. Ю.Н. Пахомова. — К. : Наукова думка, 2002. — 632 с.
593. Цимбалюк С. І. Культура інформаційного суспільства : соціально-психологічні виміри [Електронний ресурс] / Світлана Іванівна Цимбалюк. — Режим доступу : http://www.univerua.rv.ua/index.php?option=com_content&view=article&catid=76%3A2010-11-11-14-00-30&id=249%3A2010-11-11-14-57-17&Itemid=248&lang=ru — Назва з екрану.

594. Человек и его ценности. [Текст] : в 2-х ч. [Отв. ред. и авт. вступ. ст. П. С. Гуревич]. — М. : ИФАН, 1988. — Ч. 1. — 139 с.
595. Чернов А. А. Становление глобального информационного общества : проблемы и перспективы [Текст] / А. А. Чернов. — М. : «Дашков и К», 2003. — 232 с.
596. Черных А. Медиа и демократия [Текст] / А. Черных. — М. ; Спб. : Университетская книга, 2011. — 272 с.
597. Четырнадцать пунктов президента США В. Вильсона об условиях мира из его послания Конгрессу от 8 января 1918 года. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/14points.htm>. —
Название с экрана.
598. Чилкот Р. Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы [Текст] / Р. Х. Чилкот. — М. : ИНФРА-М ; Изд-во «Весь мир», 2001. — 374 с.
599. Чічановський А. А. Політика. Преса. Влада [Текст] / А. А. Чічановський, В. І. Шкляр. — К. ; М. : Слов'янський діалог, 1993. — 68 с.
600. Чорна Н. В. Глобалізація і демократія сучасного світу : взаємозв'язок і взаємозалежність [Електронний ресурс] / Н. В. Чорна. — Режим доступу до журн. : <http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Tk/829/3.html>. — Назва з екрану.
601. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні : становлення, функціонування, перспективи розвитку [Текст] : [монографія] / О. Г. Чувардинський. — Київ — Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. — 276 с.
602. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні : становлення, функціонування, перспективи розвитку [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / О. Г. Чувардинський. — К., 2008. — 31 с.
603. Чудинова И. М. Социально-политические ценности современного российского общества : проблемы их обновления и усвоения [Текст] / И. М. Чудинова // Социально- гуманитарное знание. — 2003. — № 5. — С. 3 – 19.

604. Чумаков А. Н. Метафизика глобализации. Культурно-цивилизационный контекст [Текст] / А. Н. Чумаков. — М. : Канон+ ; Реабилитация, 2006. — 516 с.
605. Шагиева Р. В. Концепция правовой деятельности в современном обществе [Текст] / Р. В. Шагиева. — Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2005. — 310 с.
606. Шайгородский Ю. Ж. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації [Текст] / Ю. Ж. Шайгородський // Український соціум. — 2002. — № 1. — С. 41 – 48.
607. Шайгородський Ю. Ж. Політика : взаємодія реальності і міфу [Текст] : [монографія] / Ю. Ж. Шайгородський. — К. : Знання України, 2009. — 400 с.
608. Шайгородський Ю. Ідеологія, міфологія і символізація політичного простору [Текст] / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. Спецвипуск. — 2010. — С. 53 – 61.
609. Шайгородський Ю. Ж. Влада і суспільство : діалог через громадські ради [Текст] : [монографія] / Ю. Ж. Шайгородський, Андрійчук Т. С., Дідух Г. Я. [та ін.]. — К. : Паливода А. В., 2011. — 148 с.
610. Шапиро И. Демократия и гражданское общество [Текст] / И. Шапиро // ПОЛИС (Политические исследования). — 1992. — № 4. — С. 17 – 29.
611. Шахназаров Г. Х. Фиаско футурологии : критический очерк немарксистских теорий общественного развития [Текст] / Г. Х. Шахназаров. — М. : Политиздат, 1979. — 352 с.
612. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология [Текст] : в 3 ч. ; пер. с фр. / Р. Ж. Шварценберг. — Ч. 1. — М. : Российская академия управления, 1992. — 180 с.
613. Шведа Ю. Партиїна системи незалежної України : етапи трансформації [Текст] / Юрій Шведа // Освіта Регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. — 2009. — № 3. — С. 50 – 55.
614. Шведа Ю. Політичні партії та партійна система України : проблеми на тлі позачергових парламентських виборів [Електронний ресурс] / Юрій Шведа. — Режим доступу : <http://postua.info/index.php>. — Назва з екрану.

615. Шкуренко К. О. Політичні партії у виборчій системі 2006 року [Текст] / К. О. Шкуренко // Гілея (науковий вісник) : [зб. наук. праць] / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. — К. : ВІР УАН, 2006. — Вип. 5. — С. 168 – 177.
616. Шмитт К. Государство : право и политика [Текст] / К. Шмитт ; [Пер с нем. и вступ. ст. О. В. Кильдюшова ; сост. В. В. Анашвили, О. В. Кильдюшов]. — М. : Территория будущего, 2013. — 448 с.
617. Шмитт К. Политическая теология [Текст] / К. Шмитт ; [пер. с нем.; закл. ст. А. Филиппова]. — М. : КАНОН-прес-Ц, 2000. — 336 с.
618. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм и консолидация неолемократии [Электронный ресурс] / Ф. Шмиттер ; [Перевод с англ. и внутренние заголовки В. Дикевича и О. Харитоновой] — Режим доступа : <http://www.zhurnal.ru/polit/articles/cup2.html> — Название с экрана.
619. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм [Текст] / Ф. Шмиттер // ПОЛИС (Политические исследования). — 1997. — № 2. — С. 14 – 22.
620. Шмиттер Ф. Чим є і чим не є демократія [Текст] / Ф. Шмиттер, Т. Карл // Демократія : [антологія / упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — С. 79 – 91.
621. Шморгун О. О. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України [Текст] / О. О. Шморгун // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна : особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. — К. : Університет «Україна», 2010. — С. 389 – 402.
622. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм и демократія [Текст] / Й. Шумпетер ; [пер. с англ. ; предисл. и общ. ред. В. С. Автономова]. — М. : Экономика, 1995. — 540 с.
623. Щербакова Ю. А. Политический плюрализм и демократическое развитие Чехии и Словакии (конец 80-х — 90-е годы XX в.) [Текст] : [монография] ; Отв. ред. Ю. И. Игрицкий / Ю. А. Щербакова. — М. : ИНИОН РАН, 2004. — 128 с.
624. Щербина В. Соціальні риси мережних спільнот [Електронний ресурс] // Соціальна психологія. — 2005. — № 2 (10). — С. 139 – 149. — Режим доступу до статті :

<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=37&c=701> — Назва з екрану.

625. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций [Текст] / Ш. Эйзенштадт [пер. с англ. А. В. Гордона ; науч. ред. пер. Б. С. Ерасов]. — М. : Прогресс, 1999. — 416 с.

626. Эрмэ Г. Культура и демократия [Текст] / Ги Эрме. — М. : Праксис, 1994. — 190 с.

627. Юрійчук Є. П. Трансформація виборчих систем постсоціалістичних країн [Текст] / Є. П. Юрійчук // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі : Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8-9 лютого 2006 р. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 1996. — С. 136 – 138.

628. Яжборовская И. С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центрально- и Юго-Восточной Европы [Текст] / И. С. Яжборовская. — М. : Academia, 2008. — 378 с.

629. Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004 — 2007 роках [Електронний ресурс] / Юрій Якименко. — Режим доступу : http://www.ucers.org/ukr/article.php?news_id=677. — Назва з екрану.

630. Янсон Т. Треугольная драма : взаимоотношения между государством, местным самоуправлением и добровольными организациями [Электронный ресурс] / Торкель Янсон // Гражданское общество на европейском Севере : материалы междунар. семинара (Санкт-Петербург 18-19.01.1996) / под ред. Е. Здравомысловой, К. Хайкинен. — Труды ЦНСИ. — СПб., 1996. — Режим доступа : http://www.cisr.ru/files/publ/wp3/wp3_Jansson.pdf. — Название с экрана.

631. Ярская В. Н. Социальная политика, социальное государство и социальный менеджмент : проблемы анализа [Текст] / В. Н. Ярская // Журнал исследований социальной политики. — 2003. — Т. 1. — № 1. — С. 11 – 28.

632. Ясинська В. С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Ясинська Вікторія Сергіївна. — К., 2004. — 18 с.

633. Adams P. Corporatism and Comparative Politics. Is there a New Century of Corporatism? [Text] / Adams P. // Comparative Politics: Critical Concepts in Political Science / Gen. ed. H. Wiarda. Vol. 1 : History, Theory, Concepts. — New York, 2005. — P. 244 – 269.
634. Almond G. A. The development of political development [Text] / G. Almond // A discipline divided : schools and sects in political science. — Newbury Park, Calif. : Sage Publications, 1990. — P. 219 – 262.
635. Ankersmit F. Representation Democracy : An Aesthetic Approach to Conflict and Compromise [Text] / F. Ankersmit // Common Knowledge. — 2002. — Vol. 8. — № 1. — P. 24 – 46.
636. Anton T. J. Power. Pluralism and Local Politics [Text] / T. J. Anton // Administrative Science Quarterly. — 1962. — Vol. 7, № 1. — P. 425–457.
637. Axtmann R. Democracy : Problems and Perspectives [Text] / R. Axtmann. — Edinburgh University Press ; 1st edition. — 2007. — 272 p.
638. Balibar Etienne. Surl'universalisme [Electronic resource]. — Mode of access : <http://eipcp.net/transversal/0607/balibar/fr>. — Title from the screen.
639. Bellamy R. Liberalism and Pluralism : Towards a Politics of Compromise [Text] / R. Bellamy. — Routledge. — 1999. — 256 p.
640. Bentley A. The Process of Government : A Study of Social Pressures 2nd edition [Text] / A. Bentley. — London : Transaction Publishers, 1995. — 533 p.
641. Blatter J. Beyond. Hierarchies and Networks : Institutional Logics and Change in Transboundary Spaces [Text] / J. Blatter // An International Journal of Policy, Administration and Institutions. — 2003. — Vol. 16, № 4. — P. 503 – 526.
642. Blondel J. Party systems and patterns of government in Western Democracies [Text] / J. Blondel // Canadian Journal of Political Science. — 1968. — № 2 (June). — P. 12 – 25.
643. Blondel J. Political Parties, a Genuine Case for Discontent? [Text] / J. Blondel. — London : Windowood House, 1978. — 237 p.
644. Boggs James P. The Culture Concept as Theory, in Context [Text] / James P. Boggs // Current Anthropology. — 45, 2. — 2004.

645. Bohman J. Democratic Pluralism [Text] / J. Bohman. — Blackwell Pub. — 2010. — 250 p.
646. Bollinger L. C. The Tolerant Society [Text] / L. C. Bollinger — Oxford, 1986. — 80 p.
647. Borzel T. Organizing Babylon : On the Different Conceptions of Policy Networks [Text] / T. Borzel // Public Administration. — 1998. — Vol. 76, № 2. — P. 253 – 273.
648. Boyd R. Uncivil Society : The Perils of Pluralism and the Making of Modern Liberalism (Applications of Political Theory) [Text] / R. Boyd. — Lexington Books. — 2004. — 332 p.
649. Briggs A. The Welfare State in Historical Perspective [Text] / A. Briggs // European Journal of Sociology. — 1961. — Vol. 2. — № 2. — P. 221 – 258.
650. Brooks R. H. The anatomy of anomie [Text] / R. H. Brooks // Political Science. — 1951. — № 66 (3). — P. 44-51 ; 1952. — № 66 (4). — P. 38 – 49.
651. Browning E. The Trade-Off between Equality and Efficiency [Text] / E. Browning, W. Johnson // Journal of Political Economy. — 1984. — Vol. 92, № 2. — P. 175 – 203.
652. Budziszewski J. True Tolerance. Liberalism and the Necessity of Judgement [Text] / J. Budziszewski. — London : Transaction Publishers, 2000. — 240 p.
653. Buzan B. People, States and Fear [Text] / B. Buzan. — London : Harvester Wheatsheat, 1991. — 50 p.
654. Calhoon C. Nations matter. Culture, history, and the cosmopolitan dream [Text] / C. Calhoon. — L.; N.Y., 2007. — 238 p.
655. Campbell D. The New Pluralism : William Connolly and the Contemporary Global Condition [Text] / D. Campbell, M. Schoolman. — Duke University Press Books. — 2008. — 376 p.
656. Carr C. L. Liberalism and Pluralism : The Politics of Epluribus unum [Text] / C. Carr. — Palgrave Macmillan. — 2010. — 222 p.

657. Castles S. *Mistaken Identity : Multiculturalism and the Demise of Nationalism in Australia* [Text] / S. Castles, M. Kalatzis, B. Cope, M. Morrissey. — Sydney, 1992. — 376 p.
658. Castells M. *Toward a Sociology of the Network Society* [Text] / M. Castells // *Contemporary Sociology*. — 2000. — Vol. 29. — № 5. — P. 693 – 699.
659. Castells M. *A rejoinder to Abell and Reyniers Failure of Social Theory* [Text] / M. Castells // *British Journal of Sociology*. — 2001. — Vol. 52. — № 3. — P. 541 – 546.
660. Castells M., Cardoso G. *The Network Society : From Knowledge to Policy* [Electronic resource] / M. Castells, G. Cardoso. — Washington, DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations, 2005. — Mode of access : http://www.umass.edu/digitalcenter/research/pdfs/JF_NetworkSociety.pdf
661. Cawson A. *Corporatism and Political Theory* [Text] / A. Cawson // *Social Corporatism : A Superior Economic System?* [Edited by J. Pekkarinen, M. Pohjola, B. Rowthorn]. — Oxford : Clarendon Press? 1992. — 430 p.
662. Ceaser J. W. *Liberal democracy and political science* [Text] / J. W. Ceaser. — Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1990. — 242 p.
663. Chambers S. A. *William E. Connolly : Democracy, Pluralism and Political Theory (Routledge Innovators in Political Theory)* [Text] / S. A. Chambers, T. Carver. — Routledge ; 1st edition. — 2008. — 344 p.
664. Chidella U. *In Defense of Liberal — Pluralism* [Text] / U. Chidella, P. R. Bhat, V. S. Sirola. — Cambridge Scholars Publishing. — 2009. — 310 p.
665. Clarkson A. *Where Hope Takes Root : Democracy and Pluralism in an Independent World* [Text] / A. Clarkson, A. Khan. — Douglas & McIntyre ; 1st Edition edition. — 2008. — 146 p.
666. Cohen A. *«Reset» Regret : Russian «Sphere of Privileged Interests» in Eurasia Undermines US Foreign Policy* [Electronic resource] / A. Cohen. — Mode of access : [http://www.heritage.org/Research/ Reports/2011/07/Reset-Regret-Russian-Sphere-of-](http://www.heritage.org/Research/Reports/2011/07/Reset-Regret-Russian-Sphere-of-)

Privileged-Interests-in-Eurasia-Undermines-US-Foreign-Policy Published on July 21, 2011. — Title from the screen.

667. Connolly W. E. Pluralism [Text] / W. E. Connolly. — Duke University Press Books. — 2005. — 208 p.

668. Canovan M. Trust the People! Populism and the two faces of Democracy / M. Canovan // Political Studies. — 1999. — № 47. — P. 2 – 16.

669. Corrado A. Elections in Cyberspace : Towards a New Era in American Politics [Text] / A. Corrado, C. Firestone. — Washington : The Asp. Institute, 1996. — 104 p.

670. Crowder G. Liberalism and Value Pluralism (Political Theory and Contemporary Politics) [Text] / G. Crowder. — Continuum. — 2001. — 288 p.

671. Dahl R. A., Lindblom Ch. E. Politics, economics, and welfare : planning and politico-economic systems resolved into basic social processes [Text] / R. A. Dahl, Ch. E. Lindblom. — New York etc. : Harper and Row Publishers, 1953. — 557 p.

672. Dahl R. A. Critique of the Ruling Elite Model [Text] / R. A. Dahl // American Political Science Review. — 1958. — Vol. 52, № 2. — P. 462 – 469.

673. Dahl R. A. The Analysis of Influence in Local Communities // Social Science and Community Action [Text] / R. A. Dahl / Ed. by Ch. R. Adrian. — East Lansing, Mich. : Michigan State University Press, 1960. — P. 25 – 42.

674. Dahl R. A. Who governs ? Democracy and power in an American city [Text] / R. A. Dahl. — New Haven and London : Yale University Press, 1961. — xii, 355 p.

675. Dahl R. A. Further reflections on the “elitist theory of democracy” [Text] / R. A. Dahl // American political science review. — 1966. — Vol. LX (60), № 2. — P. 296 – 305.

676. Dahl R. A. The American oppositions : affirmation and denial [Text] / R. A. Dahl. — New Haven : Yale university press, 1966. — P. 34 – 69.

677. Dahl R. A. Modern political analysis [Text] / R. A. Dahl. — 2nd ed., revised. — Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1970. — 118 p.

678. Dahl R. Polyarchy : Participation and Opposition (Main Thesis) [Electronic resource] / R. A. Dahl. — New Haven, 1972. — Mode of access : <http://www.gotterdammerung.org/books/reviews/p/polyarchy.html>
679. Dahl R. A. Governing the Giant Corporation [Text] / R. A. Dahl // Corporate Power in America / Ed. by R. Nader and M. J. Green. — New York : Grossman, 1973. — P. 10 – 24.
680. Dahl R. A. Dilemmas of pluralist democracy : autonomy versus control [Text] / R. A. Dahl. — New Haven, Conn. : Yale University Press, 1982. — 229 p.
681. Dahl R. A. Polyarchy, pluralism and scale (The Rokkan Memorial Lecture, Bergen, May 16, 1984) [Text] / R. A. Dahl // Democracy, liberty and equality (collected works). — P. 226 – 243.
682. Dahl R. A. A preface to an economic democracy [Text] / R. A. Dahl. — Berkeley, 1985. — 156 p.
683. Dahl R. A. Rethinking Who governs? : New Haven, revisited [Text] / R. A. Dahl // Community power : directions for future research / Ed. by R. J. Waste. — Beverly Hills, Calif. : Sage Publications, 1986. — P. 179 – 196.
684. Dahl R. A. Democracy and its critics [Text] / R. A. Dahl. — New Haven and London : Yale University Press, 1989. — 397 p.
685. Dahl R. Thinking about Democratic Constitutions : Conclusions from Democratic Experience [Text] / R. A. Dahl // Nomos. — 1996. — Vol. 38. — P. 175 – 206.
686. Dahl R. A. On democracy [Text] / R. A. Dahl. — New Haven and London : Yale University Press, 1998. — 217 p.
687. Dahl R. How democratic is the American Constitution? [Electronic resource] / R. A. Dahl. — New Haven : Yale University Press, 2006. — Mode of access : <http://www.kropfpolisci.com/constitution.dahl.pluralism.pdf>
688. De Luka T. The two faces of political apathy [Text] / T. De Luka. — Philadelphia, 1995. — 285 p.
689. Devey J. Theory of Valuation [Text] / J. Devey. — Chicago, 1939.

690. Domhoff G. W. Who rules America? [Text] / G. Domhoff. — Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1967. — 184 p.
691. Domhoff G. William. The Higher Circles : The Governing Class in America. [Text] / G. Domhoff. — New York : Vintage Books, 1971. — 367 p.
692. Domhoff G. W. The power elite and the state : how policy is made in America [Text] / G. Domhoff. — New York : A. de Gruyter, 1990. — 315 p.
693. Domhoff G. W. State autonomy or class dominance? : case studies on policy making in America [Text] / G. Domhoff. — New York : Aldine de Gruyter, 1996. — 296 p.
694. Domhoff W. The Class-Domination Theory of Power [Electronic resource] / G. Domhoff. — Mode of access : http://www2.ucsc.edu/whorulesamerica/power/class_domination.html
695. Domhoff W. Who Really Rules? : New Haven and Community Power Reexamined [Text] — 4-ed. / G. Domhoff. — New Brunswick, New Jersey, 2010. — 190 p.
696. Duncan P. J. S. Russian Messianism : Third Rome, Revolution, Communism and After [Text] / P. J. S. Duncan. — London : Routledge, 2000. — 256 p.
697. Dunleavy P., O'Leary B. Theories of the State : the politics of liberal democracy [Text] / P. Dunleavy, B. O'Leary. — Houndmills : Macmillan Education Ltd., 1987. — 382 p.
698. Easton D. An Approach to the Analysis of Political Systems [Text] / D. Easton // World Politics. — 1957. — Vol. 9. № 3. — P. 383 – 400.
699. Easton D. A. Systems Analysis of Political Life [Text] / D. Easton. — New York, 1965.
700. Emerson P. Defining Democracy : Voting Procedures in Decision-Making, Elections and Governance [Text] / P. Emerson. — Springer ; 2nd ed. 2012 edition. — 2011. — 219 p.
701. Erlich S., Wootton G. Three Faces of Pluralism : Political, Ethnic and Religious [Text] / S. Erlich, G. Wootton. — Dartmouth Publishing Co Ltd. — 1980. — 230 p.

702. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism [Text] / G. Esping-Andersen. — Cambridge : Polity Press, 1990. — 248 p.
703. Etzioni Amitai. Capital Corruption ; the New Attack on American Democracy [Text] / A. Etzioni. — NY : Harourt Brace Jovanovich, 1984. — 327 p.
704. Etzioni A. The Spirit of Community. The Reinvention of American Society [Text] / A. Etzioni. — New York : Basic Books, 1993. — 254 p.
705. Etzioni A. The Spirit of Community : Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda [Text] / A. Etzioni. — London : Thousand Oaks, 1995. — 332 p.
706. Etzioni A. The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society [Text] / A. Etzioni. — New York : Basic Books, 1996. — 378 p.
707. Etzioni-Halevy E. Fragile democracy : the use and abuse of power in Western societies [Text] / E. Etzioni-Halevy. — New Brunswick, U.S.A. : Transaction Publishers, 1989. — xiii, 194 p.
708. Etzioni-Halevy E. The elite connection : problems and potential of Western democracy [Text] / E. Etzioni-Halevy. — Cambridge: Polity Press, 1993. — vi, 239 p.
709. Eulau H. The social matrix of political behavior // Political behavior in America : new directions [Text] / Ed. by H. Eulau. — New York, Random House, 1966. — P. 15 – 23.
710. Finlayson A. Democracy and Pluralism : The Political Thought of William E. Connolly (Routledge Innovations in Political Theory) [Text] / A. Finlayson. — Routledge 1st edition. — 2009. — 264 p.
711. Florida R. The Flight of the Creative Class. The New Global Competition for Talent [Text] / R. Florida. — N.Y. : Harper Business, Harper Collins, 2005. — 330 p.
712. Florida R. Who's Your City? : How the Creative Economy Is Making Where to Live the Most Important Decision of Your Life [Text] / R. Florida. — N.Y. : Basic Books, 2008. — 376 p.
713. Friedman Th. Understanding Globalization. The Lexus and Olive Tree [Text] / Th. Friedman. — N. Y., 2000. — 490 p.

714. Galston W. A. *Liberal Pluralism : The Implications of Value Pluralism for Political Theory and Practice* [Text] / W. A. Galston. — Cambridge University Press. — 2002. — 150 p.
715. Ginsberg B. *The Value of Violence* [Text] / B. Ginsberg. - Prometheus Books, 2013. — 250 p.
716. Goldstein P. *Communities of Cultural Value : Reception Study, Political Differences, and Literary History* / P. Goldstein. — N.Y. : Lexington Books, 2002. — 256 p.
717. *Good Governance and Sustainable Human Development* [Electronic resource] // *Governance for Sustainable Human Development. A UNDP Policy Document*. — Mode of access : <http://magnet.undp.org>. — Title from the screen.
718. Gueran D. *Tolerance, Protest and Democratic Transition: Survey Evidence from 13 Post-Communist Countries* / D. Gueran, F. Petty, J. Crete [Text] // *European Journal of Political Research*. — May 2004. — Vol. 43. — № 3.
719. *Guidance, Control, and Evaluation in the Public Sector : the Bielefeld Interdisciplinary Project* [Text] / Ed. by F.-X. Kaufmann, G. Majone, V. Ostrom. — New York, 1986.
720. Harrison R. *Pluralism and Corporatism : the Political Evolution of Modern Democracies* [Text] / R. Harrison. — London : Allen & Unwin, 1980. — 352 p.
721. Held D. *Models of democracy*. — 2nd ed. [Text] / D. Held. — Stanford, Calif. : Stanford University Press, 1996. — xiv, 392 p.
722. Heywood A. *Political Ideologies : An Introduction* [Text] / A. Heywood. — N.Y. : Political Palgrave Macmillan ; Fifth Edition, Revised Edition, 2012. — 392 p.
723. Hill Fiona. *Moscow Discovers Soft Power* [Text] / Fiona Hill // *Current History*. — 2006. — Vol. 105, №. 693. — P. 341 – 347.
724. Hirst P. *From Statism to Pluralism : Democracy, Civil Society and Global Politics* [Text] / P. Hirst. — Routledge. — 2012. — 268 p.
725. Hough J. *How the Soviet Union is Governed* [Electronic resource] / J. Hough, M. Fainsod. — Cambridge, 1979. — Mode of access :

- http://www.washingtonpost.com/blogs/right-turn/post/exclusive-mitt-romney-interview/2011/03/29/gIQADp60TL_blog.html. — Title from the screen.
726. Ihalainen P. Discourse on Political Pluralism in Early Eighteen — Century England [Text] / P. Ihalainen. — Gazelle Distribution. — 2000. — 375 p.
727. Inglehart R. Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values [Text] / R. Inglehart, W. Baker // American Sociological Review. — 2000. — Vol. 65. — P. 19 – 51.
728. Interest Groups in Soviet Politics [Text] / Ed. by H. G. Skilling, F. Griffiths. — Princeton, Princeton University Press, 1973. — 433 p.
729. James M. R. Deliberative Democracy and the Plural Polity [Text] / M. R. James. — Univ Pr of Kansas. — 2004. — 240 p.
730. Kariel H. Decline of American Pluralism [Text] / H. Kariel. — Stanford University Press ; New edition. — 1961. — 352 p.
731. Kekes J. The Morality of Pluralism [Text] / J. Kekes. — N.Y. : Princeton University Press, 1993. — 227 p.
732. Kelso W. A. American Democratic Theory : Pluralism and Its Critics (Contributions in Political Science) [Text] / W. A. Kelso. — Greenwood Press ; 1st Edition. — 1978. — 288 p.
733. Krtoke D. Political Networks. The Structural Perspective [Text] / D. Krtoke. — N. Y. : Cambridge University Press, 1990. — 308 p.
734. Kuper A. Culture : The Anthropologists' Account [Text] / A. Kuper. — Cambridge, Harvard : University Press, 1999. — 319 p.
735. Kymlicka W. Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights [Text] / W. Kymlicka. — Oxford Univ. Press, 1995. — 280 p.
736. Laeken Declaration on the Future of the Union, European Council, 14-15 December 2001 [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.ena.lu/lacken_declaration_future_european_union_15_december_2001-020003970.html (23.12.2010). — Title from the screen.
737. Laffer A. The Laffer Curve [Electronic resource] : Past, Present, and Future I I Heritage Foundation Backgrounder. — 2004. — № 1765. June 1 / A. Laffer // Web Site

of Heritage Foundation. — Mode of access : www.heritage.org/research/taxes/bgl765.cfm. — Title from the screen.

738. Laski H. Authority in the Modern State (1919) [Text] / H. Laski. — Kitchener : Batoche Books, 2000. — 197 p.

739. Lassman P. Pluralism [Text] / P. Lassman. — Polity ; 1st edition. — 2011. — 320 p.

740. Lawson K., Rommele A., Karasimeonov G. Cleavages, parties and voters / Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland and Romania [Text] / K. Lawson, A. Rommele, G. Karasimeonov. — New York : Praeger Publishers, 1999. — 286 p.

741. Lazarsfeld P. The People's Choice : How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign [Text] / P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet. — N. Y., 1948. — 211 p.

742. Lehbruch G. Introduction : Neo-corporatism in Comparative Perspective [Text] / G. Lehbruch // Patterns of Corporatist Policy-making / Ed. by G. Lehbruch, Ph. Schmitter. — London, 1982. — P. 1 – 28.

743. Lemberg E. Ideologie und Gesellschaft [Text] / E. Lemberg. — Stuttgart : Verbesserte Auflage, 1974. — 350 p.

744. Lewenstein K. Political Power and Governmental Process [Text] 2 ed. / K. Lewenstein. — Chicago : Univ of Chicago Pr., 1965. — 442 p.

745. Lijphart A. Democracy in Plural Society [Text] / A. Lijphart. — New Haven : Yell University Press, 1977. — 248 p.

746. Lijphart A. Dichotomy or Trichotomy? [Text] / A. Lijphart // European Journal of Political Research. — 1997. — Vol. 31. — № 1-2. — P. 125– 138.

747. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy : Does it Make a Difference? [Text] // The Failure of Presidential Democracy / J. Linz, A. Valenzuela (eds.), vol. 1. — Baltimore & London, 1994. — P. 3 – 87.

748. Linz J. Toward Consolidated Democracies [Text] / J. Linz, A. Stepan // Journal of Democracy. — 1996. — Vol. 7. — №. 2. — P. 14 – 33.

749. Linz J. Problems of democratic Transformation and Consolidation — Southern Europe, South America, Post-Communist Europe [Text] / J. Linz, A. Stepan. — Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1996. — P. 255 – 292.
750. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes [Text] // Handbook of Political Science / J. Linz ; Ed. by F. Greenstein, N. Polsby. — Lynne Rienner Publishers Inc., 2000. — 275 p.
751. Lijphart A. Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries [Text] 2 ed. / A. Lijphart. — New Haven : Yale University Press, 2012. — 368 p.
752. Lipset S. M., Rokkan St. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments [Text] // The West European Party Systems / Ed. by P. Mair. — Oxford : Oxford University Press, 1991. — P. 91– 138.
753. Masuda Y. The information society as post-industrial society [Text] / Y. Masuda. — Washington : World - Future Society, 1983. — 448 p.
754. Madison J. The Federalist Papers : № 10 [Electronic resource] / J. Madison // The Avalon Project at Yale Law School : Documents in Law, History, and Diplomacy. — Mode of access : <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/federal/fed10.htm>. — Title from the screen.
755. Martin K., Ra'anan U. Russian Pluralism : Now Irreversible? [Text] / K. Martin, U. Ra'anan. — Palgrave Macmillan. — 1993. — 240 p.
756. Martin W. J. The Information Society [Text] / W. J. Martin. — London, 1988. — 334 p.
757. Maull H. W. Europe and the New Balance of Global Order [Text] / H. W. Maull // International Affairs. — 2005. — Vol. 81. — № 4. — P. 775 – 799.
758. McFarland A. S. Neopluralism : The Evolution of Political Process Theory [Text] / A. S. McFarland. — University Press of Kansas. — 2004. — 201 p.
759. McLennan G. Marxism, Pluralism and Beyond [Text] / G. McLennan. — Polity ; 1st edition. — 1991. — 250 p.

760. Meiklejohn A. Free speech and Its Relation to Self-Government [Text] / A. Meiklejohn // Political Freedom : The Constitutional Powers of The People. — New York, 1948.
761. Modern Governance : New Government-Society Interactions [Text] / Ed. by J. Kooiman. — London : SAGE Publications Ltd., 1993. — 288 p.
762. Morgenthau H. J. Scientific Man versus Power Politics [Text] / H. J. Morgenthau H. J. — Chicago : University of Chicago Press, 1967. — 245 p.
763. Mouffe Ch. Democracy, Power, and the «Political» [Text] / Ch. Mouffe // Democracy and Difference : Contesting Boundaries of the Political / Ed. by S. Benhabib. — Princeton. — 1996. — P. 245 – 256.
764. Mueller D. Public choice III [Text] / D. Mueller ; 3 edition. — New York, Cambridge University Press, 2003. — 788 p.
765. Nye J. The future of power [Text] / J. Nye. — N. Y. : PublicAffairs; Reprint edition, 2011. — 320 p.
766. Norris P., Inglehart R. Cosmopolitan Communications : Cultural Diversity in a Globalized World (Communication, Society and Politics) / P. Norris, R. Inglehart. - New York : Cambridge University Press, 2009. — 446p.
767. O'Donnell G. Delegative Democracy [Text] / G. O'Donnell // Journal of Democracy. — 1994. — Vol. 5. — № 1. — P. 55 – 69.
768. Okun A. Further Thoughts on Equality and Efficiency [Text] / A. Okun // Economics for Policymaking: Selected Essays of Arthur M. Okun. Ed. by J. Pechman. — Cambridge, 1983. — P. 606 – 631.
769. Olsen M. E. Participatory pluralism : political participation and influence in the United States and Sweden [Text] / Marvin Elliott Olsen. — Chicago : Nelson-Hall, 1982. — 318 p.
770. Olson M. The Rise and Decline of Nations : Economic Growth Stagflation and Social Rigidities [Text] / Mancur Olson. — New Haven /London : Yale UP, 1984. — XI — 273 p.
771. Olson M. Power and Prosperity : Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships [Text] / Mancur Olson. — New York : Basic Books, 2000. — 272 p.

772. Panitch L. Recent Theorizations of Corporatism : Reflections on a Growth Industry [Text] / L. Panitch // *British Journal of Sociology*. — 1980. — Vol. 31. — № 2. — P. 159 – 187.
773. Parenti M. *Inventing Reality : The Politics of New Media* [Text] / M. Parenti. — St. Martin's Press, 1993. — 264 p.
774. Parry G. *Political elites* [Text] / G. Parry. — London : Allen and Unwin, 1969. — 169 p.
775. Pellerin H. (dir.). *La perspective en relations internationales* [Text] / H. Pellerin (dir.). — Athena ; Ottawa, 2010. — 220 p.
776. Putnam R. *Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy* [Text] / Robert Putnam. — Princeton : Princeton University Press, 1993. — 217 p.
777. Pye L. *Political Communication* [Text] / L. Pye // *The Blackwell Encyclopedia of Political Institutions*. Oxford. — New York, 1987. — 865 p.
778. Rae D. W. *Knowing power : a working paper* [Text] // *Power, inequality, and democratic politics: essays in honor of Robert A. Dahl* / Ed. by I. Shapiro and G. Reeher. — Boulder and London: Westview Press, 1988. — P. 17 – 49.
779. Requejo F. *Democracy and National Pluralism (Routledge Innovations in Political Theory)* [Text] / F. Requejo. — Routledge ; 1st edition. — 2001. — 192 p.
780. Rhodes R. *Understanding Governance : Policy Network, Governance, Reflexivity and Accountability* [Text] / R. Rhodes. — Buckingham : Open University Press, 1997. — 252 p.
781. Rokeach M. *Beliefs, Attitudes and Values. A Theory of Organization and Change* [Text] / M. Rokeach. — San - Francisco, 1968. — 180 p.
782. Rokeach M. *The Nature of Human Values* [Text] / M. Rokeach. — N.Y. : The Free Press, 1973. — 438 p.
783. Rose A. *The Power Structure : Political Process in American Society* [Text] / A. Rose. — New York : Oxford University Press Inc., 1967. — 532 p.
784. Rosenfeld M. *Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Relativism?* [Text] / M. Rosenfeld // *Columbia Human Rights Law Review*. — 1999. — Vol. 53. — № 2. — P. 249 – 282.

785. Salisbury R. Exchange Theory of Interest Groups [Text] / R. Salisbury // Midwest Journal of Political Science. — 1969. — Vol. 13. — № 1. — P. 1 – 32.
786. Samuels W. Critique of Rent-Seeking Theory [Text] / W. Samuels, N. Mercurio // Neoclassical Political Economy : The Analysis of Rent-Seeking and DUP Activities / Ed. by D. C. Colander. — Cambridge, 1984. — P. 55 –70.
787. Sargent Lyman Tower. Contemporary political ideologies. 13th edition. [Text] / L. T. Sargent. — Belmont : Wadsworth Publishing Co., 2006. — 312 p.
788. Sartori G. Democratic theory. — 2nd edition. [Text] / G. Sartori. — Detroit : Wayne State University Press, 1962. — 479 p.
789. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited : Part One : The Contemporary Debate, Vol. 1 [Text] / G. Sartori. — N. Y. : CQ Press; 1987. — 247 p.
790. Sartori G. Democratic government by leading minorities, responsiveness, and responsibility (excerpts from G.Sartori. The theory of democracy revisited. Chatham, N.J.: Chatham, 1987) [Text] / G. Sartori // Classes and elites in democracy and democratization: a collection of readings / Ed. by Eva Etzioni-Halevy. — New York : Garland Pub., 1997. — P. 168 – 173.
791. Shapiro I., Hacker-Cordsn C. Democracy's Values (Contemporary Political Theory) [Text] / I. Shapiro, C. Hacker-Cordsn. - Cambridge : Cambridge University Press, 1999. — 216 p.
792. Scheffler S. Equality and Tradition : Questions of Value in Moral and Political Theory [Text] / S. Scheffler. - Oxford University Press, USA, 2012. — 352 p.
793. Schmitter Ph. Reflections of where the Theoiy of Neo-corporatism has Gone and where the Praxis of Neo-corporatism May be Going II Patterns of Corporatist Policy-making [Text] / Ph. Schmitter ; ed. by G. Lehmbruch, Ph. Schmitter. — London, 1982. — P. 259 – 290.
794. Schmitter Ph. Still the Century of Corporatism? [Text] / Ph. Schmitter // Trends Toward Corporatist Intermediation / Ed. by Ph. Schmitter, G. Lehmbruch. - London, 1979. — P. 6 – 52.
795. Schmitter Ph. Corporatist Sisyphus : Past, Present and Future [Text] / Ph. Schmitter, J. Grote // EUI Working Paper SPS. — 1997. — № 4.

796. Schwartz Sh. Toward an Universal Structure of Human Values [Text] / Sh. Schwartz // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1987. — № 57 (3). — P. 550 – 562.
797. Schwartz R.-J. *Sociology Politique* [Text] / R. J. Schwartz. — P. : Montchrestien; 3. ed. mise a jour edition, 1988. — 692 p.
798. Sestanovich S. Evaluating the Reset : Is It Time for a Pause? [Electronic resource] / S. Sestanovich. - Mode of access : <http://www.cfr.org/russian-fed/evaluating-reset-time-pause/p25438>. — Title from the screen.
799. Skilling H. Interest Groups and Communist Politics Revisited [Text] / H. Skilling // *World Politics*. — 1983. — Vol. 36. — № 1. — P. 1 – 27.
800. Smith A. *The Ethnic Revival in the Modern World* [Text] / A. Smith. — Cambridge. — Cambridge University Press, 1981. — 178 p.
801. Smith S. The US and the discipline of int rel : hegemonic country, hegemonic discipline [Text] / S. Smith // *Int Rel Studies Review*. — 2002.
802. Stokes G. *From Stalinism to Pluralism : A Documentary History of Eastern Europe since 1945* [Text] / G. Stokes. — Oxford University Press, USA, 2nd edition. — 1996. — 304 p.
803. Sullivan J. *Political Tolerance and American Democracy* [Text] / J. Sullivan, J. Piereson, G. Marcus. — Chicago : University of Chicago Press, 1982. — 288 p.
804. Summers L. Taxation and the Structure of Labor Markets : The Case of Corporatism [Text] / L. Summers, J. Gruber, R. Vergara // *Quarterly Journal of Economic*. — 1993. — Vol. 108. — № 2. — P. 385 – 411.
805. Taylor Ch. *The Ethics of Authenticity* [Text] / Ch. Taylor. — Cambridge, 1991. — 160 p.
806. *The Castells Reader on Cities and Social Theory* [Text]. — Blackwell Publishing Company, 2002. — 237 p.
807. *The ecology of American political culture : Readings* [Text] / Ed. by D. Elazar, J. Zikmund. — N. Y. : Crowell, 1975. — 294 p.
808. *The Impact of Values* [Text] / Eds. J.W. van Deth, E. Scarbrough. — Oxford : Oxford Univ. Press, 1998. — 598 p.

809. The World of the Policy Analyst: Rationality, Values & Politics ; 3 ed. / Eds. R. Heineman, W. Bluhm, E. Kearny, S. Peterson. — N. Y. : CQ Press, 2001. — 216 p.
810. Thomas C. Understanding and Comparing Interest Groups in Western Democracies [Text] / C. Thomas // Comparative Politics : Critical Concepts in Political Science / Gen. ed. H. Wiarda. — Vol. 2 : Western Europe and the United States: Foundations of Comparative Politics. — New York, 2005. — P. 143 – 166.
811. Trim D. J. B., Bonney R. The Development of Pluralism in Modern Britain and France (Studies in the History of Religious and Political Pluralism) [Text] / D. J. B. Trim. — Peter Lang. — 2007. — 368 p.
812. Truman D. The Governmental Process. Political Interests and Public Opinion [Text] / D. Truman. — New York, 1951. — 568 p.
813. Valeurs universelles. Les approches [Electronic resource]. — Mode of access : <http://valeurs.universelles.free.fr/approches.html>. — Title from the screen.
814. Van Bastelaer T. The Political Economy of Food Pricing : An Extended Empirical Test of the Interest Group Approach [Text] / T. Van Bastelaer // Public Choice. — 1998. — Vol. 96. — № 1–2. — P. 43 – 60.
815. Walzer M. Spheres of Justice. A Defense of Pluralism and Equality [Text] / M. Walzer. — New York : Basic Books, 1983. — 385 p.
816. Wendt A. Social Theory of International Politics / 5 edition [Text] / A. Wendt. — Oxford University Press, USA, 2012. — 688 p.
817. Wiarda H. Corporatism and Comparative Politics : The Other Great «Ism» [Text] / H. Wiarda. — New York : M E Sharpe Inc, 1996. — 199 p.
818. Williamson P. Varieties of Corporatism : A Conceptual Discussion [Text] / P. Williamson. — New York : Cambridge University Press, 1985. — 244 p.
819. Wilson J. Reagan and the Republican Revival [Text] / J. Wilson // Commentary. — 1980. — Vol. 70. — October. — P. 25 – 32.
820. World Values Survey — Findings [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.worldvaluessurvey.org/index_findings — Title from the screen.